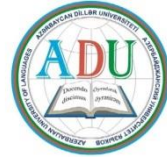

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
ALİ ATTESTASIYA KOMİSSİYASI**

**ISSN 2518-752X
E-ISSN 3006-922X**

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

**ADU-nun Elmi Xəbərləri
(humanitar və ictimai elmlər)**

**Research Papers of AUL
(humanitarian and social sciences)**

**Научные статьи АУЯ
(гуманитарные и социальные науки)**

№2, 2026

***Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 sayılı əmri ilə
qrif verilmişdir.***

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Qəribova Jalə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Aliyev Ceyhun

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Bayramov Qılıncxan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Hacıyeva Aytən

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Hacıyeva Kifayət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Xəlilli Şahin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

İmanova Sevdə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Kərimov Namiq

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Məmmədov Azad

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Nəbiyeva Nailə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

İbrahim Ülfət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., prof.əv)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Miljkovic Emma (Serbiya)

(Belqrad Universiteti, professor)

Türkmən Fikrət (Türkiyə)

(Ege Universiteti, professor)

Buşoten Hendrik (Almaniya)

(Maynz Universiteti, professor)

Duşmurod Corayev (Özbəkistan)

(Özbəkistan Dövlət Cahan Dilləri Universiteti)

Bayxanov İsmayıl (Rusiya)

(Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universiteti, dosent)

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Al. I.Kuza adına Universiteti, professor)

Lapteva Natalya (Belarusiya)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, rektor)

Ramazan Korkmaz (Türkiyə)

(Qafqaz Universitetləri Birliyi, professor)

Məsul katib: **Əliyev Loğman**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Texniki redaktor: **Məhərrəmzadə Amalya**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial Board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Garibova Jala

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Aliyev Ceyhun

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bayramov Kilinckhan

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Hajiyeva Aytan

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Hajiyeva Kifayet

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Khalilli Shahin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Imanova Sevda

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Karimov Namig

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Mammadov Azad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Nabiyeva Naila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Ibrahim Ulfat

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.,
professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Miljkovic Ema (Serbia)

(University of Belgrade, D.Sc.professor,)

Turkmen Fikret (Turkey)

(Ege University, D.Sc. professor)

Boeshoten Hendrik (Germany)

(Mainz University, D.Sc. professor)

Dushmurod Jorayev (Uzbekistan)

(Uzbekistan State World Languages University)

Baikhonov Ismayil (Russia)

*(Chechen State Pedagogical University,
assos.professor)*

Bejenaru Lyudmila (Romania)

*(“Alexandru Ioan Cuza” University Iași, D.Sc.
professor)*

Lapteva Natalya (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Ramazan Korkmaz (Turkey)

(Union of Caucasian Universities, D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Aliyev Lohman**

(Azerbaijan University of Languages)

Technical editor : **Maharramzade Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков
Гарибова Джала к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Иманов Мухтар д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков
Алиев Джейхун к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Байрамов Кылынджан д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Гаджиева Айген к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Гаджиева Кифает к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Халилли Шахин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Иманова Севда к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Каримов Намиг к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Кунина Ирина к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Мамедов Азад д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Набиева Наиля к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Шахмурадов Агиль к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Ибрагим Ульфат к.и.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Вейселли Фахрадин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Экспертный совет:

Нестеров Александр проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия
Милжкович Эма проф.
Белградского университета, Сербия
Туркмен Фикрет проф. Эгейский университет,
Турция
Бушотен Хендрик проф. Университета Майнц,
Германия
Душмурод Джораев (Узбекистан)
(Узбекский государственный университет
мировых языков)

Байханов Исмаил доц., Чеченский
государственный педагогический университет,
Россия
Беженару Людмила проф. Ясски Университет,
Румыния
Лаптева Наталья проф.,
Минский государственный лингвистический
университет, Беларусь
Рамазан Коркмаз проф. Ассоциация Кавказских
университетов, Турция

Ответственный секретарь: **Алиев Логман**
(Азербайджанский Университет Языков)

Технический редактор: **Махаррамзаде Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Aytən Allahverdiyeva (ADU) SİYASİ DİSKURSDA HEDCİNQLƏRİN PRAQMATİK SƏCİYYƏSİ.....	17
Vəfa Seyid (ADU) APTONİMLƏRİN LİNQVİSTİK, ÜSLUBİ VƏ SOSİOMƏDƏNİ TƏHLİLİ.....	24
Xuraman Əsgərova (ADU) DİLİN LEKSİK LAYININ SİSTEMLİLİYİ MƏSƏLƏSİNDƏ S.Ə.C. İBN MÜHƏNNA YANAŞMASI.....	30
Sonaxanım Məmmədova (ADU) XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ FRANSA MƏTBUATINDA AZƏRBAYCAN MÖVZUSU.....	36
Aytən Süleymanova (ADU) BRİTANIYA QƏZETLƏRİNDƏ MULTİMODALLIQ: PRAQMATİK VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏR.....	43
Amalya Məhərrəmsadə (ADU, Özbəkistan Dövlət Dünya Dilləri Universiteti) ZAMAN KONSEPTİNİN PSİXOLİNQVİK VƏ KÖQNİTİV İNKİŞAF MODELLEİ KONTEKSTİNDƏ TƏHLİLİ.....	51
Fəridə Ağakışiyeva (Bakı Avrasiya Universiteti) İMLİSİT İNKARLIĞIN MORFOLOJİ ELEMENTLƏRİ.....	56
Aysel Səfərova (ADU) İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZONİM TƏRKİBLİ EMOSİYA YÜKLÜ İDİOMLARIN LİNQVOKULTUROLOJİ TƏHLİLİ.....	62
Gülənarə Əfəndiyeva (ADU) İSPAN KİV-LƏRİNDƏ İNGİLİS MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	68
Rəna Kazımova (ADU) TERMİNLƏRİN FUNKSIONAL QRUPLARI VƏ ONLARDAN İSTİFADƏ.....	73
Səbinə Nuraliyeva (ADU) MÜASİR AKADEMİK DİSKURSDA MÜƏLLİF SƏSİ VƏ MÖVQEYİNİN FORMALAŞDIRILMASI.....	82
Sevinc Mahmudova (Xəzər Universiteti) İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ CƏMLİYİN KONFRONTATİV VƏ KONTRANSTİV TƏDQİQİ.....	90
Sofiya Mirzəyeva (ADU) ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏRİN LEKSİK-QRAMMATİK VƏ STRUKTUR- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	95
Türkan Həsənlı (NDU, Xəzər Universiteti) ARQUMENTASIYANI VERBALLAŞDIRAN QRAMMATİK VASİTƏLƏR.....	103

Vəfa İsgəndərova (BDU)	
DATA JURNALİSTİKASI VƏ DİL: RƏQƏMSAL MEDİA EKOSİSTEMİNDƏ VİZUALLAŞDIRMA VƏ HEKAYƏ ARASINDAKI QARŞILIQLI ƏLAQƏ.....	108
Xatirə Hüseynova (Bakı Avrasiya Universiteti)	
SOSIAL MEDİA ŞƏRHLƏRİNDƏ NƏZAKƏTSİZLİK MARKERLƏRİNİN DİSKURS ANALİZİ.....	114
Xuraman Mirzəyeva (ADU)	
ADPOZİSİYALARIN PSIXOLOJİ REALLIĞI: KOQNİTİV VƏ PSIXOLİNQVİSTİK TƏHLİL.....	122
Aynur Hümətovə (CA Academy tədris mərkəzi)	
İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	126
Pərvin Musayeva (ADU)	
İNGİLİS DİLİNDƏ HECA STRUKTURU: ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR NƏZƏRİYYƏLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ.....	132
Xədicə Hüseynova (BSU)	
MÜASİR RUS LEKSİKASI İNTERNET-KOMMUNİKASIYADA.....	139

ƏDƏBİYYAT

Ozoda Yozdonqulova (Denov Sahibkarlıq və Pedaqogika İnstitutu)	
CƏDİD ŞEİRİYYATINDA ANTONOMAZİYANIN LİNQVOMƏDƏNİ KOD KİMİ SEMANTİK VƏ LİNQVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	147
Mehriban Əliyeva (ADU)	
ANGELA KARTERİN FEMİNİST BAXIŞINDA QADIN SUBYEKTİVLİYİ VƏ POVEST AVTORİTETİ: İDEOLOJİ TƏNQİD KİMİ ESTETİK TƏXRİBAT.....	154
Nilufər Qədirova (Azərbaycan Universiteti)	
U.B. YEYTSİN DRAMATURGİYASINDA KELT MİFOLOGİYASININ REKONSTRUKSIYASI.....	159
Türkan Əliyeva (ADU)	
MÜASİR TÜRK ƏDƏBİYYATINDA TARİXİ ROMAN JANRININ TƏKAMÜLÜ: ƏNƏNƏDƏN İNNOVASIYAYA.....	164
Hicran Fərhadova (BDU)	
ERİX AUERBAXIN “MİMESİS”İNDƏ ÇOXPERSPEKTİVLİLİK VƏ POSTMODERNİZM.....	171
Eyvaz Eminaliyev, Türkan Hüseynova (ADPU, Şamaxı filialı)	
FİZİOLOJİ NATAMAMLIĞIN İNSAN PSIXOLOGİYASINDA YARATDIĞI MƏNƏVİ DEQRADASIYANIN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA TƏQDİMATI.....	177

METODİKA

Təranə Quliyeva (ADU)	
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN VƏ MÜASİR TƏLİM TEKNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ.....	184

<i>Nailə Mönsümova (ADU)</i> İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI OYUNLARDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI.....	190
<i>Sevinc Cəbraylova (ADU)</i> MÜASİR TƏDRİS MÜHİTİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ ROLU.....	197
<i>Cəmalə Tağızadə (ADU)</i> FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ RƏQƏMSAL RESURSLARIN ROLU.....	203

PEDAQOGİKA

<i>Nərmin Cəbbarlı (ADU)</i> İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏNİN ŞAGİRDŁƏRİN YARADICI TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAFINA TƏSİRİ.....	209
<i>Oqtay Abbasov (ADU)</i> PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞINDA MİLLİ DƏYƏRLƏRƏ DÖVLƏT QAYĞISI ÜZRƏ İŞLƏRİN APARILMASI.....	214
<i>Pəri Quliyeva (ADPU)</i> ÇİN ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ İSLAHATLAR VƏ UĞURLAR.....	219
<i>Röya Şıxəliyeva (ADU, Özbəkistan Dövlət Dünya Dilləri Universiteti)</i> ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİ MÜƏLLİMLƏRİNİN HAZIRLIQ STRATEGİYALARI VƏ TƏDRİSİN KEYFİYYƏT MENECMENTİ.....	224
<i>Aziza Normurotova (Denov Sahibkarlıq və Pedagogika İnstitutu)</i> KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI UŞAQLARIN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN DƏYƏRLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI PROSESİNDƏ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU.....	229
<i>Səkinə Seyidova (ADU)</i> ALİ TƏHSİLDƏ DAVAMLI İNKİŞAF PRİNSİPLƏRİNİN TƏDRİS PROSESİNƏ İNTEQRASIYASI.....	233
<i>Rəhiməxanım Məmmədşadə (ADU)</i> MÜƏLLİMİN PEŞƏKAR İNKİŞAFINDA DAVAMLI TƏHSİLİN ROLU.....	238
<i>Jalə Mustafayeva (ADU)</i> ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ HƏLLEDİCİ AMİL KİMİ.....	244
<i>Nərmin Hüseynova (ADU)</i> TƏHSİL VƏ TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNİN ARTIRILMASINDA MÜƏLLİM-TƏLƏBƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN ROLU.....	250
<i>Ülviyyə Bəşirli (ADU)</i> MÜASİR UŞAQLARDA DİQQƏT VƏ DAVRANIŞ POZUNTULARININ ARTMA SƏBƏBLƏRİ.....	256
<i>Naibə Xiyalova (ADU)</i> AİLƏ-MƏKTƏB ƏMƏKDAŞLIĞININ TƏHSİL PROSESİNDƏ ROLU VƏ QARŞILIQLI ƏMƏKDAŞLIQ MEXANİZMLƏRİ.....	262

PSIXOLOGİYA

Cavanşir Hüseynzadə (BDU)

YAŞLI İNSANLARDA SOSIAL TƏCRİD VƏ TƏNHALIGİN PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ...270

Sevinc Sarıyeva (AMEA)

SOSIAL PSIXOLOJİ ADAPTASIYANIN FORMALAŞMASINDA SOSIAL MÜHİTİN ROLU.....279

Yeganə Yaqublu (ADU)

SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRİN AİLƏ MÜHİTİNƏ PSIXOLOJİ TƏSİRİ.....288

Qiymət Bayramova (BDU)

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ İNTELLEKTİN İNKİŞAFINA BİOLOJİ VƏ SOSIAL AMİLLƏRİN TƏSİRİ.....292

İCTİMAİ ELMLƏR

Vahid Əliyev (Almaniyanın Heydelberg Tətbiqi Elmlər Universiteti)

BEYNƏLXALQ MARKETİNG MENECMENTİ: QLOBAL BİZNES MÜHİTİNDƏ STRATEJİ YANAŞMALAR.....297

İrina Şevlyakova-Borzenko (Huzhou Universiteti (KHP))

ÇİN XALQ RESPUBLİKASINDA SÜNİ İNTELLEKTİN İDARƏ EDİLMƏSİNƏ YANAŞMALAR DÖVLƏT STRATEGİYASI VƏ AKADEMİK PROBLEM KİMİ.....303

Aidə Rəcəbova (ADU)

AZƏRBAYCAN İSLAM ALƏMİNDƏ DÜNYƏVİ DÖVLƏTÇİLİYİN NADİR MODELİ KİMİ.....313

Elnarə Cabbarova (ADPU-nin Şəki filialı)

İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ TORPAQLARIMIZDA ERMƏNİ VƏHŞİLİYİNİN NÜMUNƏSİ KİMİ SAXLANILMIŞ AÇIQ SƏMA ALTINDAKI MUZEYLƏR.....322

Teymur Sərxanov (Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)

Məhəmməd Məmmədzadə

VERİLƏNLƏR (DATA) MÜHİTİNİN TƏHLİLİ İLƏ COVİD-19 PANDEMİYASININ BANKLARIN SƏMƏRƏLİLİYİNƏ TƏSİRİ: AZƏRBAYCAN BANK SİSTEMİNİN NÜMUNƏSİ.....327

TİBBİ BİLİKLƏR

Pərvanə Əkbərova, Zülfüyyə Tağıyeva (BSU, ADU)

MÜASİR EKOLOJİ PROBLEMLƏR VƏ OKSİDATİV STRES.....340

PERSONALİLƏR

QASIM BƏY ZAKİR.....345

RƏYLƏR

Əli ABBASOV – “QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQ VƏ NİTQ-DİL” KİTABI DƏYƏRLİ MƏNBƏ KİMİ.....348

XRONİKA.....351

CONTENTS

LINGUISTICS

Aytan Allahverdiyeva (AUL) THE PRAGMATIC NATURE OF HEDGINGS IN POLITICAL DISCOURSE.....	17
Vafa Seyid (AUL) LINGUISTIC, STYLISTIC, AND SOCIOCULTURAL ANALYSIS OF APTONYMS.....	24
Khuraman Askerova (AUL) S.A.J.IBN MUHANNA'S APPROACH TO THE SYSTEMATIC ORGANIZATION OF THE LEXICAL LAYER OF LANGUAGE.....	30
Sonaxanım Mammadova (AUL) THE TOPIC OF AZERBAIJAN IN THE FRENCH PRESS OF THE LATE 19TH CENTURY AND EARLY 20TH CENTURY	36
Aytan Suleymanova (AUL) MULTIMODALITY IN BRITISH NEWSPAPERS: PRAGMATIC AND STYLISTIC FEATURES.....	43
Amalya Maharramzade (AUL, Uzbekistan State World Languages University) ANALYSIS OF THE CONCEPT OF TIME WITHIN PSYCHOLINGUISTIC AND COGNITIVE DEVELOPMENT MODELS.....	51
Farida Agakishiyeva (Baku Eurasian University) MORPHOLOGICAL ELEMENTS OF IMPLICIT NEGATION.....	56
Aysel Safarova (AUL) A LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF EMOTIONALLY CHARGED ZOONYM-BASED IDIOMS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI.....	62
Gulnara Afandiyeva (AUL) FEATURES OF USING ANGLICISMS IN SPANISH MEDIA.....	68
Rena Kazimova (AUL) FUNCTIONAL GROUPS OF TERMS AND THEIR USE.....	73
Sabina Nuraliyeva (AUL) AUTHORIAL VOICE AND STANCE CONSTRUCTION IN CONTEMPORARY ACADEMIC DISCOURSE.....	82
Sevinc Mahmudova (Khazar University) A CONFRONTATIONAL AND CONTRASTIVE STUDY OF PLURALS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI.....	90
Sofiya Mirzayeva (AUL) LEXICAL-GRAMMATICAL AND STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF PROVERBS AND SAYINGS.....	95
Turkan Hasanli (Nakhchivan State University, Khazar University) GRAMMATICAL MEANS THAT VERBALIZE ARGUMENTATION.....	103

Vafa Isgandarova (BSU)	
DATA JOURNALISM AND LANGUAGE: THE INTERPLAY BETWEEN VISUALIZATION AND NARRATIVE IN DIGITAL MEDIA ECOSYSTEMS.....	108
Khatira Huseynova (Baku Eurasian University)	
DISCOURSE ANALYSIS OF IMPOLITENESS MARKERS IN SOCIAL MEDIA COMMENTS.....	114
Khuraman Mirzayeva (AUL)	
THE PSYCHOLOGICAL REALITY OF ADPOSITIONS: A COGNITIVE AND PSYCHOLINGUISTIC ANALYSIS.....	122
Aynur Hummatova ("CA Academy" Educational Center)	
SYNTACTIC FEATURES OF TEMPORAL SUBORDINATE CLAUSES IN ENGLISH.....	122
Parvin Musayeva (AUL)	
SYLLABLE STRUCTURE IN ENGLISH: A COMPARATIVE ANALYSIS OF TRADITIONAL AND MODERN THEORIES.....	132
Khadija Huseynova (BSU)	
MODERN RUSSIAN VOCABULARY IN INTERNET COMMUNICATION.....	139

LITERATURE

Ozoda Yozdonqulova (Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy)	
ANTONOMASIA AS A LINGUOCULTURAL CODE IN JADID POETRY: SEMANTIC AND LINGUOPOETIC FEATURES.....	147
Mehriban Aliyeva (AUL)	
FEMALE SUBJECTIVITY AND NARRATIVE AUTHORITY IN ANGELA CARTER'S FEMINIST FICTION: AESTHETIC SUBVERSION AS IDEOLOGICAL CRITIQUE.....	154
Nilufar Gadirova (Azerbaijan University)	
RECONSTRUCTION OF CELTIC MYTHOLOGY IN THE DRAMATURGY OF W. B. YEATS.....	159
Turkan Aliyeva (AUL)	
THE EVOLUTION OF THE HISTORICAL NOVEL GENRE IN MODERN.....	164
Hicran Farhadova (BSU)	
MULTIPERSPECTIVITY IN ERICH AUERBACH'S "MIMESIS" AND POSTMODERNISM TURKISH LITERATURE: FROM TRADITION TO INNOVATION.....	171
Eyvaz Eminaliyev, Turkan Huseynova (ASPU, Shamakhi branch)	
THE REPRESENTATION OF MORAL DEGRADATION CAUSED BY PHYSIOLOGICAL IMPERFECTION IN HUMAN PSYCHOLOGY IN FICTION LITERATURE.....	177

METHODICS

Tarana Guliyeva (AUL)	
APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND MODERN TEACHING TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE INSTRUCTION.....	184

<i>Naila Monsumova (AUL)</i>	
THE EFFECTIVE WAYS OF USING GAMES DURING TEACHING ENGLISH IN PRIMARY CLASSES.....	190
<i>Sevinc Jabrayilova (AUL)</i>	
THE ROLE OF ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE IN THE MODERN EDUCATIONAL ENVIRONMENT.....	197
<i>Jamala Taghizadeh (AUL)</i>	
THE ROLE OF DIGITAL RESOURCES IN TEACHING FRENCH LANGUAGE.....	203

PEDAGOGICS

<i>Narmin Jabbarli (AUL)</i>	
THE IMPACT OF USING INTERACTIVE TEACHING METHODS IN PRIMARY CLASSES ON THE DEVELOPMENT OF STUDENTS.....	209
<i>Oqtay Abbasov (AUL)</i>	
IMPLEMENTATION OF WORK ON STATE SUPPORT FOR NATIONAL VALUES IN THE TRAINING OF PEDAGOGICAL PERSONNEL.....	214
<i>Pari Guliyeva (ASPU)</i>	
REFORMS AND SUCCESSES IN THE CHINESE HIGHER EDUCATION SYSTEM.....	219
<i>Roya Shikhaliyeva (AUL, Uzbekistan State World Languages University)</i>	
ENGLISH LANGUAGE TEACHER TRAINING STRATEGIES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS AND TEACHING QUALITY MANAGEMENT.....	224
<i>Aziza Normurotova (Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy)</i>	
AGE-RELATED PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS AND THEIR SPECIFICITY IN THE PROCESS OF VALUE FORMATION.....	229
<i>Sakina Seyidova (AUL)</i>	
INTEGRATING SUSTAINABLE DEVELOPMENT PRINCIPLES INTO THE TEACHING PROCESS IN HIGHER EDUCATION.....	233
<i>Rahimakhanim Mammadzada (AUL)</i>	
THE ROLE OF CONTINUING EDUCATION IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS.....	238
<i>Jala Mustafayeva (AUL)</i>	
PATRIOTIC EDUCATION AS A DECISIVE FACTOR IN THE FORMATION OF A STUDENT'S.....	244
<i>Narmin Huseynova (AUL)</i>	
THE ROLE OF TEACHER-STUDENT RELATIONSHIPS IN IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION AND LEARNING.....	250
<i>Ulviyya Bashirli (AUL)</i>	
REASONS FOR THE INCREASE IN ATTENTION AND BEHAVIORAL DISORDERS IN MODERN CHILDREN.....	256
<i>Naiba Khiyalova (AUL)</i>	
THE ROLE OF FAMILY-SCHOOL COOPERATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS AND MECHANISMS OF MUTUAL COOPERATION.....	262

PSYCHOLOGY

Javanshir Huseynzade (BSU)

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF SOCIAL ISOLATION AND LONELINESS IN OLDER PEOPLE.....270

Sevinc Səriyeva (ANAS)

THE ROLE OF THE SOCIAL ENVIRONMENT IN THE FORMATION OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION.....279

Yegana Yagublu (AUL)

THE PSYCHOLOGICAL IMPACT OF SOCIAL NETWORKS ON THE FAMILY ENVIRONMENT.....288

Qiyamat Bayramova (BSU)

THE INFLUENCE OF BIOLOGICAL AND SOCIAL FACTORS ON INTELLECTUAL DEVELOPMENT DURING ADOLESCENCE.....292

SOCIAL SCIENCES

Vahid Aliyev (Heidelberg University of Applied Sciences, Germany)

INTERNATIONAL MARKETING MANAGEMENT: STRATEGIC APPROACHES IN THE GLOBAL BUSINESS ENVIRONMENT.....297

Irina Shevlyakova-Borzenko (Huzhou University (KHP))

APPROACHES TO ARTIFICIAL INTELLIGENCE MANAGEMENT IN CHINA AS A STATE STRATEGY AND AN ACADEMIC PROBLEM.....303

Aida Rajabova (AUL)

AZERBAIJAN AS A DISTINCTIVE MODEL OF SECULAR STATEHOOD IN THE ISLAMIC WORLD.....313

Elnara Jabbarova (Sheki Branch of Azerbaijan State Pedagogical University)

OPEN-AIR MUSEUMS PRESERVED AS EXAMPLES OF ARMENIAN BARBARITY IN OUR LANDS LIBERATED FROM OCCUPATION.....322

Teymur Sarkhanov (Azerbaijan State University of Economics)

Mahammad Mammadzada

THE IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON BANKS' EFFICIENCY WITH DATA ENVELOPMENT ANALYSIS: THE CASE OF AZERBAIJAN BANKING SYSTEM.....327

MEDICAL SCIENCES

Parvana Akbarova, Zulfiya Taghiyeva (BSU, AUL)

MODERN ECOLOGICAL PROBLEMS AND OXIDATIVE STRESS.....340

BIG NAMES

GASIM BEY ZAKIR.....345

REVIEWS

Ali ABBASOV – “FUZZY LOGIC AND LANGUAGE-SPEECH” BOOK AS A VALUABLE SOURCE.....348

UNIVERSITY LIFE.....351

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Айтан Аллахвердиева (АУЯ)</i> ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ХЕДЖИНГОВ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ.....	17
<i>Вафа Сеид (АУЯ)</i> ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ, СТИЛИСТИЧЕСКИЙ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ АПТОНИМОВ.....	95
<i>Хураман Аскерова (АУЯ)</i> С.А.ДЖ. ПОДХОД ИБН МУХАННЫ К СИСТЕМНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ЛЕКСИЧЕСКОГО ПЛАСТА ЯЗЫКА.....	30
<i>Сонаханым Мамедова (АУЯ)</i> АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПРОБЛЕМАТИКА ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ПРЕССЕ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА.....	36
<i>Айтен Сулейманова (АУЯ)</i> МУЛЬТИМОДАЛЬНОСТЬ В БРИТАНСКИХ ГАЗЕТАХ: ПРАГМАТИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ.....	43
<i>Амалья Маггеррамзаде (АУЯ, Узбекский Государственный Университет Мировых Языков)</i> АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИИ ВРЕМЕНИ В РАМКАХ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ И КОГНИТИВНЫХ МОДЕЛЕЙ РАЗВИТИЯ.....	51
<i>Фарида Агакишиева (Бакинский Евразийский Университет)</i> МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ ИМПЛИЦИТНОГО ОТРИЦАНИЯ.....	56
<i>Айсель Сафарова (АУЯ)</i> ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭМОЦИОНАЛЬНО ОКРАШЕННЫХ ИДИОМ С ЗООНИМИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.....	62
<i>Гюльнара Эфендиева (АУЯ)</i> ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ АНГЛИЦИЗМОВ В ИСПАНСКИХ СМИ.....	68
<i>Рена Казымова (АУЯ)</i> ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ГРУППЫ ТЕРМИНОВ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ.....	73
<i>Сабина Нуралиева (АУЯ)</i> ФОРМИРОВАНИЕ АВТОРСКОГО ГОЛОСА И ПОЗИЦИИ В СОВРЕМЕННОМ АКАДЕМИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ.....	82
<i>Севиндж Махмудова (Университет Хазар)</i> СРАВНИТЕЛЬНОЕ И СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.....	90
<i>София Мирзаева (АУЯ)</i> ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ И СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК.....	95
<i>Туркан Гасанлы (НГУ, Университет Хазар)</i> ГРАММАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА, ВЕРБАЛИЗУЮЩИЕ АРГУМЕНТАЦИЮ.....	103

Вафа Искендерова (БГУ) ЖУРНАЛИСТИКА ДАННЫХ И ЯЗЫК: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ВИЗУАЛИЗАЦИИ И ПОВЕСТВОВАНИЯ В ЦИФРОВЫХ МЕДИАЭКОСИСТЕМАХ.....	108
Хатира Гусейнова (Бакинский Евразийский Университет) ДИСКУРСИВНЫЙ АНАЛИЗ МАРКЕРОВ НЕВЕЖЛИВОСТИ В КОММЕНТАРИЯХ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ.....	114
Хураман Мирзоева (АУЯ) ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ АДПОЗИЦИИ: КОГНИТИВНЫЙ И ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	122
Айнур Гумбетова (Образовательный центр «CA Academy») СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ВРЕМЕНИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	126
Парвин Мусаева (АУЯ) СТРУКТУРА СЛОГА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТРАДИЦИОННЫХ И СОВРЕМЕННЫХ ТЕОРИЙ.....	132
Хадиджа Гусейнова (БСУ) СОВРЕМЕННАЯ РУССКАЯ ЛЕКСИКА В ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИИ.....	139

ЛИТЕРАТУРА

Озода Ёздонкулова (Денауский Институт Предпринимательства И Педагогики) ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНТОНОМАЗИИ В ДЖАДИДСКОЙ ПОЭЗИИ.....	147
Мехрибан Алиева (АУЯ) ЖЕНСКАЯ СУБЪЕКТИВНОСТЬ И НАРРАТИВНЫЙ АВТОРИТЕТ В ФЕМИНИСТСКОЙ ПРОЗЕ АНДЖЕЛЫ КАРТЕР: ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ПОДРЫВНОСТЬ КАК ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ КРИТИКА.....	154
Нилуфар Кадырова (Азербайджанский Университет) РЕКОНСТРУКЦИЯ КЕЛЬТСКОЙ МИФОЛОГИИ В ДРАМАТУРГИИ У. Б. ЙЕЙТСА.....	159
Тюркан Алиева (АУЯ) ЭВОЛЮЦИЯ ЖАНРА ИСТОРИЧЕСКОГО РОМАНА В СОВРЕМЕННОЙ ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ОТ ТРАДИЦИИ К ИННОВАЦИИ.....	164
Хиджран Фархадова (БГУ) МНОГОПЕРСПЕКТИВНОСТЬ В «МИМЕСИСЕ» ЭРИХА АУЭРБАХА И ПОСТМОДЕРНИЗМ.....	171
Эйваз Эминалиев, Тюркан Гусейнова (АГПУ, Шемахинский филиал) ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ДУХОВНОЙ ДЕГРАДАЦИИ, ВЫЗВАННОЙ ФИЗИОЛОГИЧЕСКОЙ НЕПОЛНОЦЕННОСТЬЮ В ПСИХОЛОГИИ ЧЕЛОВЕКА, В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....	177

МЕТОДИКА

Тарана Гулиева (АУЯ) ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ.....	184
--	-----

Наиля Монсумова (АУЯ) ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИГР ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ.....	190
Севиндж Джабраилова (АУЯ) РОЛЬ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В СОВРЕМЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ.....	197
Джамаля Тагизаде (АУЯ) РОЛЬ ЦИФРОВЫХ РЕСУРСОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА.....	203

ПЕДАГОГИКА

Нармин Джаббарли (АУЯ) ВЛИЯНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ НА РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ.....	209
Октай Аббасов (АУЯ) ПРОВЕДЕНИЕ РАБОТЫ ПО ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЗАБОТЕ О НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЯХ В ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ.....	214
Пари Гулиева (АГПУ) РЕФОРМЫ И УСПЕХИ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ КИТАЯ.....	219
Роя Шихалиева (АУЯ, Узбекский Государственный Университет Мировых Языков) СТРАТЕГИИ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ И МЕНЕДЖМЕНТ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ.....	224
Азиза Нормуротова (Деновский Институт Предпринимательства и Педагогики) ВОЗРАСТНЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ И ИХ СПЕЦИФИКА В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТЕЙ.....	229
Сакина Сеидова (АУЯ) ИНТЕГРАЦИЯ ПРИНЦИПОВ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	233
Рахимаханым Мамедзаде (АУЯ) РОЛЬ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ РАЗВИТИИ ПЕДАГОГА.....	238
Джаля Мустафаева (АУЯ) ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК РЕШАЮЩИЙ ФАКТОР В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ УЧАЩЕГОСЯ.....	244
Нармин Гусейнова (АУЯ) РОЛЬ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ПРЕПОДАВАТЕЛЕМ И СТУДЕНТОМ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ.....	250
Ульвия Баширли (АУЯ) ПРИЧИНЫ РОСТА НАРУШЕНИЙ ВНИМАНИЯ И ПОВЕДЕНИЯ У СОВРЕМЕННЫХ ДЕТЕЙ.....	256
Наиба Хиялова (АУЯ) РОЛЬ СОТРУДНИЧЕСТВА СЕМЬИ И ШКОЛЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ И МЕХАНИЗМЫ ВЗАИМНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА.....	362

ПСИХОЛОГИЯ

Джаванишир Гусейнзаде (БГУ)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНОЙ ИЗОЛЯЦИИ И ОДИНОЧЕСТВА У ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ.....270

Севиндж Сариева (НАНА)

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ В ФОРМИРОВАНИИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ.....279

Егяна Ягублу (АУЯ)

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА СЕМЕЙНУЮ СРЕДУ.....288

Гиймат Байрамова (БГУ)

ВЛИЯНИЕ БИОЛОГИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ НА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ.....292

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

Вахид Алиев (Университет прикладных наук SRH в Гейдельберге)

МЕЖДУНАРОДНЫЙ МАРКЕТИНГОВЫЙ МЕНЕДЖМЕНТ: СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ГЛОБАЛЬНОЙ БИЗНЕС-СРЕДЕ.....297

Ирина Шевлякова-Борзенко (Университета Хучжоу (КНР))

ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ ИСКУССТВЕННЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ В КНР КАК ГОСУДАРСТВЕННАЯ СТРАТЕГИЯ И АКАДЕМИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА.....303

Аида Раджабова (АУЯ)

АЗЕРБАЙДЖАН КАК УНИКАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ СВЕТСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ИСЛАМСКОМ МИРЕ.....313

Эльнара Джаббарова (Шекинский филиал АГПУ)

МУЗЕИ ПОД ОТКРЫТЫМ НЕБОМ, СОХРАНИВШИЕСЯ КАК ПРИМЕРЫ АРМЯНСКОГО ВАРВАРСТВА НА НАШИХ ЗЕМЛЯХ, ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ ОКУПАЦИИ.....322

Тимур Сарханов (Азербайджанский Государственный Экономический Университет)

Махаммад Маммадзада

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ БАНКОВ МЕТОДОМ АНАЛИЗА СРЕДЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ (DEA): НА ПРИМЕРЕ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНА.....327

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Парвана Акбарова, Зульфия Тагиева (БСУ, АУЯ)

СОВРЕМЕННЫЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ОКСИДАТИВНЫЙ СТРЕСС.....340

ПЕРСОНАЛИИ

ГАСЫМ БЕК ЗАКИР.....345

РЕЦЕНЗИИ

Али АББАСОВ – КНИГА «НЕЧЕТКАЯ ЛОГИКА И ЯЗЫК-РЕЧЬ» КАК ЦЕННЫЙ ИСТОЧНИК.....348

ХРОНИКА.....351

DİLÇİLİK

Aytən Allahverdiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.015>

SİYASİ DİSKURSDA HEDCİNQLƏRİN PRAQMATİK SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: siyasi diskurs, hedcinq, linqvistik hedcinq, semantik qeyri-müəyyənlik, hedcinqlərin pragmatik funksiyaları

Keywords: political discourse, hedging, linguistic hedging, semantic ambiguity, pragmatic functions of hedging

Ключевые слова: политический дискурс, хеджирование, лингвистическое хеджирование, семантическая неоднозначность, прагматические функции хеджирования

Giriş

Cəmiyyətin təkamülü prosesində formalaşmış və ictimai şüurun hər bir sferasında inikası edən dilin “hərəkətdə” öyrənilməsi, başqa sözlə, bu fenomenə aparıcı diskurs elementi kimi yanaşılması daim müşahidə edilməkdədir.

İctimai-siyasi situasiyanı əks etdirən və reallığın konseptual-informativ modelinin qurulmasında cəmiyyətə təsir göstərən dil, həmçinin auditoriyanın şüurunu formalaşdıraraq siyasi məqsədlərə çatmaq üçün vasitədir: “... *natiqin məqsədi dinləyicini zehni fəaliyyətə sövq etmək, onun həqiqətin özünü kəşfinə doğru sayahətini asanlaşdırmaqdır*” [2, s.82]. Hakimiyyət uğrunda mübarizəyə yönəlmiş, həm şifahi, həm də yazılı janrlar şəklində mövcud olan siyasi diskurs dil ilə siyasətin qarşılıqlı əlaqələrini əhatə edir və dilçilərin bu əlaqələrin öyrənilməsinə marağı durmadan artır.

Siyasi kommunikasiya zamanı mütləq dəqiqliyin dərəcəsini azaltmaq, münaqişə situasiyasının yaranmasına səbəb olan tənqiddən yayınmaq, yaxud onu aradan qaldırmaq məqsədilə müəyyən pragmatik strategiyalardan istifadə zərurətə çevrilir. Belə vasitələrdən biri, bəlkə də birincisi modal feillər, qeyri-faktiv feillər (*inanmaq, fərz etmək, təsəvvür etmək* və s.), qeyri-faktiv ifadələr (*bildiyim qədər, zənnimcə, xatırladığım qədər* və s.), epistemik zərflər (*təqribən, tamamilə, nisbətən, sadəcə* və s.) kimi vasitələrlə ifadə olunan spesifik leksik vahidlər, eləcə də şəxssiz konstruksiyalar, məchul növ, şərt budaq cümlələri və bu kimi qrammatik linqvistik hedcinqlərdir.

Hərfi mənası “çəpər”, “əngəl”, “maneə” (ingilis dilində “hedge”) olan hedcinq dilçilikdə gənc mövzulardandır. Sözügedən termin ilk dəfə C.Leykoff tərəfin-

dən işlədilmişdir: “*Hedcinqlər mənalarda qeyri-müəyyənliyi ifadə edən, funksiya-sı aşmaları bu və ya digər dərəcədə qeyri-müəyyən ifadə edən, məsələn, ola bilsin, mənca, bir növ və s. bu kimi sözlərdir*” [1, s.471]. Müəllif hedcinqlərin kom-munikativ funksiyasını təyin edərkən, məntiqi əlamətlərinə xüsusi diqqət yetirmiş və onları, ilk növbədə, təbii dilin koqnitiv funksiyası çərçivəsində formal semantika baxımından nəzərdən keçirmişdir. Bu, təsadüfi deyildi: çoxşaxəli anlayış olan hedcinq eyni anda bir neçə amili (semantik, pragmatik, koqnitiv) ehtiva edir.

Əslində, “hedcinq” terminindən, bilavasitə, istifadə etməsə də, ilk dəfə həm-yerlimiz, qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin banisi Lütfi-Zadə bu anlayışdan bəhs etmişdir. O, hər hansı bir dilin strukturunun modelləşdirilməsi hadisəsini “*qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi*” (FST – “*fuzzy sets theory*”) adlandırmış və ingilis di-lində hedcinqlərin məntiqi-semantik leksik təhlilini vermişdir [17]. Həmin nəzəriy-yəyə əsasən, yalnız bir kateqoriyada sözün tərfi müəyyən dərəcədə doğrudursa, qeyri-müəyyənlik yarana bilər: “*L.Zadəyə görə dəqiq olan hər şey heç də həmişə düzgün olmur*” [1, s.13]. Məsələyə alimin prizmasından yanaşdıqda, leksik ba-xımdan hedcinqlər yalnız öz prototipindən kənar anlayışlara istinad edərkən doğru hesab edilə bilər. Lütfi-Zadə bu yanaşmanı istənilən təbii dilin anlayışlarının son-suz qeyri-müəyyən sərhədlərə malik olması və müvafiq olaraq, ünvanlayıcının cümlələrinin həm doğru, həm də yalan olma ehtimalından irəli gəlməsilə izah edir. İstər doğru, istərsə də yalan olduğu halda belə, həmin cümlələr yalnız müəyyən dərəcədə doğru və ya yalan ola bilər.

Hedcinq anlayışı daha sonralar V.Vaynrayx tərəfindən də öyrənilmişdir. Onu “*metalingvistik operator*”la əlaqələndirən müəllif daha sadə məqsədlər üçün hər bir dilin öz metadilindən istifadə etdiyini və bütün dillərdə metalingvistik ope-ratorların, yaxud bənzər anlayışların mümkün mövcudluğunu qeyd etmişdir. “*Gerçək*”, “*real*”, “*adlı*”, “*adlandırılan*” və bu kimi digər sözləri metaoperator-lar kimi təsnif edən V.Vaynrayx onların əsas funksiyasının denotativ subyektiv obrazı olan deziqnatın sərbəst və ya qəti şərhindən ibarət olduğunu bildirir [16].

B.Freyzerə əsasən, hedcinq nətiqin bəyanatının həqiqətə uyğunluq səviyyəsinə, yaxud onun illüstrasiya gücünə münasibətinə işarə edən ritorik strategiyadır. “*All I know is that smoking is harmful to your health*” (Bildiyim tək şey budur ki, siqaret çəkmək səhhətinizə zərərli) cümləsi əsasında təhlil aparan müəllif buradakı “*All I know*” (Bildiyim tək şey) ifadəsinin növbəti müddəanın mütləq məna ifadə etmədiyini, onun nətiqin nöqteyi-nəzərinin doğruluğuna işarə etdiyini bildirir [8].

Hedcinqin modallıq, nəzakət strategiyaları və ya metadiskurs kimi digər dil hadisələri çərçivəsində nəzərdən keçirilməsini qəbul etməyən V.Namsarayev bu termini: “*... cümlənin müdafiə xarakterli transformasiyasını həyata keçirən və şəxsiyyətlərarası ünsiyyət səviyyəsində fəaliyyət göstərən lingvistik vasitələr ehtiva edən pragmatik kateqoriya*” – müstəqil bir anlayış kimi təsvir edir [14, s.65]. Müəllif yanaşmasını belə əsaslandırır ki, digər anlayışlar prizmasından nəzər salındıqda, hedcinqin ifadə olunduğu bir çox vasitələrin nəzərdən yayına bilmə ehtimalı artır və bu onun natamam təsvirinə səbəb olur.

Maliyyə bazarlarında risklərdən sığortalanmağa yönəlmiş tədbirləri bildirən “hedcinq” termini, əslində iqtisadiyyatdan iqtibas edilmişdir. Lingvistik hedcinqin əsas funksiyası isə verbal kommunikasiya zamanı mütləq təfsirdən yayınaraq, müddəanın qeyri-müəyyən və ya yanlış olmasına görə ünvanlayıcını “sığortala-

maq”dan, başqa sözlə, söyləmin illokutiv gücünü azaltmaqdan, propozisiyanın bütövlükdə və ya ayrı-ayrı hissələrinin zəiflədilməsindən ibarətdir. T.Qribanova və T.Qayduкова xüsusilə siyasi müsahibə kontekstində hedcinqlərin əsas funksiyasının münəqişə effektini azaltmaqdan və qeyri-müəyyənliyi qüvvətləndirməkdən ibarət olduğunu qeyd etsələr də [10, s.97], hedcinqləri “mətn manipulyatorları” adlandıran bəzi müəlliflərə əsasən, siyasi diskursda hedcinqlərin funksiyalarından biri də səlahiyyəti güclə, arqumentasiyanı isə manipulyasiya ilə əvəz etməkdir [13]. Siyasi debatlar da müzakirənin mövzusunun fərqli müstəviyə keçirilməsi, yaxud faktların yalanla əvəz edilərək təzadə yol verilməsi vasitəsilə rəqibi nüfuzdan salmaq, “biz” ilə “onlar” arasındakı “məsafə”ni uzatmaq kimi təsirli vasitələr buna nümunədir.

Aktuallıq. Siyasi diskursda müxalif qrupların nümayəndələrindən ibarət auditoriyanın heterogenliyi ünvanlayıcının nitqində semantik qeyri-müəyyənliyin yer almasına səbəb olur. Bu zaman, pragmatik baxımdan siyasi diskurs auditoriyaya uyğunlaşdırılaraq istər emosional, istərsə də rəşional səviyyələrdə ona təsir etməyə yönəlir. Sözügedən təsir strategiyalarından biri də hedcinqlərdir və ötən əsrin sonlarından dilçilikdə qeyri-müəyyənliyin ifadə vasitəsi olan hedcinqlərin yerinə yetirdiyi pragmatik funksiyalarla bağlı araşdırmalar həyata keçirilməyə başlamışdır[3; 5; 6; 12; 15].

Elmi yenilik. Bütövlükdə, siyasi diskursun pragmatik aspekti və yerinə yetirdiyi funksiyalarla bağlı fundamental əsərlər mövcud olsa da, siyasi diskursda “söhbətin uğuru”na və ya “uğursuzluğu”na bilavasitə təsir göstərən hedcinqlərlə bağlı bir çox məsələlər öz həllini gözləməkdədir. Məsələn, bəzən siyasi diskursun inandırma, manipulyasiya, legitimləşdirmə, integrasiya, qiymətləndirmə və səfərbər etmə kimi funksional səciyyələrini dəyişməsi nitq situasiyası ilə yanaşı, kommunikanların niyyətindən asılı olan hedcinqlərin təsiri nəticəsində də baş verir. Yaxud, hedcinqlər siyasi diskursda bəzən ünvanlayıcının mövqeyini aydınlaşdırmaq, bəzən isə onun öz fikrini sərbəst ifadə etməsinə şərait yaratmaq kimi ikili funksiya yerinə yetirə bilər. Siyasi diskursda hedcinqlər nəzakətliliyin (ehtiyatlılıq, məsuliyyətdən yayınma – simanın xilas) və nəzakətsizliyin (strateji qeyri-müəyyənlik, inkar, manipulyasiya – simanın təhdidi) linqvistik ifadə forması olsa da, iddialı deyil, daha nəzakətli və ya təvazökar səslənməyə çalışan natiqlər “*tamamilə, müəyyən dərəcədə, həqiqətən, əsasən, bir növ, demək olar ki və s.*” hedcinqlərə üstünlük verirlər [7, s.342].

Manipulyasiya nitq aktı çərçivəsində isə ünvanlayıcını hərəkətə, bilavasitə, sövq etməyən, lakin onun hərəkətə sövq etmək barədə qərar qəbul etdiyi kontekstin yaranmasına vəsilə olan hedcinqlər vasitəsilə siyasətçi yalnız “*propozisiyanın doğruluğuna və ya bəyanatın illokutiv gücünə münasibətinə dair qeyri-müəyyənliyə işarə etmir*” [9, s.15], həmçinin öz siyasi-kommunikativ mövqeyini qüvvətləndirməyə çalışır. Siyasi diskursda hedcinqlər heç də həmişə müsbət funksiya yerinə yetirmir – onlardan qeyri-düzgün istifadə ünsiyyətdə mənfi nəticələr yarada bilər. Bəzən situasiya dəqiq məlumatı tələb etdiyi hallarda hedcinqlər vasitəsilə yaradılan qeyri-müəyyənlik söhbətin uğursuzluğuna səbəb ola bilər. Bunlar mürəkkəb kommunikativ hadisə olan siyasi diskursun mətnlə, müxtəlif linqvistik vasitələrlə yanaşı, “*ictimai-siyasi-mədəni kontekst ehtiva etməsi sayəsində*” [18, s.248] baş verir.

Siyasi diskursda hedcinqlər yalnız manipulyasiya məqsədi daşıyır. Onlar yalnız siyasi diskursda konnotasiyaların təqdimatı forması olmayıb, həmçinin fərdi kontekstin yaradılmasında bilavasitə iştirak edirlər [4]. Hedcinqlərin seçiminin kontekstdən, siyasətçinin kommunikativ məqsədindən və münasibətindən asılı olması onların yalnız auditoriyaya təsir aləti olmadığını, həmçinin siyasətçini aqressiv, radikal, yaxud təhqiramiz söyləmlər qurmaqdan çəkindirən vasitə olduğunu izah edir [19].

Artıq qeyd edildiyi kim, lingvistik hedcinqlər həm leksik, həm də qrammatik səviyyələrdə təzahür edə bilər. Xüsusilə siyasi diskursda hedcinqlər aşağıdakı lingvistik səviyyələrdə ifadə olunur:

- modal hedcinqlər (modal feillər və modal zərflər - *yəqin, görünür, zahirən, nisbətən, müəyyən dərəcədə* və s.);
- leksik hedcinqlər (*ehtimal ki, ola bilsin, bəlkə, nisbətən, bir qədər* və s.);
- struktur-sintaktik hedcinqlər (*məchul növ, şərt budaq cümlələri, feilin arzu şəkli, nominallaşdırma, inklüziv “biz” əvəzliyi*);
- epistemik feillər (*inanmaq, fikirləşmək, hiss etmək, görünmək* və s.) və ifadələr (*ola bilsin ki, deyəsən, fikirləşməyə əsas var* və s.);
- giriş strukturları (*məncə, zənnimizcə, inanıram, fikrimizcə, məlum olduğu kimi, göründüyü kimi, baxın, dinləyin* və s.);
- nidalar (*a, ah, eh, əhsən, afərin, yaxşı, oldu, bəli* və s.).

Bu səviyyələrdən hansına üstünlük verilməsi bir çox faktorlardan asılıdır. Burada dilin leksik-qrammatik tərkibi, yaxud natiqin fərdi üslubu xüsusilə apıcıdır.

Təhlillər üçün seçilmiş nümunələr 20.01.2026-cı il tarixində Davosda Ümumdünya İqtisadi Forumu çərçivəsində “Evronyus” televiziyaşının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevdən götürdüyü müsahibədən-dir [20]. Müsahibə mətninə nəzər saldıqda, burada leksik səviyyədə hedcinqlərin aşkar üstünlüyü müşahidə olunur:

- giriş strukturları:

Bilirsiniz, əslində qeyd etdiyiniz kimi, biz elə bir vəziyyətlə üzləşirik ki, beynəlxalq hüquq normaları dünya ictimaiyyətinin bütün üzvləri üçün artıq mütləq görünür.

Beləliklə, düşünürəm ki, Ermənistan və Azərbaycanın, eləcə də vətəndaş cəmiyyətinin birgə səyləri ilə biz Qafqazda uzunmüddətli deyil, əbədi sülhə nail olacağıq. Enerji bazarına gəldikdə, gördüyünüz kimi, neftin qiyməti sabitdir - ən azı Azərbaycan üçün məqbul səviyyədədir.

Ümid edirəm ki, Cənubi Qafqazda və region ətrafında vəziyyət pisləşməyəcək.

Ümid edirəm ki, hər bir ölkə regional sabitliyə və təhlükəsizliyə öz töhfəsini verəcəkdir.

Düşünürəm ki, Ermənistanın özünün Azərbaycanla əlaqələri yüksək qiymətləndirdiyi bir vaxtda, bizi heç vaxt etmədiyimizdə, o cümlədən Ermənistana qarşı “təcavüzkar mövqedə” olmağımızda ittiham etməklə Avropa Parlamenti özünü çox qərībā vəziyyətə salır.

Mən ümid edirəm ki, Avropa Parlamentinin üzvləri özlərində cəsarət taparaq Azərbaycana qarşı ədalətsiz mövqelərini yenidən nəzərdən keçirəcəklər.

- nidalar:

Bəli, biz reaksiya verməyi dayandırmışıq.

- modal hedcinqlər:

Azərbaycan da daxil olmaqla, hər bir ölkə özünün sərhədləri boyu sabitlik haqqında düşünməlidir.

- məchul növ:

Ötən ilin avqustunda Ağ Evdə Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh müqaviləsi paraflandı.

Bundan başqa, jurnalistin suallarına cavablarında Cənab Prezidentin inklüziv dilə üstünlük verdiyi müşahidə edilir. “Biz”, “bizim” əvəzliliklərinə dəfələrlə müraciət etməsi, eləcə də “strateji məqsədimiz”, “gördüyümüz hər bir iş”, “öz müstəqillik tariximizdə”, “məqsədimiz budur”, “bizdə ölkə daxilində” kimi ifadələrdən istifadə Cənab Prezidentin qərar verərkən Azərbaycan xalqının və hökumətinin rəyinə arxalandığını və nəzərə aldığını göstərir. Ümumiyyətlə isə, bu hedcinqlərə müraciət auditoriyanın diqqətinin konkret şəxsdən siyasi instituta və ya cəmiyyətə yönəltməyə xidmət edir.

O da qeyd edilməlidir ki, siyasi diskursda hedcinqin cümlədəki mövqeyi də pragmatik fərq yaradan faktorlardandır. Məsələn, cümlənin əvvəlində verilən hedcinq aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- bütövlükdə nitqdə gərginliyi azaltma effekti yaratmaq;
- öncədən ehtiyatlılıq və ya nəzakətliklik signalı rolunu oynamaq;
- əvvəlcədən fikir ayrılığının qarşısını almaq.

Hedcinqin cümlənin ortasında gəlməsi:

- bütün söyləmi deyil, onun konkret hissəsinin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur;
- qüvvətli iddianın neytrallaşdırılmasına və onun bilvasitəliliyinə vəsilə olur. Əgər hedcinq cümlənin sonunda işlədilsə, o:
- güzəşt dərəcəsinin aşağı olduğunu bildirir;
- ehtiyatlılıq təəssüratı yaradır.

Nəticə. Qeyd edilənləri nəzərə alsaq, bu nəticəyə gəlmək olar ki, siyasi diskursda hedcinqlərdən istifadənin iki əsas səbəbi mövcuddur:

1) Ünvanlayıcının mövqeyini möhkəmləndirməyə xidmət edən rəşional şəxsiyyətlərarası stratejiya olan hedcinqlərdən müsbət və ya mənfi nəzakət strategiyaları kimi istifadə olunur, onlar hər iki tərəf arasında müəyyən ictimai münasibətin yaranmasına vəsilə olur. Uğurlu ünsiyyət cəmiyyətin mühüm tərkib hissəsi olduğundan, siyasi diskursda hedcinqlərdən istifadə linqvistik konvensiyaya (universal ənənəyə) çevrilmişdir.

2) Evfemistik hedcinqlərdən istifadə siyasətçiyə rəqib tərəfdən gözlənilən münaqişə riskini azaltmağı mümkün edir. Siyasətçi çıxışında onlara müraciət etməklə auditoriyaya son söz sahibi olmadığını və şəxsi mövqeyini ifadə etmədiyini bildirir.

Müvafiq olaraq, siyasi diskursda hedcinqlərin pragmatik funksiyaları belə ümumiləşdirilə bilər:

- simanın xilas (məsuliyyətdən və qəti öhdəlikdən yayınma);
- nüfuzun artırılması;
- çoxsaylı şərhələr rəvac verilməsi;
- rəşionallığın yüksəldilməsi.

Təhlillər göstərir ki, siyasi diskursda linqvistik hedcinq pragmatik stratejiya funksiyasını yerinə yetirir – əlaqə strategiyasının ifadə vasitəsi kimi akt iştirakçıları

arasında bilavasitə sosial məsafəni inikas etdirir. Beləliklə, hedcinqlərin siyasi diskursda əsas funksiyası nəzakət yaratmaq, ünvanlayıcı ilə ünvanlanan arasında effektiv dialoq və müsbət ictimai münasibətlərin qurulmasına nail olmaqdır. Siyasətçilər çıxışlarında yumşaltma effekti yaradan müxtəlif lingvistik vasitələrdən, xüsusilə geniş referensial və semantik assosiasiya imkanlarına malik olan hedcinqlərdən istifadə etməklə səsləndirdikləri bəyanatların doğruluq dərəcəsini dəyişdirmək və mümkün kommunikativ riskləri minimuma endirmək məqsədi daşıyırlar.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev, S. Ə. (2013). Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Victory.
2. Allahverdiyeva, A. M. (2025). Stylistics and rhetoric. Mütərcim.
3. Biber, D. (2014). Using multi-dimensional analysis to explore cross-linguistic universals of register variation. *Languages in Contrast*, 14(1), 7-34.
4. Caffi, C. (2007). Mitigation. Elsevier.
5. Carter, R., & McCarthy, M. (2011). *Cambridge grammar of English: A comprehensive guide: Spoken and written English grammar and usage*. Cambridge University Press.
6. Conrad, S., & Biber, D. (2009). *Real grammar: A corpus-based approach to English*. Pearson Longman.
7. Fraser, B. (1980). Conversational mitigation. *Journal of Pragmatics*, 4, 341–350.
8. Fraser, B. (2010). Pragmatic competence: The case of hedging. In G. Kaltenböck, W. Mihatsch, & S. Schneider (Eds.), *New approaches to hedging* (pp. 15–34). Emerald Group Publishing.
9. Fraser, B. (2010). A brief history of hedging. In *Vagueness in language* (pp. 80–83). Emerald Group Publishing.
10. Gribanova, T. I., & Gaidukova, T. M. (2019). Hedging in different types of discourse. *Training, Language and Culture*, 3(2), 85-99.
11. Lakoff, G. (1973). Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts. *Journal of Philosophical Logic*, 2, 458-508.
12. Markkanen, R., & Schröder, H. (1997). Hedging and discourse: Approaches to the analysis of a pragmatic phenomenon in academic texts. Cambridge University Press.
13. Markkanen, R., & Schröder, H. (2010). Hedging: A challenge for pragmatics and discourse analysis. In R. Markkanen & H. Schröder (Eds.), *Hedging and discourse: Approaches to the analysis of a pragmatic phenomenon in academic texts* (pp. 3-18).
14. Namsaraev, V. (1997). Hedging in Russian academic writing in sociological texts. In R. Markkanen & H. Schröder (Eds.), *Hedging and discourse: Approaches to the analysis of a pragmatic phenomenon in academic texts* (pp. 64-79).
15. O'Keeffe, A., McCarthy, M., & Carter, R. (2007). *From corpus to classroom: Language use and language teaching*. Cambridge University Press.
16. Weinreich, U. (1966). On the semantic structure of English. In J. H. Greenberg (Ed.), *Universals of language* (2nd ed., pp. 142-217). MIT Press.
17. Zadeh, L. A. (1965). Fuzzy sets. *Information and Control*, 8(3), 338–353.
18. Вишнеvская, Г. М., & Кремень, Н. И. (2014). О функционировании дискурсивных маркеров в устной политической речи. *Государственное управление*, 247–263.
19. Осипов, Г. А. (2012). Хеджирование как прагматический инструмент политического дискурса. *Международно-исследовательский журнал*, 3(3), 57-59.
20. President of the Republic of Azerbaijan. (2024). [Məqalə/Səhifənin başlığı]. <https://president.az/az/articles/view/71342>

Summary

THE PRAGMATIC NATURE OF HEDGINGS IN POLITICAL DISCOURSE

The aim of the study is to identify hedgings in general and to figure out their pragmatic characteristics in political discourse. To achieve the aim set forward, the study aspires to:

- define the notion of hedging from a linguo-pragmatic perspective;
- order the main types of linguistic hedgings in political discourse;
- survey the pragmatic functions of hedgings in political communication;
- identify the role of hedging in persuasion, responsibility management, and face-saving;
- illustrate the findings with examples from political speeches.

To accomplish these tasks, the methods of pragmatic analysis, discourse analysis, contextual and functional analysis, and qualitative analysis of speech extracts were used.

The article concludes that the hedgings allow politicians to establish patterns of their use for effective political communication with their audience. It also implies that the peculiarities and functions of linguistic hedging in political discourse reflect the particulars of its use, leading to a certain model of communication organization.

Айтан Аллахвердиева

Резюме

**ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ХЕДЖИНГОВ
В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ**

Цель исследования — определить общие приемы хеджирования и их прагматические характеристики в политическом дискурсе. Для достижения поставленной цели исследование ориентируется:

- определить понятие хеджирования с лингвистически-прагматической точки зрения;
- упорядочить основные типы лингвистического хеджирования в политическом дискурсе;
- изучить прагматические функции хеджирования в политической коммуникации;
- определить роль хеджирования в убеждении, управлении ответственностью и сохранении лица;
- проиллюстрировать результаты примерами из политических выступлений.

Для решения этих задач были использованы методы прагматического анализа, дискурсивного анализа, контекстуально-функционального анализа, качественного анализа фрагментов речи.

В заключение статьи подводится итог, что использование хеджирующих фраз позволяет политикам выстраивать модели их применения для эффективной политической коммуникации со своей аудиторией. Также следует, что особенности и функции языковых остановок в политическом дискурсе отражают специфику их использования, что приводит к определенной модели организации коммуникации.

Rəyçi: prof. A.Y.Məmmədov

Vəfa Seyid

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-0725-0232>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.043>

APTONİMLƏRİN LİŖQVİSTİK, ÜSLUBİ VƏ SOSİOMƏDƏNİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *aptonim, yumor, şəriklik, kondensasiya, transqressiya*

Key words: *aptonym, humour, connivance, condensation, transgression*

Ключевые слова: *аптоним, юмор, соучастие, конденсация, трансгрессия*

Giriş. Ənənəvi olaraq, ilk baxışdan sərt göstəricilər kimi qəbul edilən xüsusi adlar sabit leksik mənadan məhrum kimi görünür. Lakin onların üslubi istifadəsi göstərir ki, onlar konnotasiyalar, obrazlar və pragmatik effektlər daşıyıcısına çevrilə bilirlər. Yumoristik diskursda da xüsusi adlar neytral qalmır: o, məna və ifadəli tərzə malik olur.

“*Humour*” sözünün etimologiyası Hipokrat (e.ə. 460-637) tərəfindən irəli sürülmüş bədən mayeləri nəzəriyyəsinə istinad edən latın mənşəli *humor* (maye) sözündən əmələ gəlmişdir və ilkin olaraq insanın davranışına təsir etdiyi düşünülmən bədən mayələrini (qan, öd və s.) ifadə edirdi. Buna görə də bu termin tibbi mənşəyə malikdir. Bədən mayələrindən qaynaqlanan dörd “xilt” (maye) təbii dörd ünsürlə əlaqələndirilir və onlara uyğun gələn dörd temperament tipini müəyyən edir.

Təxminən 1760-cı illərdə ingilislər “*humour*” terminini “şən temperament, şadlıq, əşyaların və hadisələrin komik tərəfini görmək və ya göstərmək bacarığı” mənasında işlətməyə başlamışdılar ki, bununla da özlərinəməxsus bir düşüncə tərzinə malik olduqlarını vurğulayırdılar. Bu anlayış bu gün “Britaniya yumoru” adlandırılır.

Eyni dövrdə fransızca “*humeur*” sözünün mənası da oxşar inkişaf yolu keçmişdir. “Xiltlər” və “yumor” həyatı sanki onu daha axıcı və dözümlü edən amillər kimi qəbul edilirdi. [1, s. 25-28].

“*Humour*” sözü fransız dilində ilk dəfə XVIII əsrdə qeydə alınmışdır; bu termin Fransaya Maarifçilik (Des Lumières) dövrü mütəfəkkirlərinin britaniyalı filosoflarla saxladıqları əlaqələr vasitəsilə daxil olmuşdur.

“Bütün günlərin içində ən çox itirilmiş olanı, gülmədiyimiz gündür”, – deyər Nikola dö Şamfor bildirirdi.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, fransız dilində “*humour*” sözünün ilk işlənməsi Volter tərəfindən 20 avqust 1761-ci ildə Pyer-Jozef Tulyer d'Oliveyə (kahin d'Olive kimi tanınır) ünvanlanan məktubda yer almışdır. Volter yazırdı:

“İngilislərin zarafatı, həqiqi komikliyi, şənliyi, nəzakəti, insanın özü də fərqi nə varmadan dilindən qaçan həzircavablığı və kəskin ifadələri bildirmək üçün bir termini var ; onlar bu anlayışı *humeur*, *humour* sözü ilə ifadə edirlər və bunu ‘yumor’ kimi tələffüz edirlər; həm də elə hesab edirlər ki, bu cür ruh halı yalnız

onlara məxsusdur və başqa xalqlarda bu zehni xüsusiyyəti ifadə etmək üçün söz yoxdur. Halbuki bu, dilimizin qədim sözlərindən biridir və bu mənada Pyer Korneyin bir neçə komediyasında işlədilmişdir” [2, s. 24].

Antroponimlərlə bağlı yumor real, lakin ixtisaslaşmış bir tədqiqat mövzusu-
dur və bir neçə elmi sahənin kəsişməsində yerləşir : dilçilik, semiotika, üslubiyyat, onomastika, dil fəlsəfəsi və yumor nəzəriyyəsi.

Metodlar. Məqalə **tarixi, onomastik, semiotik, üslubi, pragmatik, komparativ və intertekstual metodlar** vasitəsilə yazılmışdır və bunlar birlikdə **xüsusi adların yumor və satirik funksiyasını** hərtərəfli təhlil etməyə imkan verir.

Diskussiya. Dildə ən qədim üsullardan biri personaja onun əsas xüsusiyyətini üzə çıxaran motivasiyalı ad vermək olmuşdur. J.B. Molyerin « l'Avare » *Xəsis* əsərində Harpaqon xəsisliyi təcəssüm etdirir; onun adı “harpunlamaq”, “qapıb tutmaq” ideyasını xatırladır. Eyni şəkildə, « Candide » Volterin *Kandid* əsərindəki Kandid sadə və saf məsumluğu ifadə edir.

Burada komiklik ad ilə davranış arasındakı təkrarlanmadan və ya göstərilən xüsusiyyətin karikatura səviyyəsində şişirdilməsindən yaranır. Ad bu halda semantik baxımdan dar bir mənə daşıyıcısı kimi işlənir.

Başqa bir yumor mexanizmi məşhur bir adın fonetik və ya morfoloji şəkildə dəyişdirilməsinə əsaslanır. Bu üsul satira və komik teatrda tez-tez istifadə olunur.

Tarixi və ya mediada tanınmış bir adın dəyişdirilməsi ironik uzaqlaşma effekti yaradır. Fonetik oxşarlıq istinadı qoruyub saxlayır, eyni zamanda burlesk (zarafat) xarakterli bir təhrif yaradır. Yumor isə tanınma ilə dəyişdirilmə arasındakı gərginlikdən meydana gəlir.

Bəzi xüsusi adlar ümumi leksik vahidlərə və ya çağırış yaradan (assosiativ) işarələrə yaxın mənaya malik olur. « Les Aventures de Tintin » *Tintinin macəraları* cizgi filmində Tintin adı təkrarlı və uşaqları səslənir; bu isə əsərin oyunvari və macəra dolu dünyasının formalaşmasına töhfə verir.

İkili mənə fonetik, morfoloji və ya mədəni səviyyədə ola bilər. Bu halda komik effekt interpretativ qeyri-müəyyənliyə və qəbul edənin dil oyununu dərk etmək qabiliyyətinə əsaslanır.

İroniya o zaman meydana çıxır ki, ad personajın gerçək xüsusiyyətlərinə zidd olur. Məsələn, zəif bir insana “M. Fort” *Cənab Güclü* demək və ya əsəbi bir qadını “Mme Douceur” *Xanım Zəriflik* adlandırmaq nominal antifrazaya (adı vasitəsilə əks mənə yaratmağa) nümunədir. Bu halda adın mənası ilə reallıq arasındakı ziddiyyət ironik və komik təsir yaradır.

Semioloji baxımdan Roland Bart vurğulayır ki, mədəni işarələr əlavə mənalar götürə bilir. Beləliklə, xüsusi ad “mif” kimi işləyə bilər: o, kollektiv təsəvvürlər toplusunu əhatə edir. Məsələn, Don Quichotte *Don Kixot* adını xatırlatmaq yalnız ədəbi bir personajı nəzərdə tutmur, həm də reallığa uyğunsuz idealist obrazını ifadə edir. Yumor isə bu istinad gözlənilməz müasir bir vəziyyətə tətbiq olunduqda yaranır [3, 233 s.]. Məşhur bir adın dəyişdirilməsi satirik effekt yaradır. Bu mexanizm istinadı qoruyub saxlayır, eyni zamanda onu müqəddəsləşdirmədən uzaqlaşdırır.

Müasir satirik mediada isə ictimai fiqurların adlarının dəyişdirilməsi yumor vasitəsilə uzaqlaşma effekti yaratmaq üçün tez-tez istifadə olunan üsuldur. Məsələn:

Le Gorafi (Qorafi) – Fransız satirik saytı

Le Gorafi parodik bir “xəbər” saytıdır ; o, həqiqi qəzet formasını təqlid edərək ictimai fiqurları və ya siyasi hadisələri gülməli, absurd başlıqlara yerləşdirərək tənqid edir. Məsələn, sayt tez-tez siyasi rəhbərlərin, məşhurların və ya real hadisələrin adlarından istifadə edir və onları qeyri-realist və ya şişirdilmiş vəziyyətlərə yerləşdirir – bu, real şəxs ilə uydurulmuş ssenari arasındakı yumoristik uzaqlaşmanı yaradır. Hətta bu başlıqlar yumor xarakterli olsa da, onlar çox vaxt fransız ictimaiyyətinin tanıyacağı istinadlara (siyasətçilər, media fiqurları və s.) əsaslanır və bu da komik effekt yaradır. 2015-ci il yanvarın 17-də, **Charlie Hebdo** (Şarli Ebdo) jurnalına qarşı baş verən faciəli terror aktlarından bir neçə gün sonra, jurnalist Paskal Robert-Diard öz bloqunda « Chroniques judiciaires » *Məhkəmə xronikaları* başlıqlı yazısında Fransız mətbuatında yumor və satira mövzusunda həsr olunmuş bir məqalə dərc edir.

Müəllifin milli tarixdə iki əsrə nəzər salan xronikaçı xatırladır ki, Fransada bu gün bildiyimiz ifadə azadlığı, demokratiyamızı formalaşdıran mübarizələrin səbirli gedişi ilə qurulub. “Yumor” və laqeydlik hüququ asanlıqla qəbul edilməyib: o, ölkəmizin siyasi və sosial tarixi boyunca tədricən legitimlik qazanaraq Fransa Respublikasının əsas prinsiplərindən birinə çevrilib. Beləliklə, qanun addım-addım gülüş üçün icazəli obyekt və formaların sahəsini genişləndirib. Kral Louis-Philippe-dən başlayaraq, Colombey-dəki “tragedik bal”a və Super Menteur macəralarına qədər siyasi hakimiyyət bu yumor və satira vasitəsilə təsir dairəsinin fəthindən kənarda qalmayıb [4, s. 76 - 81].

Les Guignols de l'info Satirik kuklalarla təqdim olunan xəbər/parodiya proqramı (ikonik – artıq yayımlanmayan proqram)

Hərçənd ki, proqram artıq müntəzəm yayımlanmır, **Les Guignols de l'info** uzun müddət Fransada siyasi satiranın klassiki olub (1988–2018-ci illər), real siyasi fiqurların adlarının dəyişdirildiyi və ya karikaturalaşdırıldığı kuklalar vasitəsilə təqdim olunub.

Burada Fransua Mitteran, Jak Şirak, Nikola Sarkozi, Marin Lö Pen və digərlərinin kuklaları böyük və ya deformasiya olunmuş şəkildə təqdim edilirdi ki, komik effekt yaradılsın (ictimai imiclərinin parodiyası). Proqram əsasən Canal+ kanalında yayımlanırdı və Fransada siyasi satiranın ən məşhur nümunələrindən biri hesab olunurdu.

Catherine et Liliane Katerina və Lilian, *Le Petit Journal* proqramının satirik rubrikası, məşhurların və ictimai fiqurların xəbərlərini absurd dialoqlar və gülünc situasiyalar vasitəsilə tənqid edirdi (adlar dəyişdirilməsə də, bu, Fransız media məkanının satirası hesab olunurdu).

Məşhur bir adın dəyişdirilməsi satirik effekt yaradır. Bu mexanizm istinadı qoruyub saxlayır, eyni zamanda onu toxunulmazlıqdan çıxarır.

Müasir satirik mediada ictimai şəxslərin adlarının dəyişdirilməsi yumoristik məsafə yaratmaq üçün tez-tez istifadə olunan bir üsuldur.

Məşhur bir adın metaforik istifadəsi ortaqlıqları aktivləşdirir. Bu intertekstuallıq müəyyən bir mədəni sərəfşəni nəzərdə tutur. Sosial baxımdan yüksəlmək istəyən bir şəxsi Rastinyakla (Balzakın personajı) müqayisə etmək, fürsətçi yüksəliş təsəvvürünü yaratmaq deməkdir. Burada yumor gizli tanınmadan -yəni oxucunun bunu dərhal başa düşməsindən – asılıdır.

Praqmatik baxımdan, yumoristik onomastika aşağıdakı elementləri səfərbər edir:

1. **Şəriklik (connivence)** – istinadın ortaq şəkildə başa düşülməsi
2. **Təəccüb (surprise)** – gözləntinin pozulması
3. **Kondensasiya (condensation)** – diskursiv qənaətlilik (bir ad bütöv bir stereotipi xülasə edir)
4. **Transqressiya (transgression)** – referensial normanın məqsədli şəkildə pozulması

Beləliklə, xüsusi ad gülüş və ya təbəssüm yaradan amil funksiyasını daşıyır.

Azərbaycan ədəbiyyatında və satirik mediada insan adlarının yumoristik funksiyada işlədilməsi kifayət qədər geniş yayılmış bir üslub vasitəsidir. Bu zaman müəlliflər xüsusi adlardan istifadə edərək stereotipləri, sosial tipləri və ya ictimai hadisələri gülüş yolu ilə tənqid edirlər. M.F. Axundovun **“Hacı Qara”**, **“Aldanmış kəvakib” (Dərviş Parisi partladır)**, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin **“Ölülər”**, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin **“Dağılan tifaq”** əsərlərində personaj adları çox vaxt sosial tipləri satirik şəkildə ifadə edir.

M.F. Axundovun **“Aldanmış kəvakib”** əsərində **Dərviş Məstəli şah** – sehr və möcüzə iddiaları ilə insanları aldadan obrazdır. **“Məstəli”** adı və dərviş obrazı satirik mənə yaradır. Saray mühitində olan bəzi obrazlar **şah, vəzir və s. titullarla** təqdim edilərək dövlət idarəciliyindəki absurd vəziyyətlərə istehza edilir [5].

Müasir satirada Anar və digər müasir yazıçıların satirik hekayələrində də bəzən simvolik və ya ironik adlandırma üsulu istifadə olunur.

“Molla Nəsrəddin”, “Mozalan” və s. satirik jurnallarda dərc olunan yazılarda və karikaturalarda müxtəlif uydurma və ya dəyişdirilmiş adlar istifadə olunaraq ictimai tənqid aparılırdı. Molla Nəsrəddin adı artıq özü **yumor və hikmət simvolu** kimi işlədilir. Bir insanı **“Molla Nəsrəddin kimi”** adlandırmaq onun hazır-cavab və zarafatçı olduğunu ifadə edə bilər [6].

“Mozalan” jurnalında **Yalanqulu** – yalan danışmağa meyilli insanı satirik şəkildə təsvir edir. **Rüşvətəli** – rüşvət alan məmuru simvolizə edən ironik ad, **Tənbəlov** – işləmək istəməyən, məsuliyyətsiz adamı ifadə edir.

Beləliklə, Azərbaycan satirik ədəbiyyatında da xüsusi adlar tez-tez **tipik sosial obraz yaratmaq, ironik mənə vermək və oxucuda dərhal assosiasiya yaratmaq** üçün istifadə olunur. Bu, praqmatik baxımdan həm **gülüş effekti**, həm də **sosial tənqid** yaradır.

Nəticə. Araşdırma göstərir ki, xüsusi adlar (antroponimlər) yalnız istinad göstəricisi olmaqla məhdudlaşmır, onlar həm də **yumor, satira və dil yaradıcılığı üçün zəngin imkanlar** təqdim edir. Klassik ədəbiyyat nümunələrində (M.F. Axundov, Mirzə Cəlil, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev) və müasir mediada (Le Gorafi, Les Guignols de l'info, Charlie Hebdo) adlar sosial tipləri, stereotipləri və davranış xüsusiyyətlərini satirik və ironik şəkildə çatdırmaq üçün istifadə olunur. Məqalə göstərir ki, adların fonetik, morfoloji və semantik manipulyasiyası, həmçinin intertekstual və metaforik istifadəsi, komik effektin yaranmasında əsas rol oynayır. Praqmatik baxımdan, adlar oxucu və tamaşaçı ilə ortaq bilik, təəccüb və gözlənilməzlik mexanizmlərini işə salır. Beləliklə, xüsusi adlar həm istinad funksiyasını qoruyur, həm də **dilçilik, üslubiyyat və mədəniyyət araşdırmaları üçün prioritetli bir tədqiqat sahəsi** kimi çıxış edir. Nəticədə, antroponimlərin yumo-

ristik funksiyası həm klassik ədəbiyyatda, həm də müasir mediada ictimai tənqid və komik ifadə üçün effektiv vasitədir.

Ədəbiyyat :

1. Pierrel, J.-M. (2006). Le Trésor de la Langue Française Informatisé: Un dictionnaire de référence accessible à tous. AMOPA, 174, 25-28.
2. Chamfort, S.-R. N. de. (1928). Maximes et pensées (Chap. 1, « Maximes générales »). Larousse. (Original work published 1795)
3. Barthes, R. (1957). Mythologies. Éditions du Seuil.
4. Devars, T. (2015). Les vertus démocratiques du rire. Effeuillage, 4, 76-81. <https://doi.org/10.3917/eff.004.0076>
5. Axundov, M. F. (n.d.). Aldanmış kəvakib. Scribd. <https://ru.scribd.com/document/769668147/Aldanm%C4%B1%C5%9F-K%C9%99vakib-M-F-Axundov-cinciva>
6. Molla Nəsrəddin jurnalı. (n.d.). Scribd. <https://ru.scribd.com/document/730581592/MollaN%C9%99sr%C9%99ddin-jurnal%C4%B1>
7. Le Petit Robert: Dictionnaire universel des noms propres. (1993). Maury-Imprimeur S.

Vafa Seyid

Summary
LINGUISTIC, STYLISTIC, AND SOCIOCULTURAL ANALYSIS
OF APTONYMS

The article explores the humorous and satirical functions of proper names (anthroponyms) from linguistic, stylistic, and cultural perspectives. It argues that proper names are not only referential markers but also carry semantic, phonetic, morphological, and pragmatic potential that can produce comic effects. Historically, the concepts of humour and humeur originated from medical terminology and later, in 18th-century France and Britain, became associated with cultural and intellectual notions of wit and amusement. The study analyzes classical literary works by M.F. Akhundov, Jalil Mammadguluzadeh, and Abdurrahim bey Hagverdiyev, showing how names are used to construct social types and achieve satirical purposes. From semiotic and pragmatic viewpoints, the article highlights metaphorical, ironic, and antiphrastic uses of names and emphasizes effects such as connivance, surprise, condensation, and transgression. It also points to contemporary media examples where altered names of public figures create comic distancing. The article concludes that proper names function as a productive tool for humor, satire, and linguistic creativity, making them valuable for interdisciplinary research.

Вафа Сеид

Резюме
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ, СТИЛИСТИЧЕСКИЙ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ
АНАЛИЗ АПТОНИМОВ

Статья рассматривает юмористические и сатирические функции собственных имён (антропонимов) с лингвистической, стилистической и культурной точек зрения. Отмечается, что собственные имена не ограничиваются лишь функцией ре-

ференции, но также обладают семантическим, фонетическим, морфологическим и прагматическим потенциалом, который может использоваться для создания комического эффекта. Исторически понятия *humour* и *humeur* первоначально имели медицинское происхождение и в XVIII веке во Франции и Великобритании стали связываться с культурными и интеллектуальными представлениями об остроумии и развлечении.

В исследовании анализируются классические литературные произведения М. Ф. Ахундова, Джагила Мамедкулизаде и Абдуррахим бека Гаквердиева, показывая, как имена используются для создания социальных типов и достижения сатирических целей.

С семиотической и прагматической точек зрения в статье выделяются метафорические, иронические и антифрастические особенности имён, а также подчёркиваются такие прагматические эффекты, как **соучастие**, **эффект неожиданности**, **конденсация** и **трансгрессия**. Также приводятся примеры из современной медиасреды, где изменённые имена известных личностей создают комический эффект дистанцирования. В заключение отмечается, что собственные имена сохраняют свою референтную функцию и одновременно выступают продуктивным средством юмора, сатиры и языкового творчества, что делает их привлекательным объектом междисциплинарных исследований.

Rəyçi: prof. G. Sadıqova

Xuraman Əsgərova

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-5876-1836>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.053>

DİLİN LEKSİK LAYININ SİSTEMLİLİYİ MƏSƏLƏSİNDƏ S.Ə.C. İBN MÜHƏNNA YANAŞMASI

Açar sözlər: *İbn Mühənnə, Hilyətü'l-insân, türk lüğətçiliyi, leksik lay, sistemlilik, orta əsr türk dili*

Keywords: *Ibn Muhanna, Hilyatü'l-insân, Turkish lexicography, lexical layer, systematicity, medieval Turkish language*

Ключевые слова: *Ибн Муханна, «Хильят ал-инсан ва халбат ал-лisan», тюркская лексикография, лексический пласт, системность, среднетюркский язык.*

Giriş. Türk dilinin tarixi inkişafını aydın şəkildə izləmək üçün orta əsr lüğətçilik ənənəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu dövrdə yazılan lüğətlər yalnız sözlük materialı toplamaq məqsədi daşımır. Onlar həm də həmin dövrün dil mühitini, leksik münasibətləri və dilin daxili quruluşunu əks etdirən mühüm mənbələrdir. XIII və XIV əsrlərdə yaşamış İbn Mühənnə da bu ənənəyə qiymətli töhfə verən alimlərdən biridir. Onun “Hilyətü'l-insan və həlbətü'l-lisan” əsərinin türk dili hissəsi qədim türk leksikasının müxtəlif qatlarını əks etdirən zəngin material təqdim edir. Əsərdə sözlərin sadəcə ardıcıl şəkildə verilməsi deyil, onların müəyyən semantik və funksional xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması diqqəti cəlb edir.

S.Ə.C. İbn Mühənnənin fəaliyyət göstərdiyi dövr dil baxımından qarışıq və çoxşaxəli bir mühit idi. Azərbaycan, Anadolu, Mısır və Orta Asiya türkcələri arasında sıx təmas mövcud idi. Bu qarışıq mənzərə sözlərin çoxvariantlı şəkildə yaşamasına, sinonim sıralarının genişlənməsinə və müxtəlif leksik qatların paralel şəkildə işlənməsinə səbəb olmuşdu. İbn Mühənnənin lüğəti bu mənzərəni aydın şəkildə əks etdirir. Lüğətdə sözlər həm məna yaxınlıq əsasında, həm də istifadədəki incə fərqlərə görə yanaşı göstərilir. Bu isə müəllifin söz materialına sistemli yanaşdığını göstərir.

Tədqiqatçıların fikrincə İbn Mühənnənin əsəri yalnız türk sözlərinin siyahısı deyildir. Lüğət həm də orta əsr türk dilinin hansı prinsiplər üzrə təşkil olunduğunu görməyə imkan yaradır. Sözlərin seçilməsi, qruplaşdırılması, ərəb mənşəli qarşılıqların verilməsi və fonetik cəhətdən fərqlənən formaların yanaşı təqdim olunması müəllifin leksik sistem haqqında ümumi təsəvvürə sahib olduğunu göstərir.

Bu məqalədə İbn Mühənnənin leksik materiala münasibəti, onun sözləri hansı əsaslarla seçdiyi və leksik qatları necə təsnif etdiyi araşdırılır. Məqsəd lüğətin strukturunu təsvir etməkdən daha çox, müəllifin dil faktlarını necə dəyərləndirdiyini və leksik sistemliliyi nə şəkildə anladığını üzə çıxarmaqdır.

S.Ə.C. İbn Mühənnənin dilçilik irsinin ümumi cərgivəsi

İbn Mühənnə türkoloji araşdırmalarda əsasən lüğətçilik fəaliyyəti ilə tanınır. Onun “Hilyətü’l-insan və həlbətü’l-lisan” əsərinin türk dili hissəsi orta əsr türkcəsinin leksik mənzərəsini göstərən ən mühüm mənbələrdən hesab olunur. Tədqiqatçılar bu əsərin yalnız sözlərin düzülüşündən ibarət olmadığını, dilin daxili quruluşu və leksik münasibətləri barədə dəyərli məlumat verdiyini vurğulayırlar. Melioranski əsərin türk dili hissəsinin dövrün danışiq təcrübəsini çox dəqiq əks etdirdiyini bildirir (Melioranski, 1900, s. 42). Malov isə bu lüğəti XIII–XIV əsr türk dillərinin qohumluğunu izləmək üçün xüsusi dəyərə malik mənbə kimi qiymətləndirir (Malov, 1928, s. 15).

İbn Mühənnənin yaşadığı dövr müxtəlif türkcələrin paralel şəkildə işlənməsi ilə səciyyələnirdi. Oğuz, Kıpçak və qismən Qaraxanlı türkcəsi bir-birinə təsir göstərir və bu təsir söz ehtiyatının formalaşmasına ciddi şəkildə yansırırdı. Caferoğlu bu dövrdə dil mühitinin çoxqatlı olduğunu və lüğətlərdə variantlıqla sinonim çoxluğunun əsasən bu təsirdən qaynaqlandığını qeyd edir (Caferoğlu, 2001, s. 118). İbn Mühənnənin lüğətində eyni sözün bir neçə fonetik və leksik variantının yanaşı verilməsi də bu qarşılıqlı təsirin nəticəsi kimi görünür. Gül bu xüsusiyyəti lüğətin həm türk, həm də qismən monqol mənşəli elementləri əhatə etməsi ilə izah edir (Gül, 2010, s. 89).

Lüğətdə sözlərin sadəcə siyahı şəklində verilməsi müşahidə olunmur. Müəllif çox vaxt eyni semantik sahəyə aid sözləri yanaşı təqdim edir və bu sözlər arasında məna yaxınlıq, çalar fərqi və istifadə xüsusiyyəti daha aydın görünür. Erkan bu yanaşmanı sistemli təqdimatın erkən nümunəsi kimi dəyərləndirir və müəllifin sözləri məna əlaqəsinə əsasən bir araya topladığını bildirir (Erkan, 2005, s. 80). Eyni zamanda sinonimlər və variantlar barədə məlumatın verilməsi lüğəti dövrün leksik münasibətlərini izləmək baxımından daha etibarlıdır.

Bu xüsusiyyətlər göstərir ki, İbn Mühənnənin əsəri yalnız tarixi faktları toplayan mətn deyil. O, leksik layın təbəqələşməsini və sözlər arasındakı məna əlaqələrini təsvir edən dəyərli mənbədir. Müəllif dil vahidlərini seçərkən müəyyən ardıcılığa əsaslanmış və bu ardıcılıq türk dilinin leksik sisteminin necə formalaşdığını görməyə imkan yaratmışdır. Bu səbəbdən İbn Mühənnənin lüğəti türk dilinin inkişaf mərhələlərini araşdıran müasir tədqiqatçılar üçün əvəzolunmaz qaynaq hesab edilir.

İbn Mühənnənin leksik sistemə yanaşmasının əsas istiqamətləri

İbn Mühənnənin lüğətində sözlərin təqdim olunma üsulu onun dilə yalnız söz toplusu kimi baxmadığını göstərir. O, topladığı materialı müəyyən ardıcılıqla qruplaşdırır və sözlər arasındakı məna əlaqələrini nəzərə alır. Melioranski lüğətin strukturunda açıq şəkildə semantik yaxınlıq əsasında qruplaşdırma meylinin olduğunu qeyd edir və bunu İbn Mühənnənin dil sisteminə baxışının göstəricisi hesab edir (Melioranski, 1900, s. 44). Müəllif eyni anlayışı bildirən bir neçə sözü yanaşı verir və bu sözlər arasında incə məna fərqləri göstərməyə imkan yaradır.

Sinonim münasibətlərinin geniş verilməsi İbn Mühənnənin dil materialına xüsusi diqqətlə yanaşdığını göstərir. Malov sinonim sıralarının quruluşunda həm qədim türk sözlərinin, həm də Oğuz və Kıpçak mənşəli leksikanın birlikdə yer aldığını bildirir (Malov, 1928, s. 19). Bu birlik dövrün çoxqatlı dil mühitinin nüma-

yişi kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşma İbn Mühənnanın daha geniş dil mənzərəsini təqdim etmək niyyətində olduğunu göstərir.

Variantlı formaların verilməsi də lüğətdə sistemliliyi artıran amillərdən biridir. Müəllif bəzən eyni sözün iki və ya üç fonetik formasını göstərir. Bu formalar müxtəlif bölgələrdə işlənən türkcələrin izidir. Caferoğlu bu xüsusiyyəti XIII əsr dillərinin qarşılıqlı təsirinin açıq nəticəsi kimi izah edir (Caferoğlu, 2001, s. 126). Variantların yanaşı verilməsi həmin dövrün fonetik və leksik dəyişmələrini izləməyə imkan yaradır və dilin daxili dinamizmini göstərir.

İbn Mühənnanın sözləri qruplaşdırma tərzı diqqət çəkir. O, sözləri məna baxımından bir-birinə yaxın olan vahidlər kimi təqdim edir. Bu üsul müasir terminologiyada semantik sahələrin təsnifi adlandırılan yanaşmanın ilkin formasıdır. Gül bu xüsusiyyətin lüğətin yalnız tarixi faktlar toplusu deyil, həm də dilin leksik münasibətlərini sistemli şəkildə əks etdirən mənbə olduğunu göstərdiyini qeyd edir (Gül, 2010, s. 92).

Bütün bu cəhətlər bir araya gəldikdə görünür ki, İbn Mühənnanın lüğəti sadə söz siyahısı deyil. Müəllifin materialı seçmə və təqdim etmə prinsiplərində dilin leksik sisteminə dair müəyyən təsəvvür aydın görünür. Sözlərin sinonimlik, variantlıq və məna yaxınlığı əsasında ardıcılıqla verilməsi lüğəti sistemliliyin ilk nümunələrindən biri kimi qiymətləndirməyə əsas verir.

Leksik layın təbəqələşməsi və İbn Mühənnanın təqdimat prinsipləri

İbn Mühənnanın lüğətində sözlərin təqdim olunma forması türk dilinin leksik təbəqələrinin necə formalaşdığını izləməyə imkan verir. Əsərdə həm qədim türk irsindən gələn kök sözlər, həm də o dövrün çoxqatlı danışiq mühitini əks etdirən yeni leksik vahidlər yanaşı verilir. Bu yanaşma orta əsr türk dilinin müxtəlif qollarının qarşılıqlı təsirini açıq şəkildə göstərir. Malov əsərdəki söz qatlarını təhlil edərkən lüğətin həm köhnə qatın izlərini qoruduğunu, həm də Oğuz və Kıpçak sözlərinin müasir danışiq dili səviyyəsində təqdim edildiyini qeyd edir (Malov, 1928, s. 21).

İbn Mühənnanın sözləri təsnif edərkən onların hansı semantik sahəyə aid olduğunu nəzərə almağa çalışır. Müəllif semantik cəhətdən yaxın sözləri yaxınlıq prinsipi əsasında ardıcıl şəkildə verir və bu ardıcılıq məna əlaqələrini daha aydın göstərir. Erkan bu xüsusiyyəti İbn Mühənnanın lüğəti tərtib edərkən müəyyən düşünlmüş prinsiplərə əsaslandığını göstərən mühüm göstərici hesab edir (Erkan, 2005, s. 82). Bu, dilin leksik sistemində mövcud olan təbii qruplaşmaların müəllif tərəfindən müəyyən qədər duyulduğunu sübut edir.

Əsərdə diqqət çəkən başqa bir məqam türk sözlərinin ərəb mənşəli qarşılıqlar ilə yanaşı verilməsidir. Bu təqdimat forması sözlər arasında həm məna əlaqəsi, həm də funksional uyğunluğu göstərir. Melioranski bu cür müqayisəli təqdimatın müəllifin dil haqqında geniş təsəvvürə sahib olduğunu sübut etdiyini bildirir (Melioranski, 1900, s. 47). Bu yanaşma həm dövrün dil praktikasını əks etdirir, həm də türk dilinin leksik sistemini oxucuya daha aydın təqdim edir.

Lüğətdə müxtəlif fonetik formaların yanaşı verilməsi dilin təbii variantlaşmasını göstərən mühüm cəhətdir. Eyni sözün iki və ya daha çox şəkildə yazılması və tələffüz olunması müəllifin dilin real vəziyyətini hərtərəfli şəkildə əks etdirmək istəyindən xəbər verir. Caferoğlu bu xüsusiyyəti XIII əsrdə türk dillərinin dinamik tə-

biətinin əsas göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirir (Caferoğlu, 2001, s. 130). Variantlılıq həm coğrafi fərqlərin, həm də sosial dillənmənin nəticəsi kimi ortaya çıxır.

Bu xüsusiyyətlərin hamısı göstərir ki, İbn Mühənnə lüğəti yalnız söz toplusu deyil. O, leksik layların öz daxilində necə təşkil olunduğunu və sözlərin bir-biri ilə hansı münasibətlər yaratdığını görməyə imkan verən erkən sistemli mənbələrdən biridir. Lüğətin bu cəhəti türk dilinin tarixi leksik inkişafını araşdıran tədqiqatçıların əsərə xüsusi önəm verməsinin əsas səbəblərindən biridir.

Nəticə. İbn Mühənnənin lüğətçilik irsi orta əsr türk dilinin leksik quruluşunu öyrənmək baxımından xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Onun əsəri sözlərin bir araya toplanması ilə məhdudlaşmır. Burada dilin leksik qatının formalaşma prinsiplərini izləməyə imkan verən ardıcılıq və daxili məntiq aydın görünür. Müəllif sözləri təqdim edərkən onların məna yaxınlığını, funksional uyğunluğunu və müxtəlif bölgələrdə işlənən çalar fərqlərini nəzərə alır. Bu xüsusiyyət əsəri lüğətin ən sadə forması olan söz siyahısından uzaqlaşdırır və onu sistemli dilçilik təfəkkürünün erkən nümunəsi səviyyəsinə yüksəldir.

İbn Mühənnənin lüğəti türk dilinin müxtəlif qollarının bir araya gəldiyi geniş tarixi coğrafiyanın canlı dil mənzərəsini əks etdirir. Oğuz, Kıpçak və digər türkcə danışq formalarının birgə mövcudluğu söz ehtiyatında variantlaşma yaratmışdı. Müəllif bu variantları olduğu kimi göstərir və bununla həm fonetik, həm də leksik fərqlərin tarixi izlərini qoruyur. Eyni sözün fərqli tələffüzlərlə qeyd olunması dilin təbii inkişaf prosesini əks etdirən mühüm göstəricidir. Bu təqdimat forması müxtəlif bölgələrdə yaşayan türklərin dilindəki fərqləri müqayisə etməyə imkan verir və dilin dəyişmə meyllərini anlamaq üçün zəngin material yaradır.

Sinonimlərin yanaşı verilməsi də lüğətin sistemli xarakterini gücləndirən amillərdəndir. Müəllif eyni anlayışı bildirən bir neçə sözü bir araya topladıqda onların arasında yalnız formal yaxınlıq yaratmır. Bu sıralama sözlərin məna bir-birinə necə yaxınlaşdığını, hansı çalarları daşdığını və dövrün danışq dilində hansı xüsusiyyətlərlə işlədildiyini göstərir. Sinonim cərgələri türk dilində semantik genişlənmənin, leksik təbəqələşmənin və yeni məna qruplarının formalaşmasının erkən göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

Lüğətdə türk sözlərinin ərəb mənşəli qarşılıqlarla birlikdə verilməsi müəllifin dil haqqında geniş təsəvvürə sahib olduğunu nümayiş etdirir. Bu yanaşma həm o dövrün dil təmaslarının nəticəsini göstərir, həm də dil vahidlərinin funksional mənzərəsini daha aydın edir. Sözlərin qarşılıqlı şəkildə təqdim olunması onların semantik yükünü və istifadə sahəsini daha dolğun təsəvvür etməyə imkan verir.

Bütün bu xüsusiyyətlər İbn Mühənnənin əsərini tarix üçün topladığı materialdan daha artıq bir dəyərli mənbəyə çevirir. Onun lüğəti bir tərəfdən orta əsr türk dilinin real vəziyyətini qoruyur, digər tərəfdən dilin daxili sistemini göstərən ardıcılığı ilə seçilir. Bu sistemlilik dilin necə formalaşdığı, hansı leksik proseslərin baş verdiyi və müxtəlif dil qatlarının necə bir-birinə keçdiyi barədə aydın fikir yaradır.

Nəticə olaraq demək olar ki, İbn Mühənnə dil vahidlərinə yalnız toplama obyekt kimi baxmırdı. O, sözləri müəyyən məna əlaqəsinə görə bir araya gətirir, funksional yaxınlığı nəzərə alır və variantlığı qoruyurdu. Bu yanaşma onun leksik sistemin mahiyyətini dərk etdiyini göstərir. İbn Mühənnənin irsi qədim türk dillərinin leksik quruluşunu öyrənmək üçün bu gün də əhəmiyyətini itirməyən, əksinə tədqiqatçılar üçün geniş imkanlar açan mühüm və etibarlı mənbədir.

Ədəbiyyat:

1. Aydın, K. (2023). İbni Mühennâ Lügati'nin Bibliothèque Nationale (Paris) Nüshası. Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi(21), 72-102..
2. Caferoğlu, A. (2001). Türk Dili Tarihi. İstanbul: Alfa Yayınları.
3. Ercilasun, A., ve Akkoyunlu, Z. (2014). Kâşgarlı Mahmud Divânu Lugâti't-Türk. Ankara: TDK, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/218384>
4. Erkan, M. (2005). “Yeni Araştırmalar Işığında İbni Mühenna”. TDAY Belleten, 2005/2, 77-84,
https://www.academia.edu/9186761/%C4%B0BN%C4%B0_M%C3%9CHENNA_L%C3%9CGAT%C4%B0_N%C4%B0N_TAR%C4%B0H%C4%B0_T%C3%9CRK_D%C4%B0L%C4%B0_ARA%C5%9ETIRMALARINDAK%C4%B0_YER%C4%B0_VE_%C3%96NEM%C4%B0_The_Role_and_the_Importance_of_Ibni_Muhenna_Dictionary_in_Historical_Turkish_Language_Research
5. Gül, B. (2010). İbni Mühenna Lügati'nin Türk ve Moğol Dil Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi. Türkbilig(19), 87-95,
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilig/issue/52804/697300>
6. Heydərova, X. (2022). “İstanbul nüsxəsində Azərbaycan dilinə məxsus xüsusiyyətlər”. AMEA Filologiya və Sənətsünaslıq, 1, 173-179.
[http://www.anl.az/down/meqale/amea_fs/2022/01/23\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/amea_fs/2022/01/23(meqale).pdf)
7. Karagözlü, S. (2018). İbnü Mühenna Lügati Türkçe Kısmı. İstanbul: Kesit Yayınları.
8. Kaymaz, Z. (2014). “İbn Mühennâ Lügati'nde Kaç Kelime Var?”. Türk Kültürü, 1, 31-46.
9. Melioranski, P. M. (1900). Arab-filolog o tureçkom yazıke. Sankt-Peterburq.
10. Malov, S. (1928). İbn Muhanna o tureçkom yazıke. Zapiski Kollegii Vostokovedov.
11. Tülücü, S. (1995). “İbn Mühennâ Sözlüğü və qadın adları”. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2, 155–165, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33346>
12. Taymas, A. B. (1997). İbni-Mühennâ Lügati. İstanbul nüshasının indeksi. Ankara: TDK.
https://www.academia.edu/37538102/%C4%B0BN%C3%9C_M%C3%9CHENNA_L%C3%9CGAT%C4%B0N%C4%B0N_T%C3%9CRK%C3%87E_VE_MO%C4%9EOLCA_KISMINDAK%C4%B0_ORTAK_KEL%C4%B0MELER_%C3%9CZER%C4%B0NE

Khuraman Askerova

Summary

S.A.J.IBN MUHANNA'S APPROACH TO THE SYSTEMATIC ORGANIZATION OF THE LEXICAL LAYER OF LANGUAGE

This article examines the issue of the systematicity of the lexical layer of the Turkish language based on the lexicographic heritage of the prominent Arab-Turkish philologist of the 13th–14th centuries, Ibn Muhanna. The Turkish part of the work “Hilyatü'l-insân ve helbetü'l-lisân”, as well as other dictionary materials belonging to the author, show that Ibn Muhanna does not present the Turkic lexicon only in the form of a list, but rather tries to systematize it according to semantic proximity, functional compatibility, parallel variants and structural groupings. Researchers (Melioransky, Malov, Ercilasun, Caferoğlu, Erkan, etc.) rightly note that in Ibn Muhanna's classification principles, both the stratification of the ancient Turkic lexicon and the Oghuz–Kipchak mixed language environment are clearly visible. The article analyzes the synonym rows in the dictionary, semantic areas, Turkic–Arabic parallels that constitute duality, lexical variants related to phonetic variability and

categorical grouping tendencies from the point of view of systematicity. As a result, it is determined that Ibn Muhanna's dictionary is not only a historical-linguistic material, but also one of the primary systematizing sources that group the lexical structure of the Turkish language according to certain regularities.

Хураман Аскерова

Резюме

**С.А.ДЖ. ПОДХОД ИБН МУХАННЫ К СИСТЕМНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ
ЛЕКСИЧЕСКОГО ПЛАСТА ЯЗЫКА**

В статье рассматривается проблема системной организации лексического пласта тюркского языка на основе лексикографического наследия выдающегося арабо-тюркского филолога XIII–XIV веков Ибн Муханны. Тюркская часть труда «**Хильят ал-инсан ва халбат ал-лисан**», а также другие словарные материалы, принадлежащие автору, свидетельствуют о том, что Ибн Муханна представляет тюркскую лексику не просто в виде перечня слов, а стремится систематизировать её по принципам семантической близости, функциональной соотнесённости, параллельных вариантов и структурного группирования. Исследователи (П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов, А.Б. Эрджиласун, А. Джафероглу, М. Эркан и др.) справедливо отмечают, что в классификационных принципах Ибн Муханны отчётливо отражены как древнетюркские лексические пласты, так и особенности смешанной огузо-кыпчакской языковой среды. В статье с позиции системности анализируются синонимические ряды словаря, семантические поля, тюркско-арабские параллели, формирующие двуязычную систему соответствий, лексические варианты, обусловленные фонетической вариативностью, а также тенденции категориального группирования лексики. В результате исследования установлено, что словарь Ибн Муханны представляет собой не только ценный историко-лингвистический источник, но и один из первых систематизирующих памятников, в котором лексическая структура тюркского языка организована в соответствии с определёнными закономерностями.

Rəyçi: prof. Adil Babayev

Sonaxanım Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0165>

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ FRANSA MƏTBUATINDA AZƏRBAYCAN MÖVZUSU

Açar sözlər: Azərbaycan, Fransa, mətbuat, tarix

Key words : Azerbaijan, France, press, history

Ключевые слова: Азербайджан, Франция, пресса, история

Giriş. Sənaye üsulu ilə neft hasilatı 19-cu əsrin son onilliklərində Bakını dünyanın diqqət mərkəzində olan şəhərə çevirdi. Doğrudur, Bakı həmin dövrdə müstəqil Azərbaycanın paytaxtı deyil, Rusiya imperiyasının ucqar yaşayış məntəqələrindən biri, quberniya mərkəzi idi. Buna baxmayaraq, neft amili şəhərin daim maraq dairəsində olmasını şərtləndirirdi. Tarix kitablarını vərəqlədikdə bu marağın global xarakter daşdığına şübhə qalmır.

Mövzunun aktuallığı. 19-cu əsrin Fransa mətbuatında Azərbaycanla bağlı xəbərlər kiçik istisnaları çıxmaq şərti ilə demək olar tədqiq edilməyib. Halbuki, Fransa mətbuatı Azərbaycan tarixi ilə bağlı çox zəngin məlumat mənbəyidir. Buna görə də, təqdim etdiyimiz elmi iş bu sahədə yenilikdir.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti. Məqalədə təhlil edilmiş xəbərlər Tərcümə fakültəsinin tələbələri, həmçinin tədqiqatçılar üçün maraq kəsb edə bilər. Bu material həmçinin, geniş oxucu kütləsi üçün də maraqlı olar. Bundan əlavə, məqalə sözügedən dövrdə Avropanın başqa ölkələrinin mətbuatında Azərbaycanla bağlı materialları araşdıran tədqiqatçılar üçün model ola bilər.

19-cu əsrin sonu həm də beynəlxalq jurnalistikanın təşəkkül tapdığı və inkişaf etdiyi dövrdür. Dəmir yolu şəbəkəsinin genişlənməsi, teleqrafın icadı qəzetlərin informasiya almaq və yaymaq imkanlarını genişləndirirdi. Hər 2 ixtiranın Bakıda tətbiqi buradan məlumat axınını sürətləndirdi.

Neft amili ilə yanaşı, Bakının mühüm tranzit məkanı olması bura xarici kütləvi informasiya vasitələrinin də marağının artmasına səbəb olurdu. Əvvəllər Azərbaycanla bağlı yalnız səyyahlar yol təəssüratlarını yazırdılarsa, 19-cu əsrin son qərində artıq qəzetlərdə gündəlik xəbərlər yer almağa başladı.

19-cu əsrin sonu – 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanla bağlı Fransa mətbuatında yer alan xəbərləri təhlil etdikdə onların mövzu əhatəliliyi üzə çıxır. Fransa qəzetlərində Bakıda gəmi qəzası, dəmir yolunda baş verən hadisələr, neft hasilatı kimi xəbərlərlə yanaşı, birja məlumatlarına, Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalına, bu işğala qarşı etirazlara dair də ciddi məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

“L'Observateur français” qəzetinin 20 noyabr 1892-ci il nömrəsində Azərbaycanla bağlı belə bir məlumat yer alır:

Vice-consul à Bakou

Par décret en date du 8 septembre 1892, rendu sur la proposition du ministre des affaires étrangères, M. de Pommayrac, vice-consul à Costa-Rica (non-installé), a été appelé au vice-consulat de France à Bakou, en remplacement de M. Humbert, décédé.

Vitse-konsul Bakıda

Xarici işlər nazirinin vəsatəti əsasında verilmiş 8 sentyabr 1892-ci il tarixli qərarla Kosta-Rikadakı (fəaliyyətə başlamamış) vitse-konsul cənab de Pomayrak Fransanın Bakıdakı vitse-konsulluğuna çağırılmışdır. O, vəfat etmiş cənab Amberi əvəz edəcək.

Xəbər Azərbaycanın Fransa ilə diplomatik münasibətlərinin hələ 19-cu əsrdən başladığını göstərir. Həm də söhbət birinci konsulun təyin olunmasından deyil, artıq həyatda olmayan konsulun yerinə təyinatdan gedir. Bir ucqar şəhərə, imperiyanın əyalətinə diplomatik nümayəndənin təyin olunması buranın əhəmiyyətindən xəbər verir.

Bakının nəqliyyat əhəmiyyəti “Le Rappel” qəzetinin 4 mart 1887-ci il sayında elmi söhbət kimi təqdim edilir:

CAUSERIE SCIENTIFIQUE

Résultats. *On va maintenant de la Caucase à Merv en trente heure, au lieu de trente jours et, avant peu, ce sera l'affaire de quinze heures. La ligne n'est plus loin d'atteindre Boukhara. Arrivée à son point extrême, on estime qu'il faudra trente-six heures pour la parcourir toute, de Usun-Ada sur la caspienne à Samarkand, et, comme la traversée de Bakou à Usun-Ada en prend dix-huit, comme enfin il en vaut vingt-quatre pour aller en chemin de fer de Tiflis à Bakou, on voit que le capital de Timour va être à trois ou quatre journées de la mer Noire. On calcule que le chemin de fer transcaspienne ne reviendra pas à plus de 30 000 roubles, soit 120 000 francs par verste (1,077 mètres).*

ELMI SÖHBƏT

Nəticə. *Əvvəllər Bakıdan Mərvə 30 günə gedilirdisə, indi bu müddət 30 saata enib, gələcəkdə isə 15 saata həyata keçəcək. Xəttin Buxaraya çatmasına az qalıb. Xəttin bu başından o başınadək getmək 36 saat tələb edir. Bakıdan Xəzər dənizindəki Uzun adaya, eləcə də Uzun adadan Səmərqəndədək hər biri üçün ayrılıqda 18 saat tələb olunur. Dəmir yolu ilə Tiflisdən Bakıya gəlmək üçün də 24 saat lazımdır. Görünür, Teymurun paytaxtından Qara dənizə yetişməyə 3-4 gün lazımdır. Hesablamalara görə Transqafqaz dəmir yolunun 1 versti (1,077 metr) 30 min rubldan, yaxud 120 min frankdan baha başa gəlməyəcək.*

Xəbər çox uzun (1 qəzet səhifəsi) olduğu üçün yalnız nəticə hissəsini tərcümə etdik. Məqalədən görünür ki, hələ 19-cu əsrdə insanlar Asiyanı Avropa ilə birləşdirən dəmir yolunu arzulayırdılar. Bu arzu indi Azərbaycan dövlətinin iradəsi ilə reallaşır. Məqalə 19-cu əsrdə ölkəmizin tranzit əhəmiyyətini göz önünə qoyur.

Yazı üslubu da maraqlıdır: Səmərqənd sözünün təkrarlanmasından qaçmaq üçün müəllif “Teymurun vətəni” ifadəsini işlədib.

Ölçü və pul vahidləri də fransız oxucunun başa düşdüyü formada verilib: 1 verst (1,077 metr), 30 min rubl - 120 min frank. Bu metod müasir jurnalistikada da əhəmiyyətini itirməyib.

Lakin heç də bütün xəbərlər optimist ruhda olmur. “La Depeche” qəzetinin 5 aprel 1892-ci il nömrəsində Xəzərdəki gəmi qəzası barədə qısa xəbər yer alır.

Sinistre en mer

Saint-Pétersbourg, 4 avril, soir

D'après des avis de M. Bakou, on dit dans cette ville qu'une bateau vapeur, se rendant de la côte de Perse à Bakou et ayant deux cents passagers et une cargaison de coton, a sombré parce qu'il était trop chargé. La confirmation de cette nouvelle et les détails manquent.

Dənizdə faciə

Sankt-Peterburq, 4 aprel, axşam

Bakıdan göndərilən məlumata görə Persiyadan Bakıya gələn, pambıq yüklü və göyartəsində 200 sərnişin olan buxar gəmisi batıb. Bu xəbərin detalları və təsdiqi barədə məlumat yoxdur.

Bu qəza ilə bağlı təəssüf ki, Azərbaycan tarixi kitablarında və açıq mənbələrdə məlumat yoxdur. Persiya adın gəlinməsi: hadisə baş verən dövrdə İranda hakimiyyətdə türk əsilli Qacarlar sülaləsi idi. İran sözü ölkə adı olaraq 1925-ci ildə Pəhləvilərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra istifadə edilməyə başladı.

Yaxud, “Le Petit Parisien” qəzeti 23 mart 1908-ci ildə yazırdı:

EXPLOSION A BAKOU

ONZE CADAVRES

(de notre correspondant particulier)

Bakou, 22 mars

Une violente explosion, dont on ne connaît pas encore la cause, s'est produite, hier soir, dans les établissements de pétrole de Balakhany, dans le casernement des ouvriers. Le bâtiment a été en partie détruit : onze cadavres ont été retirés des décombres.

On sait que Bakou est le centre des riches gisements pétrolifères qui se trouvent en Russie, au pied du Caucase, et qui compte parmi les plus puissants du monde.

Le Petit Parisien, 23 mars 1908, p. 1/6

BAKIDA PARTLAYIŞ

11 ÖLÜ

(xüsusi müxbirimiz xəbər verir)

Bakı, 22 mart 1908

Dünən axşam Balaxanı neft mədənlərində yerləşən fəhlə yataqxanasında səbəbləri hələlik məlum olmayan şiddətli partlayış baş verib. Bina qismən dağılıb. Dağıntılar arasından 11 nəfərin meyiti çıxarılıb.

(Məlumdur ki, Rusiyada Qafqazın cənubunda yerləşən Bakı dünyada ən zəngin neft yataqlarına sahibdir).

Bu xəbər həm də onu göstərir ki, hələ o dövrdə beynəlxalq xəbər agentliklərinin Bakıda müəyyən dövrlərdə müxbir büroları olub.

“La Dépêche du Berry” qəzetinin 29 avqust 1918-ci il nömrəsində Azərbaycan xalqının taleyindəki ağır dövrlərdən birində baş vermiş hadisə barədə fransız oxucu məlumatlandırılır.

Paris, 28 août, 12 h. 50

Au Caucase

De Londres – le Soviet de Bakou a décidé que s'il était vaincu par les Turcs, il ferait détruire les puits pétrolifères.

Les Allemands envoyèrent à Bakou deux ingénieurs pour obtenir ces puits par négociations. Le Soviet de Bakou fit arrêter les ingénieurs et les envoya à Moscou, leur déclarant que toutes négociations devraient se faire par l'entremise de cette ville.

HAVAS

Paris, 28 avqust 1918, saat 12.50

QAFQAZDA

London – Bakı Soveti türklərin qalib gələcəyi təqdirdə neft quyularını dağıtmağa qərar verib.

Almanlar neft quyularını danışıqlar yolu ilə ələ keçirmək üçün Bakıya 2 mühəndis göndəriblər. Bakı Soveti bu mühəndisləri həbs edərək Moskvaya yollayıb və bəyan edib ki, istənilən danışıq yalnız Moskvanın vasitəçiliyi ilə aparıla bilər.

HAVAS agentliyi

Bakı Sovetinin fəaliyyəti hər kəsə məlum olduğu üçün geniş izaha ehtiyac yoxdur. Məqalə həm də 1918-ci ildə təxminən 5 ay mövcud olmuş oyuncaq qurumun kimin nəzarətində olduğunu bir daha təsdiqləyir.

HAVAS Fransada 1835-ci ildə təşkil edilmiş dünyanın ilk xəbər agentliyi-dir. 1944-cü ildə ləğv edilərək yerini Frans-Presə (AFP) verib.

Fransa mətbuatında Azərbaycan mövzusu 1920-ci ildə Sovet işğalından sonra da aktuallığını itirməyib. Lakin, xəbərlərin yayılması və hadisələrin baş verməsi vaxtlarını müqayisə etdikdə ciddi gecikmələrin olduğu görünür. Bu da sovet işğalından sonra sərhədlərin bağlanması və gəliş-gedişin məhdudlaşdırılması ilə izah edilməlidir. Məşhur “Figaro” nəşri 4 may 1920-ci ildə yazırdı:

La prise de Bakou

On a quelques détails sur la prise de Bakou par les bolchévistes le 27 avril. Les troupes rouges, qui ne comptaient pas 8000 hommes, sont entrées dans la ville sans rencontrer aucune résistance. Dès leur arrivée, elles ont été acclamées par la population forte hétérogène de la ville.

Bakının ələ keçirilməsi

Bakının aprelin 27-də bolşeviklər tərəfindən ələ keçirilməsinin bəzi detalları məlum olub. Cəmi 8000 nəfərdən ibarət qırmızı qoşunlar heç bir müqavimətə rast gəlmədən şəhərə daxil olub. Onları şəhərin çox qarışıq olan əhalisi alqışla qarşılayıb.

Burada 27 aprel 1920-ci ildəki sovet işğalı barədə məlumat verilir. Qırmızı qoşunlar dedikdə XI Qızıl ordu nəzərdə tutulur. Şəhər əhalisinin qarışıqlığı dedikdə Bakıda müxtəlif millətlərin yaşamasına işarə edir. Hadisənin üzərindən təxminən bir həftə keçdikdən sonra təfərrüat barədə məlumat verilib. Bu həm teleqrafın işi, həm də hökumətin ümumilikdə xarici jurnalistlərə yaratdığı şəraitdən asılıdır.

“Journal des débats politiques et littéraires” qəzetinin 8 iyul 1920-ci il sayında Bakıda saxlanan fransızların azad edilməsi barədə 2 cümləlik xəbər verilir.

Les Français de Bakou libérés

Les Français capturés à Bakou par les bolchéviks ont été libérés. On les attend incessamment à Tiflis.

Bakıda saxlanan fransızlar azad edilib

Bolşeviklər tərəfindən Bakıda girov götürülmüş fransızlar azad ediliblər. Onları səbirsizliklə Tiflisdə gözləyirlər.

27 aprel 1920-ci ildə sovet işğalından sonra Azərbaycanda çox sayda avropalı həbs edilib. Onların arasında fransızlar da az deyildi. Sovet hökuməti saxlanılan adamlardan siyasi məqsədlərlə istifadə etməyə çalışırdı. Əslində bu cür həbslər sovet Rusiyasının hər yerində həyata keçirilirdi.

Azad edilənlərin Tiflisə göndərilməsinə gəlincə: Gürcüstanda sovet işğalı bizdən təxminən 1 il sonra baş verib. 1921-ci ilin ortalarında Gürcüstan müstəqilliyini çətinliklə də olsa saxlaya və Avropa ilə əlaqələri davam etdirə bilib.

O dövrdə dünyada məşhur “bolşevik” sözünü fransız qəzetləri həm “bolchévik”, həm də “bolchéviste” formasında verir. Hər 2 variant düz olsa da, “bolchéviste” daha çox fransızlaşıb.

Məşhur “Le Matin” qəzeti 1 juin 1920-ci il nömrəsində Azərbaycanla Ermənistan arasında hərbi qarşıdurmaya yer ayırır:

L’Azerbaïdjan et l’Arménie régleraient amicalement leur litige

Constantinople, 31 mai – les opérations militaires qui devaient être entreprises par l’Azerbaïdjan contre l’Arménie semblent provisoirement suspendues. Des pourparlers s’engageraient entre l’Arménie et l’Azerbaïdjan. Celui-ci a proposé de réunir une conférence pour étudier les points en litige. (Havas).

Azərbaycan və Ermənistan mübahisələrini dostcasına həll edəcək

Konstantinopol, 31 may. Azərbaycanın Ermənistanla qarşı başladığı hərbi əməliyyatlar müvəqqəti olaraq dayandırılmışa bənzəyir. Ermənistanla Azərbaycan danışıqlara başlayır. Azərbaycan mübahisəli məqamları təhlil etmək üçün konfrans çağırmağı təklif edib. Havas agentliyi

Xəbərin məzmunu ilə yanaşı, tarixi də maraqlıdır. Azərbaycanda sovet işğalından təxminən 1 ay keçib. Xəbərin məzmununa baxdıqda isə ilk baxışdan Azərbaycanın təcavüzkar olması təəvvürü yaranır. Sanki Ermənistan Azərbaycana qarşı deyil, Azərbaycan Ermənistanla qarşı müharibə aparır. Prinsip etibarlı ilə məsələnin üzərində çox da dayanmağa ehtiyac yoxdur. Qərb mediasının bu cür birtərəfli yanaşması bütün azərbaycanlılara məlumdur. Biz bunu müstəqillik qazandıgımız dövrdən indiyədək hiss etmişik. Buna görə də, bu xəbərən çıxış edərək Avropa mediasının indiki yanaşmasını əvvəlinin davamı kimi xarakterizə edə bilərik.

Xəbəri Havas agentliyi İstanbuldan Parisə yollayıb. Havas indiki Frans-Presin (AFP) sələfidir.

Hazırda nəşr edilməyən, lakin 20-ci əsrin əvvəllərində məşhur olan “Le Gaulois” qəzeti 1919-cu il 7 sentyabr nömrəsində Azərbaycan-Fransa əlaqələrinə dair maraqlı elana yer verib:

A la Ligue navale française

Il vient de se former, au siège de la Ligue navale, 4 avenue de l’Opéra, sous la présidence d’honneur de M. De Monzie, député, président de la Ligue navale, et la présidence effective de M. Edmond Hippeau, consul général en retraite, un groupement de Français et Caucasiens, ayant pour but de faciliter les relations économiques entre la France et les deux républiques du trans-Caucase : la Géorgie et l’Azerbaïdjan. Les communications doivent être adressées à M. Labry, secrétaire général, au siège du comité.

Fransa Dəniz Liqasında

Fransa Dəniz Liqasının Opera prospekti 4 ünvanında yerləşən baş ofisində qurumun rəhbəri, deputat cənab De Monzinin fəxri sədrliyi və təqəüddə olan baş konsul Edmond İponun rəhbərliyi ilə fransızlardan və qafqazlılardan ibarət qrup təşkil ediləcək. Məqsəd Transqafqazın 2 ölkəsi - Gürcüstan və Azərbaycanın Fransa ilə iqtisadi münasibətlərini asanlaşdırmaqdır. Bütün yazışmalar komitənin qərargahına baş katib cənab Labriyə ünvanlanmalıdır.

Maraqlıdır ki, bu qrup təsis ediləndə Azərbaycanın Versal konfransında təminləsinə hələ təxminən yarım il vardı! Fransanın Dəniz Liqasının qərargahında belə bir qrupun təsis edilməsi hələ o dövrdə Azərbaycana olan marağını göstərir. Bu maraq günümüzdə də dəyişməyib.

Təəssüf ki, belə bir qrupun təsisindən təxminən 8 ay sonra Azərbaycanda tam başqa bir sistem bərqərar oldu. Təşkilatın sonrakı fəaliyyəti ilə bağlı fransız dilində açıq mənbələrdə məlumat ala bilmədik.

“Excelsior” qəzetinin 17 avqust 1921-ci il nömrəsində Azərbaycan Sosialist Respublikası hökumətinin vəba ilə mübarizəsindən bəhs edilir.

Le choléra dans l’Azerbaïdjan

Londres, 16 août. – *L’agence Reuter apprend de source azerbaïdjane qu’on a constaté à Tiflis, le 20 juillet, 450 cas de choléra. Le choléra et la famine sévissent à Bakou, à Derbent, à Chouka, à Kouba et à Denkora. Il meurt chaque jour de 800 à 1000 personnes.*

Le gouvernement de l’Azerbaïdjan soviétiste est très inquiet. Il a constitué une société de tous les médecins, sans distinction de parti, pour combattre le choléra et la famine. L’un d’eux a été envoyé le 2 aout à Constantinople pour troquer du pétrole contre 500 kilos de quinine.

Azərbaycanda vəba

London, 16 avqust. Azərbaycandakı mənbədən “Reuter”ə bildirilib ki, Tiflisdə iyulun 20-də 450 vəba xəstəsi qeydə alınıb. Vəba və aclıq Bakı, Dərbənd, Quba, **Şuka** və **Denkorada** yayılır. Hər gün 800–1000 arası adam ölür.

Sovet Azərbaycanının hökuməti çox narahatdır. Partiya mənsubiyyəti nəzərə alınmadan bütün həkimlərdən ibarət cəmiyyət təşkil edilib. Həkimlərdən biri neft müqabilində 500 kiloqram kinin alınması üçün Konstantinopola göndərilib.

Bu xəbərdə yer alan coğrafi adların üzərində dayanmağa dəyər. Bakı, Dərbənd və Quba adları müasir dövrdəki kimi yazılıb. Amma müəllif “Chouka” və “Denkora” dedikdə böyük ehtimalla Nuxa (indiki Şəki) və Lənkəranı nəzərdə tutur.

Bu məqalə həm də göstərir ki, fransız qəzetləri Azərbaycanla bağlı xəbərlərdə başqa media qurumlarının (“Reuters”, “Daily Mail”, “İzvestiya”) xəbərlərini də tərcümə edib yayıb. Bu praktika indi də tətbiq edilir.

Nəticə. XIX əsrin sonlarından etibarən Fransa mətbuatında Azərbaycana ciddi maraq olub. Fransız jurnalistlər ölkəmizdə baş vermiş bir çox hadisəni işıqlandıraraq, təhlillər aparıblar. Bu məlumatların təhlili Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələrinə işıq tuta bilər.

Mövzunun məqalə formasında işlənməsinin özünəxas çətinlikləri var. Məqalənin həcmi nəzərə alaraq biz mümkün qədər qısa xəbərləri seçməyə məcbur olduq. Bu qədər geniş həcmdə materialı bir məqalədə əhatə etmək, məqalələrin fotosürətlərini vermək, daha ətraflı təhlil aparmaq mümkün deyil. Fransa mətbuatın-

da XIX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycanla bağlı yer almış xəbərlər ətraflı tədqiqata cəlb olunmalıdır. Bu tədqiqatlarda o dövrün Azərbaycan mətbuatında yer almayan, lakin bizim üçün maraqlı çox sayda məlumatın olması istisna edilmir. Bu materialların tədqiqi tarix elmimiz üçün yeni faktların ortaya çıxarılmasına kömək edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. https://www.retronews.fr/journal/observateur-francais/20-novembre-1892/1/3b861a02-cd76-43e5-8d5a-3bbcd5bb39cf?search_text=Bakou
2. https://www.retronews.fr/journal/le-rappel/04-mars-1887/3/1e8632e8-798e-4d7d-97f9-ddcc29be9635?search_text=Bakou
3. https://www.retronews.fr/journal/le-petit-parisien/23-mars-1908/1/b7b8b183-e2e1-4c6d-a657-2a6f5c1ca0a8?search_text=Bakou
4. https://www.retronews.fr/journal/la-depeche-du-berry/29-aout-1918/1/8291055f-0634-40cb-9dbb-e41bc75726d3?search_text=Bakou
5. https://www.retronews.fr/journal/linformation-financiere-economique-et-politique/04-juillet-1914/2/bdbe89c4-fe3c-431c-b763-535ef1895677?search_text=Bakou
6. https://www.retronews.fr/journal/excelsior/17-aout-1921/3/d64a05be-8546-48ec-9b92-39972c516873?search_text=Azerbaidjan
7. https://www.retronews.fr/journal/le-matin/01-juin-1920/3/68abea66-185f-469e-b1b4-e4bbf97f6638?search_text=Azerbaidjan
8. https://www.retronews.fr/journal/le-gaulois/07-septembre-1919/3/066b1965-f78e-442e-8998-b1c5530f8913?search_text=Azerbaidjan

Sonaxanım Mammadova

Summary

THE TOPIC OF AZERBAIJAN IN THE FRENCH PRESS OF THE LATE 19TH CENTURY AND EARLY 20TH CENTURY

The article analyzes news about Azerbaijan in the French press of the late 19th century and early 20th century. During that period, many articles about our country were published in the French media. The articles cover the events taking place in Azerbaijan. These materials are a rich historical source.

Сонаханым Мамедова

Резюме

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПРОБЛЕМАТИКА ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ПРЕССЕ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье анализируются публикации об Азербайджане во французской прессе конца XIX – начала XX века. В этот период во французских СМИ было опубликовано множество статей о нашей стране. В статьях освещались события, происходившие в Азербайджане. Эти материалы представляют собой богатый исторический источник.

Rəyçi: b/m X.Əyyubova

Aytan Suleymanova
Azerbaijan University of Languages

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.01>

MULTIMODALITY IN BRITISH NEWSPAPERS: PRAGMATIC AND STYLISTIC FEATURES

Key words: *media discourse, media linguistics, multimodality, newspaper text, pragmatic features, stylistic features, visual communication*

Açar sözlər: *qəzet mətni, mediadilçilik, media diskursu, multimodallıq, pragmatik xüsusiyyətlər, üslubi xüsusiyyətlər, vizual kommunikasiya*

Ключевые слова: *визуальная коммуникация, газетный текст, медиадискурс, медиалингвистика, мультимодальность, прагматические особенности, стилистические особенности*

Introduction

The rapid development of digital technologies and the transformation of communicative practices have substantially reshaped the contemporary media environment. These processes have influenced not only the dissemination of information but also the ways audiences perceive and interpret media content [13, p. 52]. Under such conditions, multimodality has become an increasingly significant phenomenon, since modern communication is based on the interaction of multiple semiotic systems within a unified communicative framework.

Contemporary newspaper discourse can no longer be regarded as exclusively verbal. Modern media texts function as complex communicative structures that combine linguistic, visual, graphic, auditory, and digital elements into an integrated semantic system [3, p. 54]. Consequently, the study of multimodality occupies an interdisciplinary position at the intersection of media linguistics, pragmatics, semiotics, and discourse studies [13, p. 88].

In contemporary multimodal research, multimodality is interpreted as the coordinated interaction of different semiotic resources within a single communicative event, including verbal, visual, auditory, spatial, and digital modes [2, p. 5; 5, p. 15]. The analysis of multimodal texts is especially relevant in the context of the British press, which has traditionally played a leading role in global journalism and actively incorporates innovative communicative technologies.

Recent studies in discourse analysis emphasize the necessity of examining media texts as multilayered communicative formations integrating linguistic, visual, and pragmatic dimensions. According to Mammadov [9, p. 34], media discourse represents a dynamic interaction between textual structure, communicative context, and authorial intention, which is particularly important for the interpretation of multimodal journalism. In later research, Mammadov [10 p. 27] further argues that contemporary media communication increasingly relies on the interaction of heterogeneous semiotic codes.

Barthes [1, p. 312] maintains that visual images in media never function independently from text but operate within complex systems of semantic relations. Similarly, Kress and van Leeuwen [7, p. 19] argue that visual communication possesses its own “grammar” and constitutes an autonomous mechanism of meaning production.

Within media linguistics, multimodality is considered one of the defining characteristics of media texts. Dobrosklonskaya [3, p. 54] defines media text as a multilevel communicative structure in which verbal and non-verbal elements operate within a unified informational space.

The significance of multimodality is particularly evident in British newspapers, where the visual organization of content functions as an important instrument of pragmatic influence. Photographs, infographics, typographic emphasis, caricatures, and digital elements intensify emotional impact and shape particular interpretations of events.

The relevance of the present study is determined by several factors:

- the growing importance of visual communication in media;
- the digital transformation of the British press;
- the increasing persuasive potential of media discourse;
- the insufficient scholarly attention devoted to multimodality in British newspaper discourse.

The aim of the article is to identify the distinctive features of multimodal elements in British newspaper discourse and to determine their pragmatic and stylistic functions.

The methodological framework of the study includes discourse analysis, media linguistic analysis, semiotic analysis, as well as content analysis.

1. Theoretical Foundations of Multimodality

The concept of multimodality became widespread in humanities research at the end of the twentieth century and the beginning of the twenty-first century. According to Bateman, Wildfeuer, and Hiippala [2, p. 3], multimodality should be understood as the systematic interaction of multiple semiotic resources within a unified communicative event, where meaning emerges through the coordinated organization of linguistic, visual, spatial, and other communicative modes. Their approach emphasizes that multimodal analysis investigates not isolated signs but the relationships established between different semiotic resources during communication.

In media linguistics, multimodality refers to the simultaneous functioning of various semiotic resources within a unified communicative environment, where verbal and non-verbal elements jointly participate in meaning construction [3, 2008, p. 15].

Machin [8, p. 24] argues that multimodal analysis enables researchers to examine not only linguistic structures but also the interaction of visual, spatial, and typographic elements in media communication. Contemporary media texts construct meaning through the integration of multiple sign systems rather than through language alone.

A similar position is expressed by Mammadov [9, p. 51], who emphasizes that discourse cannot be analyzed exclusively on the verbal level because meaning emerges through the interaction of communicative codes and pragmatic strategies. Furthermore, Mammadov [10, p. 63] notes that multimodal structures significantly

expand the interpretative potential of media discourse and contribute to the formation of implicit evaluative meanings.

The semiotic foundations of multimodality originate from the works of Barthes, Eco, Peirce, and other scholars of sign systems. According to Barthes [1, p. 315], media images possess both denotative and connotative levels of meaning generated through the interaction between verbal and visual components.

Kress and van Leeuwen [7, p. 42] developed the concept of visual grammar, according to which images follow organizational principles analogous to linguistic structures. Visual components of media texts therefore constitute an independent system of meaning organization governed by compositional and semiotic rules.

Researchers usually distinguish the following elements of visual communication:

- composition;
- perspective;
- color;
- spatial organization;
- visual hierarchy.

Modern media texts are characterized by the integration of heterogeneous sign systems, whose interaction ensures comprehensive audience perception. Klushina [6, p. 98] considers polycode organization to be one of the central features of contemporary media discourse.

In British newspapers, multimodality is realized through:

- photographs;
- caricatures;
- infographics;
- typographic design;
- color accents;
- hypertextual elements;
- multimedia content in digital editions.

Multimodality acquires particular significance under conditions of media digitalization. Online versions of the British newspapers differ substantially from traditional print editions due to the incorporation of interactive elements, hypertextual structures, and multimedia formats. Richardson and Stanyer [14, p. 991] argue that digital journalism contributes to the emergence of a new type of media text characterized by nonlinear navigation and visual interactivity.

For instance, the digital strategy of The Guardian actively relies on visual storytelling and multimedia journalism.

2. Pragmatic Features of Multimodality

The pragmatic dimension of multimodality is associated with influencing recipients and shaping specific interpretations of information. Multimodal resources in media texts contribute to the implementation of communicative strategies aimed at emotional engagement and ideological persuasion.

The persuasive potential of multimodal components is closely connected with strategies of emotional influence and ideological construction [4, p. 134]. Mammadov [10, p. 74] argues that verbal and visual elements operate as a unified mechanism of pragmatic influence affecting the cognitive and emotional perception of audiences.

Similarly, Fairclough [4, p. 56] regards media discourse as an instrument of social influence and public opinion formation.

Contemporary British newspapers employ multimodal resources for:

- intensifying emotional influence;
- attracting readers' attention;
- shaping ideological evaluation;
- increasing persuasive effect;
- structuring information.

The pragmatic potential of multimodality is especially evident in political discourse. During the Brexit campaign, British newspapers widely used visual metaphors, caricatures, and symbolic imagery.

Tasić and Stamenković [15, p. 405] demonstrate that multimodal metonymies in British newspapers contribute to particular political interpretations of events. For example, Brexit-related publications in *The Telegraph* included images of the British flag, broken chains, and political caricatures symbolizing withdrawal from the European Union.

Photographs also perform important pragmatic functions. Visual representations of politicians significantly affect audience perception of media texts. In the article “Guardian Rejects Tabloid,” *The Guardian* employs the editor's photograph as a mechanism of institutional credibility construction [12, 2004].

In addition, multimodality strengthens the manipulative potential of media discourse. Color schemes, typography, headline size, and compositional organization guide readers' attention toward specific informational elements and shape interpretative priorities.

3. Stylistic Features of Multimodal Texts

The stylistics of the British press is characterized by a highly developed visual organization of newspaper texts. Contemporary British newspapers employ sophisticated compositional models integrating analytical journalism with visual components.

The principal stylistic features include:

- visual hierarchy;
- modular page structure;
- contrasting headlines;
- integration of text and image;
- extensive use of infographics;
- fragmented presentation of information.

Researchers note that the transition of many British newspapers to compact formats substantially increased the importance of visual elements. A representative example is the article “Downsizing: How Newspapers Got Smaller” published in *The Guardian* [16, 2005], which analyzes how smaller newspaper formats transformed stylistic organization and strengthened visual composition.

Typography constitutes another important stylistic instrument. According to Mammadov [9, p. 89], the stylistic organization of media discourse depends not only on linguistic means but also on visual structure, graphic design, and spatial arrangement.

Typographic devices function as independent stylistic mechanisms:

- large headlines intensify dramatic effect;
- italics emphasize emotionality;
- color highlighting creates evaluative connotations.

In digital editions, multimodality acquires an interactive dimension. Online newspaper publications frequently include:

- animation;
- video content;
- hyperlinks;
- interactive infographics.

Consequently, the stylistics of contemporary British newspaper discourse is shaped not solely by linguistic means but also by visual and graphic organization.

4. Multimodal Elements in British Newspapers

In contemporary linguistics, media discourse is interpreted as a form of institutional communication oriented toward mass audiences and characterized by significant persuasive potential [4, p. 71].

4.1. The Guardian

The Guardian actively employs multimodal strategies in political and social journalism. In the article “As Telegraph Prepares for a Relaunch, Editor Explains Why Big Is Beautiful” [11], different newspaper formats are visually contrasted, which strengthens the competitive and persuasive character of the publication. Comparative visual imagery creates the effect of visual argumentation.

4.2. The Daily Telegraph

The Daily Telegraph demonstrates a more conservative visual style but actively incorporates infographics and analytical visual materials. This tendency became especially evident in publications devoted to Brexit and the COVID-19 pandemic, where statistical graphics functioned as an important persuasive resource.

4.3. Daily Mail

Daily Mail employs expressive multimodal strategies (which is typical for the tabloids) characterized by:

- emotionally charged headlines;
- expressive photographs;
- contrasting colors;
- visual dramatization of events.

Such stylistic devices are intended to intensify emotional response and maintain readers' attention.

5. Digital Transformation of the British Press

The transition of British media into the digital environment has transformed the principles of newspaper text organization and expanded the possibilities of multimedia communication.

Online journalism has generated a new form of multimodal media text. Contemporary British media actively employ:

- multimedia storytelling;
- interactive infographics;
- video content;

- adaptive design;
- hypertextual organization of information.

Richardson and Stanyer [14, p. 991] argue that digital newspaper platforms contribute to greater audience engagement and reshape political communication processes.

Digital multimodality also changes reading practices themselves: linear reading is increasingly replaced by nonlinear navigation through visual and hypertextual structures.

Conclusion

The analysis of British newspapers demonstrates that multimodality has become an integral component of contemporary newspaper discourse and one of the principal instruments of media communication.

Multimodal elements perform several interconnected functions:

- informative;
- emotional-evaluative;
- manipulative;
- compositional;
- aesthetic.

The interaction between verbal and visual components creates a complex system of pragmatic and stylistic influence upon audiences. The stylistic specificity of multimodality is manifested through visual organization, typography, imagery, and digital technologies.

The development of digital journalism contributes to the further expansion of multimodal communication and transforms traditional newspaper discourse.

Future research perspectives include the investigation of multimodality in social media platforms of British newspapers as well as the study of algorithmic personalization of media content.

The findings confirm contemporary approaches to discourse analysis according to which media texts should be interpreted as complex pragmatic and semiotic structures where verbal and visual components function as interconnected elements of a unified communicative mechanism. Consequently, the development of multimodal communication reflects profound transformations within contemporary media discourse, where visual and verbal resources operate together as instruments of pragmatic influence.

References:

1. Barthes, R. (1989). *Izbrannye raboty: Semiotika. Poetika* [Selected works: Semiotics. Poetics]. Progress.
2. Bateman, J., Wildfeuer, J., & Hiippala, T. (2017). *Multimodality: Foundations, research and analysis*. De Gruyter.
3. Dobrosklonskaya, T. G. (2008). *Medialingvistika: Sistemnyy podkhod k izucheniyu yazyka SMI* [Media linguistics: A systemic approach to the study of media language]. Flinta.
4. Fairclough, N. (1995). *Media discourse*. Edward Arnold.
5. Jewitt, C. (Ed.). (2014). *The Routledge handbook of multimodal analysis*. Routledge.

6. Klushina, N. I. (2012). *Stilistika publitsisticheskogo teksta* [Stylistics of publicistic text]. MediaMir.
7. Kress, G., & van Leeuwen, T. (2006). *Reading images: The grammar of visual design* (2nd ed.). Routledge.
8. Machin, D. (2007). *Introduction to multimodal analysis*. Hodder Education.
9. Mammadov, A. (2018). *Studies in text and discourse*. Cambridge Scholars Publishing.
10. Mammadov, A. (2026). *Applied discourse studies*. LINCOM Europa Academic Publications.
11. Marriner, C. (2005, October 6). As Telegraph prepares for a relaunch, editor explains why big is beautiful. *The Guardian*.
12. O'Carroll, L. (2004, February 13). *Guardian rejects tabloid*. *The Guardian*.
13. Pocheptsov, G. G. (2001). *Teoriya kommunikatsii* [Theory of communication]. Refl-buk.
14. Richardson, J., & Stanyer, J. (2011). Reader opinion in the digital age: Tabloid and broadsheet newspaper websites and the exercise of political voice. *Journalism*, 12(8), 983–1003.
15. Tasić, M., & Stamenković, D. (2022). Pictorial and multimodal metonymy in political newspaper discourse: The case of Brexit reports. *Philologia Mediana*, 14, 401–420.
16. Tryhorn, C. (2005, September 12). Downsizing: How newspapers got smaller. *The Guardian*.

Internet sources:

1. Marriner, C. (2005, October 6). As Telegraph prepares for a relaunch, editor explains why big is beautiful. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/media/2005/oct/06/thedailytelegraph.business>
2. Tryhorn, C. (2005, September 12). Downsizing: How newspapers got smaller. *TheGuardian*. <https://www.theguardian.com/media/2005/sep/12/pressandpublishing.newspaperformats1>
3. O'Carroll, L. (2004, February 13). *Guardian rejects tabloid*. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/media/2004/feb/13/theguardian.pressandpublishing>
4. *Guardian unveils new tabloid format*. (2017). Campaign Live. <https://www.campaignlive.co.uk/article/guardian-unveils-new-tabloid-format/1454466>
5. Tasić, M., & Stamenković, D. (2022). Pictorial and multimodal metonymy in political newspaper discourse: The case of Brexit reports. *Philologia Mediana*. <https://www.philologiamediana.com/index.php/phm/article/view/>
6. Richardson, J., & Stanyer, J. (2011). Reader opinion in the digital age: Tabloid and broadsheet newspaper websites and the exercise of political voice. *Journalism*. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1464884911415974>
7. Sabbagh, D. (2014, October 7). *Telegraph to use digital content as backbone of paper*. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/media/2014/oct/07/telegraph-overhaul-editorial>

Aytən Süleymanova

Xülasə
BRİTANIYA QƏZETLƏRİNDƏ MULTİMODALLIQ:
PRAQMATİK VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Məqalə müasir Britaniya qəzet diskursunda multimodallığın tədqiqinə həsr olunmuşdur. Burada mediadilçilik və diskurs təhlilinin fənlərarası istiqaməti kimi multimodallığın nəzəri əsasları araşdırılır. The Guardian, The Daily Telegraph, The Times və Daily Mail kimi Britaniya qəzetlərində verbal və qeyri-verbal komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsinin pragmatik və üslubi xüsusiyyətləri təhlil edilir. Həmçinin mediamətnin strukturunda fotoşəkillərin, infoqrafikanın, şrift vurğularının, rəng həllərinin və rəqəmsal komponentlərin funksionallığına xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə multimodal vasitələrin emosional təsirin, ideoloji qiymətləndirmənin və oxucu qavrayışının formalaşmasındakı rolu araşdırılır. Britaniya mətbuatından konkret nümunələr əsasında göstərilir ki, multimodallıq müasir qəzet diskursunun pragmatik təsir və üslubi təşkilinin əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdir.

Айтен Сулейманова

Резюме
МУЛЬТИМОДАЛЬНОСТЬ В БРИТАНСКИХ ГАЗЕТАХ:
ПРАГМАТИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Статья посвящена исследованию мультимодальности в современном британском газетном дискурсе. Здесь рассматриваются теоретические основы мультимодальности как междисциплинарного направления медиалингвистики и дискурс-анализа. Анализируются прагматические и стилистические особенности взаимодействия вербальных и невербальных компонентов в британских газетах The Guardian, The Daily Telegraph, The Times и Daily Mail. Особое внимание уделяется функционированию фотографий, инфографики, шрифтовых выделений, цветовых решений и цифровых компонентов в структуре медиатекста. В статье исследуется роль мультимодальных средств в формировании эмоционального воздействия, идеологической оценки и читательского восприятия. На основе конкретных примеров из британской прессы демонстрируется, что мультимодальность стала одним из ключевых инструментов прагматического воздействия и стилистической организации современного газетного дискурса.

Рəyçi: prof. A.Y. Məmmədov

Amalya Məhərrəmzadə

Azərbaycan Dillər Universiteti

Özbəkistan Dövlət Dünya Dilləri Universiteti

<https://orcid.org/0009-0004-9465-1839>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.08>

ZAMAN KONSEPTİNİN PSIXOLİNQVİK VƏ KOQNİTİV İNKİŞAF MODELLƏRİ KONTEKSTİNDƏ TƏHLİLİ

Açar sözlər: zaman markerləri, temporalıq, koqnitiv dilçilik, zaman konsepti

Keywords: time markers, temporality, cognitive linguistics, concept of time

Ключевые слова: временные маркеры, темпоральность, когнитивная лингвистика, концепт времени

Giriş

Zaman, fiziki bir realıq olub, insan şüurunda tamamilə subyektiv və koqnitiv strukturlarla formalaşan bir təzahürdür. İnsan idrakı birbaşa sensor orqanlar vasitəsi ilə qavranılması qeyri-mümkün olan zamanı anlamaq üçün koqnitiv metaforalara və xüsusi linqvistik markerlərə ehtiyac duyur.

Psixolinqvistik nöqteyi nəzərdən zamanın linqvistik kodlaşdırılması, fərdin temporal münasibətləri necə qavradığını və bu qavrayışın dil vasitəsilə necə strukturlaşdırıldığını göstərir. Koqnitiv linqvistikanın ən mühüm müddəalarından biri budur ki, zaman mücərrəd bir konsept olduğu üçün o, demək olar ki, həmişə daha konkret və sensor olaraq qavranılan məkan terminləri ilə ifadə olunur.

Koqnitiv inkişaf modelləri və zamanın məkanlaşdırılması. Jan Piaje başda olmaqla koqnitiv inkişaf psixologiyası göstərir ki, zaman anlayışı ilkin mərhələdə məkan və hərəkət konseptlərindən ayrılmazdır. İnkişaf modellərində zaman ardıcılıq, müddət və eynivaxtlılıq prinsipləri üzərində qurulur[8].

Koqnitiv linqvistika sahəsində idrakın zamanı strukturlaşdırmağı ilə bağlı iki əsas metaforik model mövcuddur:

- *Hərəkət edən zaman metaforası (Moving Time):* Bu metaforik modeldə zaman, insana görə yaxınlaşan və onu ötüb keçən hərəkətli obyekt kimi təsəvvür edilir. Məsələn: “Günlər gəlib keçir”, “İmtahan vaxtı yaxınlaşır”.

- *Hərəkət edən müşahidəçi metaforası (Moving Observer):* Burada isə zaman tərpənməz bir yol, insan isə bu yolda irəliləyən doğru addımlayan bir sərnəşin kimi düşünülür[6].

Zaman konseptinin qavranılmasında Türk və Hind-avropa dillərinin müqayisəli təhlili. Türk dilləri ilə Hind-Avropa dillərinin struktur-tipoloji fərqləri özünü zaman konseptinin mental təsvirində, yəni temporal metaforik modellərdə göstərir. İnsan idrakı mücərrəd zamanı dərk etmək üçün məkana əsaslandığından, hər iki dil ailəsi subyektiv zaman oxunu qurarkən fərqli koqnitiv trayektoriyalar izləyir.

Hind-Avropa dillərində zaman oxu demək olar ki, tamamilə üfüqi xətt üzrə sistemləşdirilir. Keçmiş arxada, gələcək isə öndə təsəvvür edilir.

Türk dillərində də üfqi model dominant olsa da, dilin qədim qatlarında və bəzi frazeoloji strukturlarda şaquli və ya tsiklik zaman qavrayışının izləri qorunub saxlanmışdır. Qədim Türk mətnlərində zaman bəzən yuxarıdan aşağıya doğru strukturlaşdırılır: “*Ödrə tənri yasar, kişi oğlu qoptı ölgəli törümiş*” (Zamanı Tanrı yaşayır/tənzimləyir, insan oğlu ölmək üçün törəmişdir) [12].

Müasir Türk dillərində də suyun yuxarıdan aşağı axması metaforası ilə paralellik təşkil edən elementlər (“*vaxtın daralması*”, “*vaxtın süzülüb getməsi*”) mövcuddur [11].

Koqnitiv linqvika da ən maraqlı fərqlərdən biri keçmiş və gələcək konseptlərinə cavabdeh olan leksik köklərin etimoloji mənşəyidir.

Dil Ailəsi	Konsept	Dominant Metaforik Marker	Koqnitiv Əsası
Hind-Avropa	<i>Gələcək</i>	<i>Ahead, Forward, Future, Byöyüçee</i>	Müşahidəçi irəliyə doğru baxır və hərəkət edir. Gələcək qarşıdadır.
Türk	<i>Gələcək</i>	<i>Gələcək, Gelecek, Kelajak</i>	Deiktik (mərkəzə doğru) hərəkət. Zaman obyekt kimi bizə doğru gəlir.
Hind-Avropa	<i>Keçmiş</i>	<i>Behind, Past, Back, Прошлого</i>	Keçmiş arxada qalan, artıq geridə buraxılan məkandır.
Türk	<i>Keçmiş</i>	<i>Öncə, Öndə, İlkin, İlqarı</i>	Gözün önündə olan, məlum olan hadisələr (Etimoloji olaraq ön kökü).

Koqnitiv ziddiyyət: Azərbaycan dilində “*Önümüzdəki həftə*” dedikdə gələcəyi, “*Bundan öncə*” dedikdə isə keçmişə nəzərdə tuturuq. Bu, Türk dil düşüncəsində zamanın iki fərqli metaforik model arasında cəld keçid etmək qabiliyyətini göstərir. Keçmişin “*ön*” (*görünən tərəf*) kimi kodlaşdırılması, qədim türklərin dünyanı vizual qavrama və üzü şərqə tərəf dayanma (*coğrafi orientasiya*) prinsiplərindən qaynaqlanır.

Evidensiallıq və temporal şüur. Türk dillərini Hind-Avropa dillərindən ayıran ən əsas psixolinqvistik markerlərdən biri evidensiallıq kateqoriyasının zaman formaları ilə vəhdətidir. Hind-Avropa dillərində keçmiş zaman formaları (*Past Simple, Past Continuous*) hadisənin xronoloji aspektinə əsaslandığı halda, Türk dillərində keçmiş zaman iki yerə ayrılır: şühudi keçmiş zaman (*-dı⁴*) və nəqli keçmiş zaman (*-miş⁴ / -ib⁴*). Türk dilində keçmiş zamandan danışarkən insan hadisənin vaxtını və bu məlumatı haradan aldığını beynində süzgəcdən keçirir.

Neyrobioloji paradigma: libetin geri istinad hipotezi və cümlə səviyyəsində temporal strukturlaşdırma. Zamanın psixolinqvistik təhlili neyrobioloji əsaslara malikdir. Buna görə də o, mücərrəd koqnitiv modellərlə məhdudlaşa bilməz. Bu səbəbdən Benjamin Libetin “geri istinad” (*back-referral of subjective sensory experience / subjective antedating*) hipotezi cümlə səviyyəsində temporal emalın real zaman kəsiyində necə baş verdiyini özünəməxsus şəkildə izah edir [7].

Libetin fərziyyəsinə görə, əlimizə toxunduqda signal çox sürətlə beynə çatır və beyin həmin anı dərhal qeyd edir. Ancaq insanın bu toxunuşu şüurlu şəkildə hiss etməsi üçün təxminən yarım saniyə vaxt tələb olunur. Beyin bu gecikməni hiss etdirməmək üçün dərkətmə anını sanki geriye çəkərək toxunuşun baş verdiyi ilk ana uyğunlaşdırır. Buna görə də insan toxunuşu əslində müəyyən gecikmə ilə dərk etsə də, onu elə həmin anda hiss etdiyini düşünür [7].

Cümlə səviyyəsində retroaktiv yenidən interpretasiya. Psixolinqvistikada cümlənin oxunması və ya eşidilməsi xətti bir prosesdir. Lakin cümlənin tam semantik və zaman çərçivəsi çox vaxt cümlənin sonunda yerləşən bir markerlə üzə çıxır. Beyin ilkin leksik vahidləri (*göz qırpmından daha qısa bir zamanda*) qəbul etdikdə subyektiv olaraq bir temporal fərziyyə qurur, lakin cümlənin sonundakı predikativ marker bütün cümlənin zaman strukturunu dəyişdikdə, koqnitiv sistem geriye doğru yenidən interpretasiya prosesini işə salır [5].

EEG/ERP tədqiqatları göstərir ki, beynin dil məlumatlarını emal etməsi müəyyən neyrofizioloji reaksiyalarla müşayiət olunur. Bu prosesdə iki mühüm dalğa xüsusi rol oynayır:

N400 potensialı – cümlədə məna və ya zaman uyğunsuzluğu yarandıqda beynin təxminən 400 ms sonra bu uyğunsuzluğu aşkar edir [5]. *Məsələn, Dünən mən sabah gələcəyəm.*

P600 potensialı – sintaktik və ya temporal integrasiya çətinliyi yarandıqda, təxminən 600 ms sonra müşahidə olunan müsbət dalğadır. Bu dalğa beynin cümləni yenidən təhlil etdiyini və strukturunu dəqiqləşdirdiyini göstərir [5].

Libet hipotezinə görə, bu emal prosesində yaranan gecikmə şüur tərəfindən hiss edilmir. Oxucu cümlənin mənasını dərhal anladığını düşünsə də, əslində beynin əvvəlki məlumatlara yenidən müraciət edərək temporal və sintaktik əlaqələri sonradan tamamlayır. Nəticədə mənanın tam şəkildə qavranılması müəyyən emal müddəti tələb etsə də, bu şüurda ani baş vermiş kimi qəbul edilir [7].

İltisqi dillərdə temporal konseptualizasiyanın spesifikasiyası. Bu Azərbaycan və digər Türk dilləri kimi iltisqi dillərdə xüsusi bir koqnitiv yük yaradır. Hind-Avropa dillərində köməkçi feillər və subyekt adətən cümlənin əvvəlində və ya ortasında gəldiyi üçün temporal çərçivə (*time frame*) tez bir zamanda formalaşır:

English: “He had already left when I arrived.”

Türk dillərində isə cümlə strukturunun SOV tipologiyasına malik olması temporal markerlərin cümlənin ən sonuna, yəni predikata yüklənməsinə səbəb olur:

Azərbaycan dili: “Mən vağzala çatanda, qatar artıq get-miş-di.”

Beyin cümlənin əvvəlində verilən məlumatları “*Mən vağzala çatanda...*” ilkin mərhələdə işçi yaddaşda müvəqqəti şəkildə saxlayır. Cümlənin sonunda gələn zaman göstəriciləri (*məsələn, “-miş”, “-di”*) qəbul edildikdən sonra beyin bütün cümlənin temporal strukturunu müəyyənləşdirir və əvvəlki hissələri həmin zaman çərçivəsində yenidən şərh edir. Bu hal bir neçə yüz millisaniyə ərzində baş verir. Lakin şüur səviyyəsində oxucu və ya dinləyici bu gecikməni hiss etmir və cümlənin mənasını sanki dərhal və bütöv şəkildə qavradığını düşünür. Bu Libetin antيداتlaşdırma mexanizmi ilə uyğunluq təşkil edir, beyin sonradan əldə etdiyi məlumat əsasında əvvəlki məlumatların zaman baxımından interpretasiyasını tamamlayır.

Məqalənin *elmi yeniliyi* zaman kateqoriyasının ənənəvi qrammatik təhlildən kənara çıxaraq koqnitiv və neyrobioloji yanaşmalar əsasında araşdırılmasındadır. Tədqiqat işində, Azərbaycan və digər türk dillərində zamanın qavranılması cümlənin sonrakı hissələrində verilən qrammatik məlumatlar əvvəlki hissələrin interpretasiyasına təsir etdiyi göstərilir. Buna görə də Benjamin Libetin “*geri istinad*” hipotezi dilçilik müstəvisinə tətbiq olunaraq zaman markerlərinin cümlənin mənasının formalaşmasındakı rolu yeni aspektdən izah edilir. Türk dillərində keçmiş və

gələcək zamanın qavranılması ilə bağlı koqnitiv xüsusiyyətlər zamanın məkan və hərəkət anlayışları ilə əlaqəsi çərçivəsində şərh olunur.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika və neyrolinqvistika sahələrinə aid müasir yanaşmalar təşkil edir. Araşdırmada zamanın koqnitiv və məkan metaforaları əsasında qavranılmasını izah edən nəzəriyyələrdən, idraki inkişaf modellərindən və neyrobioloji emal mexanizmlərini izah edən yanaşmalardan istifadə edilmişdir. Hadisəyə bağlı potensiallar, xüsusilə N400 və P600 göstəricilərinə dair tədqiqat nəticələri nəzərə alınmış, hind-avropa və türk dillərinin temporal sistemləri struktur-tipoloji və müqayisəli metod əsasında təhlil edilmişdir. Bu yanaşma zaman kateqoriyasının dil, idrak və beyin fəaliyyəti arasındakı əlaqələr kontekstində daha kompleks şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradır.

Tədqiqatın nəticələri nəzəri və tətbiqi baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə irəli sürülən yanaşmalar zaman kateqoriyasının koqnitiv və psixolinqvistik aspektlərinin daha dərinədən öyrənilməsinə imkan yaradır. Əldə olunan nəticələr Azərbaycan dilində temporal markerlərin funksional xüsusiyyətlərinin izahına və bu sahədə aparılacaq gələcək tədqiqatlar üçün nəzəri baza rolunu oynaya bilər. Tədqiqat materiallarından ali təhsil müəssisələrində koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika və müqayisəli dilçilik fənlərinin tədrisində əlavə elmi mənbə kimi istifadə olunması mümkündür.

Nəticə. Zaman konseptinin psixolinqvistik və koqnitiv baxımdan təhlili göstərir ki, dil zamanı əks etdirir, onu təşkil edir və strukturlaşdırır. Hind-Avropa dillərində zaman əsasən xətti ardıcılıq prinsipi ilə ifadə olunduğu halda, türk dillərində temporal münasibətlər danışığ anına və məlumatın mənbəyinə daha sıx bağlıdır.

Benjamin Libetin “geri istinad” hipotezi də göstərir ki, zamanın dil vasitəsi ilə qavranılması xətti xarakter daşımır. Beyin nitq signallarını ardıcıl şəkildə qəbul edir, amma cümlənin sonrakı hissələrində verilən qrammatik və temporal məlumatlar əsasında əvvəlki hissələrin mənasını yenidən formalaşdırır. Nəticədə, şəüür cümləni vahid və tam şəkildə qavrayır. Bu səbəbdən, beynin zaman məlumatını emal etmə üsulu ilə dilin temporal strukturları arasında müəyyən struktur oxşarlığı müşahidə olunur. Bu əlaqənin araşdırılması koqnitiv dilçilik və neyrolinqvistika sahələri üçün yeni tədqiqat perspektivləri açır.

Məqalənin *praktiki əhəmiyyəti* Azərbaycan dilində zaman markerlərinin qavranılması və emalı prosesini daha dərinədən öyrənilməsinə imkan yaradır. Əldə olunan nəticələr xarici dil tədrisində temporal birləşmələrin izahında, psixolinqvistik eksperimentlərin hazırlanmasında və neyrolinqvistik tədqiqatların aparılmasında istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələri süni intellekt, maşın tərcüməsi və təbii dil emalı (NLP) sistemlərində zaman anlayışının daha dəqiq modelləşdirilməsinə kömək edə bilər. Həmçinin bu materiallardan ali məktəblərdə koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika, neyrolinqvistika və müqayisəli dilçilik fənlərinin tədrisində elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Gələcək tədqiqatlarda Azərbaycan dilində zaman markerlərinin emal prosesinin eksperimental üsullarla araşdırılması, həmçinin Türk və Hind-avropa dillərində temporal ifadələrin qavranılmasının müqayisəli neyrolinqvistik təhlili məqsəduyğun hesab edilə bilər. Aparılacaq tədqiqatlar dil, idrak və beyin fəaliyyəti arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin daha dərinədən öyrənilməsinə kömək edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Aikhenvald, A. Y. (2004). Evidentiality. Oxford University Press.
2. Aksan, D. (2009). Her yönüyle dil: Ana çizgileriyle dilbilim. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
3. Cəfərov, N. Q. (2017). Türkologiyaya giriş. Bakı: Elm və Təhsil.
4. Croft, W., & Cruse, D. A. (2004). Cognitive Linguistics. Cambridge University Press.
5. Kutas, M., & Federmeier, K. D. (2011). Thirty years and counting: Finding meaning in the N400 component of the event-related brain potential. *Annual Review of Psychology*, 62, 621–647.
6. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
7. Libet, B. (2004). *Mind Time: The Temporal Factor in Consciousness*. Harvard University Press.
8. Piaget, J. (1969). *The Child's Conception of Time*. Routledge & Kegan Paul.
9. Veysəlli, F. Y. (2013). *Dilçilik ensiklopediyası*. Bakı: Mütərcim.
10. Veysəlli, F. Y. (2015). *Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışlar və perspektivlər*. Bakı: Mütərcim.
11. Johanson, L. (2000). *Linguistic Convergence in the Volga Area*. London: Routledge.
12. Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.

Amalya Maharramzade

Summary

ANALYSIS OF THE CONCEPT OF TIME WITHIN PSYCHOLINGUISTIC AND COGNITIVE DEVELOPMENT MODELS

The concept of time is considered one of the fundamental components of human cognition. This article analyzes the structure of the concept of time in the context of psycholinguistic layers and cognitive development models. The cognitive models of time markers in different language families, especially in the Turkic and Indo-European systems characterized by different cognitive and cultural models, is investigated. The intersection of neurobiological indicators, such as Benjamin Libet's "back-referral" hypothesis, with the cognitive processing of temporal information at the sentence level (sentence-level temporal processing) is analyzed within a neurolinguistic framework.

Амалыя Маггеррамзаде

Резюме

АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИИ ВРЕМЕНИ В РАМКАХ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ И КОГНИТИВНЫХ МОДЕЛЕЙ РАЗВИТИЯ

Концепция времени считается одним из фундаментальных компонентов человеческого познания. В данной статье анализируется структура концепции времени в контексте психолингвистических уровней и когнитивных моделей развития. Исследуются когнитивные модели репрезентации временных маркеров в различных языковых семьях, в частности в тюркских и индоевропейских языках, характеризующихся различными способами концептуализации времени и культурной спецификой его восприятия. В нейролингвистическом контексте рассматривается взаимосвязь нейробиологических механизмов восприятия времени, включая гипотезу Бенджамина Либета, с когнитивной обработкой темпоральной информации на уровне предложения.

Rəyçi: prof. A.Y.Məmmədov

Fəridə Ağakışiyeva
Bakı Avrasiya Universiteti

<https://orcid.org/0009-0007-6275-7761>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.010>

İMPLİSİT İNKARLIĞIN MORFOLOJİ ELEMENTLƏRİ

Açar sözlər: *implicit inkarlıq, inkarlıq kateqoriyası, morfoloji elementlər, prefiks, suffiks, semantika, praqmatika, funksional dilçilik*

Keywords: *implicit negation, negation category, morphological elements, prefix, suffix, semantics, pragmatics, functional linguistics*

Ключевые слова: *имплицитное отрицание, категория отрицания, морфологические элементы, префикс, суффикс, семантика, прагматика, функциональная лингвистика*

Giriş

Müasir dilçilikdə inkarlıq kateqoriyası dilin universal semantik-qrammatik kateqoriyalarından biri kimi qəbul edilir. İnkarlıq vasitəsilə danışan şəxs hadisənin, əlamətin, vəziyyətin və ya hərəkətin mövcud olmadığını, baş vermədiyini və ya həqiqətə uyğun gəlmədiyini ifadə edir. Ənənəvi tədqiqatlarda inkarlıq əsasən formal göstəricilər vasitəsilə ifadə olunan qrammatik hadisə kimi araşdırılmışdır. Lakin son onilliklərdə koqnitiv dilçilik, praqmatika və diskurs təhlili sahəsində aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, inkar mənası həmişə xüsusi qrammatik göstəricilərlə ifadə olunmur. Bir çox hallarda mənfi məzmun gizli şəkildə, yəni implicit formada təqdim edilir (Lunkova, 2016).

İmplicit inkarlıq dil vahidlərinin semantik xüsusiyyətləri, kontekst, presuppozisiya və kommunikativ niyyət vasitəsilə formalaşır. Belə hallarda danışan açıq şəkildə “yox”, “deyil”, “not”, “he” kimi inkarlıq göstəricilərindən istifadə etmədən mənfi məzmun yaradır. Bu baxımdan implicit inkarlıq yalnız sintaktik və leksik vasitələrlə deyil, həm də morfoloji elementlər vasitəsilə reallaşa bilər.

Morfoloji səviyyədə inkarlıq müxtəlif şəkildə, prefikslər, törədici morfemlər və modal formalar vasitəsilə ifadə olunur. Bu elementlər bəzi hallarda açıq inkarlıq yaratsa da, müəyyən kontekstlərdə gizli mənfi məzmunun formalaşmasına xidmət edir. İmplicit inkarlığın morfoloji vasitələrinin öyrənilməsi dilin semantik quruluşunun, insan təfəkkürünün və kommunikativ davranışın daha dərinlən anlaşılmasına imkan yaradır.

Məqalənin məqsədi implicit inkarlığın morfoloji elementlərini araşdırmaq, onların funksional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və müxtəlif dillərdə müşahidə olunan əsas morfoloji vasitələri müqayisəli şəkildə təhlil etməkdir.

1. İmplicit inkarlıq anlayışının nəzəri əsasları

Dilçilikdə implicit inkarlıq dedikdə formal inkarlıq göstəricilərindən istifadə edilmədən mənfi məzmunun ifadə olunması başa düşülür. Bu zaman inkar mənası

dil vahidlərinin daxili semantikasi və ya kommunikativ kontekst vasitəsilə meydana çıxır. İmplitit inkarlıq xüsusilə bədii mətnlərdə, publisistik üslubda və gündəlik nitqdə geniş istifadə olunur.

Məsələn, “Bu işdən ciddi nəticə gözləmək çətinidir” cümləsində açıq inkarlıq elementi yoxdur. Lakin ifadə edilən məna nəticənin əldə olunmayacağı ehtimalını bildirir. Eyni şəkildə “Onun bu məsələdə təcrübəsi azdır” fikri dolayısı ilə kifayət qədər təcrübəyə malik olmamaq mənasını yaradır.

Paducheva (2014) qeyd edir ki, implitit inkarlıq yalnız formal göstəricilərin olmaması ilə xarakterizə edilmir. Burada əsas amil mənfi semantikanın nitq aktı daxilində dolayısı şəkildə reallaşmasıdır. Belə konstruksiyalar kommunikativ baxımdan daha yumşaq və nəzakətli hesab olunur.

İmplitit inkarlığın formalaşmasında müxtəlif dil səviyyələri iştirak edir:

- leksik səviyyə;
- morfoloji səviyyə;
- sintaktik səviyyə;
- pragmatik səviyyə.

Bu səviyyələr arasında morfoloji vasitələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki müəyyən morfemlər sözün strukturunda mənfi məna komponentlərinin formalaşmasına səbəb olur.

2. İnkarlığın morfoloji təbiəti

Morfoloji inkarlıq sözün daxili quruluşunda müəyyən morfemlərin iştirakı ilə yaranır. Belə morfemlər sözün leksik mənasını dəyişərək ona mənfi semantik xüsusiyyət qazandırır.

Morfoloji inkarlıq aşağıdakı vasitələrlə reallaşır:

- prefikslər;
- suffikslər;
- törədici şəkildələr;
- modal-morfoloji göstəricilər;
- mənfi semantikaya malik törəmə sözlər.

Bu vasitələr müxtəlif dillərdə fərqli formalarda müşahidə olunsada, onların əsas funksiyası eynidir: müsbət məzmunun əksini və ya müəyyən xüsusiyyətin yoxluğunu ifadə etmək.

İmplitit inkarlıq baxımından bu elementlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki onlar mənfi məzmunu açıq qrammatik inkarlıq olmadan yaratmağa imkan verir.

3. İmplitit inkarlığın morfoloji elementləri

3.1. Prefiksəl vasitələr

Bir çox dillərdə inkarlığın ifadəsində prefikslər mühüm rol oynayır. İngilis dilində un-, in-, im-, il-, ir-, dis- və non- prefiksləri geniş yayılmışdır.

Məsələn:

- happy → unhappy
- possible → impossible
- legal → illegal
- regular → irregular
- agree → disagree

Bu sözlərdə inkarlıq sözün başlanğıcına əlavə olunan morfem vasitəsilə formalaşır. Nəticədə ayrıca inkarlıq hissəciyinə ehtiyac qalmır.

Məsələn:

The proposal was unacceptable.

Bu cümlədə “unacceptable” sözü “qəbul edilə bilməyən” mənası yaradır və açıq şəkildə “not acceptable” ifadəsinin funksiyasını yerinə yetirir.

Rus dilində də аналогик vasitələr mövcuddur:

- счастливый → несчастливый
- удобный → неудобный
- полезный → бесполезный

Bu nümunələrdə mənfi məna birbaşa sözün strukturunda kodlaşdırılmışdır.

Azərbaycan dilində prefiks sistemi məhsuldar olmasa da, alınma sözlərdə anti-, qeyri- və digər elementlərdən istifadə edilir:

- qeyri-qanuni
- qeyri-rəsmi
- qeyri-mümkün

Bu tip sözlər implisit inkarlığın morfoloji ifadəsinə nümunə hesab edilə bilər.

3.2. Suffiksial vasitələr

İnkarlığın ifadəsində suffikslər də mühüm rol oynayır. İngilis dilində -less suffiksi xüsusilə məhsuldardır.

Məsələn:

- hope → hopeless
- power → powerless
- use → useless
- home → homeless

Bu sözlərdə müəyyən əlamətin və ya xüsusiyyətin olmaması ifadə edilir.

“Hopeless situation” ifadəsi “there is no hope” konstruksiyasının qısa və yığcam forması kimi çıxış edir. Burada inkarlıq ayrıca sintaktik quruluş vasitəsilə deyil, morfoloji elementlə ifadə olunur.

Azərbaycan dilində aşağıdakı nümunələr diqqəti cəlb edir:

- ümitsiz
- faydasız
- mənasız
- nəticəsiz
- məqsədsiz

Bu sözlərdə də müəyyən keyfiyyətin yoxluğu semantik baxımdan inkarlıq yaradır.

3.3. Törəmə sözlərdə gizli inkarlıq

İmplicit inkarlığın ən geniş yayılmış morfoloji vasitələrindən biri törəmə sözlərdir. Bu sözlərdə mənfi sema sözün daxilində mövcuddur.

Məsələn:

- etibarsız
- savadsız
- bacarıqsız
- hazırlıqsız
- diqqətsiz

Bu sözlər formal baxımdan inkarlıq hissəciyi daşıyır. Lakin onların semantik məzmununda müəyyən xüsusiyyətin olmaması ifadə olunur.

Məsələn:

“Şagird hazırlıqsız idi.”

Bu cümlədə “hazırlıqsız” sözü “hazır deyildi” mənasını ifadə edir. Beləliklə, açıq inkarlıq olmadan mənfi məzmun yaradılır.

Törəmə sözlər dilin iqtisadiyyat prinsipinə uyğun olaraq informasiyanın daha qısa şəkildə çatdırılmasına xidmət edir.

3.4. Modal-morfoloji vasitələr

Modal mənalı morfoloji formalar da implisit inkarlığın yaranmasında iştirak edir. Bu vasitələr hərəkətin və ya hadisənin baş vermə ehtimalını zəiflədir və nəticədə dolayı inkar yaradır.

Məsələn:

- çətin ki;
- mümkün deyil ki;
- ola bilsin ki;
- güman etmirəm ki.

Nümunə:

“Çətin ki, o bu işi vaxtında başa çatdırsın.”

Bu ifadədə açıq inkarlıq yoxdur. Lakin danışanın münasibəti həmin hadisənin baş verməyəcəyini göstərir.

Belə konstruksiyalar xüsusilə akademik və publisistik üslubda geniş istifadə olunur.

4. Müxtəlif dillərdə implisit inkarlığın morfoloji xüsusiyyətləri

Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin müqayisəsi göstərir ki, implisit inkarlığın morfoloji vasitələri universal xarakter daşıyır.

İngilis dilində prefiksasiya və suffiksasiya yüksək məhsuldarlığa malikdir. Rus dilində prefikslər və mənfi semantikaya malik törəmə sözlər daha geniş yayılmışdır. Azərbaycan dilində isə əsasən törədici şəkilçilər və leksik-semantik vasitələr üstünlük təşkil edir.

Müqayisə göstərir ki, bütün dillərdə əsas məqsəd mənfi məzmunun yığcam və ekspressiv şəkildə ifadə edilməsidir.

Məsələn:

İngilis dili	Rus dili	Azərbaycan dili
useless	бесполезный	faydasız
hopeless	безнадёжный	ümitsiz
powerless	бессильный	gücsüz
irregular	нерегулярный	qeyri-müntəzəm

Bu nümunələr müxtəlif dillərdə morfoloji inkarlığın oxşar prinsiplər əsasında qurulduğunu nümayiş etdirir.

5. İmplitit inkarlığın funksional xüsusiyyətləri

İmplitit inkarlıq bir sıra mühüm kommunikativ funksiyalar yerinə yetirir.

Birinci funksiyası nitqin yığcamlığını təmin etməkdir. Morfoloji vasitələr sayəsində mürəkkəb inkarlıq konstruksiyalarını daha qısa formada ifadə etmək mümkündür.

İkinci funksiyası ekspressivliyin artırılmasıdır. “Faydasız” sözü bir çox hallarda “heç bir faydası yoxdur” ifadəsindən daha təsirli səslənir.

Üçüncü funksiyası nəzakət prinsipinə xidmət etməsidir. Dolayı inkar açıq inkardan daha yumşaq qəbul olunur.

Dördüncü funksiyası mətnin üslubi zənginliyini artırmaqdır. Xüsusilə bədii əsərlərdə müəlliflər implisit inkarlıq vasitələrindən geniş istifadə edirlər.

Araşdırma göstərir ki, implisit inkarlıq müasir dilçiliyin aktual problemlərindən biridir və onun formalaşmasında morfoloji elementlər mühüm rol oynayır. Prefikslər, suffikslər, törədici şəkilçilər və modal-morfoloji vasitələr sözün semantik strukturunda mənfi mənə yaradır və açıq inkarlıq göstəricilərinə ehtiyacı azaldır.

Müxtəlif dillərin müqayisəli təhlili göstərir ki, implisit inkarlığın morfoloji vasitələri universal xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar nitqin yığcamlığını artırır, kommunikativ məqsədlərin daha effektiv həyata keçirilməsinə şərait yaradır və dilin ekspressiv imkanlarını genişləndirir.

Nəticə. Beləliklə, implisit inkarlığın morfoloji elementləri yalnız qrammatik hadisə deyil, həm də semantik və pragmatik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən dil vasitələridir. Bu elementlərin öyrənilməsi inkarlıq kateqoriyasının funksional-semantik təbiətinin daha dərinəndən anlaşılmasına imkan verir.

Məqalənin elmi aktuallığı implisit inkarlığın müasir dilçiliyin aktual tədqiqat istiqamətlərindən biri hesab olunmasıdır. Son illərdə funksional-semantik, koqnitiv və pragmatik dilçilik sahələrində aparılan araşdırmalar göstərir ki, inkarlıq yalnız formal qrammatik vasitələrlə deyil, həm də gizli semantik mexanizmlərlə ifadə oluna bilər. İmplicit inkarlığın morfoloji vasitələrinin öyrənilməsi dil vəhidlərinin semantik potensialının, kommunikativ funksiyalarının və nitqdəki rolunun müəyyənəşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələnin ayrıca tədqiqat obyektinə kimi kifayət qədər araşdırılmaması mövzunun aktuallığını daha da artırır.

Mövzunun elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, məqalədə implisit inkarlığın morfoloji elementləri sistemli şəkildə təhlil edilmiş, onların semantik və funksional xüsusiyyətləri müəyyənəşdirilmişdir. Tədqiqat zamanı prefiks, suffiks və törədici morfoloji vasitələrin implisit inkarlığın formalaşmasındakı rolu araşdırılmış, Azərbaycan, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında müqayisəli təhlil aparılmışdır. Eyni zamanda morfoloji vasitələrin pragmatik və kommunikativ imkanları nəzərdən keçirilmiş, onların nitqdə mənfi semantikanın dolayı ifadəsinə xidmət etdiyi əsaslandırılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti-Tədqiqatın nəticələrindən ali məktəblərdə dilçilik, ümumi dilçilik, semantika, koqnitiv dilçilik və müqayisəli dilçilik fənlərinin tədrisi zamanı istifadə oluna bilər. Məqalə həmçinin magistrantlar, doktorantlar və dilçilik sahəsində araşdırma aparan tədqiqatçılar üçün nəzəri mənbə kimi faydalı ola bilər. Burada təqdim olunan materiallar gələcəkdə implisit inkarlıq, funksional semantika və diskurs təhlili istiqamətində aparılacaq elmi araşdırmalar üçün metodoloji baza yarada bilər.

Ədəbiyyat

1. Bondarenko, V. N. (1983). Отрицание как логико-грамматическая категория. Наука.
2. Horn, L. R. (1989). A natural history of negation. University of Chicago Press.
3. Jespersen, O. (1917). Negation in English and other languages. A. F. Høst.
4. Paducheva, E. V. (2014). Нестандартные отрицания в русском языке. Вопросы языкознания, 5, 3-23.
5. Lunkova, L. N. (2016). Explicit and implicit negation in natural language. RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics, 7(1), 19–24.
6. Givón, T. (2001). Syntax: An introduction (Vol. 1). John Benjamins Publishing Company.
7. Lyons, J. (1977). Semantics (Vol. 2). Cambridge University Press.
8. Kazimov, Q. Ş. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Elm və Təhsil.
9. Abdullayev, Ə. Z. (2013). Azərbaycan dilində funksional semantika məsələləri. Elm.
10. Şirəliyev, M. Ş. (2008). Azərbaycan dilinin qrammatikası. Şərq-Qərb.

Farida Agakishiyeva

Summary

MORPHOLOGICAL ELEMENTS OF IMPLICIT NEGATION

The article examines the morphological elements of implicit negation. Implicit negation is defined as the expression of negative meaning without the use of explicit grammatical markers of negation. The study discusses the theoretical foundations of implicit negation and analyzes its morphological means of expression. Particular attention is paid to the role of prefixes, suffixes, derived words, and modal-morphological elements in the formation of implicit negative meanings. A comparative analysis based on examples from Azerbaijani, English, and Russian demonstrates that despite certain structural differences, the primary function of these morphological devices is to convey negative semantics indirectly. The findings reveal that implicit negation occupies an important place in the semantic and pragmatic system of language. The results of the study may be useful for further research in linguistics, functional semantics, cognitive linguistics, and comparative language studies.

Фарида Агакишиева

Резюме

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ ИМПЛИЦИТНОГО ОТРИЦАНИЯ

В статье рассматриваются морфологические элементы имплицитного отрицания. Имплицитное отрицание определяется как выражение отрицательного значения без использования явных грамматических показателей отрицания. В исследовании рассматриваются теоретические основы имплицитного отрицания и анализируются его морфологические средства выражения. Особое внимание уделяется роли префиксов, суффиксов, производных слов и модально-морфологических элементов в формировании имплицитных отрицательных значений. Сравнительный анализ на основе примеров из азербайджанского, английского и русского языков показывает, что, несмотря на определённые структурные различия, основной функцией данных морфологических средств является косвенная передача отрицательной семантики. Результаты исследования показывают, что имплицитное отрицание занимает важное место в семантической и прагматической системе языка. Полученные результаты могут быть полезны для дальнейших исследований в области лингвистики, функциональной семантики, когнитивной лингвистики и сопоставительного языкознания.

Rəyçi: dos. Bənövşə Məmmədova

Aysel Səfərova

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0009-0007-9569-8956>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.05>

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZONİM TƏRKİBLİ EMOSİYA YÜKLÜ İDİOMLARIN LİNGVOKULTUROLOJİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: frazeoloji vahid, zoonim, idiom, emosional ifadəlilik, lingvokulturologiya, mədəni obraz, pragmatik ekvivalentlik

Keywords: phraseological unit, zoonym, idiom, emotional expressiveness, linguoculturology, cultural image, pragmatic equivalence

Ключевые слова: фразеологическая единица, зооним, идиома, эмоциональная выразительность, лингвокультурология, культурный образ, прагматическая эквивалентность

Giriş

Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də xalqın tarixi yaddaşını, milli-mədəni dəyərlərini, dünyagörüşünü və emosional təcrübəsini özündə əks etdirən mürəkkəb semiotik sistemdir. Bu baxımdan frazeoloji vahidlər dilin ən zəngin və milli-mədəni xüsusiyyətlərini daşıyan qatlarından biri hesab olunur. Onlar xalqın uzun tarixi inkişafı nəticəsində formalaşmış həyat təcrübəsini, stereotiplərini, mənəvi dəyərlərini və dünyanı qavrama üsullarını özündə ehtiva edir. Xüsusilə zoonim tərkibli idiomlar insanın xarakterini, davranışını və emosional vəziyyətini heyvan obrazları vasitəsilə metaforik şəkildə ifadə edərək müxtəlif xalqların mədəni kodlarını əks etdirir.

Müasir lingvistikada frazeoloji vahidlərin lingvokulturoloji aspektdən öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Qloballaşma, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin genişlənməsi və tərcümə fəaliyyətinin intensivləşməsi müxtəlif dillərdə eyni və ya oxşar məna daşıyan idiomların semantik, pragmatik və mədəni xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılmasını zəruri edir. Bu baxımdan zoonim komponentli idiomlar yalnız dil vahidi deyil, həm də müəyyən xalqın mədəni təcrübəsini, kollektiv şüurunda formalaşmış simvol və stereotipləri əks etdirən lingvokulturoloji fenomen kimi çıxış edir.

İngilis və Azərbaycan dillərində heyvan adları əsasında yaranmış idiomların mühüm bir hissəsi emosional-ekspressiv məna daşıyır. Bu ifadələr vasitəsilə sevinc, qorxu, həyəcan, qəzəb, istehza, nifrət, mərhəmət, təəccüb və digər emosional çalarlar obrazlı şəkildə ifadə olunur. Lakin eyni emosianın hər iki dildə eyni heyvan obrazı ilə kodlaşdırılması həmişə müşahidə edilmir. Bəzi hallarda tam obraz ekvivalentliyi mövcud olduğu halda, digər hallarda eyni pragmatik təsir fərqli zoonimlər və ya ümumiyyətlə, qeyri-zoonim ifadələr vasitəsilə reallaşdırılır. Bu fərqlər hər bir xalqın milli-mədəni təfəkkürü, tarixi inkişaf yolu və sosial-mədəni dəyərləri ilə şərtlənir.

Tədqiqatın məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində zoonim tərkibli emosiya yüklü idiomların semantik, pragmatik və lingvokulturoloji xüsusiyyətlərini müqayisə-

li şəkildə araşdırmaq, onların ifadə etdiyi emosional qiymətləndirməni, mədəni assosiasiyaları və tərcümə ekvivalentliyini müəyyənləşdirməkdir. Məqalədə təsviri, müqayisəli-qarşılaşdırma, semantik və linqvokulturoloji təhlil metodlarından istifadə edilmiş, seçilmiş idiomların milli-mədəni xüsusiyyətləri və funksional-pragmatik yükü təhlil olunmuşdur. Frazеoloji vahidlər yalnız nominativ funksiya daşımır, həm də kollektiv təcrübəni və dəyərləndirmə modellərini özündə əks etdirir. Sabitlik, məcazilik və komponentlərin semantik baxımdan yenidən mənalandırılması idiomları sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdir. Azərbaycan frazeologiyasında da məna bütövlüyü və sabitlik əsas meyarlar kimi göstərilir. Zoonim tərkibli idiomlarda heyvan adı birbaşa referensial mənasını qismən itirərək insan davranışını əks etdirən mədəni modelə çevrilir.

Konseptual metafora nəzəriyyəsinə görə insan mürəkkəb sosial və emosional təcrübəni konkret mənbə sahələri, o cümlədən heyvanlar aləmi vasitəsilə qavrayır. Bununla belə, metaforik uyğunluqlar universal xarakter daşımır, çünki eyni obrazın seçimi və qiymətləndirilməsi mədəniyyətlərə görə dəyişir. İngilis dilinin frazeoloji sistemində zoonim komponentli emosiya yüklü idiomlar geniş yayılmışdır. A.V.Kuninin qeyd etdiyi kimi, emotivlik insanın hiss və emosiyalarının verbal ifadəsini əks etdirir [16, s. 37]. Bu baxımdan zoonim komponentləri insanın xarakterini və emosional vəziyyətini metaforik şəkildə ifadə edən mühüm vasitələrdən biridir. Tədqiqatlar göstərir ki, ingilis dilində xüsusilə *dog, cat, horse, sheep, donkey, cow* və digər zoonimlər emosional-ekspressiv məna yaratmaqda aktiv şəkildə istifadə olunur.

Zoonim idiomların emosional yükü üç qarşılıqlı qatdan ibarətdir: denotativ situasiya, obrazın mədəni assosiasiyası və danışanın qiymətləndirici mövqeyi. Məsələn, ingilis dilində *a wolf in sheep's clothing* 'xeyirxah görünən təhlükəli insan' mənası ilə inamsızlıq və qınaq yaradır. Azərbaycan dilində qoyun cildinə girmiş canavar eyni obraz və pragmatik təsirlə işlənir; bu, tam obraz ekvivalentliyidir. Hər iki vahiddə canavar təhlükə və yırtıcılığı, qoyun isə zərərsizlik və sadəlövhliyi işarələyir.[13, səh. 93]

İngilis dilində	Azərbaycan dilində	Emosiya/qiymət	Mədəni obraz	Ekvivalentlik
A wolf in a sheep's clothing	qoyun cildinə girmiş canavar	Inamsızlıq, qınaq	Gizli təhlükə	tam obraz
Crocodile tears	timsah göz yaşları	Saxtalıq, istehza	Süni mərhəmət	tam obraz
As proud as a peacock	xoruz kimi lovğalanmaq	İstehza, mənfə qiyət	Iddialı	Funksional
Work like a horse	qarışqa kimi işləmək	Rəğbət, təqdir	Dözüm, əməksevərlik	Funksional
A dark horse	sirli/gözlənilməz adam	Təəccüb, maraq	Gizli potensial	obrazsız qarşılıq
To have butterflies in one's stomach	ürəyi ağzına gəlmək	Həyəcan, narahatlıq	Duyğusal təzahür	Funksional

Cədvəl 1. Seçilmiş zoonim idiomların semantik-pragmatik müqayisəsi.

İngilis dilindəki zoonim komponentli frazeoloji vahidlər danışanın intensiyasından asılı olaraq onun neqativ və ya pozitiv münasibətini əks etdirə bilər. Bu qəbildən olan frazeologizmlərin bir çoxunun allüziv fona malik olduğunu məs.: Məsələn, *an albatross around one's neck* – “insanın üzərində ağır yükə çevrilən problem” [4, səh.7]; *kill the fatted calf* – “böyük şadyanalıq keçirmək, təntənəli qarşılamaq” [3, s.15]; *let slip the dogs of war* – “müharibənin dağıdıcı qüvvələrini hərəkətə gətirmək”

Zoonim frazeologiyada daha məhsuldar sahə mənfi insan keyfiyyətləridir. *Crocodile tears* Cambridge Dictionary-də həqiqi kədər və peşmanlığı ifadə etməyə nə göz yaşları kimi izah olunur; Azərbaycan dilində timsah göz yaşları eyni saxta mərhəmət ssenarisini canlandırır. *To smell a rat* isə şübhə və təhlükə hissini bildirir. Azərbaycan dilində burada siçovul obrazı sabit qarşılıq yaratmır; nəse pis iy gəlir və ya işin içində iş var kimi funksional ekvivalentlər seçilir. Deməli, emosional nəticə yaxın olsa da, obrazın leksik daşıyıcısı fərqlənə bilər.

Müsbət qiymətləndirmə; *“Work like a horse”* - böyük fiziki səy və dözümlülüğü vurğulayır; Azərbaycan dilində at kimi işləmək başadüşülən olsa da, qarışqa kimi işləmək / qarışqa kimi çalışmaq kollektiv əməksevərlik və fasiləsiz fəaliyyət obrazını gücləndirir. Burada təqdir emosiyası ümumdür, lakin ingilis modeli güc və davamlılığa, Azərbaycan modeli isə zəhmətkeşlik və yığıcılığa fokuslanır.

To have butterflies in one's stomach həyəcanı qarın nahiyyəsində yüngül, nizamsız hərəkət kimi konseptuallaşdırır. Azərbaycan dilində ürəyi ağzına gəlmək zoonim daşıyır, lakin oxşar emosional intensivliyi bədənə başqa bir hissəsi ilə verir. Bu nümunə tərcümədə komponentləri deyil, bütöv emosional ssenarini qorumağın vacibliyini göstərir.

Linqvokulturoloji müqayisə üç əsas qanunauyğunluğu üzə çıxarır. Birincisi, eyni zoonim hər iki dildə yaxın mədəni stereotipə bağlana bilər: canavar—təhlükə, timsah – saxta mərhəmət. İkincisi, eyni emosional qiymətləndirmə müxtəlif heyvan obrazları ilə ifadə oluna bilər: ingilis dilində *peacock*, Azərbaycan dilində xoruz; ingilis dilində *horse*, Azərbaycan dilində qarışqa. Üçüncüsü, bir dildəki zoonim obrazı digər dildə qeyri-zoonim somatik və ya situativ ifadə ilə qarşılanır: *butterflies in one's stomach* – ürəyi ağzına gəlmək; *a dark horse* – özünü bürüzə verməyən, gözlənilməz qabiliyyətli adam.

İngilis dilinin frazeoloji sistemində yer alan zoonim komponentli digər emosemiyalı frazeologizmlərə də nəzər salaq. Məsələn, *hot dog* frazeoloji vahidinin A. Kunin lüğətində “əla, bacarıqlı, istedadlı idmançı”; “Əladır! Bax, bunu mən başa düşürəm! Buna mən varam! Çox gözəl!” mənalərini ifadə etdiyi qeyd edilir [15, s. 221].

“İt” komponentinin yer aldığı digər emosemiyalı frazeologizm olan *dog my cats* isə “Aman Tanrım!” və ya ümumiyyətlə, təəccüb, heyrat semantikasını ifadə edir.

“Why, dog my cats, they must a ben a house-full o' niggers in there every night for four weeks to a done all that work, Sister Phelps.” (Mark Twain, *“Adventures of Huckleberry Finn”*) [11, s. 309].

“I began to feel sorry for Hubby, dog my cats if I didn't.” (O. Henry, *“The Four Million”*) [7, s. 39].

İngilis dilində **dog** komponentli emosiya yüklü frazeologizmlərin konnotasiyası ilə bağlı fərqli yanaşmalar mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar bu obrazın müsbət, digərləri isə mənfi çalar daşdığını qeyd edirlər. M. S. Pestovanın fikrincə, *to lead a dog's life, to go to the dogs, to die like a dog* kimi ifadələrdə **dog** komponenti

etimoloji baxımdan mənfi mənə daşıyır və ağır, əzablı, dəyərsiz həyat tərzini ifadə edir [17, s. 6-10]. Məsələn, *to lead (live) a dog's life* frazeologizmi Azərbaycan dilində **it günündə yaşamaq**, **it əzabı çəkmək** mənalarında işlənir [5, s. 35].

The judge's daughter had just died a couple of weeks ago, old before her time and living a dog's life on the outskirts of town. (Fannie Flagg, "Fried Green Tomatoes at the Whistle Stop Cafe", 1987) [10, s. 82].

Bundan fərqli olaraq, L. R. Sakayeva qeyd edir ki, "İt"ə münasibətdə mənfi konnotasiyanın olmaması *as clumsy as a puppy* "küçük kimi yöndəmsiz" ifadəsində özünü göstərir. Bu frazeologizm müəyyən mənada əzizləmə, canıyananlıq hissi ilə bağlı mənə çalarına malikdir. Digər tərəfdən *work like a dog* "it kimi çalışmaq, işləmək" frazeoloji vahidi isə özünün gərgin çətin iş icrası ilə bağlı semantikasından həmin ifadənin müsbət çalarlıq qazanmasına xidmət edir. İngilislər bu ifadələrlə itin çox ağır işin öhdəsindən gələ bilmə bacarığının "haqqını verirlər" [18, s. 46].

Dog my cats kimi təəccüb frazeorefleksi mövqeyində işlənə bilən digər animalistik komponentli frazeoloji vahid olaraq *Holy cow!* (hərəkət: müqəddəs inək) "Allahım! Gör bir işə bax! Gör ha!" ifadəsini qeyd edə bilərik. Bu ifadə eynilə *sacred cow* frazeoloji vahidi kimi Hind mədəniyyətinə allüziya fonunda meydana gəlmişdir [10, s. 64]. 'Amerikan slenqi' lüğətində qeyd edildiyi kimi, istər *sacred cow* ifadəsindən törəyən *Holy cow!* frazeorefleksi, istərsə də *Holy Buckets!*, *Holy Mike!* frazeoloji vahidləri və eləcə də digər zoonim komponentli *Holy cats!* frazeorefleksi *Holy Christ!* frazeoloji nidasının evfemistik variantları kimi meydana çıxmışdır [13]. Nümunəyə diqqət yetirək:

Holy cow! I never expected such a nice gift! [10, s. 308]. Qeyd edək ki, "inək" zoonimi tamamilə fərqli emotiv tutumun ifadəsinə də cəlb olunmuşdur. Belə ki, bu animalistik komponent etinasızlıq semantikasının ifadəsi üçün *as much use as the cow has for side pockets* (hərəkət: inəyə yan ciblər lazım olduğu kimi) "lazımsız, əhəmiyyətsiz" [5, s. 8] frazeoloji vahidində də istifadə edilir. Etinasızlıq, kinayə və hətta sarkazmın ifadəsi zamanı digər animalistik komponentli frazeoloji vahiddən də istifadə edilir: *very like a whale* (hərəkət: balınaya çox oxşar) "həqiqətə uyğun olmayan, uydurma", "Cəfəngiyyat!", "Boş söz!", "Şişirtmə!" [5, s. 50].

Frazeoloji vahidlərin əhəmiyyətli hissəsi insanların heyvan davranışları ilə bağlı empirik müşahidələrinə əsaslanır. Bu baxımdan bir sıra emosiya yüklü frazeologizmlər heyvan davranışının metaforikləşdirilməsi nəticəsində formalaşmışdır. Bəzi ifadələrdə zoonim birbaşa işlənməyə də, onun davranış modeli insanın emosional vəziyyətini ifadə edir. Məsələn, *put your back up* və ya *get somebody's back up* frazeologizmləri "hirsələnmək, qəzəblənmək" mənasını bildirir və pişiyin təhlükə qarşısında belini qabartması davranışına əsaslanır. XVIII əsrdən etibarən işlənən bu ifadə müasir ingilis dilində həm danışiq, həm də bədii üslubda geniş istifadə olunur [1, s. 263; 6, s. 13]. Məlumdur ki, *suck smb.'s blood* "qanını sorma" (bundan törəmə *blood-sucked*) [15, s. 91] frazeoloji vahidi təkcə birbaşa mənasında deyil, məcazi anlamda da, yəni "kiməyə əzab vermək, incitmək, çətin vəziyyətə salmaq" mənasında da işlənir. Məsələn, *Man keeps giant leech as a pet – and lets it suck his blood when it gets hungry* [12]. Bu nümunədə həmin ifadə özünün birbaşa mənasında, yəni zəlinin bioloji davranışının səciyyələndirilməsinə əsaslanır. Növbəti nümunələrdə isə artıq həmin frazeoloji vahidin peyorativ semantikalı emotiv frazeologizm kimi çıxış etdiyini görürük: *He advised the Jew to remember that all the wealth he had acquired by suc-*

king the blood of his miserable victims, had but swelled him like a bloated spider [1, s. 85].

İngilis dilinin frazeoloji sistemində xeyli zoonim komponentli emosemiyalı frazeologizmlər mövcuddur. Həmin ifadələrin müqayisəli təhlili bu dildəki animalistik metaforik kodlaşmaların linqvokulturoloji şərtlənməsi haqqında maraqlı məlumatlar təqdim edə bilər.

Təkcə heyvan adları deyil, heyvanların davranışı üzərində empirik müşahidələr də ingilis dilinin frazeoloji sisteminin emosemiyalı frazeologizmlərlə zənginləşməsində rol oynamışdır.

Nəticə. Tədqiqat göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində zoonim tərkibli emosiya yüklü idiomlar insanın emosional vəziyyətini və davranışını milli-mədəni təcrübəyə əsaslanan heyvan obrazları vasitəsilə ifadə edir. Hər iki dildə ümumi antropomorfik yanaşma mövcud olsa da, konkret zoonimlərin seçimi və qiymətləndirici çaları fərqlənir. Müəyyən idiomlarda tam obraz ekvivalentliyi müşahidə edilsə də, funksional və pragmatik ekvivalentlik daha geniş yayılmışdır. Bu baxımdan zoonim tərkibli idiomların təhlili zamanı onların lüğəvi mənası ilə yanaşı, emosional yükü və mədəni konteksti də nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Ammer C. The American Heritage Dictionary of Idioms. 2nd edition. Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2013, 506 p.
2. Aesop. Aesop's Fables. Oxford: Oxford University Press, 2008, 384 p.
3. Coleridge S.T. The Rime of the Ancient Mariner. London: Penguin Books, 2006, 144p.
4. Hacıyeva A.K. İngiliscə–Azərbaycanca zoometaforizmlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2004, 64 s.
5. Hacıyeva Ə.H. İngiliscə–Azərbaycanca və Azərbaycanca–ingiliscə somatik frazeoloji birləşmələr lüğəti. Bakı: Nurlan, 2005, 190 s.
6. Henry O. 100 Selected Stories. Hertfordshire: Wordsworth Editions, 1995, 735 p.
7. Scott W. Ivanhoe: A Romance. Minneapolis: First Avenue Editions, 2014, 626 p.
8. Shakespeare W. Julius Caesar. Edited by A.R. Humphreys. Oxford: Oxford University Press, 2011, 288 p.
9. Twain M. Adventures of Huckleberry Finn. Boston: Houghton Mifflin, 2000, 392 p.
10. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca–ingiliscə–rusca frazeoloji lüğət: 2 cildə, I c. Bakı: Azərneşr, 2010, 988 s.
11. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca–ingiliscə–rusca frazeoloji lüğət: 2 cildə, II c. Bakı: Azərneşr, 2010, 988 s.
12. The Holy Bible. New International Version. Grand Rapids, Michigan: Zondervan, 2011, 1152 p.
13. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М.: Русский язык, 1984, 944 с.
14. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М.: Высшая школа, 1996, 381 с.
15. Пестова М.С. Составляющие коннотации дисфемистичных фразеологических единиц, построенных на гиперболе, в английском и русском языках // Вестник гуманитарного научного образования. Москва, 2011, № 7 (9), с. 6-10. <http://en.wikipedia.org/wiki> <http://www.azlyrics.com>

Aysel Safarova

Summary

**A LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF EMOTIONALLY CHARGED
ZOONYM-BASED IDIOMS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI**

The article examines the semantic, pragmatic, and linguocultural features of emotionally charged zoonym-based idioms in English and Azerbaijani. The primary aim of the study is to identify the figurative meanings, emotional evaluations, and culture-specific associations acquired by animal names within phraseological units. Descriptive, comparative, semantic, and linguocultural methods are employed in the analysis. The findings demonstrate that animal images function in both languages as cultural models for representing human character, behaviour, and emotional states. While some idioms display complete image-based equivalence, in other cases the same emotional content is conveyed through different animal images or non-zoonymic expressions. The selection of a particular animal image, its evaluative connotations, and the intensity of the emotion expressed are shown to depend on the cultural experience of each linguistic community. The study concludes that the translation and interpretation of zoonym-based idioms require consideration not only of their lexical meaning but also of their pragmatic function, emotional charge, stylistic features, and underlying cultural scenario.

Айсель Сафарова

Резюме

**ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭМОЦИОНАЛЬНО
ОКРАШЕННЫХ ИДИОМ С ЗООНИМИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ
В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

В статье исследуются семантические, прагматические и лингвокультурологические особенности эмоционально окрашенных идиом с зоонимическим компонентом в английском и азербайджанском языках. Основная цель исследования заключается в выявлении переносных значений, эмоционально-оценочных оттенков и национально-культурных ассоциаций, приобретаемых названиями животных в составе фразеологических единиц. В работе применяются описательный, сравнительно-сопоставительный, семантический и лингвокультурологический методы анализа. Результаты исследования показывают, что в обоих языках образы животных выступают в качестве культурных моделей, характеризующих поведение, личностные качества и эмоциональные состояния человека. В некоторых идиомах наблюдается полная образная эквивалентность, тогда как в других случаях одинаковое эмоциональное содержание передаётся посредством различных зоонимов или выражений, не содержащих зоонимического компонента. Установлено, что выбор образа животного, его оценочная направленность и эмоциональная интенсивность обусловлены национально-культурным опытом языкового сообщества. Делается вывод, что при переводе и интерпретации таких идиом необходимо учитывать не только их лексическое значение, но и прагматическую функцию, эмоциональную окраску и культурный контекст.

Rəyçi: dos.C.Babayev

Gülənə Əfəndiyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0009-0006-7844-6370>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.065>

İSPAN KİV-LƏRİNDƏ İNGİLİS MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *media dili, anglisizmlər, morfoloji adaptasiya, semantik daralma, yalançı dostlar, ispan dili*

Keywords: *media language, Anglicisms, morphological adaptation, semantic narrowing, false friends, Spanish language*

Ключевые слова: *язык СМИ, англицизмы, морфологическая адаптация, сужение значения, ложные друзья переводчика, испанский язык*

Giriş. İspaniya mətbuatının dil mənzərəsinə nəzər saldıqda, ingilis mənşəli sözlərin daxil olma sürətinin rəsmi dil siyasətini qabaqladığını görmək olar. Real Academia Española mütəmadi olaraq alınma sözlərin yerli ekvivalentlərini təklif etsə də, redaksiyalar və rəqəmsal media platformaları əksər hallarda ingilis dilli terminləri olduğu kimi dövrüyyəyə buraxır[4]. Bu hal ispan dilinin leksik və qrammatik strukturunda real bir hərəkətilik yaradıb və medianı yeni sözlərin qanuniləşdiyi əsas mühitə çevirib.

Burada medianın iş prinsipini də nəzərə almaq lazımdır. Günümüzdə xəbər istehsalı o qədər sürətlənib ki, beynəlxalq agentliklərdən gələn materialları redaktə edən jurnalistin dildə oturmuş qarşılıq axtarmağa, və ya yeni termin yaratmağa vaxtı qalmır. Və ingilis dilindəki ifadə birbaşa ispan mətninə köçürülür və oxucu kütləsi tərəfindən tirajlanır. Digər tərəfdən, mətbuatda ingilis leksikasıdan istifadə təkcə terminoloji ehtiyacla bağlı deyil, burada müəyyən sahələrdə “prestij” və peşəkarlıq imici yaratmaq istəyi rol oynayır. Bu vəziyyət dilin saflığı ilə qloballaşmanın gətirdiyi praktiklik arasında gizli bir mübarizə formalaşdırır.

KİV-də ingilis sözlərinin aktivliyi sadəcə terminoloji ehtiyacla bağlı deyil. Burada jurnalistlərin dil seçimi, üslubiyyəti və ən əsası, ingilis mənşəli vahidlərin ispan dilinin morfoloji sisteminə adaptasiya formaları xüsusi maraq doğurur. Məqalədə, İspaniya mətbuatında ən çox neologizm qəbul edən sahələri əsas götürərək, anglisizmlərin mənimsənilmə mexanizmlərini və onların yaratdığı semantik dəyişiklikləri konkret nümunələrlə analiz edirik.

İspan mətbuatında ingilis sözlərini araşdırarkən ən çox diqqət çəkən məqam, bu leksikanın mətndə yad, kənar bir element kimi durmamasıdır. Redaktorlar və jurnalistlər ingilis dilindən gələn kökləri elə təbii şəkildə işlədirlər ki, bu sözlər qısa müddətdə ispan dilinin öz daxili qrammatik qaydalarına tabe olur. Başqa sözlə desək, dil kənardan gələn bu yeni terminləri itələmir, əksinə, özünü küləşdirmək üçün xüsusi üsullar işə salır. Media mətnlərində bu qovuşma halı özünü

iki əsas istiqamətdə göstərir. İngilis mənşəli sözlərdən yeni ispan fellərinin düzəldilməsi və cinsiyyət kateqoriyası olmayan ingilis isimlərinə artikl seçilməsi.

Burada əsas səbəb xəbər istehsalının sürətli olmasıdır. Jurnalistlər xəbəri vaxtında çatdırmaq və fikri daha qısa ifadə etmək üçün ingilis terminlərindən istifadə edirlər. Bu dildə yeni bir ortaqlıq mühit yaradır. Belə bir dil modeli rəsmi qaydalarla asılı olmayaraq, birbaşa redaksiyaların gündəlik iş rejimində formalaşır.

İspan dilində fellər sonluqlarına görə üç qrup üzrə (-ar, -er, -ir) təsnif edilir. Media mətnlərinin təhlili göstərir ki, dilə daxil olan ingilis mənşəli fellərin demək olar ki, hamısı birinci qrupun, yəni “-ar” sonluğunun qrammatik qaydalarına tabe edilir. Bu hal ispan dilində yeni fellərin formalaşmasında “-ar ” modelinin daha məhsuldar və çevik olması ilə bağlıdır[4].

Jurnalistlər ingilis dilindəki feli və ya ismi əsas götürərək, ona ispan dilinin fəli şəkilçisini artırır və hibrid formalar yaradırlar. El País və El Mundo kimi qəzetlərin xəbər lentlərində bu növ fellərə tez-tez rast gəlinir:

Tuitear (ing. *to tweet* – *tvit atmaq*): İngilis dilindəki söz kökü ispan dilinin fonetikasına uyğunlaşdırılaraq “-ar” şəkilçisi ilə işlədilir. Mətnlərdə bu vahid adi ispan feli kimi şəxsə və zamana görə dəyişir: “*Él tuiteó*” (O, tvit atdı) və ya “*Ellos tuitean*” (Onlar tvit atırlar).

Hackear (ing. *to hack* – *kiberhücum etmək*): Kiber-təhlükəsizlik xəbərlərində geniş istifadə olunur. Jurnalistlər təsviri ifadələr əvəzinə birbaşa “*han hackeado*” (sındırıblar) formasına üstünlük verirlər.

Cliquear / Clicar (ing. *to click* – *klikləmək*): İspan dilində bunun analogi qarşılığı kimi “*hacer clic*” ifadəsi mövcud olsa da, media mətnlərində yığcamlıq baxımından tək sözdən ibarət olan hibrid variant daha aktivdir.

Streamear (ing. *to stream* – *canlı yayım etmək*): Rəqəmsal media və texnologiya xəbərlərində tez-tez işlənən yeni fellərdəndir.

İngilis dilindən fərqli olaraq, ispan dilində isimlərin qrammatik cins kateqoriyası mövcuddur və hər bir isim uyğun olaraq *el* (kişi cinsi) və ya *la* (qadın cinsi) artikli ilə işlənməlidir. Bu fərqlilik İspaniya KİV-lərində ingilis mənşəli isimlər işlədilərək artikl seçimini əsas funksional məsələyə çevirir. Media mətnlərinin analizi göstərir ki, jurnalistlər bu problemi əksər hallarda analog üsulu ilə həll edirlər, yəni ingilis mənşəli sözə artikl seçərkən həmin anlayışın ispan dilindəki ən yaxın ekvivalentinin qrammatik cinsini əsas götürürlər[3].

Bu qanunauyğunluğu konkret media materialları üzərində izləmək mümkündür:

La web (ing. *the web* – *internet şəbəkəsi, sayt*): İspan mətbuatında bu sözün qarşısında həmişə qadın cinsinin artikli (*la*) yazılır. Bunun səbəbi ispan dilində şəbəkə mənasına gələn və qadın cinsində olan *red* (*la red*) sözüdür. Nəticədə, həmin qrammatik cins avtomatik olaraq ingilis sözünə də keçir.

El password (ing. *the password* – *şifrə*): Bu ifadə mətbuatda kişi cinsinin artikli ilə (*el*) verilir. Çünki sözün ispan dilindəki funksional qarşılığı olan *código* (kod) və ya *contraseña* kontekstində əsas götürülən elementlər kişi cinsinə aiddir.

El smartphone (ing. *the smartphone* – *smartfon*): İspan dilindəki *teléfono* (telefon) sözü kişi cinsində olduğu üçün media bu yeni texnoloji cihazı da eyni cinsdə qəbul edir.

Bəzi hallarda isə müxtəlif redaksiyalar arasında eyni sözün cins təyini ilə bağlı fərqli yanaşmalar ortaya çıxır. Məsələn, ingilis mənşəli *tablet* sözü bəzi qə-

zətlərdə *el dispositivo* (cihaz) anlayışına istinadən "*el tablet*" (kişi cinsində), bəzi media orqanlarında isə *la tableta* sözünə əsasən "*la tablet*" (qadın cinsində) kimi təqdim olunur. Bu cür fərqlər onu sübut edir ki, media dili rəsmi qurumların qərarlarını gözləmədən, gündəlik təcrübədə öz daxili qaydalarını yaradır.

İspan mətbuatında ingilis mənşəli sözlərin işlənmə xüsusiyyətlərini araşdırarkən digər vacib məqam bu sözlərin mənə strukturunda baş verən dəyişikliklərdir. İngilis dilindən alınan sözlər əksər hallarda ispan dilinə bütün mənə çalarları ilə birlikdə daxil olmur. İspan mediası bu sözləri ümumi leksik sistemdən ayırır və onları yalnız konkret bir sahəyə aid xüsusi termin kimi işlədir. Dilçilikdə bu prosesə mənə daralması və ya semantik ixtisaslaşma deyilir[4].

Bu hadisəni mətbuatda ən çox rast gəlinən bir neçə konkret nümunə ilə izah etmək olar:

El marketing (ing. *marketing*): İngilis dilində bu söz geniş mənaya malikdir və bura bazarın öyrənilməsindən tutmuş, məhsulun satışı və reklamına qədər bütün iqtisadi proseslər daxildir. Lakin ispan mətbuatında, xüsusilə biznes xəbərlərində bu söz daha dar mənada sadəcə "reklam və tanıtım strategiyası" kontekstində işlədilir. Geniş iqtisadi fəaliyyət üçün isə mətbuat hələ də yerli *mercadotecnia* termininə üstünlük verir.

El lider (ing. *leader*): İngilis dilində bu söz rəhbər, eyni zamanda yarışda birinci olan şəxs və ya komanda mənasını verir. İspan mediası isə bu sözü mənimsəyərək onu iki konkret sahəyə sıxışdırıb: siyasət və idman. Məsələn, qəzetlərdə daha çox "*el líder del partido*" (partiya lideri) və ya "*el líder de la liga*" (çempionatın lideri) birləşmələrinə rast gəlirik.

El show (ing. *show*): İngilis dilində hər növ tamaşa, nümayiş, teatr performansı və ya televiziya proqramı bu sözlə ifadə olunur. İspan mətbuatı isə bu geniş mənadan imtina edərək, sözü yalnız əyləncə xarakterli, səs-küylü televiziya layihələri və şou-biznes xəbərləri üçün saxlayıb. Teatr və ya ciddi mədəniyyət tədbirləri üçün isə mətnə yerli *espectáculo* sözü işlədilir. Bu nümunələr İspaniya KİV-ləri ingilis sözlərini kor-koranə kopyalanmadığını göstərir.

Dil öz zənginliyini qorumaq üçün leksikaya daxil olan alınma sözlərin qarşısına müəyyən sərhədlər qoyur və onu yalnız yerli dildə boşluq qalan sahələrdə istifadə edir. Beləliklə, ingilis sözü dildəki yerli sözü tam sıxışdırıb çıxarmır, sadəcə onunla yanaşı yaşayaraq yeni bir mənə çaları qazanır[5].

İspan mətbuatında ingilis mənşəli leksikanın yayılması bəzən sözlərin birbaşa keçməsi ilə deyil, mövcud ispan sözlərinin mənasının dəyişməsi ilə nəticələnir. Bu hadisə linqvistikada "yalançı dostlar" (ing. *false friends*, isp. *falsos amigos*) adlanır. Jurnalistlər yazılışca bir-birinə çox bənzəyən ingilis və ispan sözlərini səhv salır və ingilis dilindəki mənanı ispan sözünün üzərinə köçürürlər.

Xəbər mətnlərində bu növ semantik sürüşmələrə dair xarakterik nümunələr aşağıdakılardır:

Grave / Severo: İspan dilində *severo* sözü "*sərt, qəddar*" deməkdir (məsələn, sərt valideyn). Lakin ingilis dilindəki *severe* sözü həm də "*ağır, ciddi*" (məsələn, ağır xəstəlik, ciddi problem) mənasını verir. İspan jurnalistləri ingilis dilli mənbələrdən xəbər tərcümə edərkən bu fərqi unudurlar. Nəticədə mətbuatda rəsmi qaydalara zidd olaraq "*una severa sequía*" (sərt quraqlıq) və ya "*un severo daño*"

(sərt zərər) kimi ifadələr işlənir. Halbuki ispan dilinin öz qaydalarına görə burada *grave* (ağır) sözü yazılmalıdır.

Asistir / Soportar: İngilis dilindəki *support* (dəstəkləmək, kömək etmək) feli yazılışca ispan dilindəki *soportar* (dözmək, tab gətirmək) felinə bənzəyir. İspan mediasında, xüsusilə idman və texnologiya xəbərlərində ingilis dilinin təsiri ilə *soportar* feli artıq "dəstək vermək" mənasında işlədilməyə başlanıb.

Asumir / Presumir: İngilis dilində *assume* feli "*ehtimal etmək*" mənasına gəlir. İspan dilindəki *asumir* isə "*öhdəsinə götürmək, qəbul etmək*" deməkdir. Lakin beynəlxalq xəbər agentliklərinin mətni sürətlə tərcümə etməsi səbəbindən, ispan qəzetlərində bu fel tez-tez "*ehtimal etmək*" mənasında qarşımıza çıxır.

Bütün bunlar göstərir ki, ingilis dilinin təsiri təkcə dilə yeni sözlərin gəlməsi ilə bitmir. O, həm də ispan dilinin daxilində olan köhnə sözlərin məna strukturunu yenidən formalaşdırır.

Nəticə. Gördüyümüz kimi, İspaniya mediasında ingilis sözlərinin işlənməsi sadə bir təqlid prosesi deyil. Dil öz daxili sistemini qorumaq üçün bu gəlmə sözləri dərhal özünü küləşdirir, onları məhsuldar "-ar" qrupu ilə fəlləşdirir, yerli analoqlarına baxıb artıqlıq seçir və ən əsası, mənalarnı daraldaraq yalnız konkret sahələrin termini kimi qəbul edir. Hətta "yalançı dostlar" nümunəsində olduğu kimi, ingilis dili ispan dilinin öz köhnə sözlərinin mənasını belə daxildən dəyişdirə bilər. Yekunda aydın olur ki, media rəsmi dil akademiylərinin kabinetlərdə qəbul etdiyi qərarları gözləmədən, gündəlik iş rejiminin və xəbər sürətinin tələbi ilə öz canlı dil normalarını elə yazı prosesində yaradır. Bu mənada mətbuat, dildə gedən qloballaşma və hibridləşmə prosesinin ən qaynar və hərəkətverici meydanı rolunu oynayır.

Elmi işin aktuallığı. Qloballaşma və rəqəmsallaşma dövründə media dili neologizmlərin və alınma mənşəli sözlərin dildə sabitləşdiyi əsas mühitə çevrilmişdir. İspaniya KİV-lərində ingilis mənşəli leksikanın intensiv istifadəsi təkcə lüğət tərkibini zənginləşdirmir, eyni zamanda ispan dilinin morfoloji, struktur və semantik səviyyələrinə birbaşa təsir göstərir. Media dilinin rəsmi dil akademiylərindən daha sürətli hərəkət edərək praktik ehtiyaclar çərçivəsində öz daxili normalarını yaratması və borclanma prosesində ortaya çıxan linqvistik tendensiyalar bu mövzunun araşdırılmasını son dərəcə aktual edir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektini İspaniyanın müasir rəqəmsal və çap mediası, ölkənin El País, El Mundokimi aparıcı dövrü xəbər nəşrlərinin xəbər lentlərində, həmçinin idman, texnologiya, biznes və kiber-təhlükəsizlik sahələrinə aid media mətnlərində işlənən ingilis mənşəli sözlər və hibrid dil vahidləri təşkil edir.

Elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ingilis mənşəli borclanmaların ispan dilinə sadə bir mexaniki köçürmə yolu ilə deyil, daxili qrammatik süzgəclərdən keçərək daxil olmasının funksional mexanizmini üzə çıxarmasıdır. Məqalədə ingilis mənşəli fəllərin ispan dilinin ən məhsuldar təsərif qrupu olan "-ar" sonluğuna təbə edilməsi qanunauyğunluğu, cinsiyyət kateqoriyası olmayan ingilis isimlərinə ekvivalentlik üsulu ilə artıqlıq seçilməsi instinkti, alınma sözlərin çoxmənalılıqdan qaçaraq mətnə semantik daralması kompleks şəkildə media dili kontekstində sistemləşdirilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalənin nəticələri ali məktəblərdə müvafiq dil və jurnalistika dərslərində istifadə edilə bilər. Bundan başqa, mətnə gətiri-

lən nümunələr və "yalançı dostlar" mövzusu media sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün faydalı material rolunu oynayır.

Ədəbiyyat:

1. Axundov, A. A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 2003, 236 s.
2. Gorlach, M. (2002). An Annotated Bibliography of European Anglicisms. Oxford: Oxford University Press.
3. Pratt, C. (1986). "Anglicisms in Spanish: A cross-linguistic study". International Journal of Lexicography, 1(3), 212-228.
4. Real Academia Española. (2005). Diccionario panhispánico de dudas (DPD). <https://www.rae.es/dpd/>
5. Rodriguez Gonzalez, F. (1996). "Functions of Anglicisms in Contemporary Spanish". Language Problems and Language Planning, 20(2), 107-128.

Gulnara Afandiyeva

Summary

FEATURES OF USING ANGLICISMS IN SPANISH MEDIA

The article analyzes the functioning of Anglicisms in modern Spanish media and their impact on different linguistic levels. The study demonstrates that foreign vocabulary entering media texts is integrated into the morphological and grammatical systems of the Spanish language rather than being simply transferred. Based on specific media examples, the paper examines the adaptation of English verbs into the “-ar” conjugation group, article selection for nouns based on equivalence, and semantic narrowing processes. Along with this, the issue of semantic influence (“false friends”) arising from rapid news translation is highlighted.

Гюльнара Эфендиева

Резюме

**ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ АНГЛИЦИЗМОВ
В ИСПАНСКИХ СМИ**

В статье анализируются особенности функционирования англицизмов в современных СМИ Испании и их влияние на различные уровни языка. Исследование показывает, что заимствованная лексика адаптируется к морфологической и грамматической системам испанского языка, а не просто механически переносится в тексты. На конкретных примерах из прессы рассматриваются подчинение английских глаголов группе спряжения на “-ar”, выбор артикля для существительных по принципу эквивалентности и процессы сужения значения. Вместе с тем освещается проблема смыслового влияния (“ложные друзья переводчика”), возникающая в процессе быстрой обработки и перевода новостей.

Rəyçi: prof.N.Seyidova

Rəna Kazımova
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.018>

TERMINLƏRİN FUNKSIONAL QRUPLARI VƏ ONLARDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: *termin, dilin lüğət tərkibi, semantik sahə, funksionallıq, terminoloji vahidlər.*

Keywords: *term, vocabulary of the language, semantic field, functioning, terminological units.*

Ключевые слова: *термин, словарный состав языка, семантическое поле, функционирование, терминологические единицы.*

Giriş

Dil insan təfəkkürü və ictimai fəaliyyəti üçün əsas vasitələrdən biri olmaqla yanaşı, elmi və texnoloji inkişafı sıx bağlı olan mürəkkəb bir sistemdir. Bu sistemdə söz ehtiyatı funksional və semantik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif qatlara bölünür. Bu qatlar içərisində xüsusi leksik təbəqə mühüm yer tutur və əsasən elm, texnika, iqtisadiyyat, hüquq və digər sahələrə aid terminoloji vahidləri əhatə edir.

Bu vahidlər anlayışların ifadəsi və obyektlərin adlandırılması funksiyasını yerinə yetirərək dilin ümumi leksikasıdan həm semantik, həm də funksional baxımdan fərqlənir. Dilin lüğət tərkibində olan sözlər ifadə etdikləri məna və funksiyalarına görə ümumi və xüsusi leksik qruplara ayrılır. Xüsusi leksikaya daxil olan sözlər adətən konkret sahələrə aid anlayışları ifadə edir və çox zaman terminoloji xarakter daşıyır.

Ümumi leksikaya aid sözlər geniş istifadə imkanına malik olur, dilin aktiv söz fondunu təşkil edir. Xüsusi leksik vahidlər isə daha konkret və dəqiq anlayışları ifadə etdiyindən onların istifadə dairəsi məhduddur və əsasən, müəyyən sahələrlə bağlı olur. Bu səbəbdən belə sözlər spesifik semantik məzmun daşıyır və terminoloji funksiya yerinə yetirir.

Xüsusi leksikaya daxil olan terminlər çox vaxt başqa dillərdən alınır və milli söz yaradıcılığı prinsipləri əsasında formalaşdırılır. Bu proses yeni anlayışların adlandırılması ehtiyacından irəli gəlir və adətən, məhdud auditoriya üçün nəzərdə tutulur.

Müasir dövrdə müxtəlif sahələrdə yaranan, yaxud digər dillərdən keçən elmi-texniki terminlər və nomenklatura vahidləri daha çox konkret anlayışların ifadəsinə xidmət edir. Bu tip sözlər elmin, texnikanın və digər sahələrin inkişafı ilə birbaşa əlaqəlidir və obyektlərin daha dəqiq dərk olunmasına imkan yaradır.

Terminlər yalnız anlayışları ifadə etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda həmin anlayışlara uyğun obyektlərlə də əlaqələndirilir. Bu baxımdan “ad–anlayış” münasibəti formalaşır. Terminlərin arxasında konkret obyekt və ya hadisə dayanır, onlar müəyyən fəaliyyət sahəsinə aid olur. Elmi terminologiyada anlayışların sistemli şəkildə təşkil olunması nəticəsində məntiqi və qapalı sistem yaranır. Bu sis-

temdə hər bir termin müəyyən sahənin anlayışlar qrupuna uyğun gəlir. Əgər söz bu sistemlə bağlı deyilsə, o, termin kimi qəbul edilmir.

Terminlərdən fərqli olaraq, elmi adlar (nomenlər) konkret obyektin özünü deyil, onun daxil olduğu ümumi sinfi ifadə edir. Bu baxımdan nomenklatura vahidləri daha sabit və sistemli xarakter daşıyır.

Beləliklə, terminoloji vahidlər və elmi adlar dilin xüsusi leksik qatını təşkil edərək elmin inkişafı və yeni anlayışların formalaşması ilə sıx bağlıdır. Terminoloji vahidlər həm ümumi söz, həm də xüsusi termin kimi işlənə bilər. Məsələn, canlıların adlarını bildirən sözlər elmi kontekstdə termin funksiyası daşıyır. Eyni hal bitki adlarında da müşahidə olunur. Texniki terminlər xüsusi leksik qatda mühüm yer tutur və konkret texniki obyektlərlə bağlı olduğundan daha dəqiq və spesifik mənə ifadə edir. Bu terminlər çox vaxt maşın və mexanizmlərin təsnifatı ilə əlaqəli nomenklatura vahidlərini əhatə edir.

Lüğət tərkibindəki sözlər istifadə sahəsinə və funksiyasına görə fərqlənir. Bəzi sözlər məhdud sahədə işlədildiyi halda, digərləri geniş istifadə dairəsinə malik olur. Xüsusi leksika yalnız elmi və texniki anlayışlarla məhdudlaşmır, eyni zamanda müxtəlif peşə və fəaliyyət sahələrinin də leksik strukturunu təşkil edir. Dil sistemində leksik vahidlər yalnız ümumi istifadəyə xidmət etmir, eyni zamanda müxtəlif sosial qrupların və peşə sahələrinin ehtiyaclarını da əhatə edir. Bu baxımdan dilin lüğət tərkibi istifadə sahəsinə görə fərqli istiqamətlərdə formalaşır. Xüsusi leksika adlandırılan bu sahə ümumi dil sisteminin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, müəyyən fəaliyyət sahələrinə uyğun olaraq inkişaf edir.

Müxtəlif peşə və sənaye sahələrində yalnız terminlər deyil, həm də texniki vasitələrin, mexanizmlərin hissələrinin, istehsal olunan məhsulların və digər anlayışların adları geniş şəkildə işlədilir. Bu sahələrdə çalışan insanlar üçün aydın olan, lakin digər istifadəçilər üçün çətin anlaşılan xüsusi ifadələr və ixtisarlar da mövcuddur. Belə leksik vahidlərin mövcudluğu dilin daxili strukturunda müəyyən təbəqələşməyə səbəb olur.

Bu təbəqələşmə nəticəsində dil müxtəlif fəaliyyət sahələrinə uyğun alt sistemlərə bölünür. Bu alt sistemlərdən biri də konkret sahələrə xidmət edən “xüsusi dillər”dir. Xüsusi dillər dedikdə, müəyyən peşə, elm və ya fəaliyyət istiqamətinə aid olan söz və ifadələr sistemi nəzərdə tutulur. Bu sistem bir tərəfdən ümumi dilin imkanlarından istifadə edərək zənginləşir, digər tərəfdən isə məhdud istifadə dairəsinə görə yalnız müəyyən qruplar daxilində aktiv olur. Məsələn, hərbi sahəyə aid leksika yalnız terminlərlə məhdudlaşmır, həm də silah, texnika, rütbə və digər anlayışları əhatə edən xüsusi adlar sistemini özündə birləşdirir. Bununla belə, bu sahəyə aid dil ifadə baxımından bədii xüsusiyyətlərdən nisbətən uzaq olur və daha çox dəqiqliyə üstünlük verir. Nəticədə, terminoloji baxımdan zəngin olsa da, ümumi istifadə baxımından məhdud xarakter daşıyır.

Ədəbi dillər tarixən müxtəlif dialektlər əsasında formalaşaraq geniş ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. Bu dillər fərqli regionlarda yaşayan insanların qarşılıqlı anlaşmasını təmin edir. Bununla yanaşı, müxtəlif peşə sahələrində də ayrıca leksik sistemlər yaranmış və həmin sahələrdə çalışan insanlar üçün əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir.

Xüsusi dillər yalnız müəyyən sahələrdə istifadə olunur və öz struktur və funksional xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən fərqlənir. Ədəbi dil geniş istifadə

imkanlarına malik olsa da, bəzi hallarda, bütün sahələri tam əhatə edə bilmir. Hətta müəyyən şəraitdə başqa dillər rəsmi status qazana bilər. Bu da sosial və siyasi amillərlə bağlıdır.

Əksər dillərdə ədəbi dil normaları müəyyən qaydalar əsasında tənzimlənir və bu çərçivədə fəaliyyət göstərir. Bununla paralel xüsusi leksika da inkişaf edir. Bəzi hallarda peşə və elmi sahələrə aid sözlər ümumi dildə məhdud şəkildə işlədilir, əsasən, xüsusi mətnlərdə istifadə olunur. Dil sistemində müxtəlif leksik sahələr bir-birindən tam təcrid olunmuş şəkildə mövcud deyil. Onlar qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir və bir-birinə təsir edir. Bu səbəbdən də müxtəlif sahələrə aid sözlər eyni mətn daxilində paralel şəkildə işlədilər bilər. Bu proses nəticəsində leksik vahidlərin dəyişməsi və yenilənməsi baş verir.

Hər bir leksik sahə dil daxilindəki qanunauyğunluqlara əsaslanaraq müstəqil şəkildə formalaşır və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. Bununla belə, bu sahələr arasında sərt sərhədlər mövcud deyil, çünki onların hamısı birlikdə ümumi dil sisteminin tərkib hissəsini təşkil edir.

Xüsusi dillər və onların müxtəlif formaları yaranma prinsiplərinə, inkişaf xüsusiyyətlərinə və istifadə dinamikasına görə bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlər həm leksik tərkibdə, həm də milli və alınma sözlərin nisbətində özünü göstərir. Ümumilikdə, xüsusi dilləri ədəbi dildən fərqləndirən əsas cəhət onların yalnız müəyyən peşə və ya fəaliyyət sahəsi ilə məhdudlaşmasıdır. Bu dillərdən istifadə etmək üçün isə müvafiq sahə üzrə bilik və hazırlıq tələb olunur.

Xüsusi leksika müxtəlif dillərdə beynəlmiləl sözlərin payına görə bir-birindən fərqlənə bilər. Ümumilikdə isə dünya dillərində bu leksik qat ümumi dil sistemindən ayrılaraq daha çox müəyyən peşə və ya sahə ilə bağlı şəxslərin istifadəsində olur. Bu tip leksik vahidlərdən düzgün istifadə etmək üçün uyğun elmi və peşə hazırlığı vacibdir. Eyni zamanda, belə vahidlərin yaranması və işlənməsi özünəməxsus qanunauyğunluqlara əsaslanır. Müxtəlif sahələr üzrə formalaşan terminoloji sistemlərdə spesifik anlayışları ifadə edən söz və ifadələrdən istifadə olunur və bunların böyük hissəsi beynəlxalq xarakter daşıyır. Terminlər fərqli dillərdən və mənbələrdən götürülsə də, geniş istifadə imkanına malik olduqları üçün qəbul edilir. Bu səbəbdən xüsusi leksikada alınma və beynəlmiləl sözlərin üstünlük təşkil etməsi təsadüfi deyil. Beləliklə, xüsusi leksika öz struktur xüsusiyyətlərinə görə ümumi dilin leksik qatından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Terminlər dilin xüsusi qatını formalaşdıran müxtəlif elmi, texniki, peşə və sosial sahələrdə konkret anlayışları ifadə edən leksik vahidlərdir. Onlar müəyyən sahədə fəaliyyət göstərən insanlar üçün aydın və anlaşılıqlı olur. Terminlərin əsas funksiyalarından biri kommunikativlikdir. Bu vasitəsilə informasiya konkret və qısa formada müəyyən auditoriyaya çatdırılır. Terminlər, məhz, bu dəqiqlik və məqsədyönlülük xüsusiyyətlərinə görə ümumi dildən seçilir.

Alınma dil vahidlərinin terminoloji leksikaya təsiri müasir dilçilikdə aktual mövzulardan biri olaraq qalır və geniş tədqiqat tələb edir. Bu məsələ yalnız terminologiyanın zənginləşməsi və formalaşması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda milli dilin inkişafında xarici təsirlərin rolunun müəyyənləşdirilməsi baxımından da əhəmiyyətliyəldir.

Tarixi baxımdan terminlər həm daxili, həm də xarici mənbələr hesabına formalaşmışdır. Latın, yunan, ərəb, fars, rus və ingilis dillərindən alınmış sözlər

bir çox sahələrdə terminoloji bazanın əsasını təşkil edir. Bu sözlər ya ilkin formalarını qoruyaraq, ya da fonetik və morfoloji uyğunlaşma yolu ilə milli dilə inteqrasiya olunmuşdur. Bu proseslər göstərir ki, alınma vahidlər terminoloji sistemin yalnız strukturuna deyil, həm də onun leksik və semantik inkişafına təsir edir.

Müəyyən dövrlərdə alınma terminlərin sistemə daxil olması zərurət kimi ortaya çıxmışdır. Bu zərurət əsasən elm və texnologiyanın sürətli inkişafı, yeni anlayışların yaranması və onların ifadəsi üçün milli dilin imkanlarının məhdudluğu ilə bağlıdır. Belə hallarda ya yeni qarşılıqlar yaradılır, ya da alınma sözlər birbaşa istifadə olunur. Bir çox hallarda yeni termin yaratmaq əvəzinə, mövcud xarici terminlər olduğu kimi qəbul edilir və işlədilir.

Terminoloji sistemin inkişafında beynəlxalq sözlərin rolu, xüsusilə, böyükdür. Bu terminlər müxtəlif dillərdə eyni və ya oxşar formalarda işlənərək, elmi və texnologiyada sahələrdə ümumi anlaşmanı təmin edir. Əsasən latın, yunan və son dövrlərdə ingilis mənşəli olan bu terminlər qlobal kommunikasiya üçün mühüm vasitə rolunu oynayır. Məsələn, “kompüter”, “internet”, “genetika”, “atom”, “biologiya”, “energetika” kimi sözlər bir çox dillərdə oxşar formada istifadə olunur. Bu isə müxtəlif dillər arasında anlaşmanı asanlaşdırır və kommunikativ effektivliyi artırır.

Alınma gözlər terminoloji sistemə daxil olarkən müəyyən uyğunlaşma mərhələlərindən keçir. Bu mərhələlərə fonetik, morfoloji və sintaktik uyğunlaşma, həmçinin semantik adaptasiya daxildir. Fonetik strukturlaşma zamanı söz milli dilin səslənmə qaydalarına uyğunlaşdırılır. Morfoloji uyğunlaşma sözün şəkilçi qəbul etməsi və dilin qrammatik sisteminə daxil olması ilə bağlıdır. Sintaktik yanaşma isə sözün cümlə daxilində digər sözlərlə əlaqəsinin dil normalarına görə qurulmasını təmin edir. Semantik adaptasiya isə sözün mənasının milli dil mühitində necə qəbul edildiyini və işlənmə səviyyəsini müəyyən edir.

Bəzi hallarda alınma terminlərin geniş istifadəsi dilin orijinallığının zəifləməsi kimi qiymətləndirilir. Bu fikir müəyyən mənada əsaslıdır, çünki həddindən artıq alınma sözlər dilin daxili imkanlarına kölgə sala bilər. Bununla belə, digər tərəfdən bu proses dilin inkişafına və qloballaşmaya uyğunlaşmasına da müsbət təsir göstərir. Burada əsas məsələ alınma sözlərin sistemli və dilin ümumi strukturuna uyğun şəkildə istifadə olunmasıdır.

Azərbaycan dilində də alınma terminlərin təsiri açıq şəkildə müşahidə olunur. Xüsusilə, texniki, hüquqi, tibbi və iqtisadi sahələrdə ingilis, rus və ərəb mənşəli terminlər geniş istifadə edilir. Bu sözlər, bəzən, orijinal formada, bəzən isə uyğunlaşdırılmış şəkildə işlədilir. Məsələn, “monitor”, “proqram”, “bank”, “kredit”, “virus”, “analiz”, “protokol” kimi terminlər müxtəlif sahələrdə aktiv şəkildə istifadə olunur.

Ərəb və fars mənşəli terminlər Azərbaycan dilinə əsasən orta əsrlərdən etibarən daxil edilmişdir, xüsusilə, hüquq, fəlsəfə, din, tibb və ədəbiyyat sahələrində geniş yayılmışdır. “Qanun”, “ədalət”, “müalicə”, “dava”, “fənn”, “həqiqət” kimi sözlər bu qəbildəndir və artıq dilin leksik fonduna tam uyğunlaşaraq onun ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən isə rus dili ilə əlaqələr güclənmiş, xüsusilə sovet dövründə elm, təhsil və texnika sahələrinin inkişafı nəticəsində çoxsaylı rus mənşəli terminlər dilə daxil olmuşdur. “Laboratoriya”, “fakültə”, “seminar”, “avtomobil”, “traktor”, “enerji”, “nəqliyyat” kimi sözlər geniş istifadə sahəsi qazan-

mişdir. Lakin, bəzi hallarda, bu terminlərin fonetik və morfoloji uyğunlaşdırılmadan qəbul edilməsi dilin daxili sistemində müəyyən uyğunsuzluqlara səbəb olmuşdur.

Bu terminlərin təsiri həm struktur, həm də semantik baxımdan özünü göstərir. Struktur baxımından onlar dilin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşaraq yeni leksik formalar yaradır. Semantik baxımdan isə yeni anlayışların ifadəsinə xidmət edərək mövcud konseptual boşluqları doldurur və dilin kommunikativ imkanlarını genişləndirir.

Azərbaycanda terminologiyanın funksiyalarına xüsusi diqqət yetirilməsinin əsas səbəbi müasir informasiya cəmiyyətində dəqiq və aydın ünsiyyətin zəruri olmasıdır. Terminlərin koqnitiv funksiyası birbaşa insanın düşüncə sistemi ilə əlaqələndirilir. Dil daşıyıcısının intellektual fəaliyyətində iştirak edən terminlər müəyyən sahəyə aid əsas anlayışları yalnız kodlaşdırmır, eyni zamanda bu anlayışların şüurda necə təşkil olunduğunu da əks etdirir. Terminlər vasitəsilə elmi biliklər yalnız ötürülmür, həm də mənalandırılır və sistemləşdirilir. Bu baxımdan terminlər təkcə ifadə vasitəsi deyil, həm də biliklərin formalaşmasında iştirak edən idrak alətləri kimi çıxış edir.

Azərbaycanda terminoloji fəaliyyətin koqnitiv tərəfi xüsusilə 1990-cı illərdən sonra daha qabarıq şəkildə müşahidə olunmağa başlamışdır. Müstəqillik dövründə elmi və texniki sahələr üzrə milli terminoloji bazanın yaradılması zərurəti yaranmış və bu proses cəmiyyətin intellektual inkişafı ilə paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Bu mərhələdə terminlər yalnız yeni anlayışların adlandırılması funksiyasını daşımamış, həm də milli konseptual sistemin formalaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Beləliklə, müxtəlif sahələr üzrə qəbul edilən terminlər təkcə leksik vahid kimi deyil, həm də milli şüurun daşıyıcısı kimi çıxış etməyə başlamışdır. Bu isə göstərir ki, terminlərin koqnitiv funksiyası yalnız fərdi idrakla məhdudlaşmır, həm də kollektiv şüurun formalaşmasına təsir göstərir.

Azərbaycanda terminlərin pragmatik aspektləri bir neçə istiqamətdə aktuallaşır. İlk növbədə, elmi və tədris mühitində terminlərin situativ uyğunluğu məsələsi ön plana çıxır. Məsələn, müəyyən sahəyə aid terminlərin orta təhsil səviyyəsində və ya ixtisaslaşmış akademik auditoriyada istifadəsi fərqli yanaşma tələb edir. Bu baxımdan terminlərin düzgün seçimi və onların kontekstə uyğun istifadəsi elmi biliklərin səmərəli şəkildə ötürülməsinin əsas şərtlərindən biridir.

Terminlər çox zaman ünsiyyətin effektivliyini artırmaq və informasiyanın daha yığcam formada təqdim olunmasını təmin etmək məqsədilə istifadə olunur. Onların semantik sıxlığı mürəkkəb anlayışların qısa və aydın ifadəsinə imkan yaradır. Bu da həm informasiyanı ötürən, həm də qəbul edən tərəf üçün kommunikasiya prosesini asanlaşdırır. Azərbaycanda bu xüsusiyyət, xüsusilə, jurnalistika, hüquq, texniki sənədləşmə və dövlət idarəçiliyi sahələrində geniş tətbiq olunur.

Digər tərəfdən, terminlər sosial identiklik və peşəvi aidiyyətin ifadəsində də mühüm rol oynayır. Müəyyən terminlərdən istifadə edən fərd konkret sahə ilə bağlılığını nümayiş etdirir və bu, onun sosial mövqeyini müəyyənləşdirir. Azərbaycanda müxtəlif peşə qrupları – xüsusilə hüquqşünaslar, həkimlər, müəllimlər və mühəndislər arasında terminoloji bilik həm kommunikasiya effektivliyinin, həm də peşə nüfuzunun göstəricisi kimi qəbul olunur.

Terminologiyanın funksional aspektlərinin dərinədən öyrənilməsi və praktiki tətbiqi həm dilin inkişafı, həm də bilik cəmiyyətinin formalaşması baxımın-

dan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Terminlərin koqnitiv funksiyası yalnız onların terminoloji sistemdə yer tutması ilə məhdudlaşmır; bu funksiya onların insanın idrak strukturuna necə daxil olması və həmin strukturları necə formalaşdırması ilə bağlıdır. Bu mənada terminlər yalnız adlandırma vasitəsi deyil, həm də biliklərin kateqoriyalasdırılmasını və idrak fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsini təmin edən semantik vasitələrdir.

İnsanın reallıqla qarşılıqlı münasibətində konseptual modellərin qurulması, bu modellərin leksik səviyyədə ifadə olunması və şüurda sistemləşdirilməsi prosesi əsasən terminoloji vasitələrlə həyata keçirilir. Azərbaycanda bu proses, xüsusilə elmin təhsilin inkişafı və beynəlxalq standartlara integrasiya şəraitində daha da aktuallaşmışdır. Yeni elmi sahələrin – o cümlədən informasiya texnologiyaları, biotexnologiya, ekologiya və hüquq sahələrinin inkişafı milli dil mühitində yeni terminoloji sistemlərin formalaşdırılmasını zəruri etmişdir.

Bu proses zamanı ya mövcud dil resursları əsasında yeni terminlər yaradılır, ya da beynəlxalq terminlər uyğunlaşdırılaraq tətbiq edilir. Hər iki halda əsas məqsəd terminlərin şüurda konkret bilik modelini formalaşdıracaq şəkildə yerləşdirilməsidir. Məsələn, “bioloji müxtəliflik”, “rəqəmsal identifikasiya”, “maliyyə sabitliyi” kimi anlayışlar müvafiq sahələr üzrə spesifik biliklərin kodlaşdırılmasına və idrak strukturunun təşkilinə xidmət edir.

Terminlərin praqmatik funksiyası isə onların konkret ünsiyyət şəraitində necə istifadə olunması və hansı məqsədə xidmət etməsi ilə müəyyən olunur. Bu, yalnız terminlərin düzgün seçilməsi ilə deyil, həm də onların kommunikativ təsiri ilə bağlıdır. Müxtəlif sahələrdə keçirilən seminarlar, konfranslar və tədris proseslərində terminlərin məqsədyönlü istifadəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, hüquq sahəsində istifadə olunan “konstitution nəzarət”, “məhkəmə instansiyası” kimi terminlər təkcə texniki mənə daşımır, eyni zamanda sosial münasibətlərin və davranış normalarının ifadəsində də iştirak edir. Bununla yanaşı, terminlərin istifadəsində sosial və peşəvi kontekst mühüm rol oynayır. Terminlərin uyğun auditoriyada istifadəsi onların effektivliyini artırsa da, qeyri-ixtisaslaşmış mühitdə anlaşılmaqlıq yarada bilər.

Terminlərin milli dil sisteminə integrasiyası zamanı onların həm koqnitiv, həm də praqmatik uyğunluğunun qorunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Termin yalnız formal baxımdan deyil, eyni zamanda məzmun etibarilə də milli dil mühitinə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu prosesdə əsas götürülən meyarlar arasında anlayışın məntiqi quruluşu, elmi sistemdə tutduğu yer və istifadə kontekstində yaratdığı təsir xüsusi rol oynayır. Əgər termin bu tələblərə cavab verməzsə, onun istifadəsi ya məqsədəuyğun olmur, ya da anlaşılmaqlıq səbəb olur. Azərbaycanda bu kimi hallar xüsusilə texniki və hüquqi sahələrdə daha çox müşahidə edilir. Məsələn, “audit”, “komplayens”, “litigasiya” kimi terminlər birbaşa qəbul olunsada, onların semantik uyğunluğu və funksional tətbiqi bəzən mübahisə doğurur.

Terminlərin semantik xüsusiyyətləri və dil daxilində qarşılıqlı əlaqələri onların koqnitiv və praqmatik təsir imkanlarını müəyyənləşdirir. Eyni sahəyə aid terminlər arasında yalnız mənə baxımından deyil, həm də konseptual və assosiativ əlaqələr mövcuddur. Bu əlaqələr terminlərin sistemli şəkildə formalaşmasına və insan şüurunda bilik strukturlarının yaranmasına səbəb olur. Məsələn, informasiya texnologiyaları sahəsində işlədilən “alqoritm”, “proqramlaşdırma”, “verilənlər ba-

zası” kimi anlayışlar bir-biri ilə əlaqəli olub vahid elmi modeli təşkil edir və istifadədə bütöv konseptual təsəvvür yaradır.

Terminlərin koqnitiv funksiyası onların digər leksik vahidlərdən fərqlənməsinə səbəb olur. Bu xüsusiyyət eyni zamanda onların pragmatik gücünü də artırır. Kontekstə uyğun, məqsədyönlü və düzgün istifadə olunan terminlər informasiya mübadiləsinin effektivliyini yüksəldir. Bu isə öz növbəsində elmi, inzibati və sosial proseslərin daha dəqiq və aydın təşkilinə imkan verir. Azərbaycanda terminologiyanın inkişafı bir sıra amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Bu amillərə ölkənin elmi potensialı, tərcümə fəaliyyəti, dil siyasəti, təhsil səviyyəsi və ümumi dil mədəniyyəti daxildir. Terminlərin düzgün seçimi və sistemləşdirilməsi yalnız xüsusi sahələr üçün deyil, ümumi dilin inkişafı baxımından da əhəmiyyətlidir.

Terminlərin koqnitiv funksiyası təhsil sistemində də mühüm rol oynayır. Orta və ali təhsil müəssisələrində istifadə olunan terminlər tələbələrin və şagirdlərin idrak strukturunun formalaşmasına birbaşa təsir edir. Terminlər dərslərlərin konseptual əsasını təşkil edərək bilik sisteminin əsas elementləri kimi çıxış edir. Məsələn, biologiya dərslərində işlədilən “osmoz”, “mutasiya”, “genetik kod” kimi terminlər yalnız anlayışın izahı üçün deyil, həm də elmi biliklərin dərk olunmasına xidmət edir.

Tərcümə fəaliyyəti də terminlərin həm koqnitiv, həm də pragmatik funksiyalarının reallaşmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanda müxtəlif elmi mənbələrin və beynəlxalq sənədlərin tərcüməsi zamanı termin seçimi xüsusi diqqət tələb edir. Bəzən eyni anlayış üçün bir neçə variant mövcud olur və bu zaman daha adekvat və anlaşılan variantın seçilməsi vacibdir. Məsələn, “risk assessment” termini üçün “riskin qiymətləndirilməsi” və ya “təhlükənin dəyərləndirilməsi” kimi variantlar təklif oluna bilər. Hər iki variant məntiqi baxımdan düzgün olsa da, konkret kontekstdən asılı olaraq onların istifadəsi fərqli ola bilər.

Terminlərin pragmatik funksiyası onların auditoriyaya uyğun və məqsədyönlü şəkildə istifadəsini nəzərdə tutur. Dövlət qurumlarında, mediada və rəsmi sənədlərdə terminlərin düzgün tətbiqi onların funksional gücünü artırır və məlumatın daha aydın çatdırılmasına şərait yaradır. Terminlərin uyğun kontekstdə istifadəsi yalnız informasiyanın dəqiqliyini təmin etmir, həm də oxucu və ya dinləyicidə düzgün anlayış formalaşdırır.

Terminologiyanın koqnitiv və pragmatik aspektləri yalnız elmi sahələrlə məhdudlaşmır, həm də sosial-humanitar istiqamətlərdə mühüm rol oynayır. Hüquq, fəlsəfə, psixologiya və pedaqogika kimi sahələrdə terminlər yalnız anlayışların ifadəsi deyil, həm də sosial və ideoloji məzmunun ötürülməsi vasitəsidir. Məsələn, “vətəndaş cəmiyyəti”, “sosiallaşma”, “etnik identiklik” kimi anlayışlar həm idrak strukturunun formalaşmasına, həm də ictimai diskursun qurulmasına təsir göstərir.

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı yeni terminoloji sistemlərin yaranmasına səbəb olur. “Bulud texnologiyaları”, “süni intellekt”, “blokçeyn” kimi terminlərin dilə daxil edilməsi zamanı həm koqnitiv uyğunluq, həm də pragmatik effektivlik nəzərə alınmalıdır. Bu terminlər həm texniki məzmunu düzgün ifadə etməli, həm də geniş istifadəçi auditoriyası üçün anlaşılan olmalıdır. Bu isə dil siyasətində terminoloji normativlərin düzgün qurulmasının və onların praktik istifadəyə uyğunlaşdırılmasının vacibliyini göstərir.

Nəticə. Terminologiyanın struktur və funksional xüsusiyyətləri müstəqil tədqiqat sahəsi kimi xüsusi diqqət tələb edir. Bu sistem daxilində semantik əlaqələr, terminlərin sintaktik funksiyaları, konseptual münasibətlər və ixtisaslaşmış semantik sahələr arasındakı qarşılıqlı təsirlər araşdırılmışdır. Terminlərin struktur baxımından özünəməxsusluğu onların sistemli xarakterini və istifadədə dəqiqliyini təmin edən əsas amillərdəndir. Terminoloji sistemin leksik və qrammatik səviyyədə fərqlənməsi onu digər leksik sahələrlə müqayisədə daha normativ və funksional edir. Aparılan təhlillər göstərir ki, terminlərin struktur xüsusiyyətləri onların funksional imkanlarını birbaşa müəyyənləşdirir və bu xüsusiyyətlər dilin ümumi quruluşuna da təsir göstərir.

Müasir dövrdə terminlərin leksikaya daxil olması prosesi daha intensiv xarakter daşıyır. Alınma terminlər, əsasən, elmi, texniki və beynəlxalq səviyyəli anlayışların ifadəsində istifadə olunur. Qloballaşma və beynəlxalq elmi integrasiya bu prosesin sürətlənməsinə səbəb olmuşdur. Bununla belə, alınma terminlərin artması milli terminoloji sistemin zəifləməsi demək deyil. Əksinə, bu proses milli leksikanın zənginləşməsinə, semantik imkanların genişlənməsinə və beynəlxalq elmi əlaqələrin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

Elmi yeniliyi.

Terminologiyanın inkişaf etdirilməsi, normallaşdırılması və sistemləşdirilməsi müasir dilçilikdə mühüm məsələlərdən biri olaraq qalır. Terminlər vasitəsilə dilin funksional imkanları genişlənir, onun sosial, mədəni və elmi potensialı artır. Bu baxımdan, terminlər cəmiyyətin idraki və kommunikativ inkişafının əks etdiricisi kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədov, S. (2004). Azərbaycan dilinin terminologiyası. Azərnəşr.
2. Quliyev, E. (2010). Terminologiya və dilin inkişafı. Təhsil.
3. Əliyev, N. (2015). Dil və terminologiya məsələləri. Elm və Təhsil.
4. Rüstəмова, M. (2011). Azərbaycan dilində terminlərin funksiyaları. Azərbaycan Universiteti.
5. Xəlilova, S. (2008). Terminlərin tarixi inkişafı. Gənclik.

Rena Kazimova

Summary

FUNCTIONAL GROUPS OF TERMS AND THEIR USE

The study of the functional groups of terms and their fields of application demonstrates that terms are not limited to science and technology, but are also widely used in law, education, culture, medicine, economics, and other areas. The terms specific to each field not only express its logical and conceptual system, but also strengthen its social functionality.

Terms have become one of the main means of transmitting information, as well as systematizing and sharing knowledge. For this reason, they are evaluated not only as linguistic units, but also as elements with social and cognitive characteristics.

Terms are not merely words expressing meaning, but also communicative units that ensure the transmission of information. They serve to present know...

Рена Казымова

Резюме

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ГРУППЫ ТЕРМИНОВ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

Изучение функциональных групп терминов и сфер их применения показывает, что термины не ограничиваются только наукой и техникой, но также широко используются в праве, образовании, культуре, медицине, экономике и других областях. Термины, присущие каждой сфере, не только отражают её логическую и понятийную систему, но и усиливают её социальную функциональность.

Термины стали одним из основных средств передачи информации, а также систематизации и распространения знаний. По этой причине они рассматриваются не только как лингвистические единицы, но и как элементы, обладающие социальным и когнитивным характером.

Термины являются не просто словами, выражающими значение, но и коммуникативными единицами, обеспечивающими передачу информации.

Rəyçi: dos. S.Musayeva

Sabina Nuraliyeva
Azerbaijan University of Languages

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.023>

AUTHORIAL VOICE AND STANCE CONSTRUCTION IN CONTEMPORARY ACADEMIC DISCOURSE

Keywords: *authorial voice, stance, academic discourse, meta-discourse, identity construction, academic writing, interpersonal meaning.*

Açar sözlər: *müəllif səsi, müəllif mövqeyi, akademik diskurs, üst-söylem (meta-diskurs), kimlik inşası, akademik yazı, şəxslərarası mənə*

Ключевые слова: *авторский голос, авторская позиция, академический дискурс, метадискурс, конструирование идентичности, академическое письмо, межличностное значение.*

Introduction

For decades, conventional wisdom dictated that scholarly writing should be a bastion of detachment, characterized by strict formality and the elimination of the authorial self. Early rhetorical traditions emphasized an objective presentation of facts, operating under the assumption that valid knowledge must appear unmediated by human interpretation. Yet, contemporary advancements in applied linguistics and discourse analysis have dismantled this paradigm. It is now widely acknowledged that academic texts are not static repositories of neutral data; rather, they are dynamic, socially situated spaces where authors actively negotiate relationships, project identities, and enter into persuasive dialogues with their disciplinary peers.

At the intersection of this paradigm shift lie the interconnected concepts of authorial voice and stance. While voice serves as the textual fingerprint of a writer's scholarly identity and institutional authority, stance encompasses the strategic deployment of linguistic devices to signal evaluation, certainty, skepticism, and alignment. Navigating these rhetorical dimensions has become a critical challenge in the modern, globalized academy, where English functions as the lingua franca and multilingual scholars must continuously reconcile their native cultural writing conventions with standard Anglo-American expectations.

Drawing upon foundational frameworks – most notably Halliday's interpersonal metafunction, Hyland's metadiscourse taxonomy, Bakhtinian dialogism, and Ivanič's identity layers – this paper investigates the multifaceted nature of writer positioning. It delineates the specific linguistic markers –including hedges, boosters, self-reference, and evaluative attitudinal markers – that calibrate a text's rhetorical force. Additionally, the paper maps these discursive practices across various academic domains to demonstrate how epistemological boundaries dictate authorial visibility, ultimately exploring how these insights can reform pedagogical approaches to academic writing instruction. Academic discourse has traditionally been associated with objectivity, impersonality, and formality. Earlier conventions of

scholarly writing encouraged authors to minimise personal presence and present knowledge as detached from individual interpretation. However, developments in discourse analysis and applied linguistics have challenged this perception by demonstrating that academic writing is fundamentally interpersonal and socially situated. Contemporary scholars increasingly recognise that writers do not merely transmit information; they also construct identities, express evaluations, and engage in dialogue with readers and disciplinary communities.

Within this framework, the notions of authorial voice and stance have become central to the study of academic discourse. Authorial voice refers to the textual representation of the writer's identity, authority, and perspective within a text. Stance, meanwhile, concerns the linguistic mechanisms through which writers communicate attitudes, commitment, evaluation, certainty, and interpersonal positioning. Together, these concepts reveal how academic writers negotiate credibility and authority while simultaneously maintaining disciplinary conventions.

The growing internationalisation of higher education and the dominance of English as the global language of academia have intensified scholarly interest in voice and stance construction. Multilingual writers, in particular, often encounter difficulties when attempting to balance disciplinary expectations with culturally influenced rhetorical practices. Consequently, understanding the linguistic and rhetorical dimensions of authorial voice has become increasingly important in both research and pedagogy.

The study of authorial voice and stance is grounded in several theoretical traditions, including systemic functional linguistics, discourse analysis, pragmatics, and sociocultural theory. These approaches collectively emphasise that academic writing is not neutral but socially interactive and rhetorically constructed.

One of the most influential theoretical frameworks is Halliday's Systemic Functional Linguistics (SFL). Halliday (1994) proposed that language performs three major meta-functions: ideational, interpersonal, and textual. The interpersonal meta-function is particularly relevant to stance because it explains how writers express attitudes, negotiate relationships, and establish authority through language. According to this perspective, linguistic choices reflect not only informational meaning but also interpersonal positioning [3].

Another important contribution comes from Hyland's research on meta-discourse and interaction in academic writing. Hyland (2005) argues that academic discourse is inherently dialogic because writers continuously anticipate reader expectations and responses. Through interactional meta-discourse features such as hedges, boosters, self-mentions, and engagement markers, writers guide readers through arguments while simultaneously constructing scholarly identities [4].

Bakhtin's concept of dialogism also provides significant insight into authorial voice. Bakhtin (1981) maintained that all discourse exists in relation to previous and future utterances. Academic writing therefore functions as participation in an ongoing disciplinary conversation in which writers align with, challenge, or extend existing knowledge claims [1].

Sociocultural perspectives further highlight the socially constructed nature of academic identity. Ivanič (1998) emphasises that voice is shaped by

institutional expectations, disciplinary practices, and cultural norms. From this perspective, academic writing is not simply an individual activity but a process of entering and participating in discourse communities. Consequently, voice construction reflects both personal identity and community membership [6].

These theoretical approaches collectively demonstrate that authorial voice and stance are dynamic, context-dependent, and socially mediated aspects of academic communication.

Stance in academic discourse is realised through various linguistic features that enable writers to express evaluation, certainty, doubt, and interpersonal alignment. These linguistic devices contribute to the construction of authority while maintaining appropriate academic caution.

Hedging is among the most widely researched stance strategies in academic writing. Hedges reduce the force of claims and indicate tentativeness or caution. They are commonly realised through modal verbs such as *may*, *might*, and *could*, as well as adverbs including *possibly*, *perhaps*, and *likely*. For example: “The findings suggest that social interaction *may* influence language acquisition processes”. Hyland (2005) argues that hedging allows writers to acknowledge the provisional nature of knowledge while respecting potential disagreement from readers. In academic discourse, excessive certainty may appear unscientific or overly subjective; therefore, hedging functions as both a rhetorical and politeness strategy [4].

In contrast to hedges, boosters express certainty and reinforce confidence in claims. Common boosters include expressions such as *clearly*, *undoubtedly*, and *prove*. For example: “The data *clearly* demonstrate the effectiveness of collaborative learning strategies”. Boosters enable writers to emphasise the significance of findings and strengthen persuasive force. According to Hyland (2005), successful academic writing requires a balance between cautious hedging and confident assertion [4].

Self-mention refers to explicit authorial presence through first-person pronouns such as *I* and *we*. Traditionally, academic writing discouraged overt self-reference in favour of impersonal constructions. However, contemporary studies indicate increasing acceptance of self-mention, particularly in humanities and qualitative research [5]. For example: “In this study, *we* argue that academic identity is shaped through interactional discourse practices”. Self-mention enables writers to claim ownership of arguments, demonstrate responsibility, and construct a visible scholarly identity.

Attitude markers express the writer’s evaluative or emotional position toward propositions. Such markers include adjectives and adverbs such as *importantly*, *surprisingly*, *significant*, and *unfortunately*. Martin and White (2005) explain that evaluative language contributes significantly to persuasion and interpersonal meaning in academic texts [7].

Engagement markers explicitly involve readers in the discourse through directives, questions, and inclusive expressions. These features create reader interaction and guide interpretation, thereby strengthening the dialogic nature of academic writing.

Authorial voice is closely linked to identity construction within academic discourse. Through rhetorical and linguistic choices, writers establish textual identities that reflect expertise, authority, and disciplinary affiliation.

Consequently, voice should be understood not merely as an individual style but as a social and rhetorical achievement.

Ivanič (1998) argues that academic identity is multifaceted and constantly negotiated. Writers simultaneously perform several roles, including researcher, evaluator, disciplinary member, and persuasive communicator. These roles are reflected through patterns of stance-taking, citation practices, and evaluative language [6].

Novice writers frequently struggle with voice construction because they often rely heavily on source material without sufficiently integrating their own perspectives. This may result in what Ivanič (1998) describes as “suppressed voice,” where the writer’s identity remains largely invisible. In contrast, experienced scholars tend to project authority through confident argumentation, critical evaluation, and strategic engagement with sources [6].

Voice construction is also influenced by cultural and educational traditions. Comparative studies demonstrate that rhetorical expectations vary significantly across academic cultures. Anglo-American academic discourse, for example, generally values directness, explicit argumentation, and visible authorial presence, whereas other traditions may favour indirectness and collective orientation [5].

The increasing dominance of English-medium publication practices has intensified pressure on multilingual scholars to adopt Anglo-American rhetorical conventions. Consequently, authorial voice has become not only a linguistic issue but also a matter of power, identity, and academic legitimacy.

Research consistently demonstrates that stance and voice vary across academic disciplines because different fields possess distinct epistemological traditions and rhetorical expectations.

Humanities writing typically exhibits strong authorial presence and interpretive positioning. Scholars frequently employ self-mention, evaluative language, and explicit argumentation because interpretation and critical analysis are central to knowledge production within these disciplines.

Common features include:

- extensive use of first-person pronouns;
- evaluative and interpretive language;
- direct engagement with competing viewpoints.

Hyland (2005) notes that humanities scholars often rely on persuasive rhetoric and visible authorial identity to establish credibility [4].

Social sciences occupy an intermediate position between interpretive and empirical traditions. Writers in these disciplines commonly combine cautious hedging with analytical argumentation.

Typical characteristics include:

- balanced use of hedges and boosters;
- moderate authorial visibility;
- emphasis on evidence-based interpretation.

This balance reflects the dual emphasis on empirical evidence and theoretical interpretation within the social sciences.

Natural sciences have traditionally favoured impersonal and objective writing styles. Passive constructions and reduced self-mention historically dominated scientific discourse. However, contemporary research demonstrates increasing acceptance of active voice and first-person pronouns even within scientific writing [5].

Frequent features include:

- extensive hedging;
- data-centred reporting;
- limited evaluative language.

These disciplinary variations illustrate that voice and stance are socially regulated practices shaped by disciplinary conventions and knowledge-making processes.

The recognition of voice and stance as essential components of academic literacy has important implications for academic writing instruction. Traditional approaches to teaching academic writing often prioritised grammatical accuracy and formal structure while neglecting interpersonal and rhetorical dimensions. However, effective academic communication requires writers to position themselves persuasively within disciplinary communities.

English for Academic Purposes (EAP) instruction should therefore include explicit attention to stance-taking strategies such as hedging, boosting, self-mention, and meta-discourse use. Corpus-based instruction may help learners identify discipline-specific rhetorical patterns and understand how experienced scholars construct authority and credibility [2].

Furthermore, writing pedagogy should encourage students to develop confidence in expressing their own perspectives while remaining aware of disciplinary expectations. Rather than discouraging authorial presence, educators should help learners understand how voice can be strategically adapted to academic contexts.

Feedback practices are equally important. Teachers should evaluate not only grammatical accuracy but also rhetorical effectiveness, stance management, and reader engagement. Supporting multilingual writers in developing authorial confidence is particularly significant in increasingly international academic environments.

Authorial voice and stance construction represent fundamental dimensions of contemporary academic discourse. Contrary to traditional assumptions of complete objectivity and impersonality, academic writing involves complex interpersonal negotiations through which writers establish authority, credibility, and disciplinary identity.

The analysis presented in this article demonstrates that linguistic resources such as hedges, boosters, self-mention, attitude markers, and engagement markers play a central role in constructing scholarly voice and interpersonal meaning.

Furthermore, disciplinary conventions significantly shape patterns of stance-taking and authorial presence across academic fields.

The article also highlights the pedagogical importance of voice and stance awareness within academic writing instruction. Developing academic competence

involves more than mastering grammatical accuracy; it requires the ability to participate effectively and persuasively in disciplinary conversations.

Ultimately, contemporary academic discourse should be viewed as both informational and interpersonal. Successful academic writers are not passive transmitters of knowledge but active participants in scholarly communities who negotiate meaning, construct identities, and engage readers through carefully managed rhetorical strategies.

Conclusion. To synthesize, the construction of stance and authorial voice is not a peripheral stylistic ornament but a core epistemological requirement of modern academic communication. The transition away from the myth of absolute text-based impersonality reveals that scholarly publishing is an inherently interactive endeavor. As demonstrated throughout this analysis, the strategic calibration of hedges, boosters, self-mentions, and engagement markers functions as a sophisticated rhetorical apparatus. Through these tools, authors do not merely report discoveries; they establish the precise degree of scientific caution, claim ownership of original arguments, and secure their professional credibility within the academy.

Moreover, this investigation underscores that authorial presence is fundamentally discipline-specific, dictated by the unique knowledge-making traditions of different fields. The overt, interpretive self-projection expected in the humanities stands in stark contrast to the empirical, data-driven restraint of the natural sciences, with the social sciences navigating an intermediate path. These institutional variations carry profound implications for educational pedagogy. They signal that writing instruction can no longer afford to focus exclusively on syntactic correctness. Instead, educators must equip emerging and international scholars with a critical rhetorical awareness, enabling them to flexibly adapt their text-based identities to match the expectations of their target discourse communities.

In the final analysis, academic discourse must be conceptualized as a dual-layered construct that is simultaneously informational and interpersonal. Mastery of academic literacy does not entail becoming a passive, invisible transmitter of facts. Rather, successful authorship relies on the capacity to step forward as an active interlocutor-utilizing nuanced metadiscoursal strategies to co-construct meaning, defend intellectual claims, and engage in the ongoing, global conversation of science.

References

1. Bakhtin, M. M. (1981). *The dialogic imagination*. University of Texas Press.
2. Biber, D. (2006). *University language: A corpus-based study of spoken and written registers*. John Benjamins.
3. Halliday, M. A. K. (1994). *An introduction to functional grammar* (2nd ed.). Edward Arnold.
4. Hyland, K. (2005). *Metadiscourse: Exploring interaction in writing*. Continuum.
5. Hyland, K. (2008). Persuasion, interaction and the construction of knowledge. *International Journal of English Studies*, 8(2), 1–23.

6. Ivanič, R. (1998). Writing and identity: The discursal construction of identity in academic writing. John Benjamins.
7. Martin, J. R., & White, P. R. R. (2005). The language of evaluation: Appraisal in English. Palgrave Macmillan.
8. Swales, J. M. (1990). Genre analysis: English in academic and research settings. Cambridge University Press.

Səbinə Nuraliyeva

Xülasə

MÜASİR AKADEMİK DİSKURSDA MÜƏLLİF SƏSİ VƏ MÖVQEYİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Müasir akademik diskursda müəllif səsi və müəllif mövqeyi anlayışları getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun əsas səbəbi elmi yazının tamamilə obyektiv və ya şəxssiz xarakter daşmadığının getdikcə daha çox qəbul edilməsidir. Müasir elmi kommunikasiya müəlliflərin öz mövqelərini müəyyənləşdirdiyi, nüfuz yaratdığı, oxucular və peşəkar elmi icmalarla qarşılıqlı əlaqə qurduğu mürəkkəb şəxsiyyətlərarası münasibətləri özündə birləşdirir.

Bu məqalədə akademik yazıda müəllif səsinin və müəllif mövqeyinin formalaşdırılmasının nəzəri əsasları, dil vasitələri, sahələrarası fərqləri və pedaqoji aspektləri araşdırılır. Müzakirə zamanı göstərilir ki, məhdudlaşdırıcı ifadə vasitələri (fikrin qətiyyət dərəcəsini azaltmaq üçün istifadə olunan vasitələr), gücləndiricilər, özünü təqdim etmə (müəllifin özünə istinad etməsi), cəlb etmə markerləri və qiymətləndirici leksika kimi dil resursları akademik identikliyin və müəllif nüfuzunun formalaşmasına mühüm töhfə verir.

Məqalədə daha sonra humanitar, sosial və təbiət elmləri sahələrində ritorik yanaşmaların fərqləri təhlil edilir. Tədqiqatın sonunda akademik yazı tədrisində, xüsusilə akademik məqsədlər üçün ingilis dili (EAP) kontekstində müəllif səsi və mövqeyinin rolunun dərk edilməsinin vacibliyi vurğulanır.

Məqalədə qeyd olunur ki, effektiv akademik kommunikasiya yalnız elmi biliklərin təqdim edilməsindən deyil, həm də şəxsiyyətlərarası mənaların və elmi identikliyin strateji şəkildə idarə olunmasından asılıdır.

Сабина Нуралиева

Резюме

ФОРМИРОВАНИЕ АВТОРСКОГО ГОЛОСА И ПОЗИЦИИ В СОВРЕМЕННОМ АКАДЕМИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

В современном академическом дискурсе понятия авторского голоса и авторской позиции приобретают всё большее значение. Основной причиной этого является растущее признание того, что научное письмо не является полностью объективным или безличным. Современная научная коммуникация включает сложные межличностные отношения, в рамках которых авторы определяют свою позицию, формируют авторитет и устанавливают взаимодействие с читателями и профессиональными научными сообществами.

В данной статье исследуются теоретические основы формирования авторского голоса и авторской позиции в академическом письме, языковые средства их выражения, междисциплинарные различия и педагогические аспекты. В ходе исследования показывается, что такие языковые ресурсы, как средства хеджирования (выражения степени уверенности и снижения категоричности высказывания), усилители, самопрезентация (обращение автора к собственной позиции), маркеры вовлече-

ния и оценочная лексика, играют важную роль в формировании академической идентичности и авторитетности автора.

В статье также анализируются различия риторических подходов в областях гуманитарных, социальных и естественных наук. В заключительной части исследования подчеркивается важность понимания роли авторского голоса и позиции в преподавании академического письма, особенно в контексте английского языка для академических целей (EAP).

В статье отмечается, что эффективная академическая коммуникация зависит не только от представления научных знаний, но и от стратегического управления межличностными значениями и научной идентичностью автора.

Rəyçi: dos. A.Allahverdiyeva

Sevinc Mahmudova
Xəzər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.028>

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ CƏMLİYİN KONFRONTATİV VƏ KONTRANSTİV TƏDQIQI

Açar sözlər: cəmliyə istinad, istinadlı cəmlilik, topluluq bildirən isimlər, kollektiv cəmlilik bildirən isimlər

Ключевые слова: референтивная множественность, множественность референтивности, единственность, существительные обозначающие сообщество, существительные, обозначающие коллективность

Key words: reference to a plurality, plural reference, mass nouns, collective nouns

Giriş. Cəmlilik bildirən isimlərin semantikasında iki əsas fərqli baxış mövcuddur və biz onları bəzən cəmliyə istinad (reference to plurality) və ya istinadlı cəmlilik (plurality reference) kimi adlandırırıq. Birinci hala cəmdə olan isimlərin müəyyən bir varlıq növünü, onların çoxluğunu, daha dəqiq desək cəmliyini, birdən çox olamsı ilə cəmlilik ifadə etməsinə dair baxışları aid edirik, ikinci qrupa isə formal cəmlilik konsepsyasını ifadə edən baxışları, yəni genişləndirici mereoloji (bütöv və onun hissələri arasında məntiqi əlaqələri öyrənən sahə) struktur vasitəsi ilə cəmliyin ifadə olunması yollarını və ona aid olan linqvistik baxış və nəzəriyyələri şamil edirik. Fransalı alim xanım Friederike Moltmannın və onun həmkarlarının təbirincə desək, “genişləndirici mereologiya həmişə fərdlərin hissələrinin onların çoxluğunun hissələri kimi sayılmasından qaçmalıdır” [1, p. 2].

Problemin aktuallığı. Hazırda cəmlilik paradigmasının mahiyyəti və bu mahiyyətə müqayisə olunan dillər baxımından yanaşmalar, bu yanaşmaların rəhbər tutduğu prinsiplər get-gedə çoxalmaqdadır. Belə yanaşmalar bir tərəfdən problemin işlənməsi istiqamətində pozitiv addımlar hesab olunsada, tətbiq olunan metod və metodologiyalar baxımından onların çox müxtəlif olması xeyli sayda ziddiyyətli momentlərin də meydana gəlməsini qaçılmaz etmişdir. Nəzərə alınmalıdır ki, həm ingilis, həm də azərbaycan dillərində həm yazılı standartların olması, bununla bərabər dialektlərin çoxluğu və bu sistemlərdə cəmliyin ifadə olunması heç bir vaxt eyniyyət təşkil edə bilməz. Bu baxımdan problemin öyrənilməsi üçün daha optimal olan yolların və metodikanın işlənməsi bu günümüzdə müqayisəli dilçilik kontekstində çox mühüm aktuallıq kəsb edir.

Problemin yeniliyi. Problemin yenili ondan ibarətdir ki, müəllif cəmlilik kontekstinin şərh və təhlil olunmasında, çox az sayda olan cəhdlərdən birini edərək bu paradigmanın cəmliyə istinad yolları və istinadlı cəmlilik kontekstində tədqiq olunmasına cəhd göstərmiş və elmi-nəzəri bazanın bu istiqamətini daha da zənginləşdirmişdir.

Bu iki yanaşma arasında müqayisələr kifayət qədər mühüm semantik və məntiqi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki biz, məsələn, *həkimlər*, *müəllimlər*, *aşpazlar* söz-

lərində və bu sözlərin özlərinin cəmlik semantikasından o peşə adamlarının məhdud sahələrə aid olan bir sistemi ehtiva etdiyinə şahidi oluruq. Başqa sözlə desək, burada istinad olunan cəmlik (plural reference) müəyyən cəm isimlərin və ya ismi birləşmələrin eyni anda bir neçə fərdi ehtiva etdiyini müəyyənləşdirir, yəni onlar tək olmayıb cəm halındadırlar və onlara istinad dərhal olunur. Bu vaxt, xəbər də qrammatik cəhətdən bir fərd və ya bir neçə fərd üçün düzgün ifadə olunmalıdır.

Cəmliyə istinad olunma cəmliyin məntiqi ilə bağlı olduğundan, məsələn: *Həkimlər əməliyyatdan çıxdılar* - cüməsində olduğu kimi dərhal həmin situasiyada cəm olan həkimlərə istinad edilir. Dərhal istinad olunma (və ya situasiyadan asılı dərhal istinad) özü də bu cəmliyin məntiqi ilə sıx bağlıdır, yəni bu, həm Soltan həkim, həm Əşrəf həkim, həm də Zaur həkim və sair deməkdir.

Beləliklə, hazırda cəmliyin ifadə olunmasında cəmliyə istinad linqvistik semantikada açıq şəkildə üstünlük təşkil edən bir xətt və ya baxışlar sisteminə aiddir. İstinadlı cəmlik isə (plurality reference), əksinə, ilk növbədə məntiqi linqvistikanın bir tərəfi hesab edilir və bu baxımdan hazırda bu xətt cəmliyin tədqiqində o qədər də geniş yayılmamışdır.

İndi isə birinci növ baxışların, cəmliyə aid olmanın əhatə dairəsinin arqumentlərində dayanan şərtlərin yaratdığı bəzi xüsusiyyətləri təhlil etməyə çalışacağıq.

Biz əgər *həkimin hamısı/ all of the doctor/nəqliyyatın hamısı/ all of the transportation/əhalinin hamısı/ all of the population* kimi müəyyənləşdirici sözlərlə ifadə olunmuş cəmlik hallarının təhlilinə keçsək, bu ifadələrdə cəmliyə istinadın linqvistik semantikada qeyd olunmalı xüsusiyyətin semantik paralellər ilə əlaqədar olduğunu görürük. Bunlardan biri sayıla bilənliyin, digərləri təkliyin və toplusluq bildirməyin arasında dəyişən ismi birləşmələrin ifadəsi ilə bağlı olan müəyyən semantik xüsusiyyətlərdir. Bu o deməkdir ki, bütün göstərilən üç birləşmənin hər bir halında müəyyənlik bildirən isim və ya ismi birləşmə vahid tək varlıqların - fərdlərin, cəmliklərin və kəmiyyətlərin ifadəsi əsasında yaranmış və semantik cəhətdən onlara bağlı olan xüsusiyyətləri əks etdirir. Məsələn, "Həkimlər yorğundurlar" cümləsində, *yorğundurlar* sözü eyni vaxtda dərhal bütün həkimlərə aid olduğu zamanda, əgər *yorğundurlarsa*, eyni və ya bir anda doğru olan bütün "zz"-lərin hamısında birdən doğrudur. Burada cəmliyə istinad – cəmlik məntiqi ilə birlikdə gedir. Bu məntiq təkliyin dəyişkənliyi və təklik şərtlərindən başqa bütün 'bb', 'cc', 'dd', tipli cəmlik dəyişkənliklərinə, eyni anda bir neçə fərdin təyin olunduğu dəyişənlərə də aid olur və cəmlik şərtlərinin ifadə olunduğu situasiyanı ehtiva edir. Nəhayət, burada ehtiva edilən cəmlik məntiqi cəmlik prediakatını da ehtiva etmiş olur və bu halın özü də eyni vaxtda bir neçə fərdi ehtiva etməsi ilə doğru görünür (situativlik arqumenti nəzərə alınmaqla).

İndi isə *həkimin hamısı/ all of the doctor/nəqliyyatın hamısı/ all of the transportation/əhalinin hamısı/ all of the population* ifadələrində cəmliyə istinadın digər xüsusiyyətlərini təhlil etməyə çalışaq. Birincisi, *hamısı* sözü müəyyən ismi birləşmənin, sayıla bilən isim kimi eyni həkimlərin, nəqliyyat kimi onların hamısının (məqamdan asılı olaraq ya bütün nəqliyyat növlərinin – yerüstü, yeraltı, hava və su nəqliyyatı və sair və ya bir nəqliyyatın növünün toplum kollektivinin hamısı, məsələn, bütün avtobuslar və sair) və əhalinin istinad hissələri kimi sayılan bütöv xüsusiyyətini əhatə edir. Beləliklə, *fərdlər, çoxluqlar və kəmiyyətlər* qismən bütöv bir quruluşla gələn varlıqlar kimi eyni səviyyədə qəbul edilir. İkincisi, bəzi

dillərdə sifət dəyişdiriciləri də cümlədə belə belə bir funksiya malik ola bilirlər. Belə ki, Azərbaycan dilində “bütün” və ya “hamısı” (“whole”) sözləri də müəyyən tək və sayla bilənlik, cəm və topluluq bildirən ismi birləşmələrinə aid edilə bilər və bu zaman həmin hissədə və ya məqamda özünün iştirakçılığı ilə kəmiyyət effekti yarada bilərlər. Yəni:

həkimin hamısı

‘all of the (the whole) doctor’

b. nəqliyyatların hamısı

‘all of the (the whole) transportation’

c. bütün və ya əhali və ya əhalinin hamısı

‘all of the (the whole) population’

Nəhayət, aşağıda göstərdiyimiz müqayisədə qismən və ya müəyyən dərəcədə adverbial hissə ilə əlaqəli dəyişdiricilər təklik bildirən (sayla bilən isimlərin tək halı), kollektiv cəmlik bildirən və kütləvi-topluluq bildirən isimlərə tam paralel şəkildə eyni formada yanaşma yaranır. Yəni:

a. Həkim qismən / müəyyən dərəcədə yorğundur.

b. Nəqliyyat qismən/müəyyən dərəcədə özəlləşdirilib.

c. Əhali qismən/çox/ müəyyən dərəcədə yoxsuldur.

Beləliklə, qismən və müəyyən dərəcədə semantik effekt fərdlərin (sayla bilən təklik), çoxluqların (kollektiv cəmlik) və ya kəmiyyətlərin hissələri (kütləvi topluluq və onun hissələri) üzərində ekzistensial şəkildə, məqama bağlı cəmlik ifadəsindən və onun kvantifikasiyasından ibarətdir.

Bundan başqa, göründüyü kimi çoxluq və topluluğun ifadə olunması üçün bir sıra xüsusi şərtlər vardır ki (onlar çox vaxt müxtəlif sözlərə bağlı olurlar), onlar cəmliyin strukturunu və kəmiyyət göstəricisini müəyyənləşdirə bilər. Məsələn, fərd sözügedən çoxluğun etdiyi şərti qoyur, lakin hissələr kimi alt qruplara malik deyil, yalnız (müvafiq vəziyyətdə) fərdlər bu funksiyanı yerinə yetirə bilirlər. Azərbaycanlı alim, G.B. Aliyeva doğru olaraq qeyd edir ki, “dilçilikdə kəmiyyət dil sahəsinin semantik kontinuumu, say və miqyas semləri ilə təmsil olunur” [2, p.219].

Bu yanaşmaların xüsusiyyətlərində dayanan mühüm cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, cəmliyə istinad olunan hallarda bu yanaşma cəmliyə ontoloji surətdə yanaşma deyil, ilk növbədə bu cəmliyə istinad kimi yanaşmadır. Əgər belə demək mümkünsə, onlar heç bir mənada varlıq deyildirlər, lakin bununla belə müəyyən kontekstdə onlar strukturlaşdırıla və aşağı səviyyəli cəmlik ifadə vasitəsi və ya cəmliyin sintaktik-funksional tipi kimi səciyyələyə bilərlər (sintaktik formanın məntiqi funksional məkanına daxil olan cəmlik).

Nəticə. Cəmliyin ifadə olunduğu hallar həm ingilis, həm də azərbaycan dillərində çox mürəkkəb bir sistemə malikdir. Buradan belə nəticə çıxara bilərik ki, “cəmlik anlayışı təklik anlayışından daha az sabit və daha qeyri-müəyyəndir, yəni cəmliyin “2” - dən başlamış sonsuzluğa qədər davamında hər şeyi əhatə etdiyini nəzərə alsaq, bu heç də təəccüblü görünməz” [3, p.103].

Başqa bir problem də ondan ibarətdir ki, ingilis və azərbaycan dillərində sayla bilənlik və sayla bilməyənlik anlayışlarının fərqli cəhətləri və həm də isimlərin ifadə olunduğu bütün halların nəzərə alınmasının özü də çox mürəkkəbdir yalnız elə ingilis dilində “sayla bilənlik sistemi 82 ana dili ingilis olan ölkələri (native speakers) və 98 qeyri-anadili hesab olunan (non-native speakers) ölkələri

əhatə edir” [4, p.103 Biz əgər ingilis və azərbaycan dillərinin dialektlərini də nəzərə alsaq, məsələnin hansı dərəcədə ciddi olduğunun ilkin mənzərəsinin təsəvvür edə bilərik. Odur ki, hesab edirik ki, təhlil etməyə çalışdığımız bu yanaşmaların hər ikisi müqayisəli dilçilik nəzəriyyəsi baxımından xeyli əhəmiyyətlidir.

Təbii olaraq, topluluq bildirən və sayıla bilməyən isimlərlə, kollektiv cəmlik bildirən isimlər arasında olan fərqli cəhətlərin qeyd olunması da yerinə düşərdi. Belə ki, topluluq bildirən və sayılmayan isimləri, məsələn, su, qaz, düyü, pul, şəkəri asanlıqla saya bilməsək də stol, parta, stul və sair kimi sözləri sayıla bilən olduğu üçün asanlıqla saya bilirik. Kollektiv cəmlik bildirən isimlər - heyvanlar, əşyalar və ya yerlər qrupuna aiddir. Məsələn, biz *meşəni* - bir qrup ağacın mövcudluğu, *ordunu* - bir qrup əsgərin olmasını, *qitəni* - bir qrup ölkələrin varlığını bildirmək üçün işlədirik. Belə isimlər bir-biri ilə əlaqəli və ya eyni növ və ya cinsdən olan əşyaların adlarını göstərmək üçün istifadə olunur; onlar birlikdə qruplaşdırıldıqda, bir mərkəzdə cəmləşdikdə bir kimi qəbul edildikdə kollektiv cəmlik mənasını verirlər. Başqa sözlə, topluluq = bir vahid kimi qəbul edilən saysız cisimlər, lakin kollektiv cəmlik bildirən isimlər = ayrı-ayrı vahidlər kimi hesablanı bilən obyektlər deməkdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti.

Problemin praktik əhəmiyyəti aşağıdakılardır:

1. Məsələnin müqayisəli şəkildə aparılması hər iki dilçilik sahəsində olan tədqiqat işlərini daha da zənginləşdirir.
2. Bu sahədə aparılan tədqiqatlara həm nəzəri-metodik yanaşma, həm də praktik istiqamətdə yardım edir.
3. Qoyulmuş problemin gələcək təhlili üçün açıq qalmış bəzi sahələri göstərməklə məsələnin davamlı olaraq həllinə müəyyən istiqamət vermişdir.

Ədəbiyyat:

1. Moltmann, F. (2016). Plural reference and reference to a plurality. In Linguistic facts and semantic analyses (pp. 93-120).
2. Əliyeva, G. B. (2021). Functional-semantic field of quantity (number) in systematically different languages. Laplace em Revista, 7(3), 218-231.
3. Rotgé, W. (2009). Plurality in English and other languages: Does it add up? Angophonía: English Linguistics, 13(26), 101–120.
4. Tsang, A. (2017). Judgement of countability and plural marking in English by native and non-native English speakers. Language Awareness, 26(4), 343-359.

Sevinc Mahmudova

Summary

A CONFRONTATIONAL AND CONTRASTIVE STUDY OF PLURALS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI

The article attempts to analyse the category of plurality in nouns within the framework of comparative and contrastive approaches, focusing primarily on the linguistic features of the English and Azerbaijani languages. It examines the distinctive features of these approaches and provides comparative examples illustrating similarities and differences in the expression of plurality in the two languages.

The category of number, particularly the formation and use of plural nouns, constitutes one of the important issues in linguistics. From this perspective, the article highlights the characteristic features of plural formation in English and Azerbaijani and identifies areas that require further investigation.

The article also demonstrates the relevance of comparative and contrastive approaches to the further study and interpretation of the structural and functional characteristics of plural forms in written and spoken English and Azerbaijani.

The article makes an attempt to make an analysis within the framework of two comparative approaches to the problem of plurality of nouns, mainly embracing the linguistic features of Azerbaijan and English languages. It details the contrasting and confrontative peculiarities of these two approaches and brings comparative examples denoting the cases of coincidence and diversity.

The problem of plurals of nouns constitutes one of the complex issues in linguistics. From this viewpoint, it sheds light on some characteristic features of these two approaches and identifies the perspective problematics of the issue.

The article recommends the suitability of these correlated approaches applied in further investigation and interpretations of the written and spoken features of these language patterns.

Севиндж Махмудова

Резюме

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ И СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА В АНГЛИЙСКОМ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

В статье предпринимается попытка проанализировать категорию множественного числа существительных в рамках сравнительного и сопоставительного подходов с акцентом на лингвистические особенности английского и азербайджанского языков. Рассматриваются характерные особенности данных подходов и приводятся сравнительные примеры, демонстрирующие сходства и различия в выражении множественности в двух языках.

Категория числа, в частности образование и употребление форм множественного числа существительных, представляет собой одну из важных проблем языкознания. С этой точки зрения в статье рассматриваются характерные особенности образования множественного числа в английском и азербайджанском языках, а также определяются аспекты проблемы, требующие дальнейшего исследования.

В статье также обосновывается целесообразность применения сравнительного и сопоставительного подходов при дальнейшем изучении и интерпретации структурных и функциональных особенностей форм множественного числа в письменной и устной речи английского и азербайджанского языков.

Rəyçi: dos. Sahilə Mustafayeva

Sofiya Mirzəyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.031>

ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏRİN LEKSİK-QRAMMATİK VƏ STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: atalar sözləri, məsəllər, paremiologiya, frazeologiya, frazeoloji vahidlər, semantik oxşarlıq

Key words: proverbs, sayings, paremiology, phraseology, phraseological units, semantic similarity

Ключевые слова: пословицы, поговорки, паремиялогия, фразеология, фразеологические единицы, семантическое сходство

Giriş. Bu gün dünyada çoxqütblü mədəniyyətin qloballaşması ilə əlaqədar olaraq, müxtəlif növ sabit nitq formalarına: aförizmlərə, gənclik jarqonlarına, kompüter jarqonlarına maraq artır. Atalar sözləri və məsəllər də istisna deyil. Bu maraq bir tərəfdən elmin və mədəniyyətin müasir inkişafı ilə, digər tərəfdən isə şifahi xalq yaradıcılığının müxtəlif nümunələri ilə izah olunur. Alimlər konkret xalqın dünyagörüşünün xüsusi milli spesifikliyini görməyə və ya əksinə, müxtəlif etnik qruplara xas olan universal prinsipləri müəyyən etməyə çalışırlar. Axı dil həm də etnik dünyagörüşünü əks etdirən vasitədir. Məlum olduğu kimi, dil vasitəsilə milli psixologiya, konkret xalqın xarakteri, təfəkkürü, bədii yaradıcılığının xüsusiyyətləri açılır. Xüsusən atalar sözləri və məsəllər insanın mənəvi dünyasını daha yaxşı başa düşməyə və müdriklik xəzinəsinə toxunmağa imkan verir.

Zamanla atalar sözləri və məsəllər təkcə özü mətn əmələ gətirən əlamətlər kimi deyil, həm də “nitqə gizli mənalara verə bilən, nitq formalaşdırıcı vahidlər kimi” qəbul edilməyə başlandı.

Dilin tarixi inkişafı nəticəsində meydana gələn müxtəlif məzmunlu atalar sözlərinin həm frazeologiyanın, həm də paremioloji minimum kimi paremiologiyanın obyektı olaraq öyrənilməsi vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Bu baxımdan atalar sözündə bir sözü yerindən oynatmaq, ya da sözlərin sırasını dəyişmək ifadənin sintaksisini pozub təsir gücünü azalda bilər. Bu fakt onunla izah olunur ki, həmin tərkiblər milli dil və düşüncənin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində artıq qəliblənmiş bir şəkil almışdır.

Azərbaycan dilində atalar sözlərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti.

Möhkəm milli xüsusiyyətə, koloritə malik olduğu üçün başqa dillərə də çox zaman eynilə çevrilə bilməyən, həmişə canlı söz inciləri bütövlükdə bir hikmət xəzinəsidir. El nümunəsi sayılan hər bir atalar sözü müəyyən məqsədlə yarandığı kimi müəyyən ideyanı da təlqin edir; hər birində xalqın təfəkkürü, adət və ənənələri ilə bağlı olan böyük bir hadisəyə işarə olunur; hər birini oxuyanda qarşımızda böyük bir dövr canlanır; həmin dövrdə xalqın güzəranı, insanların münasibəti, siniflər arasında fərqlər, ictimai ziddiyyətlər, bir sözlə, dövrü səciyyələndirən xüsusiyyətlər.

siyyətlərlə tanış oluruq. Atalar sözləri ədəbiyyata və hətta məcmuələrə daxil edil-məzdən əvvəl xalq dilində uzun müddətli inkişaf yolu keçmişdir [4, s.7].

Atalar sözlərində semantik oxşarlıq müxtəlif yollarla əmələ gələ bilər. Bir qisim tədqiqatçıların fikrinə görə, bu mövzuları bir xalq başqa bir xalqdan alır, bəzən isə qaynayıb-qarışma və qarşılıqlı təsir nəticəsində yaranır. Bir qisim alim-lər isə semantik oxşarlığı təkcə dillərin genetik bağlılığı ilə izah etməyi kifayətlən-dirici hesab etmirlər.

Birinci qrup alimlər bu fikirdədirlər ki, semantik oxşarlıq müxtəlif geneoloji bölgüyə daxil olan xalqların müxtəlif dövrlərdə tarixi, ictimai, iqtisadi, mədəni və sair amillərinin inkişafındakı ümumiliyi ilə əlaqədardır. Bunlar eyni oxşar şəraitdə meydana çıxmışdır.

İkinci qrup tədqiqatçılar bu fikirdədirlər ki, semantik oxşarlıq bəzən eyni, bəzən də yaxın ictimai şəraitdə bir-birindən asılı olmadan müstəqil şəkildə yarana bilər.

Üçüncü qrup tədqiqatçılar isə belə düşünür ki, bir sıra xalqlar arasında mən-şə və dil qohumluğu olub-olmamasına baxmayaraq, ərazicə bir-birinin yaxınlığın-da yaşayan xalqların iqtisadi, ictimai, siyasi və mədəni əlaqələri nəticəsində bu pa-remiyalar qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsir etmiş və biri digərinə keçmişdir [4, s.7].

Paremiyalarda ifadə edilən fikir və anlayışlar müxtəlif xalqlarda az və ya çox dərəcədə eyni olmuşdur. Qədim və yeni qəbilələrin, demək olar ki, hamısında oxşarlıq ondan baş vermir ki, bir sıra qanunları bir xalq başqasına xəbər verir, ondan baş verir ki, bunlar bəşəriyyətin hiss və təfəkküründə həkk olunmuşdur. Pa-remiyalarda semantik oxşarlığın yaranması üçün qeyd edilən üçüncü yola tərcümə qolunu da daxil etmək mümkündür. Tərcümə müxtəlif dillərdə danışan insanların ünsiyyəti üçün etibarlı əsas yaratmaqla semantik paralellərin meydana gəlməsinə, folklor aforizmlərinin yayılmasına kömək edir.

Atalar sözlərinin funksiyalarına gəldikdə demək olar ki, dil funksional bir sis-tem olduğundan və atalar sözlərinin dil strukturunda özünəməxsus və vacib funk-siyasını nəzərə alsaq, onda onların kommunikasiya prosesində necə bir əhəmiyyətli rola malik olduğunu deyə bilərik. Dilçi tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti Praqa dilçilik məktəbinin mövqeyindən çıxış edərək funksiyanı məqsədyönlü istiqamət kimi izah edirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, həm dil, həm də onun hər bir yarım sistemi məqsədyönlü xarakter daşıyır. Müxtəlif müəlliflər atalar sözlərinin funksiyaları dedikdə, aksiomatik, emosional, estetik, sübutedici, ibrətverici (didaktik), informativ, tərbiyəedici, qoruyucu və bir çox başqa funksiyaları sadalayırlar.

Atalar sözləri hər şeydən əvvəl nitqdə didaktik funksiyayı yerinə yetirirlər. Atalar sözlərinin nitqdə əsas funksiyaları inandırma və təlqindir. Tamamilə aydın-dır ki, belə struktur-məntiqi vahidlər olan atalar sözlərinin yalnız bir dominant funksiyası ola bilməz. Həyat problemlərinə əsaslanaraq atalar sözləri vəziyyətdən nəticə çıxarmaqda, qərar verməkdə və ya işin gedişatını göstərməkdə bizə yardım-çı olur [5, s.9].

İdiomlar hansısa bir hadisə və əhvalatla bağlı yaranır və yayılır. Onlar sərbəst birləşmələrin komponentlərinin ya bir qisminin, ya da hansının yeni məna kəsb etməsi ilə əlaqədar formalaşırlar. Sərbəst sintaktik vahidlərin bütövlükdə (bütün komponentlərinin) yeni məna qazanması ilə idiomatik səciyyəli frazeolo-gizmlər meydana gəlir. Bu frazeologizmlərin əlaməti həm də ayrı-ayrı kompo-nentlərin öz mənalarından uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi məna

bildirmək üçün bir-birinə qovuşmasıdır. Məsələn, “Yumurtadan yun qırmaq”, “Kürkünü sudan çıxarmaq” və s.

Mənaca tamamilə qovuşmuş olan bu vahidlərin ayrı-ayrı komponentləri yalnız bütövün tərkibində ümumi mənanın ifadəsinə xidmət edir.

Dilin müasir vəziyyətində mənaca motivləşməyən frazeologizmlər frazeoloji qovuşma adlanır. Frazeoloji qovuşma sərbəst söz birləşmələrindən kəskin şəkildə fərqlənilir. Frazeoloji qovuşmaların ən mühüm əlaməti odur ki, müasir dildə işlənməyən bu və ya digər söz, ifadə, birləşmə onların tərkibində işləyə bilər.

Frazeoloji qovuşmanın əsas əlaməti onun semantik cəhətdən bütövlüğüdür. Dilçilikdə bu növ frazeoloji vahidlər idiomlar adlanır. Beləliklə, demək olar ki, idiomlar onları təşkil edən ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalardan uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi məna bildirmək üçün bir-birinə qovuşmuş ifadələrdir [3, s.50]. Belə ifadələr semantik və sintaktik cəhətdən bölünməzdir: “dildə dişə düşmək”, “gözünü yumub ağzını açmaq”, “qan beyninə vurmaq”, “ağzına çullu dovşan sığmır” və s.

Bəzi alimlər atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyaya daxil ola biləcəyini düşünür, bəziləri isə belə düşünmür. V.V.Vinoqradov, S.Cəfərov, K.Əliyev və bir çox başqaları atalar sözü və məsəlləri frazeologiyanın tərkib hissəsi kimi qəbul edir. Biz hesab edirik ki, frazeologiya atalar sözləri və məsəllər də daxil olmaqla frazeoloji vahidləri, idiomları öyrənən dilçiliyin dar bir sahəsidir. Komponenti, quruluşu və bəzi xüsusiyyətləri frazeologiyayı leksikologiyanın tərkib hissəsi edir.

Atalar sözləri və zərbi-məsəllərin ekvivalentliyi probleminə müasir frazeologiya elminin ən vacib məsələlərindən biri kimi yanaşmaq lazımdır. Atalar sözlərini dilin frazeoloji fondunun xüsusi bir layını təşkil edən məxsusi qrup kimi, frazeoloji ifadələrin bütün başqa tipləri ilə eyni səviyyədə götürüb araşdırmaq lazımdır.

Müasir dövrdə atalar sözlərinin tərcüməsində ayrı-ayrı üsullardan istifadə olunur. Bu üsullardan hansının daha münasib, sərfəli, uğurlu olması tərcümə olunan orijinal mətnin məzmun və forması ilə şərtlənir. Belə üsulların sayı müxtəlifdir [1, s.16]:

1. Ekvivalent tərcümə;
2. Analoji tərcümə;
3. Təsviri tərcümə;
4. Antonomik tərcümə.

Ekvivalent tərcümə. Atalar sözlərinin tərcüməsində ekvivalent tərcümə üsulunu tətbiq etmədən keçinmək olmaz. Bu elə bir üsuldur ki, burada dilin fəaliyyət göstərən malarına riayət olunmaqla müxtəlif məzmunla xələl gətirmədən yüksək səviyyədə tərcümə aparılır. Tərcümə vahidi kimi elə atalar sözləri seçilməlidir ki, onlar bütün hallarda orijinaldakı mənanı qrammatik, leksik və üslubi normalara əməl etməklə tam əks edə bilsin.

Analoji tərcümə üsulu. Başqa dillərdən atalar sözləri və məsəllərin Azərbaycan dilində analoji üsulla tərcüməsi, elə sabit konstruksiyaların – premlərin tapılmasıdır ki, o, məna etibarlı ilə mənbə dildəki qarşılıqlına adekvat olsun, lakin əsasına görə ondan tamamilə və ya qismən fərqlənsin. Çünki müxtəlif dillərdə nominativ əsasına və konnotativ mənasına görə bir-birinin eyni olan atalar sözləri nisbətən azdır. Bu zaman tərcüməçi daha çox mənasına görə mənbə dildəki atalar söz-

lərinə analogi yaxın olan, lakin başqa ifadəlilik əsasına malik Azərbaycan atalar sözlərindən istifadə etməyə məcbur olur.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, mənbə dildən başqa bir dilə tərcümə zamanı fərqlənən hallar müşahidə olunsada, üsul və vasitələr seçilərkən oxşar və eyni meyarlar da ortaya çıxar bilər ki, bunu əksər tədqiqatçılar da söyləmişlər (B.H.Tahirbəyov, N.F.Seyidəliyev, S.Ə.Abdullayev və b.).

Xalqın ünsiyyəti folklorla zənginləşir. Atalar sözləri və məsəllər folklorun əsas janrlarıdır. Onların tədqiqi həm fəlsəfi, həm də zəngin etik-mənəvi xüsusiyyətlərinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar qısa sözlərlə zəngin məna ifadə edə bilirlər. Atalar sözləri və məsəllər frazeoloji birləşmələrdir. Poetik xüsusiyyətlərinə və semantik cəhətlərinə görə “donmuş” ifadələr kimi təqdim olunurlar. Dillərdə, xüsusən natiqlik nitqində hazır birləşmələr kimi işlənirlər. Onları adi sözlərdən fərqləndirən tipik xüsusiyyətləri vardır.

Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, atalar sözləri sabit söz birləşmələrinə daxil ola bilər. Quruluşuna və semantik mənasına görə atalar sözləri məsəllərə bənzərsə də, bəzi spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Atalar sözləri tərbiyəvi fikirləri qısa və obrazlı şəkildə ifadə edir, məsəllər isə daha çox baş vermiş bir hadisə ilə bağlı olaraq yaranır.

Deyimlər sabit söz birləşmələrindən fərqlənir. Deyimlər adətən cümlə şəklində ifadə olunur. Məsələn: “Hər gecənin bir gündüzü var”.

Atalar sözlərinin mənbəyi bəlli olmasada, məsəllərin mənbəyi məlumdur.

Atalar sözləri ilə məsəllərin sonuncu fərqi atalar sözlərinin konkret məna kəsb etməsidir. Atalar sözlərində daha çox fəlsəfi mahiyyət özünü göstərir. Amma deyimlərdə fikirlər hadisələrə və ya əşyalara aiddir.

Amma atalar sözləri və məsəllər arasındakı bu fərqlər bəzən pozulur, ona görə də onları bir-birindən ayırmaq çətin olur.

Atalar sözlərini frazeologiyanın tərkib hissəsi kimi götürmək baxımından mütəxəssisləri iki qrupa bölmək olar. Birinci qrup tədqiqatçıların fikrincə, atalar sözləri və məsəllər frazeologiyaya daxildirsə, ikinci qrup bu fikrin qəti əleyhinədir. Beləliklə, frazeologiyanın dar və ya daha geniş mənası atalar sözləri və məsəllər haqqında qızğın mübahisələrə səbəb olur.

Frazeologiyayı geniş mənada qiymətləndirən Azərbaycan dilçilərindən: S. Cəfərov, A. Dəmirçizadə, Z. Əlizadə, S. Murtuzayev, M. Ədilov, N. Rəhimzadə, Q. Kazımov, A. Qurbanov, M. Mirzəliyeva, N. Seyidəliyev, Q. Mahmudova və b. misal göstərmək olar. N.Bayramov, N.Vəliyeva və başqa tədqiqatçılar isə atalar sözləri və xalq ifadələrini dilin müstəqil qolu hesab edərək frazeologiyaya daxil etməyi yersiz hesab edirlər.

M.Hüseynzadədən sonra frazeologiyanın ilk tədqiqatçılarından olan S.Cəfərov öz əsərlərində frazeologiyanın tərkibinə daxil olan anlayışları bu şəkildə qruplaşdırır: “deyimlər, söz birləşmələri, atalar sözləri, tutma sözlər və tapmacalar”.

Atalar sözlərinin metaforizmi haqqında S.Cəfərov yazır ki, *“bütün atalar sözləri keçmişin real hadisələri ilə sıx bağlıdır və zaman keçdikcə mənşəyindən ayrılaraq-ümumiləşərək, ilkin mənasını itirərək mücərrədləşir”* [7, s.103].

Akademik A.M. Qurbanov atalar sözlərinin frazeologiyanın tərkib hissəsi olduğunu dəfələrlə qeyd edib. Belə ki, alim “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabında yazır ki, *“Frazeoloji ifadələr sırasına atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların yaratdığı*

məsəlvarı ifadələr, aforizmlər, həmçinin bəzi rəvayətli ifadələr, ştamp və klişe adlanan ifadələr, ədəbi sitatlar və s. daxildir. Atalar sözü, leksemlər (sözlər) kimi, bu və ya başqa anlayışı deyil, bitkin mühakiməni bildirir, buna baxmayaraq, o, frazeologiyaya daxildir. Atalar sözləri dilin frazeologiyasının ən qədim təbəqəsini təşkil edir. Bunlar dilin lüğət tərkibinin materialı kimi izah olunmalıdır. Atalar sözü eyni zamanda folklorşünaslığın da obyektidir. Orada atalar sözləri başqa cəhətdən tədqiq olunur [3, s.379-380].

Z.Əlizadə bu məsələ ilə bağlı belə deyir: *“Atalar sözü və məsəllər dilin frazeoloji sistemində spesifik təbəqə təşkil edən obrazlı ifadələrdir” [1, s.193]. N.Seyidəliyev isə qeyd edir ki, “atalar sözləri və məsəlləri təhlil edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, belə ifadələrin çoxu frazeoloji vahidlərdir” [4, s. 349].*

Alimlərin yuxarıdakı fikirləri bir həqiqəti təsdiq edir ki, atalar sözlərinin və məsəllərin dilin frazeoloji tərkibinə daxil edilməsi məsələsi hələ də mübahisəli olaraq qalır. Bununla belə, bu məsələni araşdıraraq belə bir nəticəyə gəldik ki, çoxlu sayda atalar sözləri və məsəllər frazeoloji vahidlər kimi səciyyələndirilər və dilin frazeoloji sisteminin spesifik komponentləri kimi müəyyən edilə bilər. Bu sistemdə atalar sözləri və məsəllər obrazlı və ya didaktik məzmunlu müstəqil cümlələrdir. “Mətnin semantik məkanı o halda informasiya ilə zənginləşir ki, alıcının müvafiq linqvokultural səriştələri olsun: linqvokulturanın nümayəndəsi ibrətəməz ifadəni onun mənbəyi ilə əlaqələndirə bilər ki, bu da nəticədə mətn istehsalçısının əsas kommunikativ məqsədidir”.

Atalar sözləri və məsəllər bir çox cəhətdən frazeoloji vahidlərə bənzəyir. Birincisi, onların leksik tərkibi sabitdir; ikincisi, onların dəyişməz mənası var; üçüncüsü, onların komponentlərinin leksik mənalara zəifləyir; dördüncü, nitq prosesində yaranmır, bitmiş formada təkrarlanır.

Atalar sözləri nitq prosesində fikri həm hərfi, həm də məcazi mənada ifadə edə bilər. Atalar sözlərinin semantik tərkibinin rəngarəngliyi nəzərə alınaraq bu cür ifadələrin tədqiqi və ayrıca lüğətə əlavə edilməsi frazeologiyanın öyrənilməsində mühüm mərhələdir. Azərbaycan dilində müqayisəli atalar sözləri lüğəti hazırlanaraq bir neçə variantda nəşr edilmişdir.

19-cu əsrin sonu – 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycan atalar sözləri və folklor nümunələrinin toplanıb mətbuatda dərc olunmasında İ.Məhərrəməzadə, M.Qəmərlı, F.Köçərli və başqa dilçi alimlərin xüsusi rolu olmuşdur. Sonralar bu sahədə A.Şaiq, N.Nərimanov, Y.V.Çəmənzəminli, S.M.Qənizadə və başqa görkəmli mütəfəkkirlər tədqiqat aparmışlar. 20-ci əsrdə Ə.Hüseynzadə Azərbaycan dilində 50 min atalar sözləri və məsəl toplayıb. Z.Əlizadə yazır ki, “Əbülqasım Hüseynzadə bu sahədə çoxlu işlər görüb və onun işlərini Vladimir Dalın işi ilə əminliklə müqayisə etmək olar”.

Azərbaycan atalar sözləri və məsəlləri semantik baxımdan xalqın, millətin bütün həyatını əhatə edir. Burada tarixi hadisələr haqqında məlumat, əməli tövsiyələr, əmək, dostluq, təhsil və s. haqqında müdrik fikirlər tapa bilərik. Müqayisə üçün onlardan bəzilərinə nəzər salaq: “Ayağı yorğanına görə uzat”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, “Ağa deyir, sür dərəyə, sür dərəyə”, “Tələsən təndirə düşər”, “Tənbəllik azar artırar”, “Toydan sonra nağara”, “Susmaq razılıq əlamətidir” və s.

Atalar sözləri və məsəllər müxtəlif dövrlərdə yaşayan xalqların mifoloji, dini və əxlaqi ideyalarını özündə cəmləşdirərək cəmiyyətin vahid dəyər dominantları

sisteminə nümayiş etdirir. Beləliklə, göz qabağındadır ki, atalar sözləri və məsəllər frazeologiya sistemində nəinki haqlı olaraq mühüm yer tutur, həm də konkret xalqın mədəni-mənəvi dəyərlərini mühakimə etmək üçün unikal göstəricilərdir.

Müxtəlif fikirləri öyrənərək belə bir nəticəyə gəldik ki, çoxlu sayda atalar sözü və məsəl frazeoloji vahid kimi müəyyən olunaraq dilin frazeoloji sisteminə daxil edilə bilər. Atalar sözləri və frazeoloji vahidləri müqayisə edərkən onların ümumi cəhətləri vurğulanır: onların leksik tərkibi sabitdir, ənənəvi məna daşıyır, dildə hazır formada çoxalır, təkrar oluna bilməsi və idiomatikliyi ilə seçilir.

Müxtəlif dillərdə yaradılmış atalar sözləri əxlaqi meyarlar üzərində qərar tutmuş bütün bəşəriyyətin ümumi fikirlərini əks etdirir və onları frazeoloji vahidlər vasitəsilə ötürür. Bunun sayəsində belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, frazeologiyada atalar sözləri və məsəllər ən mühüm yer tutur, hansı ki bu yeri başqa dil vahidləri tuta bilməz.

İstənilən ölkənin ədəbi dilini zənginləşdirmək, ona ifadəlilik, dəqiqlik vermək üçün atalar sözləri və məsəllər ən böyük dəyər hesab olunur.

Frazeologiyaya atalar sözləri və məsəllərin daxil edilməsi məsələsi uzun müddətdir ki, dilçilər arasında canlı müzakirə mövzudur. Bir qayda olaraq, atalar sözlərinin frazeologiyaya daxil edilməsinin əleyhdarları nominativ funksionu yerinə yetirən və cümlə üzvlərindən birinin rolunda ekvivalent sözlər kimi çıxış edən fraza quruluşlu frazeoloji vahidlərin tam frazeoloji vahidlər ola biləcəyinə inanən alimlərdir (məsələn, V.V. Vиноградов, A. B. Kunin, N. N. Amosova, M. Babkin, S. İ. Ozhegov, A. İ. Molotkov). Nominasiya vahidi olmayan bütün sabit subyektlər frazeologiyadan çıxarılır.

Atalar sözlərinin frazeologiyaya daxil edilməsinin ən böyük əleyhdarlarından biri V.P. Filitsindir. O, atalar sözlərinin məsəllərdən fərqli olaraq qrammatikadan məhrum olduğunu iddia edir.

Atalar sözlərinin bəziləri mahiyyətə məcazi məzmun daşıyır, digərləri isə yox, bu səbəbdən bəzi atalar sözləri frazeoloji vahidlər kimi qəbul edilir, digərləri isə frazeologiyadan çıxarılır.

Atalar sözləri adətən həyatın müxtəlif sahələrinə aid olan, şifahi nitqin əsas atributlarından olan deyimlər kimi başa düşülür. Atalar sözü həmişə bir cümlədir. O, didaktik xarakter daşıyır - öyrətmək, xəbərdar etmək, məsləhət vermək və s. məqsədi güdür.

Başqa frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq atalar sözləri çox vaxt mürəkkəb cümlələrdən ibarət olur. Aydın ifadə olunan struktur və semantik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq atalar sözlərini digər frazeoloji vahid növlərindən ayırmaq adətən çətin olmur.

Atalar sözlərinin frazeologiyaya münasibəti, onun tərkibinə daxil olub-olmaması **aktual**, mübahisəli, tədqiqata açıq mövzudur. Azərbaycan dilçiliyində bu barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki bəzi dilçi alimlər müəyyən əlamət və xassələrinə görə atalar sözləri və məsəlləri frazeologiyanın tərkibinə daxil edir, onun tərkib hissəsi kimi öyrənilməsinə tələb edir, bəziləri isə buna qətiyyətlə etiraz edir.

Elmi yeniliyi. Tədqiqat işində atalar sözləri və məsəllərin leksik-qrammatik və struktur-semantik xüsusiyyətləri müasir dilçilik yanaşmaları əsasında kompleks şəkildə təhlil edilmişdir. Onların frazeoloji sistemdə yeri, paremioloji mahiyyəti, se-

mantik və funksional xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə araşdırılmış, atalar sözləri ilə məsəllərin oxşar və fərqli cəhətləri sistemləşdirilmişdir. Eyni zamanda, atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyaya aidliyi ilə bağlı mövcud elmi baxışlar ümumiləşdirilmiş, bu vahidlərin Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində xüsusi yer tutduğu elmi əsaslarla göstərilmişdir. Tədqiqatda onların tərcümə prinsipləri və milli-mədəni dəyərlərin ifadəsindəki rolu da elmi baxımdan qiymətləndirilmişdir.

Nəticə. Atalar sözləri şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünün ən geniş yayılmış yığcam janrıdır. O, mənsub olduğu xalqın tarixini, mənəviyyatını, mədəniyyətini əks etdirir. Vətənpərvərlik, mübarizə, xeyirxahlıq və s. mövzuların aşılınması bu janr üçün əsasdır. Onlar formaca sadə və məzmunca dərin, fəlsəfi fikirləri ifadə edir. Bəzən misra ilə yazılmış qafiyəli atalar sözlərinə də rast gəlmək olur. Eyni zamanda atalar sözlərində bədii təsvir və ifadə vasitələrinə, poetikaya, frazeoloji vahidlərə rast gəlmək mümkündür. Atalar sözləri xalqın ümumi mülkiyyətidir və bütün dövrlər üçün aktualdır.

Atalar sözləri ilə tanış olmadan dilin xüsusiyyətlərini bilmək mümkün deyildir. Atalar sözləri xalqın zehni inkişaf səviyyəsini, fitri istedadını, estetik duyumundakı zərifliyi büruzə verən əsas amildir. Xalqların təfəkkür tarixinin inkişaf pillələrini və bununla əlaqədar sosioloji məsələləri, bəşər mədəniyyətinin inkişafına göstərdiyi qüdrətli təsiri, bədii və estetik təfəkkür arasında üzvü bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün atalar sözlərini tipoloji baxımdan müqayisəli şəkildə araşdırmaq böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Adilov, M., & Yusifov, G. (1991). Sabit söz birləşmələri. Maarif.
2. Axundov, A. (1985). Dilin estetikası. Yazıçı.
3. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: Atalar sözləri. (2004). Öndər Nəşriyyatı.
4. Bayramov, H. (1978). Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları.
5. Bayramov, H. (1979). Sabit söz birləşmələri. In Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri (pp. 92-114).
6. Cəfərov, A. M. (2015). Frazeoloji intensivlik faktorunun koqnitiv aspektdə frazeoloji mənası. Dil və Ədəbiyyat, 2, 29-36.
7. Cəfərov, S. (2007). Müasir Azərbaycan dili.

Sofiya Mirzayeva

Summary

LEXICAL-GRAMMATICAL AND STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF PROVERBS AND SAYINGS

This consists of an introduction, two chapters, a conclusion and a list of references. In the introduction, the relevance of the topic, the degree of study of the problem, scientific novelty, theoretical and practical importance of the research are justified, the object and subject of the research, goals and tasks are determined, and the methods used and the structure of the dissertation are presented.

The first chapter is called "Problems and tasks of studying proverbs and sayings as a phraseological unit". Here, the ideological content of proverbs, the signs that distinguish proverbs and sayings, the linguistic features of proverbs, their place in the language system, and the relation of proverbs to phraseology were discussed.

The study of proverbs and sayings should be given more space in linguistics, and the question of their inclusion in phraseology should be a topic of more discussion among linguists. Because although many linguists consider it correct to study proverbs and sayings as part of phraseology, some think the opposite, and it seems impossible to come to a unified conclusion about it for the current situation.

София Мирзаева

Резюме

**ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ И СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК**

Научно-исследовательская работа состоит из введения, основной части, заключения и списка использованной литературы. Во введении обосновываются актуальность темы и степень изученности проблемы, определяются научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования, его объект и предмет, цели и задачи, а также используемые методы; представлена структура работы.

В основной части рассматриваются идейно-тематическое содержание пословиц, признаки, разграничивающие пословицы и поговорки, их языковые особенности и место в языковой системе, а также соотношение пословично-поговорочных единиц с фразеологией.

Особое внимание уделяется современному состоянию изучения пословиц и поговорок, структурным методам их исследования, а также их лексической вариативности и возможным компонентным заменам.

Изучение пословиц и поговорок занимает важное место в лингвистических исследованиях. Вместе с тем вопрос об их включении в состав фразеологии по-прежнему остаётся дискуссионным и требует дальнейшего теоретического осмысления. Несмотря на то что многие лингвисты рассматривают пословицы и поговорки как часть фразеологического фонда языка, существует и противоположная точка зрения, согласно которой данные единицы обладают самостоятельным статусом. В связи с этим достижение единого подхода к определению их места в системе языка на современном этапе остаётся затруднительным.

Rəyçi: dos. S.Musayeva

Türkan Həsənli

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xəzər Universiteti

<https://orcid.org/0009-0006-9255-452X>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.037>

ARQUMENTASIYANI VERBALLAŞDIRAN GRAMMATİK VASİTƏLƏR

Açar sözlər: *arqumentasiyanın verballaşdırılması, qrammatik vasitələr, fəlin zaman kateqoriyası, modallıq və mood, arqument strukturu, fraza-struktur qrammatikası, deiktik kateqoriyalar, cümlə quruluşu və iyerarxik əlaqələr.*

Key words: *verbalization of argumentation, grammatical means, tense category of the verb, modality and mood, argument structure, phrase-structure grammar, deictic categories, sentence structure and hierarchical relations.*

Ключевые слова: *вербализация аргументации, грамматические средства, категория времени глагола, модальность и наклонение, структура аргументов, фразовая грамматика, деиктические категории, структура предложения и иерархические отношения.*

Giriş. Müasir dilçilikdə arqumentasiyanın verballaşdırılması məsələsi dilin qrammatik və semantik imkanları ilə sıx bağlıdır. Dil yalnız informasiya ötürmək vasitəsi deyil, eyni zamanda fikrin əsaslandırılması, sübut olunması və məntiqi şəklə təqdim edilməsi üçün mühüm alətdir. Bu baxımdan arqumentasiya prosesində istifadə olunan qrammatik vasitələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar fikrin strukturlaşdırılmasını və dinləyici və ya oxucuya təsirli şəkildə çatdırılmasını təmin edir.

1968-ci ildə John Lyons tərəfindən yazılmış *Introduction to Theoretical Linguistics* əsəri müasir dilçiliyin əsas istiqamətlərini sistemli şəkildə təqdim edən fundamental mənbələrdən biri hesab olunur [6]. Arqumentasiyanın əhəmiyyətini təhlil əsasında ortaya qoymaq məqsədilə bu kitab üzərində linqvistik analiz aparılmışdır, çünki burada dilin qrammatik strukturu, sintaktik münasibətləri və semantik xüsusiyyətləri geniş və nəzəri baxımdan əsaslandırılmış şəkildə izah olunur. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə əsər arqumentasiyanı verballaşdıran qrammatik vasitələrin araşdırılması üçün uyğun və etibarlı mənbə kimi seçilmişdir. İngilis dilçiliyində arqumentasiya məsələsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki bu dilin akademik və elmi diskursunda fikrin məntiqi, aydın və strukturlaşdırılmış şəkildə ifadəsi əsas tələb kimi çıxış edir və bu da birbaşa qrammatik vasitələrin düzgün və məqsədyönlü istifadəsi ilə təmin olunur.

Kitabın “Immediate constituents” hissəsində cümlənin sadəcə xətti ardıcılıq deyil, “layers of immediate constituents” kimi iyerarxik quruluşa malik olduğu vurğulanır. Bu yanaşmada diqqət çəkən əsas məqam cümlənin daxili strukturunun

mərhələli şəkildə təşkil olunmasıdır. Müəllif göstərir ki, hər bir cümlə daha kiçik vahidlərə bölünür və bu vahidlər daha böyük strukturun tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu, arqumentasiyanın verballaşdırılması baxımından onu göstərir ki, arqument təsadüfi söz yığını deyil, strukturlaşdırılmış və təşkil olunmuş qrammatik sistemdir. Beləliklə, arqumentin aydın və məntiqli təqdim olunması onun bu iyerarxik quruluşundan asılıdır. Nümunə:

- *The results indicate a clear pattern.*
- *Scientific evidence supports this claim [6, s.210].*

Eyni hissədə, “immediate constituents of Poor John ran away are the two forms poor John and ran away” fikri ilə cümlənin iki əsas hissəyə bölündüyü göstərilir. Burada diqqət çəkən cəhət cümlənin subyekt və predikat kimi əsas komponentlərə ayrılmasıdır. Bu bölgü arqumentasiyada əsas struktur rolunu oynayır, çünki hər bir arqument müəyyən bir mövzu (subyekt) və həmin mövzu haqqında irəli sürülən fikir (predikat) üzərində qurulur. Bu struktur olmadan arqument qeyri-müəyyən və zəif görünərdi. Nümunə:

- *The data supports the hypothesis.*
- *The experiment confirms the theory [6, s.210].*

Kitabın digər vacib məqamı cümlə daxilindəki vahidlər arasında olan əlaqələrin “syntagmatic relations” kimi təqdim olunmasıdır. Bu münasibətlər elementlərin ardıcılığını və qarşılıqlı asılılığını müəyyən edir. Diqqət çəkən odur ki, bu əlaqələr arqumentasiyada məntiqi ardıcılığın qurulmasına imkan verir. Yəni səbəb-nəticə, qarşılaşdırma və digər məntiqi münasibətlər məhz bu qrammatik əlaqələr vasitəsilə ifadə olunur. Nümunə:

- *Therefore, the theory must be revised.*
- *However, the results do not support the claim [6, s.211].*

Həmçinin qeyd olunur ki, cümlənin struktur təhlili zamanı sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğu və ya ənənəvi qrammatik kateqoriyalar (məsələn, “subject”, “predicate”) hər zaman birbaşa göstərilir. Bu məqam diqqətəlayiqdir, çünki burada əsas diqqət funksiyadan çox struktur münasibətlərə yönəlir. Bu isə arqumentasiyanın verballaşdırılmasında formal strukturun ön plana çıxdığını göstərir. Yəni arqumentin gücü yalnız mənadan deyil, onun necə qurulmasından da asılıdır. Nümunə:

- *The findings strongly suggest a new approach.*
- *The analysis clearly indicates a significant result [6, s.211].*

Son olaraq, bu hissədə cümlənin “tree-diagram” və ya mötərizələr vasitəsilə təsvir oluna bilməsi qeyd olunur. Bu təqdimat forması cümlənin daxili strukturunu vizual şəkildə göstərir. Diqqət çəkən əsas məqam isə arqumentin də eyni şəkildə iyerarxik və sistemli quruluşa malik olmasıdır. Bu yanaşma arqumentasiyanın daha aydın, məntiqi və elmi əsaslandırılmış formada təqdim edilməsinə imkan yaradır. Nümunə:

- *Although the evidence is limited, it suggests a clear trend.*
- *Because the data is consistent, the conclusion is reliable [6, s.211].*

Müəllif həmçinin stativ (stative) və qeyri-stativ (non-stative) kateqoriyalar arasındakı fərqi vurğulayır. Fellər və sifətlər bu baxımdan müqayisə edilir. Məsələn, “run” kimi fel “is running” formasında istifadə oluna bilər və bu hərəkətin davam etdiyini göstərir. Lakin “know” kimi stativ fellər adətən bu formaya uyğun

gəlmir: “*is knowing*” düzgün deyil. Sifətlər isə adətən stativdir: “*Mary is beautiful*” deyilir, amma “*Mary is being beautiful*” yalnız xüsusi kontekstlərdə işlədilə bilər. Bu isə göstərir ki, stativlik kateqoriyalar arasında sərt sərhəd deyil, lakin tipik xüsusiyyətləri müəyyən edir [6, s.225]

Bu hissədə əsas diqqət fellərin tense (zaman) və mood (modallıq) kateqoriyaları vasitəsilə arqumentasiyanı necə strukturlaşdırdığına yönəlidir. “The essential characteristic of the category of tense is that it relates the time of the action... to the time of utterance” cümləsi göstərir ki, felin zaman forması arqumentin situativ və diskursiv çərçivəsini müəyyən edir. Bu baxımdan tense yalnız zaman bildirmir, həm də arqumentin reallıqla əlaqəsini qurur və beləliklə, arqumentasiyanı məntiqi cəhətdən yerləşdirir. Məsələn, “They jumped” forması arqumenti keçmiş hadisə kimi təqdim edir, bu isə arqumentin faktoloji statusunu dəyişir [6, s.304].

Kitabın bu hissəsində vurğulanır ki, “tense is a deictic category”, yəni fel zaman kateqoriyası deiktik xüsusiyyət daşıyır və “time of utterance” ilə əlaqəlidir. Bu xüsusiyyət arqumentasiyada mühüm rol oynayır, çünki arqumentin təqdim olunması həmişə müəyyən nöqtəyə – “now” anlayışına – bağlıdır. Bu isə arqumentasiyanın yalnız məzmun deyil, həm də zaman-məkan koordinatları ilə verballaşdırıldığını göstərir. Beləliklə, felin tense formaları arqumenti real və ya hipotetik diskurs müstəvisində yerləşdirən vasitə kimi çıxış edir [6, s.305].

Bu hissədə qeyd olunur ki, “the opposition of past and non-past” kimi analizlər göstərir ki, tense sistemi həmişə klassik üçlü (past–present–future) bölgüyə uyğun gəlmir. Bu isə arqumentasiyanın verballaşdırılmasında qrammatik formaların fleksibil olduğunu göstərir. Yəni arqument eyni qrammatik formadan istifadə etməklə müxtəlif zaman və məna çarəllərində təqdim oluna bilər. Bu da arqumentin dil daxilində müxtəlif interpretasiyalarını mümkün edir.

Kitabın bu hissəsində mood kateqoriyası arqumentasiyanın daha bir mühüm qrammatik vasitəsi kimi təqdim olunur. Burada göstərilir ki, “Simple declarative sentences... are, strictly speaking, non-modal (‘unmarked’ for mood)”. Bu o deməkdir ki, declarative cümlələr arqumentasiyanın ən əsas formasıdır, çünki onlar fakti neytral şəkildə təqdim edir. Bu halda arqument açıq şəkildə ifadə olunur və speaker-ın münasibəti minimaldır. Beləliklə, indikativ mood arqumentasiyanın ən “obyektiv” forması kimi çıxış edir [6, s.307].

Eyni zamanda, “imperative sentences... express commands or instructions” ifadəsi göstərir ki, imperativ mood arqumentasiyanı birbaşa hərəkətə yönəldir. Burada arqument yalnız təqdim edilmir, həm də dinləyiciyə təsir etmək məqsədi daşıyır. Bu isə göstərir ki, arqumentasiya yalnız məlumat vermək deyil, həm də davranış yönləndirmək funksiyasına malik ola bilər. Beləliklə, imperativ formalar arqumentasiyanın preskriptiv (normativ) növünü təmsil edir [6, s.308].

Kitabın bu hissəsində interrogative cümlələr də arqumentasiyanın xüsusi forması kimi təqdim olunur. “Interrogative sentences... stand in contrast to declarative sentences” ifadəsi göstərir ki, sual cümlələri arqumenti tam təqdim etmir, əksinə onu açıq saxlayır və qarşı tərəfdən cavab tələb edir. Bu, arqumentasiyanın dialoq xarakterini göstərir. Yəni arqument burada yarımçıq təqdim olunur və qarşı tərəfin cavabı ilə tamamlanır. Bu, arqumentasiyanın interaktiv qrammatik vasitələrlə necə qurulduğunu göstərir [6, s.309].

Həmçinin qeyd olunur ki, “will and shall” formaları yalnız tense deyil, həm də modal funksiya malikdir. Bu o deməkdir ki, gələcək zaman yalnız zaman kateqoriyası deyil, həm də modal çərçivədə təqdim olunur. Bu isə arqumentasiyada ehtimal, niyyət və proqnoz kimi məna komponentlərini aktivləşdirir. Beləliklə, felin modal formaları arqumentin ehtimallıq və qeyri-müəyyənlik səviyyəsini müəyyən edir [6, s. 310]

Bu hissədə “modal scales” kimi təqdim olunan anlayışlar – “necessity”, “possibility”, “certainty” – arqumentasiyanın məntiqi gücünü artıran qrammatik vasitələr kimi çıxış edir. Məsələn, “He must be here” cümləsi arqumenti güclü ehtimal kimi təqdim edir, “He may be here” isə zəif ehtimal ifadə edir. Bu fərq arqumentin inandırıcılıq dərəcəsini dəyişir və beləliklə, qrammatik vasitə vasitəsilə arqumentasiya gücləndirilir və ya zəiflədilir [6, s.313].

Nəticə etibarilə, kitabın bu hissəsində göstərilir ki, tense və mood kateqoriyaları arqumentasiyanı verballaşdıran əsas qrammatik vasitələrdir. Tense arqumenti zaman və deiktik baxımdan yerləşdirir, mood isə arqumentin kommunikativ məqsədini (fakt, əmr, sual, ehtimal) müəyyən edir. Bu iki kateqoriya birlikdə arqumentasiyanın həm strukturunu, həm də məntiqi gücünü formalaşdırır və dilin qrammatik sistemində arqumentin necə təqdim olunacağını müəyyən edir.

Elmi yenilik. Məqalədə arqumentasiyanın verballaşdırılması qrammatik vasitələrin (xüsusilə tense və mood kateqoriyaları, sintaktik iyerarxiya və immediate constituents prinsipi) sistemli şəkildə integrasiyası əsasında təhlil edilir. Ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq, arqumentasiyanın yalnız semantik deyil, həm də dərin qrammatik struktur səviyyəsində formalaşdığı əsaslandırılır. Bu baxımdan, arqumentin dil daxilində necə qurulduğu yeni nəzəri müstəvidə izah olunur.

Aktuallıq. Mövzu müasir dilçilikdə və diskurs təhlilində xüsusi aktuallıq kəsb edir, çünki akademik və elmi kommunikasiya getdikcə daha çox strukturlaşdırılmış və arqumentativ yanaşmaya əsaslanır. Qrammatik vasitələrin arqumentasiya prosesində rolunun öyrənilməsi dilin funksional imkanlarının daha dərinlən anlaşılmasına imkan yaradır. Eyni zamanda, bu tədqiqat dilin həm nəzəri, həm də təbii aspektlərinin inkişafına töhfə verir.

Nəticə. Aparılan təhlil göstərir ki, arqumentasiyanın verballaşdırılması dilin qrammatik sistemində çoxsəviyyəli və strukturlaşdırılmış prosesdir. Bu prosesdə fel yalnız hərəkəti bildirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda arqumentlərin təşkili və cümlə daxilində yerləşdirilməsində əsas rol oynayır. Tense və mood kimi qrammatik kateqoriyalar arqumentin zaman, ehtimal və kommunikativ məqsəd baxımından necə təqdim olunacağını müəyyən edir. Bundan əlavə, phrase-structure qaydaları və sintaktik iyerarxiya arqumentlərin ardıcılığını və qarşılıqlı əlaqəsini formal şəkildə təşkil edir. Beləliklə, arqumentasiya dil daxilində yalnız semantik məzmun kimi deyil, həm də qrammatik vasitələrin integrasiyası nəticəsində formalaşan struktur hadisə kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat:

1. Dowty, D. R. (1991). Thematic proto-roles and argument selection. *Language*, 67(3), 547 - 619.
2. Grimshaw, J. (1990). *Argument structure*. MIT Press.

3. Hale, K., & Keyser, S. J. (2002). *Prolegomenon to a theory of argument structure*. MIT Press.
4. Jackendoff, R. (1983). *Semantics and cognition*. MIT Press.
5. Levin, B. (1993). *English verb classes and alternations: A preliminary investigation*. University of Chicago Press.
6. Lyons, J. (1968). *Introduction to theoretical linguistics*. Cambridge University Press.

Turkan Hasanli

Summary

GRAMMATICAL MEANS THAT VERBALIZE ARGUMENTATION

In this article, the issue of the verbalization of argumentation is analyzed in the context of modern linguistics, and the theoretical basis is referenced to the work *Introduction to Theoretical Linguistics*. This fundamental study by John Lyons systematically explains the structural, semantic, and grammatical features of language, integrating both traditional and modern linguistic approaches.

In the article, particularly against the background of the German linguistic tradition, the grammatical structure of the English language is examined, and the grammatical means by which argumentation is expressed are analytically interpreted within this framework. Based on examples taken from various sections of the book – especially those related to grammatical structure and the concept of immediate constituents – it is shown that argumentation is connected not only with semantic content but also with the internal organization of sentence structure.

Thus, this research aims to systematically reveal the role of the grammatical possibilities of language in the construction of argumentation.

Туркан Гасанлы

Резюме

ГРАММАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА, ВЕРБАЛИЗУЮЩИЕ АРГУМЕНТАЦИЮ

В данной статье анализируется проблема вербализации аргументации в контексте современной лингвистики, а теоретической основой служит работа *Introduction to Theoretical Linguistics*. Этот фундаментальный труд Джона Лайонза системно описывает структурные, семантические и грамматические особенности языка, объединяя традиционные и современные подходы в лингвистике.

В статье, особенно на фоне немецкой лингвистической традиции, рассматривается грамматическая структура английского языка, а также аналитически интерпретируются грамматические средства, с помощью которых выражается аргументация. На основе примеров из различных разделов книги — в частности, связанных с грамматической структурой и понятием непосредственных составляющих (*immediate constituents*) — показывается, что аргументация связана не только с семантическим содержанием, но и с внутренней организацией структуры предложения.

Таким образом, данное исследование направлено на систематическое выявление роли грамматических возможностей языка в построении аргументации.

Rəyçi: prof. Azad Məmmədov

Vəfa İsgəndərova
Bakı Dövlət Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.039>

DATA JURNALİSTİKASI VƏ DİL: RƏQƏMSAL MEDIA EKOSİSTEMİNDƏ VİZUALLAŞDIRMA VƏ HEKAYƏ ARASINDAKI QARŞILIQLI ƏLAQƏ

Açar sözlər: data jurnalistika, hekayə vizuallaşdırması, media dili, semiotika, məlumat hekayə danışma, Azərbaycan

Keywords: data journalism, narrative visualization, media language, semiotics, data storytelling, Azerbaijan

Ключевые слова: журналистика данных, нарративная визуализация, язык СМИ, семиотика, повествование на основе данных, Азербайджан

Giriş.Rəqəmsal dövrdə jurnalistikanın transformasiyası data jurnalistikanın hesablama təhlili, hekayə danışma və vizual ünsiyyəti birləşdirən hibrid bir sahə kimi ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Əsasən mətnli hekayələrə, publisistikaya əsaslanan ənənəvi jurnalistikadan fərqli olaraq, data jurnalistika interaktiv vizuallaşdırmalar, infoqrafika və alqoritmik şəkildə işlənmiş data (verilənlər) dəstləri daxil olmaqla multimodal elementləri özündə ehtiva edir. Bu dəyişiklik jurnalist ünsiyyətində dilin rolu ilə bağlı vacib suallar doğurur. Dilin hələ də kontentin, mənanın əsas daşıyıcısı olması, yoxsa vizuallaşdırmanın da böyük rol oynaması sualı diqqət doğurur. Bu baxımdan məqalə onların semiotik və idrak təsirlərinə diqqət yetirərək, data jurnalistikası daxilində hekayə strukturları və vizuallaşdırma təcrübələri arasındakı əlaqəni araşdırmağı hədəfləyir.

İnsanlar “data jurnalistikası” ifadəsini eşidəndə ağıla ilk olaraq qrafiklər və infoqrafiklər gəlir. Bununla belə, data jurnalistikası daha geniş sahədir. Data jurnalistikasının təriflərinə nəzər saldıqda, bu sahədə ilkin araşdırmalar arasında yer alan Data Jurnalistika Əl Kitabı'nda (Data Journalism HandBook) jurnalist və akademik Paul Bradshaw data jurnalistikasını ən sadə mənada “datayla jurnalistika etmək” kimi tərif edir [2, s. 27]. Bu gün müşahidə olunan data bolluğu nəticəsində mühüm dataların internet vasitəsilə saxlanması, qiymətləndirilməsi və təhlili jurnalistikada da ön plana çıxıb. Bundan öncə də qeyd olunduğu kimi, datalar özlüyündə əhəmiyyət kəsb etmirlər. Datalar şərh edildikdə anlam qazanmağa başlayır. Bu anlam data jurnalistikasını önəmli edən əsas səbəblərdən biridir.

Data jurnalistikası kifayət qədər genişdir, konvergentdir, desək, yanılımaq, çünki bir çox sahələri – proqramlaşdırmanı, dizaynı, informatikanı, statistikanı və araşdırma bacarıqlarını, sosial elmi və başqa özəllikləri özündə birləşdirir. Burada ənənəvi medianın bir sıra metodları yeni medianın, proqramlaşdırmanın və vizuallaşmanın metodları ilə birləşir. Burada söhbət ənənəvi olaraq, hadisəni duymaq, onun xəbərə çevrilməsi üçün informasiya yükü daşıyıb daşımamasını hiss etmək, ondan hekayə qurmaq qabiliyyətindən gədir [1, s. 54].

Mövcud sahə haqqında ən çox elmi ədəbiyyatlar inkişaf etmiş Qərb ölkələrində qələmə alınıb. ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransadan olan tədqiqatçıları xüsusilə qeyd edilməlidir. Türkiyə və Rusiyadan olan mütəxəssislərin akademik əsərləri də data jurnalistikanın müxtəlif istiqamətləri ilə bağlı nəzərə alınmalıdır. J. Gray, L. Bounegru və L. Chambersin iki kitabından ibarət olan "Data Jurnalistika Təlimatı" elm adamları üçün ən geniş yayılmış nəzəri mənbələrdən biridir. Birmingem Universitetinin Data Jurnalistika magistr proqramının professoru Paul Bradshaw bir sıra dəyərli tədqiqatlara malikdir. ABŞ-dan Seth C. Lewis və İsveçdən Oscar Westland böyük datalar və jurnalistika üzrə epistemoloji tədqiqatlar aparmış, eyni zamanda bu məsələnin iqtisadiyyatını və etikasını araşdırmışlar. Mercer Universitetindən Carl W. Lewis data jurnalistikasının alətlərini və resurslarını araşdırır. Fransızdilli belçikalı alimlər Juliette De Maeyer, François Heinderyckx, Florence Le Cam, Manon Libert və David Domingo Belçikada data jurnalistikasının işıqlandırılmasının kəmiyyət qiymətləndirməsini təqdim etmişlər. Data jurnalistikadakı əsas tendensiyalar və cərəyanlar Finlandiya Universitetindən Turo Uskali, Heikki Kuutti və Tanja Aitamurto, Esa Sirkkunen, Pauliina Lehtonen tərəfindən araşdırılıb. Data jurnalistikası terminini ilk dəfə istifadə edənlər hesab edilən Ester Appelgren və Gunnar Nygren İsveçdə bu sahədə tanınmış tədqiqatçılardır. Data jurnalistikası üzrə ixtisaslaşmış tədqiqat mərkəzlərinin və universitetlərin əksəriyyəti ABŞ və Böyük Britaniyadadır (Missuri Jurnalistika Məktəbi, Guardian Məlumat Bazası və s.). Kaliforniya Universitetindən Lev Manoviç həmçinin media tədqiqatlarının müxtəlif sahələrini, eləcə də vizuallaşdırma metodlarını araşdırır. Türkiyədə Pınar Dag bu sahədə dünyanın aparıcı alimlərindən biridir və onun peşəkar fəaliyyəti Data Savadlılığı Assosiasiyasının (DLA) həmtəsisçisi və tez-tez məlumat xəbər saytı olan Dag Media-dakı təcrübəsi ilə bağlıdır [11]. Vurğulamaq lazımdır ki, WWW-nin təsisçisi Tim Berners-Linin 2010-cu ildə verdiyi açıqlama da data jurnalistikasının inkişafında mühüm rol oynayıb. Onun data jurnalistikasının gələcəyinin data təhlilinə əsaslandığı barədə qeydi dövlətlərin daha çox məlumat açıqlamasına ehtiyac olduğunu ortaya qoymuş və açıq dövlət və açıq hökumət konsepsiyalarını inkişaf etdirmişdir [3, s. 29].

Data jurnalistikasının elmi və nəzəri əsasları haqqında Azərbaycan dilində heç bir müvafiq elmi ədəbiyyat yoxdur. Yalnız Mingəçevir Dövlət Universitetindən Kərim Əliyev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş J.Gray, L. Bounegru və L. Chambersin "Data Jurnalistikası üzrə Təlimat"ı məlumdur. Aynur Bəşirli, Xanım Cavadova və Səbinə İzzətlinin yazdığı "Data Jurnalistikası" adlı məqalə Avropa Şurası tərəfindən Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova Respublikası, Ukrayna və Belarus üçün Proqram Əməkdaşlıq Çərçivəsində nəşr olunmuş "Yeni Media Jurnalistikası" kitabında dərc olunub.

Dilçilik baxımından Teun A. van Dijk, diskurs strukturlarının, verilənlərə əsaslanan hekayələr də daxil olmaqla, auditoriyanın məlumatı necə şərh etdiyini vurğulayır. Bu arada, Roland Barthes, mətnin təsvirlərin təfsirinə rəhbərlik etdiyi və qeyri-müəyyənliyi azaltdığı bir lövbərləmə (əlaqələndirmə) anlayışını təqdim edir [15].

Data jurnalistikasında hekayələr, yəni mətn hissəsi sadəcə verilənləri müşayiət etmir; onlar onun təfsirini aktiv şəkildə strukturlaşdırırlar. Çərçivələmə nöqtəsində başlıq və əsas mətnin auditoriyanın verilənlər dəstinə məntiqi, koqnitiv ya-

naşmasını müəyyən etdiyi vacib bir məqam yaranır. Bu mərhələdə dil səbəb-nəticə məntiqini, zaman ardıcılığını və aktuallığı müəyyən edir.

Kontekstuallaşdırmada başqa bir vacib nüans ortaya çıxır: hekayə işarələri olmadan eyni data dəstləri fərqli şərhlər yarada bilər. Beləliklə, hekayə koqnitiv körpü kimi fəaliyyət göstərir, qeyri-müəyyənliyi azaldır və məna yaratma proseslərinə rəhbərlik edir. Son tədqiqatlar göstərir ki, data jurnalistikada vizuallaşdırma sadəcə mətni təsvir etmir, həm də məna yaratmaqda fəal iştirak edir. Bu, dil və təsvirlər arasındakı ənənəvi iyerarxiyalara meydan oxuyur.

Data jurnalistika məhsulunu hibrid əməyin məhsulu hesab etmək olar. Belə ki, Qrey, Bounegru və digərlərinə görə, data jurnalistika statistik təhlil, kodlaşdırma və jurnalist hekayələrinin konvergensiyasını təmsil edir. Bu, informasiya cəmiyyəti ilə əlaqəli daha geniş transformasiyaları əks etdirir [5, s. 46]. Təhkiyə ənənəvi olaraq hadisələrin strukturlaşdırılmış təsviri kimi başa düşülür [6, s. 55]. Jurnalistikada povestlər ardıcılıq, səbəb-nəticə əlaqəsi və interpretativ çərçivələr təmin edir. Lakin, data jurnalistikada povestlər getdikcə qeyri-xətti və interaktiv hala gəlir. Semiotik nəzəriyyəyə [8, s. 6] əsaslanaraq, vizuallaşdırmalar dilə ekvivalent məna yaradan sistemlər kimi şərh edilə bilər. Diaqramlar, xəritələr və qrafiklər əlaqələri, nümunələri və iyerarxiyaları kodlaşdıran işarələr kimi fəaliyyət göstərir. Segel və Heer hekayə danışma və vizual təmsilçiliyin integrasiyasını vurğulayaraq, təhkiyə vizuallaşdırması konsepsiyasını təqdim edirlər. Bu çərçivə auditoriyanın məlumatlara əsaslanan məzmunla necə əlaqə qurduğunu anlamaq üçün vacibdir.

Data jurnalistikasında dil multimodal çərçivə daxilində fəaliyyət göstərir:

1. Mətn təbəqəsi – izahlı və kontekstual hekayələr;
2. Vizual təbəqə – qrafiklər, xəritələr, idarəetmə panelləri;
3. İnteraktiv təbəqə – istifadəçi tərəfindən idarə olunan araşdırma.

Bu transformasiya, mənanın müxtəlif semiotik resursların qarşılıqlı təsirinə yaranmış multimodal konsepsiyası ilə uyğun gəlir [13]. Narrativ kontentdən və vizual elementlərdən ibarət konstruksiyada vizuallaşmanın funksiyaları bir qədər fərqli rol oynayır. Belə ki, burada vizuallaşma əsas rol oynayır:

- Koqnitiv sıxılma – mürəkkəbliyi azaltmaq;
- Nümunə tanıma – trendlərin aşkarlanmasına imkan yaratmaq;
- Hekayənin əsaslandırılması – hekayə axınının strukturlaşdırılması;
- Affektiv cəlbətmə – auditoriyanın qavrayışına təsir göstərmək.

Beləliklə, vizuallaşdırma ikinci dərəcəli deyil, jurnalistika məna yaratmağın tərkib hissəsidir [14]. Ümumən, vizuallşam ilə narrativ təhkiyə arasında qarşılıqlı əlaqə semantik integrasiya, struktur dəyişikliyi, koqnitiv sinerjiya, ritorik güc üzərində qurulur.

Rəqəmsal media ekosistemləri inkişaf etdikcə, mətn formatında olan kontentin ənənəvi dominantlığı getdikcə vizual ünsiyyət formaları ilə tamamlanır və bəzi hallarda transformasiya olunur. Data jurnalisti hazırladığı məhsullarda araşdırma, vizuallaşdırma və hekayənin necə bir arada qurularaq məna verdiyini görmək üçün qarışıq nəzəri və keyfiyyət analitik yanaşmasından istifadə edir. Nəticələr göstərir ki, vizuallaşdırma data jurnalistika məhsulunun üçüncü mərhələsi olaraq, sadəcə əlavə bir vasitə deyil, həm də jurnalistikanın hekayə məntiqini, auditoriya idrakını və epistemoloji çərçivələrini yenidən formalaşdıran ayrılmaz semio-

tik sistemdir. Azərbaycanın yeni media mənzərəsinin monitorinqi onu göstərir ki, data jurnalistika həm struktur məhdudiyyətlərini, həm də inkişaf imkanlarını ortaya qoyan yeni bir sahə kimi büruzə verilir. Yəni Azərbaycan media sistemi data jurnalistikası üçün inkişaf etməkdə olan bir mühiti təmsil edir. Bununla bağlı əsas müşahidələrə aşağıdakılar daxildir:

- Açıq məlumat mənbələrinin məhdud şəkildə mövcudluğu;
- Vizuallaşdırma vasitələrinin integrasiyasının məhdudluğu;
- Mətn əsaslı reportaj ənənələrinin dominantlığı;
- Rəqəmsal hekayə formatlarına artan marağın olması.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, son inkişaf tendensiyası, xüsusən də xəbər televiziya kanallarında və onlayn mediada verilənlərə əsaslanan yanaşmaların getdikcə daha çox tətbiq olunması bu sahənin uğurlu gələcəyinə inam yaradır. Bunun üçün data jurnalistləri yeni bilik və bacarıqlar əldə etmək üçün təlimlərə qoşulmalı, media və informasiya savadlılığı fonunda data savadlılığına yiyələnmə təbliğ olunmalı, vizual manipulyasiya və saxta təqdimatların riski ilə qarşılaşmaq üçün etik normalar öyrənilməlidir. Həmçinin vizuallaşdırma və hekayə arasındakı qarşılıqlı təsir tarazlıq tələb edir: hər iki komponentdən həddindən artıq asılılıq müxtəlif media platformalarında ünsiyyət effektivliyini sarsıda bilər.

Bir çox data jurnalistika layihələri böyük miqdarda insan resursu istəyir, vaxt, təcrübə və texniki vasitələr tələb edir. Lakin sözügedən sahədə davamlılıq hələ də bir problem olaraq qalır. Çünki peşəkar data məhsulu əldə etmək üçün yüksək istehsal xərcləri, məhdud maliyyələşdirmə modelləri, eyni zamanda institusional dəstəyin olması vacibdir. Azərbaycan da daxil olmaqla kiçik media bazarlarında bu, tez-tez xəbər otağı təcrübələrinə uzunmüddətli integrasiya əvəzinə qısamüddətli və ya eksperimental layihələrə gətirib çıxarır.

Nəticə. Araşdırılan məsələ ilə bağlı data jurnalistikasında əsas gərginlik dili sadələşdirməklə dataların mürəkkəbliyini qorumaq arasındadır, ümumən auditoriya üçün asan qəbul ediləbilən məhsul yaratmaq əsas məqsəddir. Bu balansı qorumaq jurnalistin bilik və bacarığından asılıdır. Həddindən artıq sadələşdirmə isə nüans itkisinə gətirib çıxardır, həddindən artıq mürəkkəblik isə auditoriyanın marağının azalmasına səbəb olur. Həmçinin təəssüflər olsun ki, texniki dil çox zaman xarici sözlərdən ibarət olduğu üçün Azərbaycan auditoriyasının onu qəbul etməsində çətinlik yaradır. Bu, jurnalistlərin statistik dili mənanı təhrif etmədən əlçatan diskursa çevirməli olduqları “tərcümə problemi” yaradır. Bu proses mahiyyət etibarilə təfsirolunandır və potensial qərəzlilik yaradır. Data jurnalistika dilin rolunu vizuallaşdırma ilə vahid kommunikativ sistemə integrasiya etməklə yenidən müəyyənləşdirə bilər. Bu elementlər arasındakı qarşılıqlı təsir məna yaratmağı, auditoriyanın cəlb olunmasını və epistemoloji dərinliyi artırır.

Nəticə etibarilə, data jurnalistikasının gələcəyi narrativ aydınlıq və vizual bütövlük arasında diqqətli bir tarazlığa nail olmaqdan asılıdır. Rəqəmsal media ekosistemləri inkişaf etməyə davam etdikcə, jurnalistlər məlumatların yalnız əlçatan və cəlbədicə deyil, həm də dəqiq, şəffaf və sosial məsuliyyətli olmasını təmin etmək üçün getdikcə daha mürəkkəb strategiyalar hazırlamalıdırlar. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan media mənzərəsi üçün də data jurnalistikasının inkişafı institusional dəstək, açıq məlumat siyasəti və peşəkar təlim təşəbbüsləri tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. İsgəndərova, V. Z. (2025). Jurnalistlər üçün data analiz metodları [Dərs vəsaiti]. Bakı.
2. Bradshaw, P. (2021). The data journalism handbook. Amsterdam University Press.
3. Dağ, P. (2026). Gazeteciliğin geleceği: Veri gazeteciliği.
4. Cairo, A. (2016). The truthful art: Data, charts, and maps for communication. New Riders.
5. Castells, M. (2009). Communication power. Oxford University Press.
6. Genette, G. (1980). Narrative discourse. Cornell University Press.
7. Gray, J., Bounegru, L., & Chambers, L. (2012). The data journalism handbook. O'Reilly Media.
8. Kress, G., & van Leeuwen, T. (2006). Reading images: The grammar of visual design (2nd ed.). Routledge.
9. Manovich, L. (2011). What is visualization? Visual Studies, 26(1), 36–49.
10. Paivio, A. (1986). Mental representations: A dual coding approach. Oxford University Press.
11. Segel, E., & Heer, J. (2010). Narrative visualization: Telling stories with data. IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics, 16(6), 1139–1148.
12. Journal of Imaging. (2020). Retrieved from <https://www.mdpi.com/2673-5172/1/1/3>
13. Brill. (n.d.). Book chapter.
<https://brill.com/display/book/9789004468313/BP000019.xml>
14. International Journal for Multidisciplinary Research (IJFMR). (2025).
<https://www.ijfmr.com/papers/2025/5/55841.pdf>
15. van Dijk, T. A. (2020). Macrostructures: An interdisciplinary study of global structures in discourse, interaction, and cognition. ResearchGate.
https://www.researchgate.net/publication/345462731_Macrostructures_An_Interdisciplinary_Study_of_Global_Structures_in_Discourse_Interaction_and_Cognition

Vafa İsgandarova

Summary

DATA JOURNALISM AND LANGUAGE: THE INTERPLAY BETWEEN VISUALIZATION AND NARRATIVE IN DIGITAL MEDIA ECOSYSTEMS

This article examines the interplay between linguistic structures and data visualization in contemporary data journalism. As digital media ecosystems evolve, the traditional dominance of textual narration is increasingly complemented and in some cases transformed by visual communication forms. The study adopts a mixed theoretical and qualitative analytical approach to explore how visualization and narrative co-construct meaning in journalistic outputs. The findings suggest that visualization is not merely a supplementary tool but an integral semiotic system that reshapes narrative logic, audience cognition, and epistemological frameworks of journalism. The Azerbaijani media landscape is analyzed as an emerging case, revealing both structural limitations and developmental opportunities.

Вафа Искендерова

Резюме

ЖУРНАЛИСТИКА ДАННЫХ И ЯЗЫК: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ВИЗУАЛИЗАЦИИ И ПОВЕСТВОВАНИЯ В ЦИФРОВЫХ МЕДИАЭКОСИСТЕМАХ

В данной статье рассматривается взаимодействие лингвистических структур и визуализации данных в современной журналистике данных. По мере развития

цифровых медиаэкосистем традиционное доминирование текстового повествования все чаще дополняется, в некоторых случаях и трансформируется формами визуальной коммуникации. В исследовании используется смешанный теоретический и качественный аналитический подход для изучения того, как визуализация и повествование совместно конструируют смысл в журналистских материалах. Результаты показывают, что визуализация является не просто дополнительным инструментом, а целостной семиотической системой, которая перестраивает логику повествования, когнитивные процессы аудитории и эпистемологические рамки журналистики. Азербайджанский медиаландшафт анализируется как новый пример, выявляющий как структурные ограничения, так и возможности развития.

Rəyçi: f.e.d. Vüqar Əliyev

Xatirə Hüseynova

Bakı Avrasiya Universiteti

<https://orcid.org/0009-0007-9813-4478>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.047>

SOSIAL MEDIA ŞƏRHLƏRİNDƏ NƏZAKƏTSİZLİK MARKERLƏRİNİN DİSKURS ANALİZİ

Açar sözlər: nəzakətsizlik, rəqəmsal media diskurs, markerlər, kommunikasiya, kontekst

Key words: impoliteness, digital media discourse, markers, communication, context

Ключевые слова: невежливость, цифровой медиадискурс, маркеры, коммуникация, контекст

Giriş. Texnologiyanın təmin etdiyi üstünlüklər və imkanlar kompüter vasitəli kommunikasiya (*computer-mediated communication*) sosial şəbəkə istifadəçilərinə ünsiyyət zamanı dil vahidlərindən sərbəst və açıq şəkildə istifadə etməyə imkan yaradır, onun üstünlüklərindən yararlanmağa və çatışmazlıqları aradan qaldırmağa sövq edir. Müasir dövrdə sosial media ünsiyyət və informasiya mübadiləsinin əsas platforması hesab edilir və burada kommunikasiya forması sürətli, emosional, senzurasız və nəzarətsiz olduğuna görə, istifadəçilər nəzakətli dil qaydalarını və normalarını pozur. Instagram, YouTube, Facebook, TikTok və s. kimi sosial media platformalarında aqresiv dil vahidlərinin, təhqiredici ifadələrin, qeyri-etik emojilərin artması halları dilçilərin, sosioloqların və psixoloqların diqqət mərkəzindədir. Rəqəmsal kommunikasiya ənənəvi, üz-üzə ünsiyyətdən fərqli olaraq anonimlik, sosial cavabdehliyin azalması və emosional filtrin zəifləməsi kimi xüsusiyyətlərə malikdir. [9, s.322] Məhz bu xüsusiyyətlər sosial mediada nəzakətsiz davranış və ifadələrin işlənməsinə səbəb olur. Onlayn kommunikasiya mühitində nəzakətsizlik markerlərinin tədqiqi nəzəri və praktik cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Məqalədə nəzakətsizlik konseptinin nəzəri prinsipləri; J. Culpeper tərəfindən təqdim olunmuş nəzakətsizlik strategiyaları; sosial media şərhlərində nəzakətsizlik markerləri və onların pragmatik aspektləri və müxtəlif kontekstlərdə yaranma üsulları araşdırılır.

İnsanlar fikir və düşüncələrini bölüşmək, mesajlarını ötürmək üçün müxtəlif dil strukturlarından və vahidlərindən istifadə edirlər. Bəzi insanlar danışmaq zamanı baş verəcək münaqişədən uzaq olmaq və sosial harmoniyanı qorumaq məqsədilə, yumşaq və nəzakətli ifadələrdən istifadəyə üstünlük verirlər.

Rəqəmsal media platformalarında istifadəçilərin anonim hesablar arxasında kimliklərini gizlətməsi, göz təması, intonasiya və bədən dilinin olmaması, bu cür nəzakətsiz davranışların artmasına şərait yaradır. Üz ifadəsinin, səs tonunun və qarşı tərəfdən operativ geri dönüşün olmaması insanların başqaların "sima"sına hücum etməsini, kobud tənqid və hətta təhqirə yol verməsini təşfiq edir. Sosial media istifa-

dəçiləri tərəfindən rəqəmsal platformalarda geniş istifadə olunan sarkazm (sarcasm), saxta nəzakətsizlik (mock impoliteness), hədə (threatening), birbaşa nəzakətsizlik (bold on record) kimi nəzakətsizlik strategiyaları diqqəti cəlb etmək, emosional reaksiyanı tətikləmək və daha çox izləyici toplamaq məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat J. Culpeper-in nəzakətsizlik strategiyalarının İngilis dilli sosial media mühitinə tətbiqini həyata keçirərək, bu strategiyaların Instagram, Facebook və YouTube kimi platformalarda necə konkret şəkildə təzahür etdiyini empirik nümunələrlə üzə çıxarır. Tədqiqatda nəzakətsizlik markerlərinin yalnız lingvistik deyil, həm də emoji, ritorik sual, ironiya və ifadə vasitələri ilə formalaşb-formalaşmaması ilk dəfə olaraq kontekst əsaslı müqayisədə müəyyənləşdirilir. Məqalədə həmçinin nəzakətsizlik markerlərinin funksional məqsədlərini – izləyici və istifadəçilərin diqqət çəkmək, emosional reaksiya yaratmaq, qarşı tərəfin “sima”sına qəsdən zərbə vurmaq – diskurs səviyyəsində müəyyənləşdirərək bu sahəyə yeni analitik yanaşma gətirir.

Mövzunun aktuallığı. Rəqəmsal kommunikasiya tədqiqatlarında nəzakətsizlik konseptinə dair sistemli araşdırmaların azlığı bu mövzunu daha da aktual edir. Bu səbəbdən sosial media mətnlərində nəzakətsizlik markerlərinin diskurs və pragmatik baxımdan təhlili həm nəzəri, həm də tətbiqi baxımdan vacib elmi ehtiyacı qarşılayır.

İşin məqsədi. Tədqiqatın əsas məqsədi sosial media şərhlərində istifadə olunan nəzakətsizlik markerlərini diskursdaxili funksiyalarını və pragmatik xüsusyyətlərini sistemli şəkildə təhlil etməkdir. Araşdırmada həm lingvistik, həm də para-lingvistik (emoji, ritorik suallar, ironiya və s.) vasitələrin nəzakətsizlik strategiyalarında istifadə rolunu izah etmək əsas istiqamətlərdən biridir.

1. Nəzakətsizlik konseptinin və strategiyalarının tədqiqinə dair

Tədqiqatçı G. Yule-a görə, pragmatika danışanın nəzərdə tutduğu mənanın öyrənilməsidir. Bu, pragmatikanın danışanın ifadəsinin arxasında duran, nəzərdə tutulan mənanı açmağa və dinləyicinin həmin mesajı necə şərh etdiyini anlamağa fokuslandığını bildirir. Kommunikasiyada pragmatikanın əsas məqsədi mənanın bir insandan digərinə səmərəli şəkildə çatdırılmasıdır. Lingvistik pragmatika tədqiqatlarında nəzakətlik və nəzakətsizlik kateqoriyaları mühüm rol oynayır. Nəzakətsizlik strategiyalarının lingvistik və ekstralingvistik vasitələrlə ifadəsinin pragmatik təhlili, bu strategiyaların sosial media platformalarında işlənmə funksiyalarını aydınlaşdırmağa kömək edir. [12]

Nəzakətlik modelinin yaradıcıları Brown və Levinson (1978) nəzakəti insanın özünə dəyər, hörmət hissəsinə, söz və hərəkət etmək azadlığına olan istəyinə yönəlmiş təhdidlərin minimuma endirilməsi kimi müəyyənləşdirir. [1] Lakin elə hallar da olur ki, insanlar kiminsə “sima”sına xələl gətirmək və ya ona hücum etmək məqsədilə qəsdən nəzakətsiz söz və ifadələr işlədirlər. Bu niyyətli şəkildə nümayiş olunan davranış nəzakətsizlik hesab olunur. Nəzakətsizlik modeli Brown və Levinsonun nəzakət nəzəriyyəsi üzərində tədqiqatçı J. Culpeper tərəfindən işlənərək təqdim edilmişdir. [3] Sonrakı illərdə D. Bousfield, M. Terkourafi, Michael Haugh, Sara Mills, Richard J. Watts, Spenser-Oatey və digər dilçilər bu istiqamətdə yeni perspektivlər irəli sürmüşlər. Jonathan Culpeper qeyd edir ki, nəzakətsizlik “sima”ya hücum etməyə yönəlmiş kommunikativ strategiyalardan ibarətdir və bu cür strategiyalar sosial münasibət və disharmoniya yaradır.[3] İnsanların nəza-

kətsiz davranışı və ifadələri qarşı tərəfin nüfuzunu alçaltmaq və özünü narahat hiss etdirmək məqsədi daşıya bilər. [11]

J. Culpeperə görə, nəzakətsizlik münasibətlər daxilində baş verən müəyyən davranışlara qarşı mənfi münasibətdir. Bu isə fərdin və ya qrupun kimliyinə dair gözlənti və inanclarla dəstəklənir. [5] Culpeper nəzakətsizliyi birbaşa nəzakətə qarşı bir fenomen kimi səciyyələndirir. Nəzakətsizlik nəzakətlilik konseptinin tam əksi olan fenomendir. Nəzakətlilik strategiyaları fərdin “sima”sını qorumaq məqsədi daşıyarsa, nəzakətsizlik strategiyaları “sima”ya hücum məqsədi daşıyır. [3] Bu fikrə qarşı çıxan tədqiqatçılar Rachel Thompson və Kofi Agyekum iddia edirlər ki, nəzakətsizlik yalnız nəzakətə qarşı bir fenomen deyil, həm də kommunikativ davranışlarda qarşılıqlı antipatiya, hörmətsizlik və ünsiyyət əməkdaşlığından yayınmanın açıq təzahürüdür. [10] J. Culpeper 1996-cı ildə çap etdirdiyi “*Toward an anatomy of impoliteness*” əsərində nəzakətsizliyin beş strategiyasını təqdim etmişdir: Birbaşa nəzakətsizlik (*Bald-on record impoliteness*), Müsbət nəzakətsizlik (*Positive impoliteness*), Mənfi nəzakətsizlik (*Negative impoliteness*), Dolayı nəzakətsizlik (*Off-record impoliteness*), İstehza və saxta nəzakətlilik (*Sarcasm and mock politeness*). [3, s.356-357] Culpeper-in irəli sürdüyü bu təsnifat Lachenicht-in nəzakətsizlik strategiyalarının bölgüsünə uyğun gəlir, lakin J. Culpeperin təsnifatı daha detallıdır. Müəllif nəzakətsizliyin əsas aspektlərini gözədən keçirərkən bir sıra faktorları ön plana çəkir: kontekst, sosial normalar, mədəni gözləntilər, “sima”nın zədələnməsi aktları və auditoriyanın cavabı.

Nəzakətsizliklə bağlı təqdim olunan təsnifatda hər bir strategiya müəyyən bir funksiya daşıyır:

- **Birbaşa nəzakətsizlik strategiyası** kommunikator kobud və birbaşa açıq şəkildə fikir bildirmək istədikdə istifadə edir. Bu strategiya qarşı tərəfin nüfuz, özünə hörməti və sosial mövqeyini zədələmək məqsədi daşıyır. Bu strategiya nitq aktı iştirakçısının başqasının simasını və hisslərini nəzərə almadığı vəziyyətlərdə meydana çıxır. [4]

- **Müsbət nəzakətsizlik strategiyası** adresatın müsbət simasını zədələməyə yönəlir. Bu strategiyalara daxildir : kimisə görməməzlikdən gəlmək və ya ondan qaçmaq; laqeyd davranmaq; uyğunsuz və ya yersiz kimlik müraciətlərindən istifadə etmək; gizli və ya anlaşılmaz dil vahidləri işlətmək; qəsdən həssas mövzularda mübahisəyə girmək; qəsdən razılaşmamaq; tabu sözlərdən istifadə etmək; ironik zarafat etmək və ya səmimi olmayan kiçik söhbətlərə girmək; başqalarından uzaqlaşmaq; qarşı tərəfə narahatlıq yaratmaq; qarşı tərəfi adlarla çağırmaq (təhqiramiz adlandırmalar). [4]

- **Mənfi nəzakətsizlik strategiyası** dinləyicinin mənfi simasını, onun azadlığa olan istəyini zədələməyə yönəlib. Danışanlar bu strategiyadan özlərini müdafiə etmək və gələn hücumlardan qaçınmaq üçün istifadə edir. Bu, kiməsə hədə-qorxu gəlmək və ya onu qorxutmaq, məsxərəyə qoymaq və ya yuxarıdan baxmaq, təhqir etmək və ya kiçiltmək, şəxsi məkanına müdaxilə etmək, onu mənfi xüsusiyyətlərlə əlaqələndirmək və insanı nəzarət altında və borclu hiss etdirən vəziyyətlərə məcbur etmək kimi davranışları əhatə edir. [4]

- **Dolayı nəzakətsizlik strategiyasında** Sima Təhdid Edici Hərəkətlər (*Face Threatening Acts*) ifadə olunduqda, məna dolayı və gizli yolla çatdırılır.

- **İstehza və saxta nəzakətlik strategiyasında** danışq aktı iştirakçısı nəzakətli ifadəni istehza və saxtakarcasına istifadə edir. Danışan şəxs özünü nəzakətli göstərsə də, real məqsəd tənqid etmək, təhqir etmək və istehza etməkdir. [4]

Nəzakətlik konseptinin tədqiqatçıları olan D. Bousfield linqvistik pragmatikada nəzakətsizlik konseptini genişləndirərək, onu yeni kateqoriyalar və kontekstlər üzrə sistemləşdirmişdir. Müəllifin tədqiqatlarının səciyyəvi xüsusiyyəti real həyat dialoqlarında, konflikt situasiyalarında və institusional söhbətlərdə (məsələn, polis – vətəndaş, məhkəmə, televiziya debatları) nəzakətsizlik nümunələrini empirik və pragmatik təhlil etməsidir. Bousfieldə görə, nəzakətsizlik tək bir amillə deyil, həm də eyni vaxtda təsir göstərən bir neçə amilin yaratdığı təhqiredici vəziyyətlər nəticəsində ortaya çıxa bilər. Bu amillər: niyyət, sosial münasibətlər, mədəni norma, dinləyicinin gözləntiləri və s. olar bilər. [2]

2. Sosial media şərhlərində nəzakətsizlik markerlərinin diskurs təhlili və pragmatik aspektləri

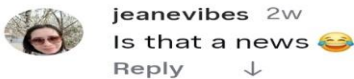
Sosial media istifadəçilər tərəfindən informasiya mübadiləsi məqsədilə çox geniş istifadə olunur və istifadəçilər rəy bildirərək, “bəyənmə”(like) qoyaraq, paylaşımına öz fikirlərini bildirirlər. İnsanların paylaşdıqları şərhlər məhz fərqli mənalara daşıyır. Bəziləri heyranlıq və iltifat ifadə edirlər, digərləri tənqid, bəyənməmə, hətta nifrət hissi nümayiş etdirirlər.

Sosial media istifadəçiləri hesabları “izləməyi”, şərhlər yazmağı və ya şərhlərə cavab yazmağı xoşlayırlar. Bu mövzu ilə bağlı, tədqiqatçılar Kusmanto and Purbawati qeyd edirlər ki, sosial media istifadəçiləri şərhləri tənqid etmək, alçaltmaq, kommunikatorları narahat etmək və çox nadir hallarda tərifləmək məqsədi ilə yazırlar və əsasən kobud dil vahidlərindən istifadə edirlər. [7]

Mövzu ilə bağlı aparılan son tədqiqatlar göstərir ki, sosial media şərhlərində nəzakətsizlik markerlərinin işlənməsinin pragmatik aspektləri kifayət qədər araşdırılmayıb. Bu isə ümumilikdə nəzakətsizlik konseptinin tədqiqinə son illərdə az yer ayrılması ilə bağlıdır. Instagram, Facebook, YouTube kimi sosial media platformalarından seçilmiş şərhlərdə nəzakətsizlik markerləri araşdırılmış və onların pragmatik aspektləri təhlil edilmişdir:

(1) Şərh 1. “Is that a news 🤔”

(<https://www.instagram.com/p/DQtLP8kkpIn/>)

“Meghan Markle's Hollywood Return and a Love Actually Reunion” başlıqlı Instagram xəbəri “The Sun” qəzetinin rəsmi hesabında yayımlanmışdır. Paylaşımın şərh bölməsində istifadəçilər müxtəlif fikir və rəylər bildirmiş, onların böyük bir hissəsi isə nəzakətsizlik markerlərindən istifadə etmişdir. Instagram istifadəçisinin “Is that a news 🤔?” şərhində **istehza və məsxərə (sarcasm and mock) nəzakətsizlik** strategiyasına müraciət olunmuşdur. Burada istifadəçi əslində sual vermir, sadəcə xəbərin qeyri-ciddi və gülüş doğuran xarakter daşdığını ifadə edir. Şərhin sonunda istifadə olunan “🤔” emojisi isə bu istehza tonunu daha da güclən-

dirir. Burada istifadəçi birbaşa **The Sun** qəzetini təhqir etmir, lakin onların yayımladıqlarının legitim jurnalistika olmadığını **implicit** şəkildə tənqid edir.

Şərh 2. “How can you come back to Hollywood, if you never were in Hollywood” ♀ (<https://www.instagram.com/p/DQtLP8kkpIn/>)

moniamw1 2w

How can you come back to Hollywood, if you never were in Hollywood 🙄

27

Reply See translation ↓

Yuxarıda qeyd olunan xəbəyə şərh bildirən istifadəçinin şərhdəki ritorik sualı **istehza və saxta nəzakətsizlik (sarcasm və mock impoliteness)** kimi qiymətləndirilir. Şərhçi bu yolla “Hollivudda birinci yerdə olacaq qədər vacib deyilsən” demək istəyir və bununla aktrisanın statusuna, ictimai imicinə və nüfuzuna xələl gətirir. Ritorik sualın arxasında dolaylı tənqid dayanır. Eyni zamanda, istifadə olunan emoji etimadsızlıq, hiddət və təəssübkeşlik hissini ifadə edərək şərhin ələ salıcı tonunu daha da gücləndirir.

(2) Şərh 1. “Hollywood, but outside the movies”

([https://www.facebook.com/100064620046507/posts/pfbid0rkg1MkzWQ38GMPertuEaSLUdzCm2qdFKy6wDeVtHZKfFnXGRhVv4nQvFicJmqLYl/?app=f](https://www.facebook.com/100064620046507/posts/pfbid0rkg1MkzWQ38GMPertuEaSLUdzCm2qdFKy6wDeVtHZKfFnXGRhVv4nQvFicJmqLYl/?app=fbl)

Ch Ja

Hollywood, but outside the movies 🎬

11 мин. Нравится Ответить

bl)

BBC News Facebook hesabından paylaşılan “Zelensky says Ukraine risks losing US as key partner over White House plan to end Russia’s war” başlıqlı xəbəyə şərh bildirən Facebook istifadəçisinin şərh **istehza nəzakətsizlik (sarcasm and mock politeness)** strategiyası kimi qiymətləndirilir.

Zelenskinin siyasi açıqlamalarını “Hollywood” ilə müqayisə etməklə, şərhçi onun çıxışlarında teatrallıq, həddindən artıq drammatizasiya və ya süni ton olduğunu nəzərdə tutur və beləliklə, Ukrayna prezidentinin siyasi nitqinin səmimi kommunikasiya deyil, daha çox “aktyor oyunu”na bənzədiyini bildirir. Şərhçi həmçinin implicit (dolaylı) tənqid elementləri də ifadə olunub. Şərhçinin Ukrayna prezidentinin Hollivud filmləri ilə müqayisə etməsi Prezident Zelenskinin ictimai imicini, etibarını və lider kimi nüfuzunu kiçildir. Bu da **müsbət nəzakətsizlik (positive impoliteness)** strategiyası kimi qəbul oluna bilər.

Şərh 2. “This is a blow to the western warmongers”

(<https://www.facebook.com/100064620046507/posts/pfbid0rkg1MkzWQ38GMpErtuEaSLUkdzcM2qdFKy6wDeVtHZKfFnXGRhVv4nQvFicJmqLYl/?app=fbl>)

Joseph Ciantar

This is a blow to the westerns warmogers. 😂

1 ч Нравится Ответить

Facebook istifadəçisinin “This is a blow to the western warmongers” şərhı siyasi onlayn diskursda nəzakətsizlik strategiyasının aydın nümunəsini təşkil edir. “**Western warmongers**” (qərbyönlü müharibə qızıışdırıcıları) ifadəsi **birbaşa nəzakətsizlik (bald-on-record impoliteness)** təhqir kimi çıxış edir və Qərb siya-sətçilərinin müharibəni aktiv şəkildə təşviq edən və ya arzulayan şəxslər kimi təs-nif etməklə hədəf qrupunun **pozitiv simasına** birbaşa hücum edir. Rəydə ifadənin tonu müəyyən bir **ələ salıcı məmnunluq (sarcasm/mockery)** hissi yaradır. Ümu-milikdə, şərh birbaşa təhqir, mənəvi alçaltma və ələ salmadan istifadə edir və bun-ların hamısı qrupun etibarlılığını və niyyətlərini zəiflətməyə, onları dəyərsizləşdir-məyə yönəlmişdir.

YouTube, ən böyük video-paylaşma platformalarından biri olaraq, təkcə əy-ləncə və maarifləndirici məzmun təqdim etmir, həm də ictimai müzakirələr, o cümlədən siyasi mövzular üçün mühüm bir məkan rolunu oynayır. YouTube şərh-lərində çox vaxt mübahisə və qarşıdurma yarada bilən nəzakətsizlik markerləri də istifadə olunur.

(3) **Şərh 1. Epidemic health in a century.. how many epidemics you have in a century???** 🤔🤔

<https://www.youtube.com/watch?v=2ec4Oa2L1fo&lc=UgzY9oted-vV-woMwp54AaABAg>

@zelkoification • 1 il öncə

epidemic health in a century.. how many
epidemics you have in a century??? 🤔🤔

2024-cü ildə The Guardian YouTube kanalında prezident seçkiləri ərəfəsin-də Donald Trump və rəqibi Kamala Harris arasında keçirilmiş siyasi debatla bağlı istifadəçilər tərəfindən müxtəlif şərhlər paylaşılmışdır. Yuxarıda qeyd olunan şərhdə istehza və məsxərə yönümlü nəzakətsizlik (sarcasm and mock impolite-ness) strategiyasından istifadə olunmuşdur. Sual formasında təqdim olunan ifadə istehzal və məzəli ton yaradır. Şərhdə işlədilən “???” üçlü sual işarəsi inamsızlıq və ironiya təsiri gücləndirir. Həmçinin şərhdəki (🤔🤔) emoji-ləri gülüş və lağətmə tonunu daha da artıraraq mesajın istehzal xarakterini möhkəmləndirir.

Nəticə. Məqalədə Instagram, YouTube və Facebook sosial media platformala-rında paylaşılmış şərhlərdə nəzakətsizlik markerlərinin pragmatik aspektləri araş-dırılmış və diskurs analizi aparılmışdır. Təhlilin nəticələri göstərir ki, J. Culpeper tərəfindən təqdim olunan nəzakətsizlik strategiyaları arasında birbaşa nəzakətsizlik (bold on record), istehza və saxta nəzakətlilik (sarcasm and mockery) və müsbət nəzakətsizlik (positive impoliteness) strategiyaları daha pox müşahidə olunur. Əsasən iki strategiya – birbaşa nəzakətsizlik və istehza/saxta nəzakətlilik – istifadəçilərə birbaşa tənqid, ironiya və istehzal ifadələrdən geniş şəkildə yararlanmaq imkanı verir və sosial media diskursunda daha çox üstünlük təşkil edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal medianın yaratdığı imkanların, yəni ano-nimlik, sosial cavabdehliyin azalması kompüter vasitəli kommunikasiya pro-se-sində istifadəçilərə dili daha sərbəst işlətməyə şərait yaratdığını vurğulayır. Sosial mediada ünsiyyətin sürətli, emosional və senzurasız olması nəticəsində nəzakətli nitq normalarının tez-tez pozulduğu qeyd edilir. Instagram, YouTube, Facebook

və digər platformalarda aqressiv ifadələrin, təhqir və qeyri-etik emoji-lərin artması dilçi, sosioloq və psixoloqların diqqətini cəlb edir. Rəqəmsal platformalarda sarkazm, saxta nəzakətsizlik, hədə və birbaşa nəzakətsizlik kimi strategiyalardan çox vaxt diqqət çəkmək, emosional reaksiya yaratmaq və izləyici toplamaq məqsədilə istifadə olunur.

1. Ədəbiyyat:

2. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
3. Bousfield, D. (2008). *Impoliteness in interaction*. John Benjamins Publishing Company.
4. Culpeper, J. (1996). Toward an anatomy of impoliteness. *Journal of Pragmatics*, 25(3), 349-367.
5. Culpeper, J. (2005). Impoliteness and entertainment in the television quiz show: The Weakest Link. *Journal of Politeness Research: Language, Behaviour, and Culture*, 1(1), 35-72.
6. Culpeper, J. (2011). *Impoliteness: Using language to cause offence*. Cambridge University Press.
7. Danesi, M. (2017). *The semiotics of emoji: The rise of visual language in the age of the Internet*. Bloomsbury Publishing.
8. Kusmanto, H., & Purbawati, C. (2019). Impoliteness commenting on social media Instagram: A politico-pragmatic study. *Jurnal Kata*, 3(2).
9. Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge University Press.
10. Suler, J. (2004). The online disinhibition effect. *CyberPsychology & Behavior*, 7(3), 321-326.
11. Thompson, R., & Agyekum, K. (2016). Impoliteness: The Ghanaian standpoint. *International Journal of Society, Culture & Language*, 4(1), 20-33.
12. Virginia, F., & Ambalegin, A. (2023). MasterChef Canada judges' strategies for giving compliments in the Season 7 finale. *Anaphora: Journal of Language, Literary, and Cultural Studies*, 6(2), 103-117.
<https://doi.org/10.30996/anaphora.v6i2.8689>
13. Yule, G. (1996). *Pragmatics*. Oxford University Press.

Khatira Huseynova

Summary

**DISCOURSE ANALYSIS OF IMPOLITENESS MARKERS IN
SOCIAL MEDIA COMMENTS**

The article examines how computer-mediated communication and the anonymity of social media encourage users to break traditional norms of polite language, leading to a rise in impoliteness, aggression, and offensive expressions on platforms like Instagram, Facebook, YouTube, and TikTok. It highlights that the fast, emotional, and largely unregulated nature of online interaction reduces social responsibility and weakens emotional filters, making impolite behavior more common. The study reviews the theoretical foundations of impoliteness, focusing on frameworks developed by J. Culpeper, who identifies several impoliteness strategies such as bald-on-record attacks, positive and negative impoliteness, off-record impoliteness, and sarcasm/mock politeness. Other scholars like Brown & Levinson, Bousfield, and Haugh are also discussed for their contributions to politeness and impoliteness theory. In the practical part, the article

analyzes real social media comments from Instagram, Facebook, and YouTube, showing how users employ various impoliteness markers – including sarcasm, mockery, direct insults, rhetorical questions, and derogatory labeling – to criticize public figures, undermine social status, or provoke emotional reactions. Emojis further intensify these impolite tones. The study concludes that investigating impoliteness in online discourse is crucial for understanding modern digital communication patterns.

Хатира Гусейнова

Резюме

**ДИСКУРСИВНЫЙ АНАЛИЗ МАРКЕРОВ НЕВЕЖЛИВОСТИ
В КОММЕНТАРИЯХ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ**

Статья рассматривает, как компьютерно-опосредованная коммуникация и анонимность в социальных сетях побуждают пользователей нарушать традиционные нормы вежливого языка, что приводит к росту невежливости, агрессии и оскорбительных выражений на таких платформах, как Instagram, Facebook, YouTube и TikTok. Подчеркивается, что быстрый, эмоциональный и в значительной степени нерегулируемый характер онлайн-взаимодействия снижает социальную ответственность и ослабляет эмоциональные фильтры, делая невежливое поведение более распространённым. В исследовании рассматриваются теоретические основы невежливости, уделяя особое внимание моделям, разработанным Дж. Калпепером, который выделяет несколько стратегий невежливости: прямые нападения (bald-on-record), позитивную и негативную невежливость, скрытую невежливость и сарказм/мнимую вежливость. Обсуждаются также труды других исследователей, таких как Браун и Левинсон, Боусфилд и Хо, внесших значительный вклад в развитие теории вежливости и невежливости. В практической части статьи анализируются реальные комментарии пользователей Instagram, Facebook и YouTube, демонстрируя, как они используют различные маркеры невежливости – включая сарказм, насмешки, прямые оскорбления, риторические вопросы и уничижительные ярлыки – чтобы критиковать публичных фигур, подрывать социальный статус или вызывать эмоциональные реакции. Эмодзи усиливают оскорбительный или насмешливый тон высказываний. В заключение отмечается, что исследование невежливости в онлайн-дискурсе имеет важное значение для понимания современных моделей цифровой коммуникации.

Rəyçi: prof. A.Y.Məmmədov

Xuraman Mirzəyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0000-0002-0021-5453>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.057>

ADPOZİSİYALARIN PSIXOLOJİ REALLIĞI: KOQNİTİV VƏ PSIXOLİŊQVİSTİK TƏHLİL

Açar sözlər: *adpozisiya, psixoloji reallıq, koqnitiv dilçilik, psixolinqvistika, diskurs, məkan münasibətləri.*

Keywords: *adpositions, cognition, psycholinguistics, discourse, spatial relations.*

Ключевые слова: *предлоги, когнитивная лингвистика, психолингвистика, дискурс, пространственные отношения.*

Giriş. Müasir dilçilikdə dilin yalnız struktur sistemi kimi deyil, eyni zamanda idraki fəaliyyətin bir forması kimi öyrənilməsi geniş yayılmışdır. Bu yanaşma dil vahidlərinin insan şüurunda formalaşması və istifadəsini araşdırmağa imkan verir. Bu baxımdan adpozisiyalar xüsusi maraq doğurur, çünki onlar həm konkret məkan münasibətlərini, həm də mücərrəd əlaqələri ifadə edən universal dil vahidlərindən biridir. İnsanlar bu vahidlər vasitəsilə yalnız fiziki yerləşməni deyil, həm də abstrakt münasibətləri ifadə edir. [1, s.7]

Ənənəvi qrammatik təsnifatda adpozisiyalar köməkçi sözlər kimi təqdim edilsə də, müasir tədqiqatlar göstərir ki, onların funksiyası daha genişdir. İnsan ətraf mühiti qavrayarkən obyektlər arasındakı münasibətləri müəyyən edir və bunları dil vasitəsilə ifadə edir. Adpozisiyalar bu prosesin əsas mexanizmlərindən biridir və məkan təcrübəsinin dilə transformasiyasını təmin edir [2].

Mövzumuzun aktuallığı həm də onun tətbiqi əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Xüsusilə ikinci dil öyrənənlər üçün adpozisiyalar ən çətin sahələrdən biridir. Bunun səbəbi onların çoxmənalılığı və kontekstdən asılılığıdır. Bu baxımdan onların psixoloji reallığının öyrənilməsi tədris metodikasının inkişafı üçün vacibdir [3,5,6].

Tədqiqatımızın əsas məqsədi adpozisiyaların psixoloji reallığını kompleks şəkildə araşdırmaqdır. İlk növbədə idraki əsasları müəyyənləşdirmək və mətn daxilində araşdırma nəticələrini anlamaq lazımdır. Bu yolun davamında psixolinqvistik əməl prosesini izah etməklə, eyni zamanda diskurs funksiyalarının təhlil olunması mənişməmə mexanizmini sistemləşdirəcəyik.

Adpozisiyaların psixoloji reallığını anlamaq üçün onların yalnız dil sistemindəki yerini deyil, həm də insanın idrak mexanizmləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almaq zəruridir. Müasir koqnitiv dilçilik göstərir ki, dil vahidləri insanın real təcrübəsinin mücərrəd forması kimi təzahür edir və bu baxımdan adpozisiyalar məkan münasibətlərinin başlıca ifadə vasitələrindən biri hesab olunur [1]. İnsan ətraf mühiti qavrayarkən obyektlər arasındakı məkan əlaqələrini – istiqamət, məsafə, daxilolma və səthi təmas kimi kateqoriyaları nəzərə alır. Bu ilkin idraki

kateqoriyalar sonradan dil vasitəsilə simvollaşdırılır və adpozisiyalar məhz bu simvollaşdırma prosesinin nəticəsi kimi çıxış edir [1].

Bu baxımdan adpozisiyaların mənası statik və dəyişməz struktur kimi deyil, dinamik və kontekstlə şərtlənən fenomen kimi qəbul edilməlidir. Onların semantik yükü yalnız fiziki məkan münasibətləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda zaman, səbəb-nəticə və sosial münasibətlər kimi abstrakt sahələri də əhatə edir. Məsələn, fiziki “üzərində” münasibəti metaforik şəkildə “məsuliyyət üzərindədir” kimi ifadələrdə tətbiq olunur. Bu tip genişlənmə idrakın metaforik təşkilini və konseptual xəritələndirmə mexanizmini əks etdirir [2,3].

Psixolinqvistik baxımdan adpozisiyaların emalı çoxhissəli proses kimi xarakterizə olunur. Dilin qavranılması zamanı beyin yalnız leksik vahidləri tanımır, eyni zamanda həmin vahidlərin yaratdığı konseptual və vizual modelləri aktivləşdirir. Xüsusilə, məkan münasibətlərini ifadə edən adpozisiyalar üçün vizual təsəvvür mühüm rol oynayır. Eksperimental tədqiqatlar göstərir ki, insanlar dəqiqləşdirilmiş məkan münasibətlərini ifadə edən konstruksiyaları daha sürətli və daha az koqnitiv yük ilə anlayırlar. Əksinə, qeyri-dəqiq və mücərrəd istifadə halları əlavə idraki resurs tələb edir və bu da emal müddətinin uzanmasına səbəb olur [2], [3].

Adpozisiyaların psixoloji reallığının digər mühüm göstəricisi onların yaddaşda necə təşkil olunmasıdır. Tez-tez istifadə olunan konstruksiyalar zamanla avtomatlaşır və şüurdan asılı olmadan istifadə olunur. Bu, onların əqli leksikonda sabit struktur kimi saxlanıldığını göstərir [2]. Beləliklə, adpozisiyalar yalnız semantik vahid deyil, həm də davamlı bilik kimi fəaliyyət göstərir.

Diskurs səviyyəsində adpozisiyaların rolu daha da aydın şəkildə ortaya çıxır. Müasir diskurs nəzəriyyələri göstərir ki, mətnin məna bütövlüyü yalnız leksik vahidlərin toplusu ilə deyil, onların qarşılıqlı əlaqəsi ilə formalaşır. Adpozisiyalar bu əlaqəni təmin edən əsas mexanizmlərdən biridir. Onlar referentlər arasında münasibət yaradır, hadisələrin məkan və məntiqi strukturunu müəyyən edir və mətnin məntiqi ardıcılığını təmin edir [3], [4].

Məsələn, bir hekayə mətnində “otağın içində”, “masanın yanında”, “qapının arxasında” kimi ifadələr oxucuya hadisələrin məkan quruluşunu təsəvvür etməyə imkan verir. Bu isə diskursun şərhini asanlaşdırır və məna quruculuğunu sistemləşdirir. Bu baxımdan adpozisiyalar yalnız cümlə daxilində deyil, bütöv diskurs daxilində funksional əhəmiyyət kəsb edir [3].

Adpozisiyaların mənimsənməsi prosesi də onların psixoloji reallığını təsdiqləyən mühüm amillərdən biridir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, məkan münasibətlərinin qavranılması dil mənimsənməsindən əvvəl formalaşan idrak inkişafının əsas komponentlərindən biridir. Uşaq əvvəlcə fiziki mühitdə obyektlərin yerləşməsini müşahidə edir, daha sonra bu münasibətləri ümumiləşdirir və nəhayət onları dil vasitəsilə ifadə etməyə başlayır. Bu ardıcılıq dil strukturlarının idrak inkişafı ilə sıx bağlı olduğunu göstərir [5].

İkinci dil öyrənilməsi kontekstində adpozisiyaların mənimsənilməsi daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Bunun əsas səbəbi dillərarası konseptual fərqlərdir. Eyni məkan münasibəti müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə kodlaşdırıla bilər və bu da öyrənənlər üçün çətinlik yaradar. Bundan əlavə, adpozisiyaların çoxmənalılığı və kontekst asılılığı onların düzgün istifadəsini daha da çətinləşdirir. Bu səbəbdən

müasir metodikada vizual modelləşdirmə və kontekst əsaslı təlim yanaşmaları daha effektiv hesab olunur [4].

Beləliklə, aparılan təhlil göstərir ki, adpozisiyalar çoxsəviyyəli sistemin tərkib hissəsidir. Onların psixoloji reallığı idrak, dil və diskurs səviyyələrinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır və yalnız formal qrammatik çərçivədə izah edilə bilməz [1], [3].

Aparılan tədqiqatın nəticələri adpozisiyaların ənənəvi qrammatik təsnifatının onların funksional və psixoloji mahiyyətini tam şəkildə əks etdirmədiyini göstərir. Ənənəvi yanaşmada bu vahidlər əsasən sintaktik əlaqələndirici element kimi qəbul edilir. Lakin əldə olunan nəticələr göstərir ki, bu yanaşma adpozisiyaların yalnız səthi xüsusiyyətlərini izah edir və onların dərin idraki əsaslarını nəzərə almır [1].

Koqnitiv yanaşma isə bu boşluğu dolduraraq adpozisiyaların insanın məkan təcrübəsi ilə birbaşa əlaqəli olduğunu ortaya qoyur. Bu yanaşmaya görə, adpozisiyalar konseptual strukturların dil səviyyəsində təzahürüdür və onların mənası real təcrübədən ayrılmazdır. Bu isə onların psixoloji reallığını daha inandırıcı şəkildə izah edir [2].

Psixolinqvistik sübutlar da bu nəticəni dəstəkləyir. Emal sürəti, vizual uyğunluq və yaddaş sabitliyi kimi göstəricilər adpozisiyaların beynin konseptual sisteminə inteqrasiya olunduğunu göstərir. Bu fakt onların yalnız dil vahidi deyil, həm də idraki struktur olduğunu təsdiqləyir [2], [3].

Diskurs yanaşması isə əlavə bir perspektiv təqdim edir. Bu yanaşma göstərir ki, adpozisiyaların funksiyası yalnız cümlə daxilində deyil, mətn səviyyəsində də özünü göstərir. Onlar mətndə məntiqi ardıcılığı təmin edir və referentlərə yönəlməni tənzimləyir. Bu isə onların kommunikativ əhəmiyyətini artırır [3].

Beləliklə, müzakirə nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, adpozisiyaların tam izahı yalnız bir nəzəri çərçivə ilə mümkün deyil. Ən effektiv yanaşma kompozisional, koqnitiv və diskurs modellərinin inteqrasiyasıdır [1], [3].

Təqdim olunan tədqiqat adpozisiyaların psixoloji reallığının çoxşaxəli və kompleks xarakter daşdığını göstərir. Əldə edilən nəticələrə əsasən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, bu vahidlər yalnız qrammatik sistemin elementi kimi deyil, həm də idrak proseslərinin dil səviyyəsində ifadəsi kimi çıxış edir.

Birincisi, adpozisiyaların mənası insanın məkan təcrübəsi ilə sıx bağlıdır və bu onların semantik strukturunun əsasını təşkil edir [1]. İkincisi, psixolinqvistik sübutlar göstərir ki, bu vahidlər beynin konseptual və vizual sistemləri ilə inteqrasiya olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərir [2]. Üçüncüsü, diskurs səviyyəsində adpozisiyalar mətnin strukturlaşdırılmasında mühüm rol oynayır [3].

Bundan əlavə, adpozisiyaların mənimsənilməsi prosesinin mərhələli xarakter daşması onların idrak inkişafı ilə sıx bağlı olduğunu təsdiqləyir [5]. Bu fakt dil və düşüncə arasındakı qarşılıqlı əlaqənin bir daha sübutudur.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, adpozisiyalar dil və idrak arasında körpü rolunu oynayan kompleks vahidlər kimi qiymətləndirilməlidir. Onların araşdırılması həm nəzəri dilçilik, həm də tətbiqi sahələr üçün geniş perspektivlər açır [1], [4].

Ədəbiyyat:

1. Rhee, S. (2021). *Linguistic Forms at the Border of Lexis and Grammar: Grammaticalization of Adpositions across Languages*. Global Contents Publisher.
2. Yin, X., & Ni, J. (2025). Analysis of English Prepositions based on Cognitive Linguistics. *International Journal of Education and Humanities*, 18(1), 26-31.
3. Grudzińska, J. (2023). Lexicon and Logic: A Corpus-Based Investigation into Prepositional Senses. *Journal of Semantics*, 40(4), 621-650.
4. Gainutdinova, A. F., Troshkina, T. P., & Gabdreeva, N. V. (2024). Russian Preposition Grammar Variability. *Cuadernos de Rusística Española*, 20, 103-112.
5. Çabuk-Balli, S. (2023). Cross-linguistic Influence in Adposition Acquisition. *International Journal of Multilingualism*, 20(3), 697-716.
6. Islomova, Z. A., & Omonova, M. (2025). Syntactico-Semantic Features of English Prepositions. *Journal of Applied Science and Social Science*, 15(12), 585-589.
7. Oxford Handbook of Word Classes. (2023). Oxford University Press.

Khuraman Mirzayeva

Summary

**THE PSYCHOLOGICAL REALITY OF ADPOSITIONS:
A COGNITIVE AND PSYCHOLINGUISTIC ANALYSIS**

This paper investigates the psychological reality of adpositions from cognitive and psycholinguistic perspectives. The study demonstrates that adpositions reflect human spatial experience and function as conceptual structures in language [1]. Their acquisition is closely related to cognitive development and contextual processing [2]. Psycholinguistic evidence shows that prototypical spatial meanings are processed more efficiently and retained more effectively in memory. At the discourse level, adpositions ensure textual coherence and relational structuring [3]. The findings indicate that adposition acquisition is a multi-layered cognitive process linking language and cognition.

Хураман Мирзоева

Резюме

**ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ АДПОЗИЦИИ:
КОГНИТИВНЫЙ И ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

В статье анализируется психологическая реальность предлогов в рамках когнитивной и психолингвистической теории. Показано, что предлоги отражают пространственный опыт человека и являются частью концептуальных структур языка [1]. Их усвоение связано с когнитивным развитием и контекстом [2]. Психолингвистические исследования подтверждают, что прототипические значения обрабатываются быстрее и легче запоминаются. На уровне дискурса предлоги обеспечивают связность текста и логическую организацию [3]. Результаты показывают, что усвоение предлогов является многоуровневым когнитивным процессом.

Rəyçi: dos. A.K.Nasıyeva

Aynur Hümətova
"CA Academy" tədris mərkəzi

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.068>

İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *zərflik budaq cümlələri, zaman budaq cümlələri, sintaktik xüsusiyyətlər, tabelilik bağlayıcıları*

Keywords: *adverbial clauses, temporal clauses, syntactic features, subordinating conjunctions*

Ключевые слова: *обстоятельственные придаточные предложения, придаточные времени, синтаксические особенности, подчинительные союзы*

Giriş. Dilçilikdə mürəkkəb cümlələrin sintaktik quruluşunun öyrənilməsi dilin funksional və kommunikativ xüsusiyyətlərinin daha dərinədən dərk edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mürəkkəb cümlənin əsas komponentlərindən biri olan budaq cümlələri baş cümlə ilə müxtəlif məna münasibətləri yaradır və nitqin məntiqi ardıcılığını, semantik bütövlüyünü təmin edir. Zaman budaq cümlələri hadisə və hərəkətlərin zaman baxımından əlaqələndirilməsində, onların ardıcılığının, eyni vaxtda və ya müxtəlif zaman kəsiklərində baş verməsinin ifadəsində xüsusi rol oynayır.

İngilis dilində zaman budaq cümlələri *when, while, before, after, until, since, once, as soon as, whenever* və digər tabelilik bağlayıcıları vasitəsilə formalaşır[1]. Bu strukturlar hadisələrin zamanca bir-biri ilə bağlılığını bildirməklə kifayətlənmir, onlar həm də mətnin quruluşunda, fikrin ardıcıl təqdimində və fikir axınındakı məna əlaqələrinin tənzimlənməsində həlledici rol oynayır. Məhz bu səbəbdən, zaman budaq cümlələrinin araşdırılması sintaktik çərçivə ilə məhdudlaşmır, bu yanaşma həm də semantik, pragmatik və funksional çarları ilə elmi aktuallığını qoruyub saxlayır.

Son illərdə mürəkkəb cümlələrin strukturunun funksional dilçilik, koqnitiv dilçilik və diskurs təhlili çərçivəsində araşdırılması zaman budaq cümlələrinə dair yeni yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Çağdaş dilçilik tədqiqatlarında bu cür birləşmələr sadəcə cümlələri bir-birinə bağlayan vasitələr kimi görülmür. Onlar mətnin bütövlüyünü və axıcılığını qoruyan, fikrin çatdırılmasında informasiya yükünü tənzimləyən və kommunikativ məqsədə xidmət edən vacib dil elementləridir. Belə ki, bu budaq cümlələr vasitəsilə danışan və ya yazan şəxs sadəcə zamanı göstərmir, məlumatın ardıcılığını və məna çarlarını istədiyi formada tənzimləyərək oxucu üçün daha anlaşıqlı bir mətn strukturu yaradır.

Zaman budaq cümlələrinin sintaktik quruluşu, onların baş cümləyə nə dərəcədə dərinədən bağlanması, zaman və aspekt mənalarının bir-birini necə tamamlaması dilçiliyin **aktual** problemlərindəndir. Budaq cümlənin cümlə daxilindəki ye-

rinin dəyişməsi ilə ortaya çıxan yeni məna çalarları və işlənmə xüsusiyyətləri geniş və dərin tədqiqatlara ehtiyac duyulan vacib məsələlərdəndir.

Tədqiqatın **məqsədi** ingilis dilində zaman budaq cümlələrinin struktur və funksional xüsusiyyətlərini kompleks şəkildə təhlil etmək, onların sintaktik quruluşunu, semantik münasibətlərini və diskursdakı rolunu müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqat çərçivəsində zaman budaq cümlələrinin formalaşma vasitələri, cümlədaxili mövqeyi, zaman və aspekt uyğunluğu, həmçinin kommunikativ funksiyaları dilçilik nəzəriyyələri əsasında təhlil edilir. Əldə olunan nəticələrin ingilis dili sintaksisinin daha dərinədən öyrənilməsinə, müqayisəli dilçilik sahəsində yeni yanaşmaların formalaşmasına və xarici dilin tədrisində zaman budaq cümlələrinin istifadəsinin daha səmərəli izahına töhfə verəcəyi gözlənilir.

İngilis dilində zaman budaq cümlələri mürəkkəb cümlənin ən geniş yayılmış tabeli sintaktik vahidlərindən biridir. Bu cür budaq cümlələr baş cümlədə hərəkət və ya hadisənin zamanını müəyyənləşdirir, hadisələr arasında əvvəl-sonra münasibətlərini, eyni vaxtda baş verməni və ya müəyyən zaman çərçivəsində həyata keçən prosesləri ifadə edir. Zaman budaq cümlələri mürəkkəb cümlənin semantik bütövlüyünün və məntiqi ardıcılığının formalaşmasında mühüm rol oynayır[2].

Dilçilikdə zərflik budaq cümlələri mürəkkəb cümlənin strukturunda mühüm sintaktik vahidlərdən biri hesab olunur. Onlar baş cümlədə ifadə olunan predikativ məzmunu zaman, səbəb, şərt, məqsəd, nəticə, güzəşt və digər semantik münasibətlər baxımından tamamlayaraq cümlənin məna bütövlüyünü təmin edir. Zərflik budaq cümlələri yalnız tabelilik əlaqəsini ifadə edən formal konstruksiya deyil, mürəkkəb cümlənin informasiya strukturunu formalaşdıran funksional komponent kimi çıxış edir.

Werner Frey (2012) zərflik budaq cümlələrini sintaktik inteqrasiya səviyyəsinə görə *Central Adverbial Clauses*, *Peripheral Adverbial Clauses* və *Non-integrated Adverbial Clauses* olmaqla üç qrupa ayırır. Müəllifin yanaşmasına əsasən, bu bölgü budaq cümlələrinin baş cümlə ilə qurduğu sintaktik və semantik əlaqənin dərəcəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu məqalədə *Central Adverbial Clauses* termini "baş cümlə ilə inteqrasiya olunmuş zərflik budaq cümlələri" kimi qəbul edilir. Bu qrupa daxil olan budaq cümlələri baş cümlənin predikativ məzmunu ilə vahid sintaktik struktur yaradır və onun semantik interpretasiyasını tamamlayır[3].

Zərflik budaq cümlələrinin sintaktik xüsusiyyətləri onların yalnız tabelilik əlaqəsini ifadə etməsi ilə məhdudlaşmır. Bu konstruksiyalar məlumatların formalaşması, kommunikativ prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi və mətnin semantik bütövlüyünün formalaşdırılmasında mühüm rol oynayan sintaktik-funksional vahidlər kimi çıxış edir.

Baş cümlə ilə inteqrasiya olunmuş zərflik budaq cümlələrindən fərqli olaraq, periferik zərflik budaq cümlələri baş cümlə ilə daha zəif sintaktik əlaqəyə malikdir. Bu sintaktik vahidlər baş cümlədə ifadə olunan konkret hərəkət və ya hadisədən daha çox bütöv fikrə, danışanın mövqeyinə və ya nitq aktına münasibət bildirir. Buna görə də onların funksiyası hadisələr arasında semantik əlaqə yaratmaqla məhdudlaşmır, diskursun təşkilində və informasiyanın şərhində də iştirak edir[3].

Werner Frey-in təsnifatında periferik zərflik budaq cümlələri sintaktik inteqrasiya səviyyəsinin aşağı olması ilə səciyyələnir. Bu budaq cümlələr baş cümlənin predikativ strukturunun ayrılmaz hissəsi hesab edilmir və onların mövqeyi, in-

tonasiyası, eləcə də diskursdakı funksiyası baş cümlə ilə inteqrasiya olunmuş budaq cümlələrdən fərqlənir. Onlar çox vaxt danışanın qiymətləndirməsini, izahını və ya əlavə şərhini ifadə edən vahidlər kimi çıxış edir[3].

Periferik zərflik budaq cümlələrinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların kommunikativ müstəvidə daha geniş istifadə olunmasıdır. Bu vahidlər əsas fikri məhdudlaşdırmaqdan daha çox, onu izah edir, şərh edir və ya müəyyən pragmatik çalarlarla zənginləşdirir. Buna görə onlar mətnin koherentliyinin təmin edilməsində, informasiyanın mərhələli şəkildə təqdim olunmasında və müəllif mövqeyinin ifadəsində mühüm rol oynayır[3].

Sintaktik baxımdan periferik zərflik budaq cümlələrinin mövqeyi nisbətən sərbəstdir. Onların cümlənin əvvəlində, ortasında və ya sonunda işlənməsi mümkün olsa da, bu dəyişiklik əsas semantik münasibətə deyil, daha çox kommunikativ vurğuya və diskursun təşkilinə təsir göstərir.

Zərflik budaq cümlələrinin sintaktik davranışı onların baş cümlə ilə qurduğu struktur münasibətlər, cümlədaxili mövqeyi və kommunikativ funksiyası ilə müəyyən olunur. Bu vahidlər mürəkkəb cümlənin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edərək hadisələr arasında müxtəlif semantik əlaqələrin ifadəsini təmin edir.

İngilis dilində zərflik budaq cümlələri baş cümlədən əvvəl, sonra və bəzi hallarda onun daxilində işləyə bilər. Budaq cümlənin mövqeyi əsasən kommunikativ məqsəddən və müəllifin informasiyanı təqdim etmə strategiyasından asılıdır. Cümlənin əvvəlində işləyən zərflik budaq cümlələri adətən hadisənin başvermə şəraitini əvvəlcədən müəyyənləşdirərək oxucunu əsas informasiyaya hazırlayır. Əksinə, budaq cümlənin baş cümlədən sonra verilməsi əsas fikrin ön plana çıxmasına, əlavə məlumatın isə sonradan təqdim edilməsinə şərait yaradır.

Zərflik budaq cümlələrinin sintaktik davranışında intonasiya və durğu işarələri də vacib məsələlərdəndir. Xüsusilə yazılı nitqdə budaq cümlənin mövqeyi vergülün işlənməsi ilə sıx bağlıdır və bu, cümlənin semantik sərhədlərini müəyyənləşdirir. Budaq cümlənin struktur mövqeyi isə informasiya fokusuna təsir göstərərək tema-rema münasibətlərinin formalaşmasına xidmət edir. Nəticədə eyni semantik münasibət müxtəlif sintaktik quruluşlarda ifadə oluna bilər, lakin kommunikativ vurğunun istiqaməti dəyişir.

Zərflik budaq cümlələrinin sintaktik inteqrasiyası dilçilikdə müxtəlif nəzəri istiqamətlər çərçivəsində fərqli şəkildə izah olunur. Ənənəvi qrammatikada əsas diqqət budaq cümlənin baş cümlə ilə formal tabelilik əlaqəsinə yönəldildiyi halda, müasir sintaktik və funksional yanaşmalarda onların semantik və diskurs xüsusiyyətləri də təhlilin mühüm elementi kimi qəbul edilir.

Werner Frey zərflik budaq cümlələrinin baş cümlə ilə əlaqəsini sintaktik inteqrasiya dərəcəsi əsasında izah edir. Onun fikrincə, budaq cümlələrin struktur xüsusiyyətləri təkcə tabelilik bağlayıcısı ilə müəyyən olunmur. Onların cümlədaxili mövqeyi, sintaktik asılılıq səviyyəsi və kommunikativ funksiyası da bu əlaqənin xarakterini müəyyənləşdirən əsas amillərdəndir. Bunlar zərflik budaq cümlələrinin struktur xüsusiyyətlərini sistemli izah etməyə kömək edir[3].

R. Quirk və başqaları isə zərflik budaq cümlələrini əsasən onların ifadə etdiyi semantik xüsusiyyətlərə görə təsnif edir və zaman, səbəb, şərt, məqsəd, nəticə, güzəşt və digər növlərini fərqləndirirlər[4]. Burada əsas diqqət budaq cümlənin mürəkkəb cümlədə yerinə yetirdiyi sintaktik funksiyaya və istifadə olunan tabeli-

lik bağlayıcılarına yönəldilir. Huddleston və Pullum budaq cümlələrin sintaktik quruluşunu daha qrammatik göstəricilər əsasında izah edərək onların predikativ xüsusiyyətlərini və struktur mövqeyini ön plana çəkirlər[5].

Sistem-funksional dilçilikdə Halliday zərflik budaq cümlələrini yalnız sintaktik vahid deyil, diskursun təşkilində iştirak edən funksional komponent kimi qiymətləndirir. Onun fikrincə, budaq cümlələr informasiyanın ardıcıl şəkildə təqdim olunmasına, mətn daxilində məna əlaqələrinin qurulmasına və kommunikativ məqsədin həyata keçirilməsinə xidmət edir[6].

Zaman budaq cümlələri zərflik budaq cümlələrinin ən geniş yayılmış növlərindən biri olmaqla, baş cümlədə ifadə olunan hərəkət və ya hadisənin zamanını müəyyənləşdirir və hadisələr arasında temporal əlaqələrin qurulmasına xidmət edir. Bu tip budaq cümlələr hadisələrin ardıcılığını, eyni vaxtda baş verməsini, əvvəl və ya sonra reallaşmasını ifadə etməklə mürəkkəb cümlənin semantik bütövlüyünü təmin edir.

İngilis dilində zaman budaq cümlələri əsasən *when*, *while*, *before*, *after*, *until*, *since*, *once*, *whenever* və *as soon as* kimi bağlayıcılarla qurulur. Bunların hər biri hadisələr arasında fərqli zaman münasibətini ifadə etdiyindən, onların seçimi yalnız qrammatik quruluşa yox, onlar cümlənin semantik interpretasiyasına təsir göstərir. Məsələn, *before* və *after* hadisələrin ardıcılığını, *while* və *as* eyni vaxtda baş verən prosesləri, *until* isə hərəkətin zaman sərhədini ifadə edir.

Sintaktik baxımdan zaman budaq cümlələri baş cümlə ilə yüksək inteqrasiya səviyyəsinə malikdir. Onlar baş cümlənin predikativ məzmununu tamamlayır və onunla birlikdə vahid sintaktik struktur yaradır. Zaman münasibətinin hər iki komponentin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində formalaşması bu budaq cümlələri digər zərflik budaq cümlələrindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyətdir.

İngilis dilində zaman budaq cümlələrinin sintaktik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində zaman və aspekt formalarının qarşılıqlı əlaqəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Baş və budaq cümlələrdə fel formalarının seçimi hadisələrin zamanını deyil, onların davam etmə xarakterini, tamamlanma dərəcəsini və qarşılıqlı temporal münasibətlərini əks etdirir. Bu səbəbdən zaman budaq cümlələrinin sintaktik təhlili fel zamanlarının formal uyğunluğu ilə məhdudlaşmır, onların semantik qarşılıqlı təsirini də əhatə edir.

İngilis dilində zaman budaq cümlələrində gələcək zamana aid hadisələrdən bəhs edildikdə budaq cümlədə adətən *Present Simple* formasından istifadə olunur, halbuki baş cümlədə *Future Simple* və ya gələcək zamanı ifadə edən digər formalar işləyə bilər. Bu ingilis dilinin sintaktik quruluşuna xas olan əsas qanunauyğunluqlardan biridir və tabelilik münasibətlərinin qrammatik ifadə vasitələrindən hesab olunur. Məsələn: *When the meeting finishes, we will discuss the results*. Bu nümunədə budaq cümlə indiki zaman formasında olsa da, ifadə olunan hadisə gələcəyə aiddir[1].

Bununla yanaşı, zaman budaq cümlələrində *Perfect* və *Progressive* aspektlərinin işlənməsi hadisələrin daxili zaman quruluşunun daha dəqiq ifadəsinə imkan yaradır. *Present Perfect* forması müəyyən hadisənin baş cümlədəki hərəkətdən əvvəl tamamlandığını göstərdiyi halda, *Past Perfect* iki keçmiş hadisə arasındakı zaman ardıcılığını aydınlaşdırır. *Progressive* formaları isə hadisələrin davam etmə

xarakterini ön plana çıxararaq eyni vaxtda baş verən proseslər arasındakı temporal əlaqəni daha aydın şəkildə ifadə edir.

Nəticə. Aparılmış tədqiqat göstərir ki, zərflik budaq cümlələri ingilis dilinin Zaman budaq cümlələrində zaman və aspekt formalarının qarşılıqlı əlaqəsi sintaktik quruluşun mühüm komponentlərindəndir. Bu əlaqə hadisələrin zaman baxımından düzgün interpretasiyasını təmin etməklə yanaşı, mürəkkəb cümlənin semantik bütövlüyünün və kommunikativ dəqiqliyinin formalaşmasına da xidmət edir.

mürəkkəb cümlə sistemində mühüm sintaktik və funksional mövqeyə malikdir. Bu budaq cümlələr baş cümlə ilə müxtəlif dərəcəli sintaktik və semantik əlaqələr yaradaraq hadisələr arasındakı zaman, səbəb, şərt, məqsəd, nəticə və digər məna münasibətlərinin ifadəsinə xidmət edir. Zərflik budaq cümlələrinin struktur xüsusiyyətləri onların qrammatik forma ilə yanaşı, mürəkkəb cümlənin informasiya strukturunu və kommunikativ bütövlüyünü təmin edən əsas komponentlərdən olduğunu göstərir.

Tədqiqat zamanı Werner Frey-in zərflik budaq cümlələrinin sintaktik integrasiya səviyyəsinə əsaslanan təsnifatı təhlil edilmiş və bu yanaşmanın müasir sintaktik nəzəriyyələr baxımından elmi əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, baş cümlə ilə integrasiya olunmuş, periferik və integrasiya olunmamış zərflik budaq cümlələri sintaktik quruluş, semantik yük və diskurs funksiyası baxımından bir-birindən fərqlənir. Bu təsnifat zərflik budaq cümlələrinin struktur davranışını daha sistemli şəkildə izah etməyə imkan verir.

Araşdırma göstərmişdir ki, zaman budaq cümlələri baş cümlə ilə sıx sintaktik əlaqəyə malikdir. Bu cümlələr hadisələrin zaman ardıcılığını, eyni vaxtda baş verməsini və zaman münasibətlərini ifadə etməklə yanaşı, mürəkkəb cümlənin semantik bütövlüyünü və mətnin əlaqələliyini təmin edir. Zaman və aspekt formalarının qarşılıqlı əlaqəsi, budaq cümlənin cümlədaxili mövqeyi və tabelilik bağlayıcılarının funksiyaları zaman budaq cümlələrinin sintaktik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən əsas amillərdir.

Nəticə etibarilə, zərflik budaq cümlələrinin sintaktik xüsusiyyətlərinin kompleks şəkildə öyrənilməsi ingilis dilində tabelilik münasibətlərinin daha dərinədən anlaşılmasına, mürəkkəb cümlələrin strukturunun izahına və funksional sintaksis sahəsində aparılan tədqiqatların zənginləşdirilməsinə töhfə verir. Tədqiqatın nəticələri nəzəri dilçiliklə yanaşı, ingilis dilinin tədrisi, müqayisəli dilçilik və tərcüməşünaslıq sahələrində aparılacaq gələcək araşdırmalar üçün də elmi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Musayev, O. İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1986.
2. Yunusov, D. N. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Adiloğlu, 2011.
3. Frey, W. (2012). *On Two Types of Adverbial Clauses Allowing Root-Phenomena*. In: *Main Clause Phenomena: New Horizons*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
4. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik, J. (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman.
5. Huddleston, R., Pullum, G. K. (2002). *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Halliday, M. A. K., Matthiessen, C. M. I. M. (2014). *Halliday's Introduction to Functional Grammar*. London: Routledge.

7. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., Finegan, E. (1999). *Longman Grammar of Spoken and Written English*. London: Longman.
8. Comrie, B. (1985). *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Declerck, R. (1991). *Tense in English: Its Structure and Use in Discourse*. London: Routledge.
10. Kortmann, B. (1997). *Adverbial Subordination: A Typological Study in the Framework of Cognitive Grammar*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Aynur Hummatova

Summary

SYNTACTIC FEATURES OF TEMPORAL SUBORDINATE CLAUSES IN ENGLISH

This article examines the syntactic features of temporal subordinate clauses in English. The study analyzes their role in the structure of complex sentences, their syntactic and semantic relationship with the main clause, their position within the sentence, and their communicative functions. Particular attention is paid to the interaction of tense and aspect, the functional characteristics of subordinating conjunctions, and their role in expressing temporal relations. The research is based on the theoretical approaches of Werner Frey, Quirk, Huddleston, Pullum, and Halliday. The findings indicate that temporal subordinate clauses play a significant role in ensuring the semantic coherence of complex sentences, textual cohesion, and the logical organization of information.

Айнур Гумбетова

Резюме

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ВРЕМЕНИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматриваются синтаксические особенности придаточных предложений времени в английском языке. Анализируются их место в структуре сложного предложения, синтаксическая и семантическая связь с главным предложением, позиция в составе предложения и коммуникативные функции. Особое внимание уделяется взаимодействию временных и аспектуальных форм, функциональным особенностям подчинительных союзов и их роли в выражении временных отношений. Исследование основано на теоретических подходах Вернера Фрея, Р. Квирка, Родни Хаддлстона, Джеффри Пуллума и М. А. К. Холлидея. Полученные результаты показывают, что придаточные предложения времени играют важную роль в обеспечении семантической целостности сложного предложения, связности текста и последовательной организации информации.

Rəyçi: dos. A.Nacıyeva

Pərvin Musayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.305/2518-752X.1.509.2.2026.0680>

İNGİLİS DİLİNDƏ HECA STRUKTURU: ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR NƏZƏRİYYƏLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *heca strukturu, fonologiya, ənənəvi nəzəriyyələr, müasir fonoloji modellər, generativ fonologiya, fonotaktika.*

Keywords: *syllable structure, phonology, traditional theories, modern phonological models, generative phonology, phonotactics.*

Ключевые слова: *структура слога, фонология, традиционные теории, современные фонологические модели, генеративная фонология, фонотактика.*

Giriş. Heca dilçilik elmində, xüsusilə fonetika və fonologiya sahəsində ən təməl, eyni zamanda ən mürəkkəb və disskussiyalı anlayışlardan biridir. İnsan nitqinin fiziki təzahüründə ritmik və seqmental təşkilin əsas vahidi olan heca, səslərin sintaqmatik zəncirdə birbirləri ilə əlaqələnməsini və nitq axınındakı nizamlılığı tənzimləyir. İngilis dilinin fonoloji sistemində heca sadəcə tələffüz vahidi kimi deyil, vurğunun paylanması, samit klasterlərinin təşkil olunması, saitlərin uzunluq və reduksiya dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi kimi diferensial fonoloji proseslərin əsas müstəvisi kimi çıxış edir.

Uzun illər boyunca fonetistlər hecanı fiziki, akustik və artikulyasiya parametrləri çərçivəsində müəyyənləşdirməyə çalışmış, nəfəs təzyiqi, sonorluq (səslilik) və ya müəyyən əzələ gərginliyi kimi amilləri əsas götürmüşlər.

Lakin XX əsrin ikinci yarısından etibarən generativ fonologiyanın və strukturalist yanaşmaların inkişafı hecaya olan baxışı köklü şəkildə dəyişdirmişdir. Müasir nəzəriyyələrə görə, heca sadəcə ardıcıl düzülmüş səslər silsiləsi deyil, öz daxilində ciddi iyerarxik struktura, kanonik qaydalara və mücərrəd fonoloji pillələrə malik daxili sistemdir.

Bu tədqiqat işində ingilis dilində heca strukturunun nəzəri interpretasiyaları araşdırılır. Ənənəvi akustik-artikulyator nəzəriyyələr (sonorluq, nəfəs təzyiqi, qüvvət nəzəriyyələri) ilə müasir iyerarxik (Onset-Rhyme, Nucleus-Coda) və generativ (Moraik Nəzəriyyə, Optimallıq Nəzəriyyəsi) modellər qarşıqlı müqayisə olunur. Tədqiqatın əsas hədəfi ingilis dilində heca marginlərinin (başlanğıc və sonluq samit qruplarının) təşkilində ənənəvi prinsiplərin çatışmayan cəhətlərini göstərmək və müasir iyerarxik modellərin üstünlüklərini əsaslandırmaqdır.

İşin aktuallığı. İngilis dili zəngin və mürəkkəb fonotaktik struktura malik dillərdən biridir. Xüsusilə hecanın başlanğıcında (onset) üç samitə qədər (məsələn, string /strɪŋ/), sonluğunda (coda) isə dörd samitə qədər (məsələn, texts /teksts/, sixths /sɪksθs/) samit qruplaşmalarının yığılması fonetistlər qarşısında mürəkkəb fonoloji suallar qoyur. Günümüzdə ingilis dilinin global ünsiyyət vasitəsi kimi sürətli yayılması, ikinci dil kimi mənimsənilməsi prosesində tələffüz çətinlikləri-

nin analizi və süni intellekt əsaslı nitqin tanınması/sintezi sistemlərinin qurulması heca strukturunun dəqiq riyazi-fonoloji modelinin hazırlanmasını aktuallaşdırır.

Ənənəvi sonorluq və artikulyasiya nəzəriyyələrinin ingilis dilindəki fonotaktik istisnaları (məsələn, /s/ samitinin sonorluq hiyerarxiyasına zidd olaraq obstruentlərdən əvvəl gəlməsi) tam izah edə bilməməsi, müasir nəzəriyyələrin tətbiqini zəruri edir. Bu baxımdan, ənənəvi və müasir nəzəriyyələrin müqayisəli təhlili ingilis fonologiyasının fundamental problemlərinin işıqlandırılması üçün böyük nəzəri və praktiki aktualıq kəsb edir.

İşin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakı məqamlarla şərtlənir:

İngilis dili materialında heca strukturuna daxil olan leksik vahidlərin ənənəvi sonorluq hiyerarxiyası ilə yanaşı müasir iyerarxik (Onset-Rhyme) və moraiik modellər əsasında paralel təhlili aparılmışdır.

İngilis dilindəki frikativ /s/ səsinin anomalous (anomal) fonotaktik davranışı ənənəvi sonorluq prinsipləri və müasir "ekstrametrikallıq" (extrametricality) anlayışı çərçivəsində müqayisə olunaraq yenidən qiymətləndirilmişdir.

Optimallıq Nəzəriyyəsi (Optimality Theory) çərçivəsində ingilis dilində heca sərhədlərinin tənzimlənməsi üzrə məhdudiyyətlər hiyerarxiyası sistemləşdirilmişdir.

Heca strukturunun ənənəvi nəzəriyyələri

Ənənəvi fonetika və fonologiyada heca anlayışı fiziki, fizioloji və akustik meyarlar əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Bu sahədə irəli sürülən ən mühüm üç nəzəriyyə aşağıdakılardır:

Nəfəs təzyiqi nəzəriyyəsi (Chest Pulse / Expiratory Theory)

R.H. Stetson tərəfindən inkişaf etdirilmiş bu nəzəriyyəyə görə, hər bir heca diafraqma və qabırğalararası əzələlərin tək bir nəfəs təkanına (chest pulse) cavab verir. Nəfəs təkanı zamanı ağciyərlərdən havanın qəfil çıxışı hecanın nüvəsini yaradır, samitlər isə havanın qarşısını kəsən və ya məhdudlaşdıran klapanlar rolunu oynayır. Stetson hecanı sırf fizioloji motor prosesi kimi izah edirdi. Lakin sonrakı elektromyoqrafik (EMG) tədqiqatlar göstərdi ki, hər bir heca üçün ayrı-ayrı müstəqil muskul təkanları mövcud deyil; xüsusilə sürətli nitq zamanı bir neçə heca tək bir nəfəs dalğasında tələffüz olunur. Bu səbəbdən nəfəs təzyiqi nəzəriyyəsi hecanın lingvistik mahiyyətini tam əks etdirməkdə yetərsiz qalmışdır.

Qüvvət / İntensivlik nəzəriyyəsi (Prominence Theory)

Daniel Cons tərəfindən müdafiə olunan bu təlimə görə, nitq zəncirindəki səslər özlərinin ətrafındakı səslərə nisbətən malik olduqları qüvvətə görə fərqlənirlər. Qüvvət, səsin ucalığı, uzunluğu, tembri və intensivliyinin kombinasiyasından yaranır. Nitq axınındakı hər bir ucalıq/qüvvət pik nöqtəsi bir heca mərkəzini formalaşdırır. Bu nəzəriyyə akustik cəhətdən cəlbedici görünməsinə baxmayaraq, qüvvət anlayışının obyektiv və kəmiyyətə dəqiq ölçülməsi çətinlik yaradır və heca sərhədlərinin harada başlayıb harada bitdiyini dəqiq göstərə bilmir.

Sonorluq Nəzəriyyəsi (Sonority Theory)

Ənənəvi nəzəriyyələr arasında ən geniş yayılmışı O. Yespersen və E. Sivers tərəfindən işlənilmiş Sonorluq Nəzəriyyəsidir. Sonorluq nə qədər eşidilən və səslili olması dərəcəsidir. Səslər sonorluq səviyyəsinə görə hiyerarxik şəkildə sıralanır:

Sonorluq Dərəcəsi	Səs Kategoriyası	İngilis dili üzrə Nümunələr
6 (Ən yüksək)	Açıq saitlər	/ɑ:, æ, ʊ, ɔ:/
5	Qapalı saitlər və yarım-saitlər	/i:, ɪ, u:, ʊ, j, w/
4	Likvid samitlər (Sonorantlar)	/l, r/
3	Nasal samitlər	/m, n, ŋ/
2	Frikativlər (Küy samitləri)	/f, v, s, z, θ, ð, ʃ, ʒ/
1 (Ən aşağı)	Plosivlər (Partlayan samitlər)	/p, b, t, d, k, g/

Sonorluq Nəzəriyyəsinin əsas prinsipi Sonorluq Ardıcılığı Prinsipidir (Sonority Sequencing Principle - SSP). Bu prinsipə görə, hecanın onsetində sonorluq zirvəyə (saitə) doğru getdikcə artmalı, codada isə zirvədən uzaqlaşdıqca azalmalıdır.

SSP-yə tam uyğun gələn ingilis sözü: “blend” /blend/

- **/b/** (Plosiv - Sonorluq: 1)
- **/l/** (Likvid - Sonorluq: 4)
- **/e/** (Sait - Sonorluq: 6 - ZİRVƏ)
 - **/n/** (Nasal - Sonorluq: 3)
- **/d/** (Plosiv - Sonorluq: 1)

Sonorluq əyrisi: 1 → 4 → 6 (Zirvə) → 3 → 1. Bu, ideal sonorluq dalğasıdır.

Ənənəvi nəzəriyyələrin çatışmazlıqları.

Ənənəvi sonorluq nəzəriyyəsi intuitiv olaraq doğru görünə bilər, ingilis dilinin fonotaktikasındakı bir çox halları izah etməkdə acizdir. Ən bariz ziddiyyət /s/ frikativ samitinin daxil olduğu klasterlərdə ortaya çıxır:

Söz başlanğıcında: “stop” /stɒp/, “street” /stri:t/, “speak” /spi:k/.

Burada /s/ (frikativ, sonorluq: 2) daha aşağı sonorluğa malik partlayan samitdən (plosiv /t, p/, sonorluq: 1) əvvəl gəlir. Sonorluq əyrisi 2 → 1 → 6 şəklində olur ki, bu da iki sonorluq zirvəsinin olduğunu göstərir və SSP-ni pozur.

Söz sonunda: “cats” /kæts/, “gasp” /gɑ:sp/. Burada da /s/ samiti plosivdən sonra gələrək sonorluğun yüksəlməsinə səbəb olur: 6 (sait) → 1 (/t/) → 2 (/s/).

Ənənəvi fonetika bu vəziyyəti izah etmək üçün /s/ səsinə müstəqil “psixoloji heca” və ya “yalançı heca” statusu versə də, bu yanaşma sistemli və generativ nəzəri əsasdan məhrum idi.

Heca strukturunun müasir nəzəriyyələri və iyerarxik modellər

Müasir fonologiya hecanı səslərin xətti ardıcılığı kimi deyil, daxili qovşaqları (nodes) olan konstituent (tərkib hissəsi) iyerarxiyası kimi təhlil edir. E. Selkirk - (1982),

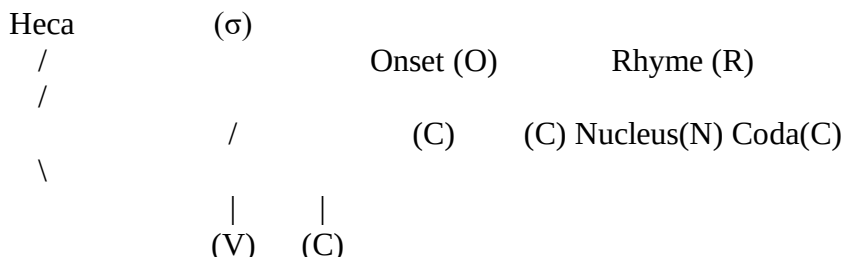
G.N. Clements (1990) və D. Kahn (1976) tərəfindən inkişaf etdirilmiş bu model hecanı (simgəsi: σ) rəsmi olaraq formal struktura salır.

Onset-Rhyme (Başlangıç-Rifma) İyerarxik Modeli

Müasir modeli təşkil edən binar konstituent strukturu aşağıdakı kimidir:

Hecanın İyerarxik

Sxemi:

Bu iyerarxiyada əsas tərkib hissələrinin funksiyaları belədir:

Onset: Hecanın nüvəsindən əvvəl gələn bütün samitləri əhatə edir. İngilis dilində onset sıfır samitdən (məsələn, "eye" /aɪ/) üç samitə qədər (məsələn, "splash" /splæʃ/) ola bilər.

Rhyme: Hecanın nüvəsini və sonluğunu özündə birləşdirən əsas struktur vahiddir. Poeziyada qafiyələnmə yalnız Rifma vahidinin eyniliyinə dayanır (məsələn, c-at / h-at). Rifma iki sub-konstituentə bölünür:

Nucleus: Hecanın məcburi və mərkəzi elementidir. Adətən bir sait (monofoonq və ya diftoonq) və ya sillabik samit (syllabic consonant: /l, n/, məsələn, "bottle" /bɒtl/) tərəfindən təşkil olunur.

Coda: Nüvədən sonra gələn samitləri əhatə edir. İngilis dili "açıq" hecalar (sonluğu olmayan: V, CV) kimi, "qapalı" hecalara da (sonluğu olan: VC, CVC, CVCC və s.) geniş imkan verir.

Moraik Nəzəriyyə və Heca Çəkisi

B. Hayes (1989) və A. Prince tərəfindən irəli sürülmüş Moraik Nəzəriyyə hecanın çəkisini (syllable weight) və metrik strukturları izah etmək üçün "mora" (μ) adı verilən zaman/çəki vahidindən istifadə edir. İngilis dilində vurğunun paylanması bilavasitə heca çəkisindən asılıdır:

Yüngül hecalar: Yalnız bir moraya malikdir. Nüvəsi qısa saitdən ibarət olan və codası olmayan hecalardır (məsələn, "cat" sözündəki birinci heca ca- /kæ/).

Ağır hecalar: İki moraya malikdir. Nüvəsi uzun sait/diftoonq olan hecalar (məsələn, "see" /si:/) və ya qısa sait + coda samitindən ibarət hecalar (məsələn, "cat" /kæt/).

İfrat ağır hecalar: Uzun sait + coda samitindən ibarət hecalar (məsələn, "find" /faɪnd/).

Moraik nəzəriyyə göstərir ki, ingilis dilində onset samitləri hecanın çəkisinə (mora sayına) heç bir təsir göstərmir, çəki yalnız Rifma (Nucleus və Coda) tərəfindən müəyyən olunur.

Müasir Nəzəriyyələrdə /s/ Səsinin İzahı:

Ekstrametrikallıq Konsepsiyası Ənənəvi sonorluq prinsipinə görə, hecanın başlangıcından mərkəzinə (saitə) doğru getdikcə səslərin sonorluq dərəcəsi artır. Lakin ingilis dilindəki stop /stɒp/, street /stri:t/ və ya speak /spi:k/ kimi söz-

lərdə bu qayda pozulur. Çünki sonorluq dərəcəsi daha yüksək olan /s/ samiti, özündən daha aşağı sonorluğa malik partlayan samitlərdən (/t, p/) əvvəl gəlir. Ənənəvi fonetika bu ziddiyyəti tam izah edə bilmirdi.

Müasir fonoloji modellər bu problemi "ekstrametrikallıq" (extrametricality) anlayışı vasitəsilə həll edir. Bu konsepsiyaya görə: /s/ səsi heca daxilinə aid edilir: /s/ samiti hecanın əsas başlanğıc (Onset) strukturunun daxilinə daxil olmur. Kənar element kimi qoşulur: Bu səs heca iyerarxiyasına daxildən deyil, kənardan birbaşa birləşən müstəqil element kimi qəbul edilir. Mövqe məhdudiyyəti: Bu cür istisna hal yalnız sözün tam başlanğıcında və ya sonunda mümkündür. Beləliklə, müasir nəzəriyyə /s/ samitinin sonorluq qaydalarını pozmasını fonetik xəta kimi deyil, heca sərhədindən kənarda yerləşən xüsusi struktural meyar kimi izah edir. Bu da müasir iyerarxik modellərin ənənəvi yanaşmalara nəzərən daha dəqiq və əsaslandırılmış olduğunu göstərir.

Süni İntellekt və nitq texnologiyalarında

Heca ModeliGünümüzdə nitqin avtomatik tanınması (ASR) və mətndən nitqin sintezi (TTS) sistemlərinin hazırlanmasında heca strukturunun dəqiq modelləşdirilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Kompüter linqvistikasında səs sintezinin təbii və axıcı alınması üçün yalnız səs ardıcılığını vermək kifayət etmir; burada heca çəkisi, vurğunun paylanması və ritmik vahidlər əsas meyar kimi götürülür.

Bu tətbiqi sahədə müasir nəzəriyyələrin rolunu aşağıdakı məqamlarla izah etmək olar:

Təbii nitq ritminin yaradılması: Süni intellekt mətni səsə çevirərkən yalnız ayrı-ayrı fonemləri deyil, hecanın daxili iyerarxiyasını (Onset və Rhyme tərkibini) nəzərə alaraq daha təbii pauzalar və vurğular formalaşdırır.

Heca çəkisinin hesablanması: Moraik nəzəriyyənin verdiyi imkanlar sayəsində alqoritmlər yüngül və ağır hecaları dəqiq fərqləndirir, bu da səs sintezində saitin uzunluğunu və tələffüz sürətini düzgün tənzimləməyə kömək edir.

Nitqin dəqiq tanınması: Səsli köməkçilər və tanıma sistemləri mürəkkəb samit birləşmələrini (klasterləri) təhlil edərkən heca sərhədlərini riyazi-fonoloji modellər əsasında daha rahat ayırd edə bilir. Beləliklə, müasir iyerarxik heca modelləri sırf nəzəri linqvostika çərçivəsindən çıxaraq, süni intellekt və nitq texnologiyalarının inkişafında praktiki və vacib bir alətə çevrilir.

Nəticə. İngilis dilində heca strukturunun ənənəvi və müasir nəzəriyyələr çərçivəsində aparılan müqayisəli təhlili göstərir ki, hecanın dilçilikdəki interpretasiyası fiziki-akustik anlayışdan mücərrəd-iyerarxik sistemə doğru böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Nəfəs təzyiqi, qüvvət və sonorluq kimi ənənəvi nəzəriyyələr hecanı təbii tələffüz vahidi kimi izah etməkdə vacib ilkin baza rolunu oynasa da, ingilis dilinin mürəkkəb fonotaktik xüsusiyyətlərini tam əhatə edə bilmir. Xüsusilə Sonorluq Ardıcılığı Prinsipinin söz başlanğıcında və sonunda yerləşən `/s/` samitli klasterlərdə pozulması ənənəvi meyarların yetərsizliyini aydın şəkildə büruzə verir.

Buna qarşılıq olaraq, müasir Onset-Rhyme modeli hecanı səslərin sadə xətti ardıcılığı kimi deyil, daxili qovşaqları olan binar iyerarxiya kimi təqdim edərək poeziyadakı qafiyələnmə mexanizmini və heca nüvəsi ilə sonluğunun sarsılmaz əlaqəsini dəqiq əsaslandırır. Müasir fonologiyada `/s/` samitinin anomal davranışı ekstrametrikallıq anlayışı vasitəsilə uğurla izah olunur. Eyni zamanda, Moraik nə-

zəriyyə heca çəkisini müəyyənləşdirərək ingilis dilində vurğunun paylanması və saitın uzunluq dərəcələri kimi fundamental məsələlərə dəqiq cavab verir.

Bu müasir iyerarxik modellər sırf nəzəri dilçilik çərçivəsi ilə məhdudlaşmayaraq müstəqil və praktiki əhəmiyyət qazanır. Belə ki, bu nəzəriyyələr ikinci dil kimi ingilis dilinin tədrisində meydana çıxan fonetik interferensiya hallarının qarşısının alınmasında, eyni zamanda Süni İntellekt əsaslı nitqin avtomatik tanınması və mətdən nitqin sintezi sistemlərinin dəqiq riyazi-fonoloji bazasının qurulmasında mühüm rol oynayır. Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, müasir iyerarxik və generativ modellər ingilis dili fonologiyasının mürəkkəb strukturlarını izah etməkdə ənənəvi nəzəriyyələrə nəzərən daha geniş analitik imkanlara malikdir və dilçiliyin müasir texnoloji tələblərinə tam cavab verir.

Ədəbiyyat:

1. Clements, G. N. (1990). The role of the sonority cycle in syllable phonology. *Papers in Laboratory Phonology*, 1, 283-333.
2. Giegerich, H. J. (1992). *English Phonology: An Introduction*. Cambridge University Press.
3. Hayes, B. (1989). Compensatory lengthening in moraic phonology. *Linguistic Inquiry*, 20(2), 253-306.
4. Jespersen, O. (1904). *Phonetik: Grundlagen der Sprachwissenschaft*. Teubner.
5. Kahn, D. (1976). *Syllable-based Generalizations in English Phonology*. MIT Doctoral Dissertation.
6. Prince, A., & Smolensky, P. (2004). *Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar*. Blackwell Publishing.
7. Roach, P. (2009). *English Phonetics and Phonology: A Practical Course* (4th ed.). Cambridge University Press.
8. Selkirk, E. O. (1982). The syllable. In H. van der Hulst & N. Smith (Eds.), *The Structure of Phonological Representations* (pp. 337–383). Foris Publications.
9. Stetson, R. H. (1951). *Motor Phonetics: A Study of Speech Movements in Action*. North-Holland Publishing.
10. Veysəlli, F. Y. (2014). *Fonetikaya giriş. Təhsil*.

Parvin Musayeva

Summary

SYLLABLE STRUCTURE IN ENGLISH: A COMPARATIVE ANALYSIS OF TRADITIONAL AND MODERN THEORIES

The study aims to provide a comprehensive comparative analysis of traditional and modern phonological theories regarding the syllable structure in English. To achieve this main objective, the article evaluates traditional phonetic/phonological models (Sonority Theory, Chest Pulse Theory, Prominence Theory) to identify their structural limitations, examines modern hierarchical frameworks (Onset-Rhyme, Nucleus-Coda) to analyze the internal constituent organization of English syllables, and investigates the role of Moraic Theory in accounting for syllable weight and stress assignment. Furthermore, it resolves the anomalous phonotactic behavior of the English /s/ consonant cluster using the concept of extrametricality and explores the syllable structure within the Optimality Theory constraint hierarchy. Methods of comparative analysis, structural phonological modeling, and functional discourse analysis were employed throughout the research. The study concludes that while traditional theories provided essential preliminary insights into

acoustic sonority, they failed to account for linear exceptions and boundary ambiguities. Modern hierarchical and constraint-based models successfully complement traditional sonority principles by integrating them into a formal, multi-layered structural architecture.

Парвин Мусаева

Резюме

СТРУКТУРА СЛОГА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ТРАДИЦИОННЫХ И СОВРЕМЕННЫХ ТЕОРИЙ

Целью данного исследования является проведение всестороннего сравнительного анализа традиционных и современных фонологических теорий структуры слога в английском языке. Для достижения этой цели в работе оцениваются традиционные фонетические модели (теория сонорности, теория дыхательных толчков, теория выделяемости) с целью выявления их структурных ограничений, изучаются современные иерархические модели (Onset-Rhyme, Nucleus-Coda) для анализа внутренней организации английского слога, а также исследуется роль морфической теории в объяснении веса слога и распределения ударения. Кроме того, в статье объясняется аномальное фонотактическое поведение английского согласного /s/ с помощью концепции экстраметричности и анализируется структура слога в рамках иерархии ограничений теории оптимальности. В процессе исследования были использованы методы сравнительного анализа, структурно-фонологического моделирования и контекстуального анализа. В заключении подводится итог о том, что традиционные теории, давая базовое представление об акустической природе сонорности, не способны полностью объяснить линейные исключения и слоговые границы. Современные иерархические теории и теории ограничений дополняют традиционные принципы, интегрируя их в многоуровневую формально-структурную архитектуру.

Rəyçi: fil.f.d. C.Yaqubova

Хадиджа Гусейнова

Бакинский славянский университет

<https://orcid.org/0009-0008-1651-2250>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.3.1001.012>

СОВРЕМЕННАЯ РУССКАЯ ЛЕКСИКА В ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИИ

Ключевые слова: *современный русский язык, интернет-коммуникация, интернет-дискурс, интернет-лексика, цифровая коммуникация, семантические изменения.*

Açar sözlər: *müasir rus dili, internet-kommunikasiya, internet diskursu, internet leksikası, rəqəmsal kommunikasiya, semantik dəyişikliklər.*

Keywords: *modern Russian language, Internet communication, Internet discourse, Internet vocabulary, digital communication, semantic changes.*

Введение. Язык находится в постоянном взаимодействии с изменяющейся действительностью и закономерно реагирует на появление новых технологий, социальных практик и форм человеческого общения. В XXI веке одним из наиболее заметных пространств такого взаимодействия стала цифровая среда. Интернет объединил различные виды общения и создал условия, при которых языковые новшества могут возникать, распространяться и закрепляться значительно быстрее, чем в традиционных формах коммуникации.

Понятие интернет-коммуникации охватывает широкий круг речевых практик: общение в социальных сетях, электронную переписку, комментарии, блоги, форумы, чаты, мессенджеры, цифровые СМИ и другие формы взаимодействия посредством Интернета.

Интернет-коммуникация не является простой разновидностью письменной речи. Её специфика определяется сочетанием письменной формы и особенностей, традиционно связанных с устным общением: спонтанности, эмоциональности, сокращённости, непосредственной реакции и ситуативности.

А.А. Баркович рассматривает интернет-дискурс как особую форму компьютерно-опосредованной коммуникации и подчёркивает необходимость учитывать при его исследовании не только технические характеристики среды, но и собственно языковые особенности [2, s. 117].

Характерной особенностью цифровой коммуникации является высокая степень интерактивности. Пользователь может не только прочитать текст, но и сразу ответить на него, изменить его интерпретацию посредством комментария, поставить реакцию, поделиться публикацией или преобразовать исходный материал.

Например, традиционная газетная публикация представляет собой относительно завершённый текст. Интернет-публикация, напротив, может продолжаться в комментариях:

Автор: Сегодня наконец закончил работу над проектом.

Комментарий: Поздравляю!

Ответ: Спасибо!

Другой комментарий: Тоже сейчас заканчиваю свой проект.

Таким образом, один текст становится основой для формирования целого коммуникативного пространства.

Эта особенность непосредственно отражается на языке. Новые слова в Интернете появляются не изолированно, а в процессе коллективного использования. Если новая единица оказывается понятной и удобной для участников коммуникации, она может быстро получить распространение.

Г.В. Романова отмечает, что цифровой дискурс становится существенным источником пополнения лексического состава русского языка; при этом для интернет-лексики характерны англоязычные заимствования, развитие коннотативных значений и продуктивность сложных словообразовательных моделей [5, с. 10].

Интернет-лексику нельзя рассматривать как единый однородный пласт. В её составе можно выделить несколько групп.

К первой группе относятся названия новых реалий цифровой среды: аккаунт, блог, пост, сторис, стрим, подписчик, хэштег, аватарка, комментариев, репост.

Вторая группа включает глаголы, образованные от названий цифровых действий: лайкать, репостить, банить, заблокировать, загуллить, зашерить, запостить, стримить.

Третью группу образуют оценочные и эмоциональные единицы: кринж, хайп, жесть, токсичный, хейтер, рофл.

Четвёртая группа – сокращённые формы: инфа, видос, комп, инет, админ, модер.

Пятая группа – аббревиатуры и графические сокращения: имхо, спс, пж, мб, кста.

Наконец, отдельную группу составляют индивидуально-авторские новообразования, которые могут возникать в конкретной публикации и не обязательно закрепляться в языке. Например: Этот сериал уже окончательно заспойлерили. Глагол заспойлерить представляет собой производное от английской основы spoiler, адаптированной средствами русского словообразования.

Подобные процессы подробно рассматриваются в современных исследованиях русскоязычной интернет-коммуникации. Е.А. Жданова и Л.В. Рацибурская на материале блогов, комментариев и социальных сетей выявляют продуктивные модели словообразования и отмечают тенденции к интернационализации и демократизации интернет-лексики [3].

Одним из наиболее заметных процессов современного русского языка является активное заимствование английской лексики.

Это связано с тем, что многие цифровые технологии первоначально получили распространение в англоязычной среде. Вместе с технологией в русский язык переходило её название: browser – браузер; blogger – блогер; streamer – стример; post – пост; like – лайк; story – сторис; content – контент.

Однако заимствование не всегда ограничивается простым включением иностранного слова в русский язык. После освоения русским языком заимствованная основа может становиться базой для дальнейшего словообразования: лайк – лайкать – лайкнуть – лайкнувший; пост – постить – запостить – перепостить; бан – банить – забанить; стрим – стримить – стример – стримерский; блог – блогер – блогерский – блогерство.

Таким образом, заимствованный элемент начинает функционировать уже внутри русской словообразовательной системы. Это принципиально важно: язык не просто «принимает» иностранное слово, а приспособливает его к собственным грамматическим и словообразовательным механизмам. Например, существительное лайк легко превращается в глагол: Пользователь поставил лайк. – Пользователь лайкнул публикацию.

Второй вариант обладает большей динамичностью и позволяет представить действие как процесс.

Подобное освоение иноязычных элементов является одним из важных признаков современного русского интернет-пространства. В коллективной монографии под редакцией Л.В. Рацибурской подробно рассматриваются процессы, связанные с иноязычными элементами в русском языке Интернета [4].

Особенно продуктивным направлением является образование русских глаголов от иностранных существительных.

Рассмотрим несколько моделей.

Лайк – лайкать: Я часто лайкаю фотографии друзей. Здесь английская основа получает русский суффикс и включается в систему спряжения русского глагола.

Пост – постить: Она регулярно постит новые материалы. Возникает словообразовательная цепочка: пост – постить – запостить – перепостить.

Бан – банить: Администратор забанил пользователя за нарушение правил. Здесь бан обозначает запрет доступа, а забанить – действие по введению такого запрета.

Гугл – гуглить: Если не знаешь значение слова, его можно загуглить. Интерес представляет семантическая трансформация. Название компании или сервиса становится обозначением самого действия поиска информации. Таким образом, собственное имя превращается в общеупотребительный глагольный элемент.

Стрим – стримить: Он каждый вечер стримит игры. От одного существительного формируется целая словообразовательная парадигма: стрим – стримить – стример – стримерский.

Исследования словообразовательных процессов в интернет-коммуникации показывают, что именно образование производных от актуальных общественно значимых реалий является одним из продуктивных механизмов появления новых слов [3, с. 359].

Другой важной особенностью интернет-коммуникации является стремление к экономии речевых средств.

Пользователь стремится передать необходимую информацию максимально быстро. Поэтому полные слова часто заменяются сокращёнными формами: информация – инфа; фотография – фотка; видео – видос; компьютер – комп; интернет – инет; комментарий – коммент; администратор – админ.

Например: Скинь инфу, когда будет готово.

В официальном письме предпочтительной является форма информации, тогда как в неформальном интернет-общении естественно употребляется инфу. Сокращение выполняет не только функцию экономии. Оно одновременно маркирует стиль общения. Сравним: Предоставьте информацию о мероприятии. и Скинь инфу о мероприятии. Первое высказывание относится к официальному стилю, второе – к неформальной коммуникации. Следовательно, сокращённая форма является не просто более коротким вариантом слова, но и средством стилистической характеристики высказывания.

Ещё более выраженная экономия наблюдается в использовании аббревиатур. В интернет-коммуникации встречаются: имхо – по моему мнению; мб – может быть; спс – спасибо; пж – пожалуйста; кста – кстати. Некоторые из них возникли под влиянием английской интернет-коммуникации: LOL, OMG, BTW, IMHO.

При этом в русскоязычной среде английские аббревиатуры могут приобретать самостоятельные функции. Например: Лол, я вообще не ожидал такого. В данном случае лол уже не обязательно воспринимается пользователем как буквенная расшифровка английского выражения. Оно функционирует как самостоятельная эмоциональная единица.

Таким образом, аббревиатура может пройти несколько стадий: иностранная единица – сокращение – освоенная русскоязычным пользователем единица – самостоятельный элемент интернет-сленга.

Интернет влияет на русский язык не только через создание новых слов. Не менее интересным является изменение значения уже существующих единиц. Например, слово стена в традиционном языке обозначает вертикальную часть здания. Однако в интернет-контексте возникает выражение: стена пользователя. Здесь слово обозначает специальный раздел социальной сети, где размещаются публикации пользователя.

Слово подписка также получило новое значение: оформить подписку на журнал и подписаться на канал. Во втором случае речь идёт уже о цифровом взаимодействии с определённым информационным ресурсом.

Другой пример – канал. Традиционно: телевизионный канал; водный канал. В цифровой коммуникации: Telegram-канал. Семантическая структура слова расширяется за счёт появления новой реалии.

Аналогичный процесс наблюдается со словом контент. Оно стало обозначать совокупность информационных материалов, размещённых в цифровой среде: тексты, изображения, видео, аудиоматериалы и т. д.

Исследование динамики русскоязычного интернет-дискурса показывает, что словарная фиксация интернет-лексики не всегда успевает за реальным языковым употреблением: часть новых единиц быстро появляется и

распространяется, тогда как их нормативное и лексикографическое описание осуществляется позднее [1, с. 104].

Интернет-коммуникация создаёт особые условия для выражения эмоционального отношения. В обычной письменной речи автор может использовать достаточно нейтральное описание: Фильм произвёл на меня отрицательное впечатление. В интернет-комментарии возможна более экспрессивная формулировка: Фильм – полный кринж. Или: Это просто жесьть. Слово кринж используется для обозначения чувства неловкости, смущения или отрицательной оценки определённой ситуации.

Слово хайп обозначает повышенное внимание к событию, человеку или теме, часто сопровождаемое активным обсуждением в сети. Например: Вокруг нового фильма возник большой хайп.

Слово хейтер используется для обозначения человека, который систематически выражает негативное отношение к определённому человеку, группе или явлению: У популярного блогера много хейтеров.

Важной характеристикой подобных слов является их оценочность. Они не просто называют объект, а одновременно передают отношение говорящего к нему.

Современные исследования интернет-коммуникации также подчёркивают экспрессивно-оценочную функцию новых образований и их способность выражать авторскую позицию [3, с. 358].

Интернет предоставляет пользователю широкие возможности для языкового творчества. В цифровой коммуникации автор может сознательно изменять слово, создавать необычную форму или соединять элементы разных слов. Например: интернет – инет, комментарий – коммент, информация – инфа.

Такие преобразования могут выполнять сразу несколько функций: сокращать сообщение, делать его разговорным и создавать ощущение неформального контакта.

Особый интерес представляют авторские новообразования. Они могут существовать только в одном тексте: Ну всё, начинается понедельникотерапия. Подобное слово образовано по аналогии с другими сложными образованиями и понятно благодаря контексту. В данном случае автор не обязательно стремится создать новое общеупотребительное слово. Его цель – выразить определённое отношение к ситуации.

Следовательно, важно различать неологизмы, которые могут постепенно войти в широкое употребление, и окказионализмы, создаваемые автором для конкретного текста или коммуникативной ситуации.

Актуальность обращения к современной русской лексике в интернет-коммуникации связана прежде всего с высокой интенсивностью происходящих в ней изменений. Появление новых цифровых реалий требует их языкового обозначения, а уже известные слова получают возможность функционировать в новых контекстах. Одновременно меняются способы выражения оценки, эмоций и отношения участников общения. Всё это делает цифровой материал важным источником для наблюдения за современным состоянием русского языка.

Новизна работы заключается в последовательном рассмотрении нескольких взаимосвязанных направлений развития русской интернет-лексики: заимствования, словообразования, сокращения, семантического преобразования и экспрессивной номинации. Использование конкретных примеров позволяет показать не только формальную сторону языковых изменений, но и их коммуникативное назначение.

Теоретическая и практическая значимость исследования заключается в возможности более точно определить механизмы лексического обновления и особенности функционирования новых единиц. Изучение интернет-материала позволяет увидеть, каким образом внешние факторы взаимодействуют с внутренними ресурсами русского языка и как формируются новые модели речевого поведения.

Цель исследования состоит в выявлении основных особенностей формирования и функционирования современной русской лексики в интернет-коммуникации. Для достижения этой цели рассматриваются наиболее характерные лексические единицы и модели их образования, анализируются особенности их употребления, стилистическая окраска и значение в различных цифровых контекстах.

Вывод. Рассмотренный материал показывает, что интернет-коммуникация стала значимой сферой функционирования и обновления русского языка. Её влияние проявляется не в каком-либо одном процессе, а в совокупности различных изменений, затрагивающих структуру, значение и употребление лексических единиц. Цифровая среда способствует появлению названий новых реалий, активизации словообразовательных моделей и расширению возможностей языковой выразительности.

Особого внимания заслуживает взаимодействие русских и иноязычных элементов. Заимствованные основы, попадая в русскоязычную речевую практику, способны включаться в существующие модели словообразования и становиться источником новых производных. Это свидетельствует о гибкости русского языка и его способности приспосабливать новый языковой материал к собственным структурным закономерностям.

Анализ сокращений и разговорных форм показывает, что пользователи стремятся учитывать не только содержание сообщения, но и удобство его оформления. Краткость, выразительность и неофициальность становятся важными характеристиками цифрового общения. При этом отдельные единицы приобретают устойчивость, тогда как другие остаются ограниченными определёнными сообществами, платформами или конкретными ситуациями.

Не менее значимым результатом является наблюдение за семантическими преобразованиями и развитием оценочной лексики. Изменение значения привычных слов и появление эмоционально насыщенных выражений демонстрируют способность языка быстро реагировать на новые условия коммуникации. Таким образом, цифровая речь становится своеобразным пространством языкового эксперимента, где одновременно проявляются процессы обновления и сохранения традиционных ресурсов русского языка.

В целом современная русская лексика в интернет-коммуникации представляет собой подвижную и многоуровневую систему. Её дальнейшее

изучение имеет значение для современной русистики, поскольку позволяет фиксировать актуальные языковые процессы и проследивать их переход от ситуативного употребления к более устойчивым формам.

Литература:

1. Астапкина Е.С., Баркович А.А. Динамика русскоязычного интернет-дискурса: особенности словарной репрезентации лексики // Русистика. – 2025. – Т. 23, № 1. – С. 97–116.
2. Баркович А.А. Интернет-дискурс: компьютерно-опосредованная коммуникация: учебное пособие по интернет-лингвистике. – 5-е изд., стер. – М.: ФЛИНТА, 2020. – 288 с.
3. Жданова Е.А., Рацибурская Л.В. Лексико-словообразовательные новации в русскоязычной интернет-коммуникации: продуктивные словообразовательные модели // Русистика. – 2024. – Т. 22, № 3. – С. 350–362.
4. Радбиль Т.Б., Рацибурская Л. В., Щеникова Е. В., Жданова Е. А., Самыличева Н.А., Куликова В.А. Русский язык в интернет-коммуникации: лингвокогнитивный и прагматический аспекты: коллективная монография / под ред. Л.В. Рацибурской. – М.: ФЛИНТА, 2021. – 328 с.
5. Романова Г.В. Влияние цифрового дискурса на формирование новой языковой реальности // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2022. – № 4. – С. 6–14.

Xədicə Hüseynova

Xülasə

MÜASİR RUS LEKSİKASI İNTERNET-KOMMUNİKASIYADA

Məqalədə müasir rus dilinin internet-kommunikasiya şəraitində inkişaf edən leksik xüsusiyyətləri və əsas dil prosesləri araşdırılır. İnternetin müasir kommunikasiya vasitəsi kimi geniş yayılması nəticəsində rus dilinin lüğət tərkibində yeni söz və ifadələrin meydana gəlməsi, alınma leksikanın mənimsənilməsi, yeni söz yaradıcılığı modellərinin fəallaşması və mövcud sözlərin semantik strukturunun dəyişməsi təhlil edilir. Xüsusi diqqət rəqəmsal ünsiyyətdə işlənən qısaltmalara, emosional-ekspressiv leksikaya, internet slenqinə və müəllif neologizmlərinə yönəldilir. Araşdırmada лайкать, постить, стримить, забанивать, загуглить kimi törəmə vahidlərin rus dilinin söz yaradıcılığı sisteminə daxil olması göstərilir. Həmçinin internet-kommunikasiyanın dil vasitələrinin iqtisadına, ifadəliliyin artmasına və yeni kommunikativ modellərin formalaşmasına təsiri nəzərdən keçirilir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilir ki, internet-kommunikasiya müasir rus dilinin leksik sisteminə gedən dəyişikliklərin mühüm amillərindən biri olmaqla, dilin yeni texnoloji və sosial reallıqlara uyğunlaşmasını sürətləndirir.

Khadija Huseynova

Summary

MODERN RUSSIAN VOCABULARY IN INTERNET COMMUNICATION

The article examines the main characteristics and development trends of modern Russian vocabulary in the context of Internet communication. The widespread use of the Internet as a contemporary communicative environment contributes to the emergence of new words and expressions, the intensification of word-formation processes, the adoption of borrowed vocabulary, and changes in the semantic structure of existing lexical units.

Particular attention is paid to abbreviations, Internet slang, emotionally expressive vocabulary, and author-created lexical innovations. The study considers such examples as лайкать (to like), постить (to post), стримить (to stream), забанить (to ban), and загуглить (to google/search on Google) to demonstrate how borrowed bases become integrated into the Russian word-formation system. The article also analyzes linguistic economy, semantic expansion, and the increasing expressiveness of language in digital communication. The findings demonstrate that Internet communication is one of the significant factors contributing to the dynamic development of modern Russian vocabulary and facilitating the adaptation of the language to new technological, social, and communicative conditions.

Rəyçi: f.e.ü.f.d., dos. S.Ə. Süleymanova

ƏDƏBİYYAT

Ozoda Yozdonqulova

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, Uzbekistan

<https://orcid.org/0009-0000-7082-0248>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.069>

ANTONOMASIA AS A LINGUOCULTURAL CODE IN JADID POETRY: SEMANTIC AND LINGUOPOETIC FEATURES

Keywords: *antonomasia, jadid poetry, linguopoetics, linguoculturology, cultural code, intertextuality, anthroponymy, poetic discourse, semantics, national identity*

Aʻsar soʻzlari: *antonomaziya, ʻadid poeziyasi, lingvopoetika, lingvomədəniyyat, semantika, intertekstualliq, milli kimlik*

Ключевые слова: *антономазия, джадидская поэзия, лингвопоэтика, лингвокультурология, семантика, интертекстуальность, национальная идентичность.*

Introduction

Contemporary linguistic research increasingly focuses on anthropocentric approaches that interpret language as a reflection of human cognition, culture and communicative activity. Within this paradigm, language units are studied not only from structural and semantic perspectives but also as carriers of cultural knowledge and collective experience. One of the linguistic phenomena that demonstrates the interaction between language, culture and literary creativity is antonomasia. Antonomasia is traditionally defined as a stylistic device based on the transfer of meaning between proper names and common nouns. However, modern linguistics interprets antonomasia more broadly as a cognitive and linguocultural mechanism capable of activating extensive cultural information through a single lexical unit. Famous personal names often become symbols of specific qualities, values and historical experiences, thereby functioning as cultural codes within literary discourse.

The phenomenon of antonomasia occupies a special place in Uzbek literary language. Particularly in Jadid poetry, proper names derived from history, religion, mythology and classical literature acquired new semantic functions and became effective instruments of ideological influence. Jadid poets consciously employed such names to awaken national consciousness, strengthen patriotic feelings and promote enlightenment among the population.

The Jadid movement emerged at the end of the nineteenth and beginning of the twentieth century as a socio-cultural and intellectual reform movement. Jadid writers

considered literature an important means of educating society and transforming social consciousness. Consequently, linguistic and stylistic devices in Jadid poetry were selected not only for aesthetic purposes but also for their educational and ideological potential.

Although numerous studies have examined metaphor, metonymy, symbolism and other stylistic devices in Uzbek literature, the linguopoetic and linguocultural nature of antonomasia in Jadid poetry remains insufficiently investigated. Existing research generally focuses on the descriptive classification of proper names, whereas their semantic transformations and cultural functions require deeper analysis. Therefore, the purpose of this study is to identify the semantic sources, linguopoetic characteristics and linguocultural functions of antonomasia in Jadid poetic discourse and to determine its role in constructing national identity and cultural memory. The theoretical foundations of antonomasia have been developed within rhetoric, stylistics, onomastics and cognitive linguistics.

Arutyunova (1999) emphasized that proper names possess significant cognitive potential because they are capable of activating conceptual structures associated with historical and cultural knowledge. Similarly, Alefirenko (2010) argued that linguistic units should be studied as components of cultural consciousness and collective memory. Research devoted specifically to antonomasia has been conducted by Kagramanov (2007), who examined its semantic and pragmatic functions in journalistic discourse, and Arutyunyan (2011), who investigated its structural and stylistic characteristics in German-language texts. Within linguocultural studies, Vorobyev (1997) and Krasnykh (2002) demonstrated that proper names function as repositories of national-cultural information. According to these scholars, anthroponyms often become symbolic representations of social values and historical experiences.

In Uzbek linguistics, important contributions to the study of figurative language were made by Qo'ng'urov (1977), Mahmudov (2012), Begmatov (2013) and Yo'ldoshev (2008). Their works provided valuable insights into the stylistic and linguopoetic properties of language units functioning in literary texts. Research on poetic onomastics has also expanded considerably. Scholars such as Kalinkin, Mikhailov and Podolskaya emphasized that proper names in literary texts frequently transcend their nominative function and acquire symbolic and aesthetic significance. Such transformations often lead to the emergence of antonomasia. Despite these achievements, the linguopoetic functions of antonomasia in Jadid poetry have not been comprehensively investigated. Existing studies rarely address the interaction between antonomasia and cultural memory, intertextuality and national identity. Consequently, the present research aims to fill this gap by examining antonomasia as a linguocultural code within Jadid poetic discourse.

Materials and Methods

The research material consists of poetic texts created by major representatives of Jadid literature, including Abdulla Avloniy, Cho'lpon, Sidqiy Xondayliqiy and Usmon Nosir. The corpus contains examples of historical, religious, mythological and literary anthroponyms functioning as antonomasia.

These examples are extensively discussed throughout the dissertation material, particularly in the analysis of historical, religious and mythological names.

The study employs the following methods:

- semantic analysis;
- contextual analysis;
- linguopoetic analysis;
- linguocultural interpretation;
- cognitive-discursive analysis;
- comparative analysis.

The semantic method was used to determine the meanings associated with specific anthroponyms. Contextual analysis enabled identification of the communicative functions performed by antonomasia in poetic discourse. Linguopoetic analysis was applied to reveal aesthetic and expressive effects. Linguocultural interpretation facilitated the examination of cultural meanings embedded within anthroponyms. The combination of these methods ensured a comprehensive investigation of antonomasia as both a linguistic and cultural phenomenon.

Results and Discussion

Historical Antonomasia as a Reflection of National Consciousness

The analysis of Jadid poetry demonstrates that historical anthroponyms constitute one of the most productive sources of antonomasia. Names of historical personalities are transformed into symbolic linguistic units representing courage, patriotism, justice, leadership and national dignity. Among the most frequently employed historical names are Amir Temur, Iskandar, Mahmud Ghaznavi, Ayozi, Nasimi and Spartacus. Within poetic discourse, these names cease functioning merely as personal designations and acquire generalized semantic meanings. Particularly significant is the use of Amir Temur's image. In Jadid poetry, the anthroponym *Temur* functions as a symbol of statehood, military power and national pride. Through references to Temur, poets sought to awaken historical memory and inspire the younger generation toward patriotism and self-awareness.

Similarly, the anthroponym *Iskandar* symbolizes power, determination and world-conquering ambition. The semantic field associated with this name extends beyond the historical personality itself and becomes a cultural symbol representing extraordinary leadership.

The analysis indicates that historical antonomasia performs several interconnected functions:

- preservation of collective memory;
- transmission of historical knowledge;
- formation of patriotic consciousness;
- idealization of heroic characteristics;
- creation of national-cultural identity.

From a linguocultural perspective, historical names serve as repositories of cultural information accumulated over centuries. Consequently, their appearance in poetic discourse activates extensive associative networks in readers' minds.

Religious anthroponyms occupy a particularly important place in Jadid poetic discourse. The works of Abdulla Avloniy and Sidqi Xondayliqiy contain numerous references to prophets and Islamic historical personalities. Among the

most productive religious anthroponyms are Yusuf, Ya'qub, Ayyub, Luqman, Nuh, Sulaymon, Iso, Muhammad Mustafa and Ali Murtazo. These names function as symbols of moral perfection, wisdom, patience, beauty and spiritual devotion.

The anthroponym *Yusuf* represents physical and spiritual beauty. Its symbolic meaning originates from Qur'anic narratives and centuries of Eastern literary tradition. In poetic discourse, Yusuf no longer functions merely as a prophetic name but as a generalized representation of beauty and perfection. Similarly, *Ayyub* symbolizes patience and endurance. The cultural significance of this anthroponym allows poets to describe suffering, perseverance and faith through a single lexical unit. The names *Luqman* and *Sulaymon* are associated with wisdom and justice. Through these anthroponyms, poets communicate moral ideals and educational values central to Jadid ideology.

Religious antonomasia performs the following functions:

- ethical evaluation;
- moral instruction;
- spiritual symbolism;
- intertextual connection with sacred texts;
- preservation of religious-cultural memory.

The frequent use of Qur'anic and prophetic anthroponyms demonstrates the close relationship between Jadid poetry and Islamic intellectual tradition.

The research reveals extensive use of mythological and legendary names derived from Persian, Arabic, Greek and Egyptian cultural traditions. Such anthroponyms include Rustam, Bahrom, Jamshid, Nariman, Zakhok, Ahriman, Hotam, Tifon and Osiris. Among these, *Rustam* occupies a special position. Originating from Firdawsi's *Shahnameh*, Rustam symbolizes bravery, heroism and self-sacrifice. In Jadid poetic discourse, the anthroponym functions as an idealized representation of courage and national resistance. The anthroponym *Jamshid* is associated with prosperity, justice and royal authority. Its semantic structure reflects ancient Persian concepts of ideal kingship. Conversely, *Zakhok* and *Ahriman* represent oppression, evil and tyranny. Their appearance in poetic discourse often serves ideological and evaluative purposes, allowing poets to condemn injustice and social backwardness. Particularly interesting is the use of *Tifon* in Usmon Nosir's poetry. Derived from Greek mythology, Tifon symbolizes destructive forces, chaos and rebellion against established order. Its inclusion demonstrates the widening cultural horizon of Uzbek poetry during the Jadid period. The incorporation of mythological names illustrates the intercultural character of Jadid literature and reflects the intellectual openness of its representatives.

Literary anthroponyms constitute another productive category of antonomasia. Names such as Layli, Majnun, Farhod and Shirin occupy a central position in Eastern literary tradition and function as symbols of love, loyalty and devotion. The anthroponym *Majnun* frequently appears as a generalized representation of passionate love and emotional commitment. Similarly, *Layli* symbolizes beauty, purity and idealized femininity. The semantic transformation of these names demonstrates how literary characters become cultural archetypes. Their appearance in poetic discourse activates extensive intertextual associations and enriches textual interpretation. In many examples, Jadid poets reinterpret

classical literary symbols and adapt them to contemporary social realities. Thus, Majnun and Layli occasionally symbolize devotion not only to a beloved person but also to homeland, freedom and national ideals.

One of the most important findings of this study concerns the relationship between antonomasia and other poetic devices.

Antonomasia and Allusion (Talmeh)

The majority of antonomasia examples simultaneously function as allusions. Historical, religious and literary names create intertextual connections between contemporary texts and earlier cultural traditions.

Antonomasia and Simile (Tashbeh)

Anthroponyms frequently participate in the formation of similes. Expressions such as *Laylivash*, *Masihoso* and *Ya'qubvor* illustrate how proper names contribute to comparative structures.

Antonomasia and Epithet

The symbolic characteristics associated with famous personalities often function as descriptive attributes. In such cases, antonomasia contributes to the creation of vivid imagery and emotional intensity.

Antonomasia and Ambiguity (Iyhom)

Certain anthroponyms simultaneously convey literal and figurative meanings. This dual semantic structure enhances textual complexity and aesthetic appeal.

Antonomasia and Quotation (Iqtibos)

Religious anthroponyms frequently appear alongside Qur'anic quotations and prophetic traditions, creating additional layers of meaning and strengthening ideological messages.

Antonomasia as a Linguocultural Code

The findings demonstrate that antonomasia functions as a linguocultural code within Jadid poetry.

A single anthroponym may contain substantial historical, religious, literary and cultural information. Consequently, antonomasia serves as a mechanism for transmitting collective memory across generations. From a cognitive perspective, antonomasia activates conceptual structures stored in the reader's memory. Through this mechanism, poets achieve semantic economy while simultaneously enriching textual meaning. The study shows that Jadid writers consciously employed antonomasia to construct national identity, preserve cultural continuity and promote enlightenment ideals. Therefore, antonomasia should be regarded not merely as a stylistic ornament but as a significant cultural and ideological instrument.

Conclusion

The research demonstrates that antonomasia occupies a central position within the linguopoetic system of Jadid poetry. The study leads to the following conclusions:

1. Historical, religious, mythological and literary anthroponyms constitute the principal semantic sources of antonomasia in Jadid poetic discourse.
2. Historical antonomasia functions as a means of preserving collective memory and strengthening national consciousness.
3. Religious antonomasia performs ethical, educational and spiritual functions.

4. Mythological and legendary anthroponyms expand the cultural and intertextual dimensions of poetic discourse.
5. Literary antonomasia intensifies emotional expressiveness and aesthetic impact.
6. Antonomasia actively interacts with poetic devices such as allusion, simile, epithet, quotation and ambiguity.
7. Antonomasia functions as a linguocultural code that transmits cultural values, historical experience and national identity.
8. Jadid poets effectively employed antonomasia as an instrument of enlightenment, cultural revival and ideological influence.
9. The findings contribute to contemporary linguopoetic, onomastic and linguocultural studies and provide new perspectives for investigating the relationship between language, literature and cultural memory.

References

1. Achilova, R. A. (2022). *Ingliz va o'zbek tillarida antonomaziylarning leksik-semantik hamda lingvopoetik tadqiqi* (PhD dissertation). Tashkent State University of Uzbek Language and Literature.
2. Alefirenko, N. F. (2010). *Lingvokulturologiya: Tsennostno-smyslovoe prostranstvo yazyka*. Moscow: Flinta.
3. Arutyunova, N. D. (1999). *Yazyk i mir cheloveka*. Moscow: Yazyki russkoy kultury.
4. Arutyunyan, M. A. (2011). *Struktura, semantika i pragmatika stilisticheskogo priema antonomaziya*. Moscow State Linguistic University.
5. Begmatov, E. A. (2013). *O'zbek tili antroponimikasi*. Toshkent: Fan.
6. Fitrat, A. (2006). *Adabiyot qoidalari*. Toshkent: Ma'naviyat.
7. Humboldt, W. (1985). *Language and Philosophy of Culture*. Moscow: Progress.
8. Ishoqov, Y. (2006). *So'z san'ati so'zligi*. Toshkent: Zarqalam.
9. Jakobson, R. (1987). *Language in Literature*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
10. Jirmunskiy, V. M. (1977). *Teoriya literatury. Poetika. Stilistika*. Leningrad: Nauka.
11. Kagramanov, K. R. (2007). *Antonomasia as a Means of Linguistic Nomination*. Moscow.
12. Kalinkin, V. M. (1999). *Poetika onimov*. Donetsk: Yugo-Vostok.
13. Karimov, S. (2010). *O'zbek tilining badiiy uslubi*. Toshkent: Fan.
14. Krasnykh, V. V. (2002). *Etnopsikholingvistika i lingvokulturologiya*. Moscow: Gnozis.
15. Lipgart, A. A. (1997). *Osnovy lingvopoetiki*. Moscow: KomKniga.
16. Mahmudov, N. (2012). Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab. *O'zbek tili va adabiyoti*, 5, 5-16.
17. Yo'ldoshev, M. (2008). *Badiiy matn lingvopoetikasi*. Toshkent: Fan.
18. Yoqubbekov, M. (2018). *Poetik onomastika asoslari*. Toshkent: Mumtoz so'z.
19. Zokirov, B. (2020). *O'zbek poetik matnida onomastik birliklar*. Toshkent: Universitet.

Ozoda Yozdonqulova

Xülasə

CƏDİD ŞEİRİYYATINDA ANTONOMAZIYANIN LİŇQVOMƏDƏNİ KOD KİMİ SEMANTİK VƏ LİŇQVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə özbək cədid şeirində antonomaziyanın leksik-semantik, lingvopoetik və lingvomədəni xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Tədqiqat materialı olaraq Abdulla Avloni,

Çolpon, Sidqi Xandaylıqı və Usmon Nosirin poetik əsərləri seçilmişdir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, cədid poeziyasında antonomaziyanın əsas mənbələrini tarixi, dini, mifoloji və bədii obraz adları təşkil edir. Bu adlar poetik mətnə sadəcə nominativ funksiya daşımır, həm də milli yaddaşın, mədəni dəyərlərin və kollektiv təcrübənin ifadə vasitəsinə çevrilir. Məqalədə antonomaziyanın talmeh, təşbeh, epitet, iqtibas və digər poetik vasitələrlə qarşılıqlı əlaqəsi təhlil edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, antonomaziya cədid poeziyasında milli kimliyin formalaşması və maarifçilik ideyalarının təbliği üçün mühüm lingvomədəni kod funksiyasını yerinə yetirir.

Озода Ёздонкулова

Резюме

**ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ АНТОНОМАЗИИ В ДЖАДИДСКОЙ ПОЭЗИИ**

В статье исследуются лексико-семантические, лингвопоэтические и лингвокультурологические особенности антономазии в узбекской джадидской поэзии. Материалом исследования послужили поэтические произведения Абдуллы Авлони, Чулпана, Сидки Хандайлыки и Усмана Носира. Установлено, что основными источниками антономазии в джадидской поэзии являются исторические, религиозные, мифологические и литературные имена. Данные единицы выполняют не только номинативную функцию, но и выступают носителями культурной памяти, национальных ценностей и коллективного опыта. В статье анализируется взаимосвязь антономазии с такими поэтическими средствами, как аллюзия, сравнение, эпитет и цитирование. Выявлено, что антономазия является важным лингвокультурным кодом, способствующим формированию национальной идентичности и распространению просветительских идей в джадидской литературе.

Rəyçi: dos. Gilə Hüseynli

Mehriban Aliyeva
Azerbaijan University of Languages

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.072>

FEMALE SUBJECTIVITY AND NARRATIVE AUTHORITY IN ANGELA CARTER'S FEMINIST FICTION: AESTHETIC SUBVERSION AS IDEOLOGICAL CRITIQUE

Keywords: *Angela Carter, feminist literature, female subjectivity, narrative authority, myth, grotesque, aesthetic subversion*

Açar sözlər: *Ancela Karter, feminist ədəbiyyat, qadın subyektivliyi, povest avtoriteti, mif, qrotesk, estetik təxribat*

Ключевые слова: *Анджела Картер, феминистская литература, женская субъективность, нарративный авторитет, миф, гротеск, эстетическая подрывная деятельность.*

Introduction. Angela Carter's work represents a pivotal but provocative strand of twentieth-century feminist literature, one that operates through aesthetic subversion rather than direct political statement [3]. This article contends that Carter's primary feminist intervention lies in her strategic dismantling of narrative authority to reconstruct female subjectivity. Moving beyond the thematic reworking of myth and fairy tale [2;4], her fiction performs a radical critique at the level of language and form itself. By deploying irony, grotesque imagery, and metafictional play, Carter transfigures women from symbolic objects within patriarchal discourse into complex, desiring subjects who author their own stories. This analysis, drawing on feminist narrative theory [8; 7], positions Carter's narrative experimentation not merely as a stylistic choice but as the essential mechanism of her feminist project, one that exposes and disrupts the cultural codes that naturalize gender oppression. Her work thus redefines feminist literary resistance, asserting that true agency begins with seizing the very means of representation.

Angela Carter's legacy within feminist literary studies is characterized by a productive tension: her work is deeply political yet resists didacticism, fiercely intellectual yet lavishly imaginative [5]. Emerging alongside the second wave, Carter distinguished her project through a commitment to interrogating the foundational myths – both literary and cultural – that underpin gendered reality. This article argues that Carter's most significant contribution to feminist discourse is her formal and narrative innovation. Through a deliberate dismantling of traditional narrative authority and a provocative rewriting of archetypal stories, she engineers a literary space where female subjectivity can be reconstituted. Unlike realist narratives that document social conditions, Carter's gothic and fantastical modes attack the symbolic order itself, targeting the stories we inherit and internalize [2]. Her fiction asks not how society represses women, but how narrative constructs 'woman' as a category, making her aesthetic strategies a profound form of ideological critique [6].

Theoretical Framework: Subjectivity, Language, and Power. Feminist literary theory is fundamentally an inquiry into power, and its most enduring insight is that language is not a neutral medium but a primary site where social hierarchies, particularly gender, are constructed, contested, and perpetuated [8]. This critical tradition dismantles the illusion of a transcendental authorial voice to reveal its gendered, subjective nature, thereby politicizing the very act of narration.

Simone de Beauvoir's existentialist dictum, "One is not born, but rather becomes, a woman," provides the philosophical bedrock for this understanding [1]. For de Beauvoir, femininity is not an essence but a social construct – a "myth" authored by a patriarchal culture and inscribed upon the body and consciousness. Literature, as a key cultural narrative, is a principal agent in this process of becoming. Elaine Showalter's work in "A Literature of Their Own" historicized this process, delineating how a female literary tradition emerged against and within a dominant patriarchal literary history [8]. She demonstrated that women's writing is a double-voiced discourse, simultaneously engaging with and subverting the master narratives that seek to define it. The consensus forged by these and subsequent theorists is unequivocal: identity, and specifically gendered identity, is narrated into being.

From this foundation, the concept of "female subjectivity" emerges as a critical goal and methodological lens. In literary analysis, it refers to the textual enactment of a female consciousness that exists for itself, as a speaking and perceiving "I", rather than "in itself", as a silent and observed "she". It is the difference between a character who is the origin of desire, action, and meaning, and one who functions solely as their object or symbolic vessel. This subjectivity is performative; it is constituted through language acts – through claiming voice, perspective, and interpretive authority within the narrative world. Therefore, the struggle for female subjectivity is a struggle over narrative jurisdiction: who gets to tell the story, from what vantage point, and to what end.

Angela Carter's radical intervention is to apply this theoretical framework not only to what is represented but to the how – the very architecture of storytelling. While she engages deeply with the premise that identity is constructed through narrative, she extends the critique to the formal conventions and genres that have naturalized patriarchal ideology. Carter recognizes that patriarchal control is maintained not just through stereotypical characters but through the deep structures of narrative itself: the linear, cause-and-effect plot that marches toward a predetermined (often moralistic) conclusion; the omniscient, authoritative narrator who claims objective truth; and the closed symbolic systems of myths and fairy tales that offer immutable archetypes.

Her work operates on the conviction that these "narrative prisons", as Magali Michael terms them, are as constitutive of gendered oppression as any social law [7]. To merely place a female character within an unaltered traditional plot is to leave the prison walls intact, regardless of her dialogue. Consequently, Carter's project necessitates a formal insurrection. Her experiments with non-linear time, unreliable and multiple narrators, grotesque parody, and metafictional rupture are deliberate acts of sabotage against these controlling structures. They are designed to create textual space – a discursive fracture – where a new kind of female subject can emerge, one not pre-scripted by convention.

Thus, in Carter's fiction, form is content. Her stylistic excesses, her genre-bending, and her narrative destabilizations are neither decorative embellishments nor postmodern play for its own sake. They are the essential, active agents of her feminist inquiry. By exploding the narrative prisons from the inside, she performs in practice the theoretical liberation that feminist critics describe: she makes language itself stutter, fracture, and reconfigure, thereby demonstrating that a truly liberated female subjectivity must first seize and reinvent the tools of its own narration.

Mythic Deconstruction and the Grotesque Body. Carter's renowned revisions of fairy tales and myths are acts of targeted cultural surgery [2]. In texts like "The Bloody Chamber", she does not simply swap roles but dissects the latent ideologies within familiar structures. The passive heroine, the predatory male, the valorization of innocence – these are exposed as artificial constructs serving a specific power dynamic. Carter's tool for this exposure is often the grotesque: the exaggerated, the visceral, the taboo [4]. By presenting the female body as monstrous, hungry, and sexually audacious, she shatters the pristine, symbolic vessels of patriarchal myth (the Beauty, the Virgin, the Silent Victim). This grotesque realism reclaims the body as a site of ambiguous experience and agency. Desire, in Carter's world, is neither a passive temptation nor a dangerous flaw but an active, complicating force that rewrites the script of female destiny, challenging the binary of purity and corruption that has long constrained it [7].

Narrative Metamorphosis: Reclaiming the Voice. If myth provides the content of gender, narrative provides its grammar. Carter's subversion is therefore fundamentally metafictional [3]. She employs unstable narrators, fragmented timelines, and ironic commentary to destabilize the reader's trust in a single, authoritative version of events. In "Nights at the Circus", for instance, Fevvers's claim to authenticity – "Is she fact or is she fiction?" – becomes the novel's central epistemological question [7]. By placing narrative control in the hands of such self-consciously performing female characters, Carter enacts a transfer of authority. The woman is no longer the spoken-for; she is the speaker, the fabulist, the one who shapes reality through her tale. This narrative self-possession is the formal equivalent of subjective autonomy [6]. It demonstrates that the power to tell one's own story, in all its ambiguity and unreliability, is a prerequisite for liberation [8].

Carter's Feminist Aesthetic: Beyond Ideological Literature. Carter's insistence on artistic complexity has sometimes led to debates about the "feminist" purity of her work. This article asserts that her aesthetic excess – the baroque prose, the carnivalesque violence, the dark humor – is precisely what safeguards her politics from becoming dogma [3]. Her feminism is not a message to be extracted but an experience to be undergone by the reader, one of disorientation and recalibration. The grotesque and the fantastical function as estranging devices, forcing a critical re-examination of norms that realism might leave unchallenged. Carter thus occupies a unique position: she creates a feminist literature that is intellectually rigorous, aesthetically formidable, and politically radical precisely because it refuses to separate these domains [5]. Her art is the critique.

Conclusion. Angela Carter's fiction proposes that the battle for female subjectivity is fought not only in the social realm but on the page, in the very structures of storytelling [2]. By weaponizing narrative form and unleashing the

subversive power of the grotesque upon patriarchal myth, she engineers a literature that does not just represent women's experience but actively constructs a new space for its articulation [3; 7]. Her legacy is a demonstration that feminist resistance requires stylistic courage – the courage to break forms, to embrace ambiguity, and to claim the authority of one's own voice. In reassembling the fragments of shattered archetypes, Carter's work offers a enduring model for how literature can serve as a transformative agent in the continual re-imagining of gender, identity, and power.

References:

1. Beauvoir, S. de. (2011). *The second sex* (C. Borde & S. Malovany-Chevallier, Trans.). Vintage Books. (Original work published 1949).
2. Carter, A. (1979). *The bloody chamber and other stories*. Gollancz.
3. Carter, A. (1984). Notes from the front line. In M. Wandor (Ed.), *On gender and writing* (pp. 69-77). Pandora Press.
4. Carter, A. (1984). *The Sadeian woman: An exercise in cultural history*. Virago Press.
5. Katsavos, A. (1994). An interview with Angela Carter. *The Review of Contemporary Fiction*, 14(3), 11-20.
6. Liu, K. (1997). On Angela Carter's works. *Foreign Literature Review*, 3, 70-75.
7. Michael, M. K. (1994). Angela Carter's *Nights at the Circus*: Engaged feminism via subversive postmodern strategies. *Contemporary Literature*, 35(3), 492-521. <https://doi.org/10.2307/1208764>
8. Showalter, E. (1977). *A literature of their own: British women novelists from Brontë to Lessing*. Princeton University Press.

Mehriban Əliyeva

Xülasə

ANGELA KARTERİN FEMİNİST BAXIŞINDA QADIN SUBYEKTİVLİYİ VƏ POVEST AVTORİTETİ: İDEOLOJİ TƏNQİD KİMİ ESTETİK TƏXRİBAT

Bu məqalədə Angela Karterin feminist bədii əsərində ədəbi forma və povestin ideoloji tənqidin əsas vasitələri kimi necə istifadə edildiyi təhlil edilir. Burada Karterin radikal töhfəsinin təkcə mifləri yenidən yazmaqda və ya güclü qadın personajlarını təsvir etməkdə deyil, həm də ənənəvi povest avtoritetini - tarixən qadınları simvolik obyektlərlə məhdudlaşdıran süjetləri, səsləri və strukturları qəsdən pozmaqda olduğu iddia edilir.

Qrotesk obrazlar, metafiksiya və istehzal təxribatdan istifadə edən Karter nağılları və qotik konvensiyaları daxilən dəyişdirir. Bu, ona qadın sub-yektivliyini yenidən qurmağa, qadınları patriarxal ənənəyə tabe olmaq əvəzinə öz hekayələrini yazan mürəkkəb, arzuolunan subyektlər kimi təsvir etməyə imkan verir. Nəticədə, məqalə Karterin estetik təcrübələrini onun ən güclü feminist ifadəsi kimi təqdim edir və əsl azadlığın kimliyin qurulduğu dili və formaları yenidən düşünülməli olduğunu nümayiş etdirir.

Мехрибан Алиева

Резюме

ЖЕНСКАЯ СУБЪЕКТИВНОСТЬ И НАРРАТИВНЫЙ АВТОРИТЕТ В ФЕМИНИСТСКОЙ ПРОЗЕ АНДЖЕЛЫ КАРТЕР: ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ПОДРЫВНОСТЬ КАК ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ КРИТИКА

В этой статье анализируется, как феминистская проза Анджелы Картер использует литературную форму и нарративный прием в качестве основных инструментов идеологической критики. В ней утверждается, что радикальный вклад Картер

заклучается не только в переписывании мифов или изображении сильных женских персонажей, но и в ее целенаправленном разрушении традиционного нарративного авторитета – сюжетов, голосов и структур, которые исторически заключали женщин в рамки символических объектов.

Используя гротескные образы, метафикцию и ироничную подрывную деятельность, Картер преобразует сказки и готические условности изнутри. Это позволяет ей реконструировать женскую субъективность, изображая женщин как сложных, желающих субъектов, которые сами пишут свои истории, а не подчиняются патриархальной традиции. В конечном итоге, статья позиционирует эстетические эксперименты Картер как её наиболее мощное феминистское высказывание, демонстрируя, что истинное освобождение требует переосмысления самого языка и форм, посредством которых конструируется идентичность.

Rəyçi: prof. Şahin Xəlilli

Nilufər Qədirova

Azərbaycan Universiteti

<https://orcid.org/0009-0005-4810-6642>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.074>

U.B. YEYTSİN DRAMATURGİYASINDA KELT MİFOLOGİYASININ REKONSTRUKSIYASI

Açar sözlər: mifologiya, irland folklore, dramaturgiya, arxetip, modernizm

Key words: mythology, Irish folklore, drama, archetype, modernism

Ключевые слова: мифология, ирландский фольклор, драма, архетип, модернизм

Giriş. Dünyanı dərk etməyin əsas üsullarından biri olan mifologiya bəşəriyyətin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Hər bir xalqın dünyanın və insanın yaranması, eləcə də tanrılar və qəhrəmanlar haqqında öz mifləri mövcuddur. İnsan ən qədim dövrlərdən etibarən ətraf aləmi anlamağa çalışdığından mifologiya insanın dünyanı və özünü dərkənin ilkin forması, bəşəriyyətin mədəniyyətinin başlanğıc mərhələsi kimi qəbul edilir.

Məlumdur ki, mifologiya sinkretik mahiyyətinə görə fəlsəfənin və ədəbiyyatın inkişafı üçün ilkin mənbə rolunu oynamışdır. İncəsənət və ədəbiyyat kimi ictimai şüur formaları uzun müddət mifdən öz “dili” kimi istifadə etmiş, mifoloji simvolları genişləndirərək onları yenidən şərh etmişlər. Müasir dövrdə də ədəbiyyatın bəzi istiqamətlərində mifologiyaya şüurlu şəkildə müraciət müşahidə olunur. Bu zaman mənası bəzən kəskin şəkildə dəyişdirilməklə həm müxtəlif ənənəvi miflərdən istifadə edilir, həm də özünəməxsus poetik simvollar dili və fərdi mifologiyaların formalaşdırılması prosesi baş verir.

Mifologiyanın öyrənilməsində bir neçə mərhələni fərqləndirmək mümkündür. Birinci mərhələ XIX əsrdə yaranmış və mifoloji məktəb adını almış istiqamətlə bağlıdır. Onun fəlsəfi əsasını F.V. Şellingin və Şlegel qardaşlarının estetik baxışları təşkil edirdi.

Mifoloji məktəbin əsas xidmətlərindən biri folkloru və bununla da ədəbiyyatı milli dillərin tarixi ilə bağlaması idi. Məhz mifoloji məktəb sayəsində sonralar bədii ədəbiyyat milli ruhun ifadəsi sayılmağa və millətçiliyi yaradıb yayan əsas vasitələrdən biri olmağa başladı [1, s. 73].

Mifoloji məktəb üçün mifologiyanın hər bir incəsənət üçün zəruri şərt və ilkin material (Şelling), poeziyanın nüvəsi (F. Şlegel) kimi dərk edilməsi səciyyəvidir. Şelling və F. Şlegelin milli incəsənətin dirçəlişinin yalnız sənətkarların mifologiyaya müraciəti şərti ilə mümkün olması barədə fikirlərini A. Şlegel inkişaf etdirmiş, L. Arnim, K. Brentano, İ. Görres kimi Heydelberq romantikləri isə bunu folklorla tətbiq etmişdilər.

Mifoloji məktəb etimoloji və analoji olmaqla iki əsas istiqamətdə inkişaf etmişdir: etimoloji istiqamət mifin orijinal mənasının lingvistik şəkildə yenidən qu-

rulmasına yönəlir, analogi istiqamət isə oxşar məzmunlu miflərin müqayisəsi yolu ilə onların ümumi struktur xüsusiyyətlərini və mövzu bənzərliklərini müəyyən etməyə çalışır. Mifoloji məktəb mifologiya anlayışını genişləndirdi, klassik miflərlə yanaşı, qədim xalqların miflərinə də müraciət etdi. Bu, müxtəlif xalqların folklorunun aktiv şəkildə toplanmasına şərait yaradaraq mifologiyanın, folklorun və ədəbiyyatın müqayisəli öyrənilməsinə səbəb olmuşdur.

İrland əsilli ingilis yazıçısı U.B.Yeyts əsasən qədim İrlandiya folkloruna və Kelt mifologiyasına əsaslanan öz mifoloji sistemini yaratmışdır. Poeziyası kimi Yeytsin dramaturgiyası da müasirlərinə və ümumilikdə XX əsr dramaturgiyasının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Mifopoetikanın analitik tədqiqinin məhsuldarlığı Yeytsin mifopoetik sistemi ilə XX əsrdə K.Q. Yunq tərəfindən işlənib hazırlanmış mifin analitik tənqidi nəzəriyyəsi arasındakı dərin qarşılıqlı əlaqə ilə təsdiqlənir.

Əsas hissə. U.B. Yeyts 1892-ci ildə yazdığı “Qrafinya Ketlin” adlı ilk dram əsərində qədim kelt dünyagörüşünə əsaslanaraq mifoloji arxetiplər vasitəsilə nəsil-lər arasındakı qırılmaz əlaqələri ifadə etməyə can atmış, bununla da milli ruhun ölməzliyini nümayiş etdirmişdi. Mövzusu İrlandiyanın qədim tarixinə, Yeytsin “İrlandiya kəndlilərinin nağılları və əfsanələri” antologiyasındakı əfsanəyə əsaslanan, gənc əsilzadə qadının millətini aclıq və ölümdən xilas etmək üçün həyatını qurban verməsi üzərində qurulan “Qrafinya Ketlin” pyesində dramaturq mif və tarixə müasir rəkursdan yanaşır, XIX əsrdə irland kəndlilərinin mövcud durumunu tənqidi nöqteyi nəzərdən təsvir edir. Ölkədə uzun müddət davam edən və tarixi gerçəkliyə əsaslanan aclıq motivi ilə fəvqəltəbii varlıqların görünməsi motivini birləşdirərək Yeyts mif və reallığı eyni kontekstdə təqdim etməyə cəhd göstərir. Bu isə modernist ədəbiyyatda “ikili reallıq modeli”nin formalaşmasına gətirib çıxarır: bir tərəfdə tarixi zaman, digər tərəfdə isə arxetipik-mifoloji zaman paralel şəkildə verilir [3, s. 94]. Yeytsin dramaturgiyasında bu iki zaman kəsiyinin toqquşması dramatik gərginliyi artırmaqla süjetin əsas elementinə çevrilir.

Mifik elementlərlə zəngin olan dramda xristianlıq və paqanizm mövzularına da rast gəlinir. Müəllif Ketlin obrazı vasitəsi ilə xristianlığı təsvir edir. Xalqını səfalətdən xilas etməyə çalışan Ketlin özünü fəda edərək şəhidlik zirvəsinə yüksəlir. Bu cəhətdən Ketlin müqəddəs İsa Məsihin davamçısı hesab olunur. Bununla yanaşı, Yeyts mövhumata inanan tipik irland kəndlilərini də təsvir edir. Tanrının həmişə onu qoruduğuna inanan Meri digər obrazlardan fərqli olaraq pul, yemək üçün ruhunu şeytana satmaqdan imtina edir və aclıqdan dünyasını dəyişir. Ketlin ideal hökmdar simvolu olduğu kimi, Meri də ideal irland qadınının simvolu idi.

Yeytsin poetik duyumu, kelt mifologiyasına dair araşdırmaları və kelt kimliyinin axtarışına həsr olunmuş söyləri formalaşaraq onu şəxsi təcrübəni və mədəniyyəti tarixi, siyasi, fəlsəfi ölçülərdə birləşdirərək yeni formada təqdim etməyə sövq etmişdi. T.İqlton haqlı olaraq qeyd edirdi ki, Yeytsin mif yaratma metodu “tarixi faktları yeni obrazlar sistemi vasitəsilə dağিদaraq yenidən təşkil etməsilə” [2, s. 250] bağlıdır. Modernist estetikanın ənənənin transformasiyası prinsipinə əsaslanan Yeyts mifləri tarixi şüurun yenidən qurulması üçün çevik semiotik sistem kimi qəbul edir [4, s. 7]. Bu baxımdan onun dramaturgiyası mifin modernist rekonstruksiyası kimi çıxış edir.

Yeyts bütün yaradıcılığı boyu irland mif və əfsanələrindən ilham alaraq milli ruhda ədəbiyyat yaratmağa çalışmışdı. Bu baxımdan Kuxulin obrazı onun yaradı-

cılığında xüsusi yer tutur. Olster silsiləsinə aid olan bu mifoloji qəhrəman Herakl və Axilles kimi yarı ilahi, fəvqəltəbii gücə malik döyüşçü kimi təqdim olunur. Onun mistik doğumu, qeyri-adi fiziki gücü və döyüş zamanı “warp spasm” adlanan trans halına düşməsi qəhrəmanlıq arxetipinin tipik göstəriciləridir [5, s. 70].

Yeyts üçün xüsusilə əhəmiyyətli olan motiv Kuxulin ilə kral Konxobar arasındakı münasibətə əsaslanır. Əfsanəyə görə, Kuxulin krala sədaqət andı içir və bu sədaqət onu öz oğlu Konlanı öldürməyə vadar edir. Bu faciəvi motiv Yeyts tərəfindən həm “Kuxulinin dənizlə döyüşü” şeirində, həm də “Beyl sahilində” pyesində poetik şəkildə işlənmişdir. Şeirdə Kuxulinin dənizlə mübarizəsi onun mənəvi sarsıntılarının simvolik ifadəsinə çevrilir:

*Cuchulain stirred,
Stared on the horses of the sea, and heard
The cars of battle and his own name cried;
And fought with the invulnerable tide [9].
Kuxulin tərpəndi,
dəniz atlarına baxdı,
döyüş arabalarının səsinə, öz adının hayqırtısını dinlədi;
və yenilməz dalğalarla savaşa atıldı. (Tərcümə N.Q.)*

Olster silsiləsində təsvir olunan hadisələrdə Kuxulinin qəhrəmanlığı Maxa ilahəsinin lənəti fonunda daha da qabardılır: Olster döyüşçüləri zəifləyəndə yalnız o, düşməyə qarşı təkbaşına mübarizə aparır. Qəhrəmanın ölümü isə mifoloji tabuların pozulması ilə əlaqələndirilir. Bu, onun zəifləməsinə və nəticədə məğlubiyyətinə səbəb olur. Nəhayət, Morriqanın iştirakı ilə baş verən döyüşdə o, ölümcül yaralanır və ayaqüstə ölmək üçün özünü daş sütuna bağlayır [6, s. 97]. Bu motiv Yeytsin qəhrəmanlıq ideyasının kulminasiyası kimi çıxış edir.

Bu pyesində də Yeyts yalnız mifoloji materialı bərpa etmir, həm də onu modernist estetik çərçivədə yenidən şərh edir. Onun “Kuxulin təsəlli tapdı” şeirində qəhrəmanın ölümü simvolik mənə qazanır. Kuxulin burada İrlandiya ilə eyniləşdirilir. Şeirdə təsvir olunan kəfən və quşabənzər varlıqlar mifoloji motivləri göstərir və milli idealların daxili ziddiyyətlər nəticəsində zəifləməsinə işarə edir. Bu kontekstdə Yeytsin mövqeyi mifin dəyişkən və çoxqatlı struktur kimi qavranıldığını nümayiş etdirir.

Nəticə. Ümumiyyətlə Yeytsin dramaturgiyasında Olster mifləri mühüm yer tutur. “Ebbi teatri”nda səhnələşdirilən pyeslərində o, mifoloji süjetləri yeni estetik müstəvidə təqdim edirdi. Onun fikrincə, milli teatrın gücü tamaşaçının öz mədəni yaddaşı ilə emosional əlaqə qurmasında təzahür edir: “insan ən çox öz həyatına yaxın olanı sevməlidir” [7, s. 77]. Bu baxımdan onun yaradıcılığı vasitəsilə miflər səhnədə həm də milli identikliyin formalaşdırılması vasitəsinə çevrilir.

Dramaturqun “Deydre” və “Kuxulinin ölümü” kimi pyeslərində də mifoloji süjetlər müəyyən dəyişikliklərlə yenidən təqdim olunur. Bu dəyişikliklər həm səhnə imkanları, həm də dramatik mənə baxımından zəruri olsa da Yeyts obrazların xüsusiyyətlərini və mifoloji strukturun əsas mahiyyətini qoruyub saxlamışdı. Yeyts qeyd edirdi ki, folklor və mif “sonsuz və əbədi olanı ifadə edir” və bu xüsusiyyət onu müasir incəsənət üçün mühüm mənbəyə çevirir [8, s. 266].

Yeytsin dram sahəsindəki xidmətlərini vurğulayan irlənd dramaturq Şon O’Keysinin fikrincə, o, “Ebbi teatri”ni zirvələrə qaldırmışdı. O, öldükdən sonra

teatrın nüfuzu azaldı, çünki, uğrunda mübarizə aparıb, onu qoruyacaq kimsə qalmamışdı. Yekun olaraq deyə bilərik ki, Yeyts dramlarında sadəcə mifoloji materialı bərpa etmir, onu modernist təfəkkür çərçivəsində yenidən qurur. Kuxulin, Ketlin kimi obrazlar vasitəsilə o, həm milli kimliyi, həm də universal qəhrəmanlıq arxetipini ifadə edir. Bu yanaşma Yeytsin yaradıcılığını həm irland mifoloji ənənəsi və həm də XX əsr modernist ədəbiyyatı kontekstində zirvəyə qaldırır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev, R. (2012). Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Qanun Nəşriyyatı.
2. Eagleton, T. (1971). History and myth in Yeats's "Easter 1916." *Essays in Criticism*, 21, 248-260.
3. Eliade, M. (1968). *Myth and reality*. Harper & Row.
4. Eliot, T. S. (2023). *Tradition and the individual talent: An essay*. Revelation Press.
5. Green, M. J. (1992). *Dictionary of Celtic myth and legend*. Thames and Hudson.
6. Mac Cana, P. (1983). *Celtic mythology*. Littlehampton Book Services.
7. Robin, S., & Saddlemyer, A. (Eds.). (1965). *The world of W. B. Yeats*. The Dolmen Press.
8. Thuente, M. H. (1981). *W. B. Yeats and Irish folklore*. Barnes & Noble.
9. Yeats, W. B. (n.d.). *Cuchulain's fight with the sea*. All Poetry. <https://allpoetry.com/Cuchulain's-Fight-With-The-Sea>

Nilufar Gadirova

Summary

RECONSTRUCTION OF CELTIC MYTHOLOGY IN THE DRAMATURGY OF W. B. YEATS

The article examines mythology as a primary form of human understanding of the world and its relationship to literature. The article analyzes the etymological and analogical directions of the mythological school that emerged in the 19th century and shows the impact of these approaches on the collection and comparative study of folklore. The main goal of the study is to reveal the features of the mythopoetic system in the dramaturgy of W.B. Yeats.

The unity of myth and historical reality, the construction of a dual time model and the role in the formation of dramatic tension in Yeats's work "The Countess Cathleen" are explained. The reworking of the heroic archetype and its connection with national identity based on the image of Cuchulainn are analyzed. As a result, his dramaturgy reflects the multilayered and dynamic structure of myth, influencing both Irish literature and modernist thought of the 20th century.

Нилуфар Кадырова

Резюме

РЕКОНСТРУКЦИЯ КЕЛЬТСКОЙ МИФОЛОГИИ В ДРАМАТУРГИИ У.Б. ЙЕЙТСА

В статье рассматривается роль мифологии как основной формы человеческого понимания мира и её связь с литературой. Анализируются этимологические и аналоговые направления мифологической школы, возникшей в XIX веке, и показано влияние этих подходов на коллекционирование и сравнительное изучение фо-

льклора. Главная цель исследования – раскрыть особенности мифопоэтической системы в драматургии У. Б. Йейтса.

Рассматриваются единство мифа и исторической реальности, построение двойственной временной модели и роль в формировании драматического напряжения в произведении Йейтса «Графиня Кэтлин». Анализируется переосмысление героического архетипа и его связь с национальной идентичностью на основе образа Кухулина. В результате его драматургия отражает многослойную и динамичную структуру мифа, оказавшую влияние как на ирландскую литературу, так и на модернистскую мысль XX века.

Rəyçi: f.e.d., prof. Q.Quliyev

Türkan Əliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0000-0001-6167-6483>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.075>

MÜASİR TÜRK ƏDƏBİYYATINDA TARİXİ ROMAN JANRININ TƏKAMÜLÜ: ƏNƏNƏDƏN İNNOVASIYAYA

Açar sözlər: müasir türk ədəbiyyatı, tarixi roman, ədəbi inkişaf, narrativ yanaşma, yenilik

Keywords: modern Turkish literature, historical novel, literary development, narrative approach, innovation

Ключевые слова: современная турецкая литература, исторический роман, литературное развитие, нарративный подход, новаторство

Giriş. Tarixi romanı oxuyarkən çox vaxt oxucunun keçmişlə müəyyən bir əlaqə qurması halı müşahidə edilir. Hansı ki, mətn oxucunu hadisələrin içində doğru çəkir, onu həmin dövrün insanları ilə üz-üzə qoyur və beləliklə, tarix uzaq bir anlayış olmaqdan çıxır. Bu janrın təsir gücü də məhz buradan gəlir. Çünki burada müəllif yalnızca faktları sadalamır, onları yaşanan bir mühitə çevirir. Məkan, zaman, obrazın davranışı və ya daxili düşüncəsi kimi hər bir incə detal birgə oxucu üçün bütöv bir dünya yaradır. Bu dünyanın qurulmasında isə gerçəkliklə bədii təxəyyülün bir-birinə qarışması qaçılmaz olur.

Janrın inkişafına daha geniş baxdıqda onun zamanla eyni qalmadığı, əksinə, müxtəlif mərhələlərdə fərqli xüsusiyyətlər qazandığı aydın şəkildə görünür. İlk dövrlərdə yazılan tarixi romanlarda müəlliflər əsasən faktlara sadıq qalmağa, hadisələri ardıcılıqla və mümkün qədər dəyişdirmədən təqdim etməyə çalışırdılar [2]. Bu yanaşma müəyyən mənada dövrün tələbi idi, çünki oxucuya tarix haqqında ümumi və etibarlı təsəvvür yaratmaq əsas məqsədlərdən biri hesab olunurdu. Lakin zaman keçdikcə bu çərçivə dar görünməyə başladı. Yazıçılar anladılar ki, tarix yalnız olduğu kimi təqdim ediləndə deyil, həm də fərqli tərəflərdən işıqlandırıldıqda daha təsirli olur. Məhz bu andan etibarən tarixi romanın mahiyyətində dəyişiklik baş verdi. Müasir dövrdə isə bu dəyişiklik daha da dərinləşmişdir. Belə ki, tarix artıq təkcə təsvir edilmir, o, müəllif baxışından keçərək yenidən qurulur, bəzən mübahisə doğurur, bəzən isə oxucunu fərqli düşünməyə sövq edir. Başqa sözlə desək, tarixi roman həm ənənə ilə əlaqəsini itirmir, həm də yeni ifadə imkanları qazanaraq inkişafını davam etdirir.

Türk ədəbiyyatında tarixi romanın keçdiyi inkişaf yoluna diqqətlə baxdıqda bu janrın zamanla necə dəyişdiyini aydın şəkildə görmək mümkündür. İlk mərhələlərdə yazıçılar daha çox ehtiyatlı mövqe tuturdular. Onlar keçmişə dəyişdirmədən çəkinir, hadisələri mümkün qədər olduğu kimi təqdim etməyə üstünlük verirdilər [6]. Bu səbəbdən süjetlər əsasən sadə və ardıcıl qurulur, obrazlar isə daha

çox dövrün ümumi xüsusiyyətlərini daşıyan tipik fiqurlar kimi təqdim olunurdu. Bu yanaşma oxucuya müəyyən bilik qazandırsa da, mətnin bədii dərinliyini müəyyən həddə qədər məhdudlaşdırırdı. Oxucu hadisələri anlayırdı, lakin onları tam mənada “hiss etmək” imkanına hər zaman sahib olmurdu.

Zaman keçdikcə bu yanaşmanın yetərli olmadığı aydınlaşdı və yazıçılar tarixi daha fərqli şəkildə təqdim etməyə başladılar. Artıq diqqət tədricən hadisələrdən insanın özünə yönəldi. Tarixi fon dəyişməz qalsa da, əsas maraq həmin hadisələrin içində yaşayan insanların həyatına, onların daxili dünyasına və verdikləri qərarlara yönəldi. Obrazlar daha canlı və fərdi şəkildə işlənməyə başladı, onların hissləri, tərəddüdləri və seçimləri mətnin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrildi. Bu dəyişiklik nəticəsində tarixi roman daha çox oxucuya yaxınlaşdı, çünki oxucu artıq yalnız baş verənləri izləmirdi, o, bu hadisələrin içində olan insanları anlamağa çalışırdı və bu prosesdə özünü də müəyyən mənada həmin mühitdə hiss edirdi.

XX əsrdə isə tarixi romana yanaşma daha da dəyişmiş və əvvəlki sərhədlər bir qədər zəifləmişdir. Bu dövrdə müəlliflər tarixə sabit və dəyişməz bir həqiqət kimi baxmaqdan uzaqlaşdılar. Eyni hadisənin müxtəlif cür təqdim oluna biləcəyi fikri ön plana çıxaraq janrın daxilində yeni axtarışlara yol açdı. Bəzən tarix yenidən qurulur, bəzən isə açıq şəkildə sorğulanırdı. Bu yanaşma mətnin strukturunda da özünü göstərmişdir. Belə ki, bu dövrdə süjet xətti əvvəlki kimi sərt və xətti mövqedə qalmayaraq fərqli baxış bucaqları paralel şəkildə təqdim olunurdu. Oxucu isə artıq passiv müşahidəçi kimi deyil, mətnin mənasını formalaşdıran tərəflərdən birinə çevrildi [3].

Müasir türk ədəbiyyatında tarixi roman janrı artıq kifayət qədər sərbəst və çevik bir formaya malikdir. Yazıçılar tarixdən yalnız keçmişə canlandırmaq üçün istifadə etmirlər, həmin material vasitəsilə bu günün problemlərinə də toxunurlar. Keçmiş hadisələr bəzən müasir dövrün problemlərini anlamaq üçün bir vasitəyə çevrilir, bəzən isə oxucuya fərqli baxış bucağı təqdim edir. Tarix bu mənada yalnız arxada qalan bir zaman deyil, bu günlə əlaqədə olan, onu anlamağa kömək edən bir mənbə kimi çıxış edir.

Bütün bunlar göstərir ki, tarixi roman janrının inkişafı sadə və dəyişməz bir proses olmayıb. Əksinə, bu janr hər dövrdə yenidən formalaşmış, yeni məna qatları qazanmış və dəyişən ədəbi düşüncəyə uyğun şəkildə özünü yeniləyib. Bəzən ənənəyə söykənib, bəzən isə bu ənənəni yenidən düşünməyə məcbur edib.

Bu məqalədə məqsəd də məhz bu inkişaf xəttini daha geniş şəkildə izləməkdir. Tarixi romanın türk ədəbiyyatında necə formalaşdığını, hansı mərhələlərdən keçdiyini və bu gün hansı istiqamətdə dəyişdiyini anlamaq üçün bu prosesə bütöv şəkildə baxmaq vacibdir.

Metodologiya. Bu tədqiqat müasir türk ədəbiyyatında tarixi roman janrının təkamülünü araşdırmaq məqsədilə müxtəlif nəzəri və analitik yanaşmaların birgə tətbiqi əsasında qurulmuşdur. İşin əsas istiqaməti yalnız ayrı-ayrı mətnlərin təhlili ilə məhdudlaşmır. Hansı ki, burada daha çox janrın bütöv inkişaf xəttini anlamağa yönəlmiş ümumi bir baxış formalaşdırmaq məqsədi güdülmüşdür. Bu nöqteyi-nəzərdən tədqiqat zamanı həm klassik ədəbiyyatşünaslıq yanaşmalarına, həm də müasir nəzəri baxışlara istinad edilmiş, mövcud elmi mənbələr diqqətlə seçilərək sistemli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Mənbələrlə iş zamanı onların sadəcə təsviri ilə kifayətlənilməmiş, müxtəlif yanaşmalar arasında əlaqələr qurulmuş,

oxşar və fərqli cəhətlər üzə çıxarılmışdır. Bu isə tarixi roman janrının inkişafını yalnız ayrı-ayrı mərhələlər üzrə deyil, daha geniş və davamlı bir proses kimi dərk etməyə imkan vermişdir.

Araşdırmanın ilkin mərhələsində tarixi romanın formalaşmasına və inkişafına təsir göstərən əsas ədəbi istiqamətlər ayrıca diqqət mərkəzinə alınmışdır. Bu çərçivədə realizm, modernizm və postmodernizm kimi cərəyanların türk ədəbiyyatında tarixi romana necə təsir göstərdiyi mərhələli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Hər bir istiqamətin janra gətirdiyi dəyişikliklər yalnız nəzəri səviyyədə deyil, həm də konkret mətn nümunələri ilə əlaqələndirilərək izah olunmuşdur. Belə yanaşma nəticəsində aydın olur ki, tarixi roman sabit və dəyişməz bir forma deyil. O, hər dövrün estetik tələblərinə, ideoloji baxışlarına və oxucu gözləntilərinə uyğun şəkildə yenidən formalaşır. Bu dəyişikliklər isə təkcə zaman ardıcılığı ilə deyil, eyni zamanda keyfiyyət baxımından baş verən dönüşlərlə də müşayiət olunur.

Tədqiqatın əsas metodlarından biri kimi müqayisəli təhlil üsuluna xüsusi yer verilmişdir. Müxtəlif dövrlərə aid tarixi roman nümunələri süjet quruluşu, obrazların işlənmə səviyyəsi, zaman və məkanın təqdimatı, eləcə də narrativ texnikalar baxımından qarşılaşdırılmışdır. Bu müqayisə zamanı yalnız fərqlər deyil, davamlılıq elementləri də diqqətdən kənarda saxlanılmamışdır. Beləliklə, bir tərəfdən janrın ənənəvi xüsusiyyətlərinin hansı şəkildə qorunduğu, digər tərəfdən isə bu xüsusiyyətlərin necə dəyişdiyi daha aydın şəkildə görünür. Eyni zamanda, bu yanaşma tarixi romanın yalnız daxili inkişafını deyil, onun digər ədəbi və mədəni təsirlərlə necə qarşılıqlı əlaqədə formalaşdığını da üzə çıxarmağa imkan verir.

Bununla yanaşı, tədqiqatda interpretativ yanaşmadan da geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu yanaşma çərçivəsində mətnlər yalnız struktur baxımından deyil, onların daşdığı məna qatları, müəllif mövqeyi və oxucu ilə qurduğu münasibət kontekstində təhlil edilmişdir. Xüsusilə müasir türk ədəbiyyatında yazılan tarixi romanlarda müşahidə olunan çoxsəslilik, fərqli baxış bucaqlarının paralel şəkildə təqdim olunması və mətnin açıq interpretasiyaya imkan verməsi kimi xüsusiyyətlər bu metod vasitəsilə daha dərinlən araşdırılmışdır. Bu prosesdə mətnlərin yalnızca “nəyi danışdığı” deyil, “necə danışdığı” da ön plana çəkilmiş və bunun janrın inkişafında oynadığı rol müəyyənləşdirilmişdir.

Metodoloji çərçivədə diqqət yetirilən digər mühüm məqamlardan biri də tarixi romanın inkişafına təsir edən sosial və mədəni amillər olmuşdur. Müasir dövrdə qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi, texnologiyanın gündəlik həyata daha dərinlən nüfuz etməsi və informasiya mühitinin genişlənməsi ədəbi yaradıcılığa da təsirsiz qalmamışdır. Bu dəyişikliklər tarixi romanın həm formasında, həm də məzmununda özünü göstərir. Müəlliflər artıq tarixə daha sərbəst yanaşır, onu müasir kontekstlə əlaqələndirir və yeni interpretasiyalar irəli sürürlər. Bu baxımdan tarixi roman yalnız ədəbi hadisə kimi deyil, həm də daha geniş mədəni proseslərin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir ki, bu da janrın bugünkü vəziyyətini daha dolğun şəkildə izah etməyə imkan verir.

Nəticə olaraq demək olar ki, tədqiqatda tətbiq olunan metodoloji yanaşmalar tarixi roman janrının inkişafını çoxşaxəli şəkildə araşdırmağa imkan yaratmışdır. Müxtəlif metodların birgə istifadəsi janrın həm tarixi köklərini, həm də müasir mərhələdə qazandığı yeni xüsusiyyətləri sistemli şəkildə izləməyə şərait yaratmışdır. Bu yanaşma sayəsində tarixi romanın yalnız keçmişlə bağlı bir janr olmadığı,

eyni zamanda dəyişən ədəbi və mədəni mühitə uyğunlaşaraq inkişaf edən canlı bir sistem olduğu daha aydın şəkildə ortaya qoyulmuşdur.

Ədəbiyyatların təhlili

Tarixi roman janrının bu gün müasir türk ədəbiyyatında tutduğu yeri daha yaxşı anlamaq üçün onun əvvəlki mərhələlərinə qısa da olsa nəzər salmaq faydalıdır. Çünki janrın bugünkü vəziyyəti birbaşa onun keçdiyi inkişaf yolunun nəticəsidir. Ədəbiyyat tarixində roman uzun müddət realizm çərçivəsində formalaşmış və bu, tarixi romanlara da təsirsiz qalmayıb. İlk dövrlərdə yazılan tarixi əsərlərdə müəlliflər daha çox hadisələrin ardıcılığını qorumağa çalışır, faktlara mümkün qədər sadıq qalmağa üstünlük verirdilər. Hadisələr aydın şəkildə qurulur, səbəb-nəticə əlaqələri diqqətlə izlənilir, obrazlar isə daha çox müəyyən sosial mühitin nümayəndəsi kimi təqdim olunurdu. Bir çox araşdırmalarda da bu ənənənin tarixi roman daxilində necə davam etdiyini və tədricən dəyişdiyini görmək mümkündür [5].

Lakin zaman keçdikcə bu yanaşmanın sərhədləri hiss olunmağa başladı. Xüsusilə XIX əsrin sonlarından etibarən cəmiyyətin dəyişməsi, şəhər həyatının genişlənməsi və insanın öz daxili aləminə yönəlməsi ədəbiyyatda da yeni istiqamətlərin yaranmasına səbəb oldu. Bu dəyişikliklər tarixi romanlara da sirayət etdi. Artıq müəlliflər üçün əsas məsələ yalnız “nə baş verdi?” sualına cavab vermək deyildi. Daha çox “bu hadisələr insanlara nə etdi?” sualı ön plana çıxmağa başladı. Modernist yanaşmanın təsiri ilə mətnlərdə daxili monoloq, qeyri-xətti zaman quruluşu və daha fərdi baxış bucaqları görünməyə başladı. Hətavaranın qeyd etdiyi kimi, bu mərhələdə romanın ənənəvi quruluşu sarsılır və yeni ifadə formaları ortaya çıxır [4]. Müasir tədqiqatlar da göstərir ki, tarixi roman bu dəyişiklikləri passiv şəkildə qəbul etməyib, əksinə, onları öz daxilində işləyərək daha mürəkkəb və çoxqatlı bir formaya çevrilib [6, p.8].

XX əsrin ikinci yarısından sonra isə vəziyyət bir qədər də dəyişir. Postmodern yanaşma ilə birlikdə tarixə münasibət əvvəlki kimi sabit qalmır. Artıq tarix tək bir həqiqət kimi qəbul edilmir, onun fərqli cür yaradıla biləcəyi fikri ön plana keçir. Müasir türk ədəbiyyatında yazılan tarixi romanlarda da bu yanaşmanın izlərini görmək mümkündür. Müəlliflər tarixə daha sərbəst yanaşır, bəzi hallarda onu yenidən qurur, bəzən isə açıq şəkildə sorğulayırlar. Mətnlərdə müxtəlif səslər yavaş verilir, eyni hadisə fərqli baxış bucaqlarından təqdim olunur. Oxucu isə artıq sadəcə izləyici kimi qalmır, o, mətnin içində düşünən və mənanı özü quran tərəfə çevrilir. Bu istiqamətdə aparılan yeni araşdırmalar da göstərir ki, tarixi roman getdikcə daha çox interpretasiyaya açıq bir janra çevrilir [1, p.3].

Müasir mərhələdə isə tarixi romanın dəyişməsi təkcə ədəbi yanaşmalarla izah olunmur. Texnologiyanın inkişafı və oxu vərdislərinin dəyişməsi də bu prosesə öz təsirini göstərir. Bu gün mətn yalnız çap olunmuş kitab formasında mövcud deyil; müxtəlif rəqəmsal platformalar vasitəsilə daha geniş auditoriyaya çatır. Bu isə istər-istəməz həm mətnin quruluşuna, həm də təqdimatına təsir edir. Groot bu dəyişiklikləri izah edərkən elektron mühitin yeni oxu təcrübələri yaratdığını vurğulayır [3]. Son illərdə aparılan araşdırmalar isə bu təsirin daha geniş olduğunu göstərir. Müasir türk ədəbiyyatında da bu dəyişikliklər hiss olunur: tarixi romanlar daha sərbəst qurulur, zaman qatları bir-birinə qarışır, bəzi hallarda isə mətn oxucu ilə daha birbaşa əlaqə qurmağa çalışır [1, p.5].

Digər tərəfdən, bu janrın inkişafı yalnız texnologiya ilə bağlı deyil. Qloballaşma prosesi də tarixi romanın formasına və məzmununa təsir edən amillərdən biridir. Müasir türk ədəbiyyatında yazılan tarixi romanlarda həm yerli tarixə bağlılıq, həm də daha geniş bir dünyaya açılma meyli hiss olunur. Son dövr araşdırmaları isə bu fikri bir qədər də genişləndirərək göstərir ki, roman janrı həm ümumi, həm də yerli xüsusiyyətləri eyni anda daşıya bilir [2]. Müasir türk tarixi romanlarında da bunu görmək mümkündür: müəlliflər bir tərəfdən milli tarixə bağlı qalır, digər tərəfdən isə bu tarixi daha geniş kontekstdə təqdim etməyə çalışırlar.

Bütün bu yanaşmaları bir araya gətirdikdə belə bir nəticə ortaya çıxır ki, tarixi roman heç vaxt eyni formada qalmayıb. O, hər dövrdə dəyişib, bəzən yavaş, bəzən daha kəskin şəkildə yenilənib. Klassik realizmdən başlayaraq modernizmə, oradan postmodern yanaşmalara və müasir rəqəmsal mühitə qədər uzanan bu inkişaf xətti göstərir ki, janr daim hərəkətdədir. Amma bütün bu dəyişikliklərə baxmayaraq, onun əsas xüsusiyyəti dəyişməz olaraq qalır. Belə ki, tarixi roman janrının əsas xüsusiyyəti keçmişə anlamağa və hiss etməyə imkan yaratmaqdan ibarətdir. Elə bu da tarixi romanın hələ uzun müddət aktuallığını qoruyacağını düşünməyə əsas verir.

Nəticə. Aparılan araşdırmanın ümumi mənzərəsinə baxdıqda belə bir nəticə ortaya çıxır ki, tarixi roman janrının inkişafı düzxətli və dəyişməz bir proses kimi başa düşülə bilməz. Əksinə, bu janr hər dövrdə yeni şəraitə uyğunlaşaraq özünü yenidən formalaşdırıb. Bəzən bu dəyişikliklər daha sakit və tədricən gedib, bəzən isə daha aydın və kəskin şəkildə hiss olunub. Klassik mərhələdə daha çox hadisələrin ardıcılığına və tarixi reallığın mümkün qədər dəqiq təqdimatına üstünlük verilirdisə, sonrakı dövrlərdə bu yanaşma dəyişməyə başlayıb. Tarixi roman tədricən yalnız “nə baş verdi?” sualına cavab verən bir mətn olmaqdan çıxaraq, “bu hadisələr insanlara nə etdi?” sualını da ön plana çıxaran bir formaya çevrilib. Bu dəyişiklik janrın mahiyyətinə də təsir edib və onu daha canlı, daha dərin və oxucuya yaxın bir ədəbi sahəyə çevirib.

Modernizm və postmodernizm mərhələləri bu inkişafda xüsusi rol oynayıb. Bu dövrlərdə romanın daxili quruluşunda baş verən dəyişikliklər tarixi romanlara da inteqrasiya edib. Mətn artıq əvvəlki kimi tək xətt üzrə qurulmur, müxtəlif baxış bucaqları yanaşı təqdim olunur, müəllifin mövqeyi isə əvvəlki qədər sabit və dəyişməz görünür. Bəzən eyni hadisə fərqli şəkildə təqdim olunur, bəzən isə oxucuya konkret cavablar verilmədən mətn açıq saxlanılır. Bu isə oxucunun mətnlə münasibətini də dəyişir. O, artıq sadəcə oxuyan deyil, həm də mətnin mənasını formalaşdıran tərəfə çevrilir. Tarixi roman da bu prosesdə daha sərbəst, daha çox-xatlı və interpretasiyaya açıq bir formaya doğru yönəlir.

Müasir mərhələdə isə bu dəyişikliklər yeni məzmun qazanır. Texnologiyanın inkişafı, informasiya axınının sürətlənməsi və oxu vərdişlərinin dəyişməsi ədəbiyyatın ümumi mənzərəsinə təsir etdiyi kimi, tarixi romanın da formasını və təqdimatını dəyişir. Bu gün mətn yalnız kağız üzərində mövcud olan bir struktur deyil; o, müxtəlif mühitlərdə dolaşır, fərqli şəkildə qəbul olunur və bəzən oxucu ilə daha birbaşa əlaqə qurur. Bu şəraitdə tarixi roman daha çevik bir formaya çevrilir, zaman və məkan anlayışları daha sərbəst şəkildə işlənir, keçmişlə bu gün arasında qurulan əlaqə daha açıq görünür. Bununla belə, bütün bu dəyişikliklərə bax-

mayaraq, janrın əsas funksiyası dəyişmişdir. O, yenə də insan təcrübəsini anlamağa və bunu bədii şəkildə ifadə etməyə çalışır.

Araşdırma həm də onu göstərir ki, tarixi romanın inkişafı yalnız ümumi ədəbi tendensiyalarla izah olunmur. Burada konkret mədəni mühitlərin, milli yaddaşın və yerli təcrübənin də rolu az deyil. Müasir türk ədəbiyyatında yazılan tarixi romanlarda bu xüsusiyyət aydın şəkildə hiss olunur. Bir tərəfdən qlobal ədəbi proseslərin təsiri görünür, digər tərəfdən isə yerli tarixə, mədəniyyətə və kollektiv yaddaşa bağlılıq qorunur. Məhz bu iki istiqamətin kəsişməsi janra həm universallıq, həm də özünəməxsusluq qazandırır.

Bütün bunları ümumiləşdirərək demək olar ki, tarixi roman janrı dəyişkənliyini qoruyaraq inkişaf edən nadir ədəbi formalardan biridir. O, həm ənənəyə bağlı qalması bacarır, həm də yeni şəraitə uyğunlaşaraq özünü yeniləyir. Bu xüsusiyyət isə onu yalnız keçmişə danışan bir janr kimi deyil, həm də bu günü anlamağa kömək edən bir vasitə kimi əhəmiyyətli edir. Görünən odur ki, gələcəkdə də bu janr yeni yanaşmalar, fərqli narrativ formalar və daha geniş interpretasiya imkanları ilə inkişafını davam etdirəcək. Bu baxımdan tarixi romanın həm nəzəri, həm də praktik səviyyədə araşdırılması ədəbiyyatşünaslıq üçün aktual olaraq qalır və bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların davamlılığı xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Akman, B. (2018). Fiction or history? A theoretical approach to the historical novel. *Journal of Language and Literature Studies*, 1-10.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/591544>
2. Arif, K. O. (2019). A look into the historical novel. *Academia.edu*.
https://www.academia.edu/90291893/A_Look_Into_The_Historical_Novel
- de Groot, J. (2016). *The historical novel*. Routledge.
<https://www.routledge.com/The-Historical-Novel/deGroot/p/book/9780415426626>
3. Hatavara, M. (2016). Historical fiction: Experiencing the past, reflecting history. *Academia.edu*.
https://www.academia.edu/16387397/Historical_Fiction_Experiencing_the_Past_Reflecting_History
4. Historical Novel Society. (2018). Defining the historical fiction genre.
<https://historicalnovelsociety.org/defining-the-genre-2/>
5. Stocker, B. D. (2017). Historical fiction: Towards a definition. *Journal of Historical Fictions*, 1, 1-15. <https://historicalfictionsresearch.org/wpcontent/uploads/2024/11/jhf-2019-065.pdf>

Türkan Aliyeva

Summary

THE EVOLUTION OF THE HISTORICAL NOVEL GENRE IN MODERN TURKISH LITERATURE: FROM TRADITION TO INNOVATION

The historical novel is one of the important genres in modern Turkish literature that creates a connection between the past and the present, allowing readers to perceive historical events in a more vivid way. In this genre, history is not limited to the mere presentation of facts; it is also reconstructed through human destinies, everyday life, and social relations. While engaging with such texts, the reader not only follows events but also experiences them emotionally, which makes the historical novel a more impactful and memorable literary form.

The article analyzes the development of the historical novel genre in modern Turkish literature and its transformation from traditional approaches to more flexible and diverse forms of expression. The study shows that over time this genre has moved beyond simply depicting the past and has evolved into a form that reinterprets history and presents it from a modern perspective. As a result, the historical novel maintains its relevance as a dynamic genre that both preserves tradition and remains open to innovation.

Тюркан Алиева

Резюме

**ЭВОЛЮЦИЯ ЖАНРА ИСТОРИЧЕСКОГО РОМАНА В СОВРЕМЕННОЙ
ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ОТ ТРАДИЦИИ К ИННОВАЦИИ**

Исторический роман является одним из важных жанров современной турецкой литературы, который устанавливает связь между прошлым и настоящим и позволяет читателю более живо воспринимать исторические события. В рамках данного жанра история не ограничивается лишь изложением фактов, а воссоздаётся через судьбы людей, повседневную жизнь и социальные отношения. Читатель, обращаясь к таким текстам, не только следит за событиями, но и эмоционально их переживает, что делает исторический роман более выразительной и запоминающейся литературной формой.

В статье анализируется развитие жанра исторического романа в современной турецкой литературе, а также его переход от традиционных подходов к более свободным и разнообразным формам выражения. Исследование показывает, что со временем данный жанр перестал быть лишь средством изображения прошлого и превратился в форму его переосмысления и представления с современной точки зрения. В результате исторический роман сохраняет свою актуальность как динамичный жанр, сочетающий в себе верность традициям и открытость к новаторству.

Rəyçi: akad. M.K. İmanov

Hicran Fərhadova
Bakı Dövlət Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.078>

ERİX AUERBAXIN "MIMESIS"İNDƏ ÇOXPERSPEKTİVLİLİK VƏ POSTMODERNİZM

Açar sözlər: Erix Auerbax, Mimesis, realizm, modernizm, postmodernizm, çoxperspektivlilik

Keywords: Erich Auerbach, Mimesis, realism, modernism, postmodernism

Ключевые слова: Эрих Ауэрбах, Мимесис, реализм, модернизм, постмодернизм

Giriş. Ədəbiyyatşünaslıq tarixində Erix Auerbax və onun fundamental "Mimesis" əsəri klassik filoloji ənənənin və realizm nəzəriyyəsinin zirvəsi kimi qəbul edilir. Avropa ədəbiyyatında reallığın təsvir formalarını Antik dövrdən modernizmə qədər xətti bir təkamül xətti ilə izləyən Auerbax, ilk baxışdan postmodern estetikadan çox uzaq bir müstəvidə dayanır. Lakin ədəbiyyatın obyektiv gerçəkliyi əks etdirmə missiyasını araşdırarkən müəllifin gəldiyi nəticələr, bizi 20-ci əsrin ikinci yarısında formalaşan postmodern nəzəriyyənin fundamental sualları ilə üz-üzə qoyur. Auerbaxın "Mimesis"də apardığı təhlillər keçmişin ədəbi təqvi-mi deyil, gələcəyin parçalanmış dünyasının ilk bəyannaməsidir.

Məlumdur ki, postmodern təfəkkür mütləq və tək bir həqiqətin mövcudluğunu inkar edərək, dünyanı fərqli subyektiv baxışların, lokal hekayələrin kəsişmə nöqtəsi kimi görür. Auerbaxın realizmin təkamülündə aşkar etdiyi ən mühüm qanunauyğunluq daxilində də məhz bu çoxperspektivlilik dayanır. O, kitabın lap əvvəlində Homer dastanları ilə İncili üz-üzə qoyur. Homerin əsərlərində hər şeyi yuxarıdan görən, hər şeyə hakim olan tək bir səss var. Amma İncildə hadisələr daha sirli, çoxqatlı və insanın daxili dünyasına, şəxsi hisslərinə yer verən formadadır. Auerbax bununla əslində ədəbiyyatın necə addım-addım azadlaşdığını göstərir. Müəllifin reallıq axtarışı əsərin son fəsillərində kulminasiya nöqtəsinə çatır. Auerbax göstərir ki, XX əsr ədəbiyyatı bütöv və xətti süjet xəttindən imtina edərək, reallığı fərdlərin anlıq təəssüratları və daxili monoloqları vasitəsilə parçalayır.

Həyatı olduğu kimi, tam obyektiv əks etdirməyə çalışan realizm xətti ədəbi təkamül nəticəsində tədricən fərdiləşməyə və reallığın parçalanmasına gəlib çıxdı. Auerbax "Mimesis"də bu prosesi tədqiq edərkən, əslində postmodernizmin əsasını təşkil edən prinsipləri illər öncədən görmüş olur. Bu tədqiqatın məqsədi məhz bu gizli bağları araşdırmaqdır. Məqalədə Auerbaxın nəzəriyyəsinə postmodernizmə yad bir fikir kimi yox, əksinə, mütləq həqiqətdən uzaqlaşmış çoxlu həqiqətlərə doğru getdiyimiz o keçid dövrünün intellektual zəmini kimi baxılır.

Erix Auerbax "Mimesis" əsərində Avropa ədəbiyyatında reallığın izini sürərkən ilkin mərhələ kimi Qədim Yunan ədəbiyyatını və Bibliya mətnlərini seçir. Onun fikrincə, Homer dastanlarında hadisələr tamamilə ön plandadır. Personajla-

rın daxili sarsıntıları, gizli niyyətləri demək olar ki, yoxdur. Homer hər şeyi bərabər işıqlandırır, hər detal eyni dərəcədə görünəndir və təhkiyə tək bir mütləq nöqtədən idarə olunur. Oxucu üçün mətnə heç bir qaranlıq məqam və ya gizli sual qalmır. Bu, vahid bir dünya mənzərəsidir.

Bibliya mətnlərinə İncilə keçdikdə isə reallığın təsvirində köklü bir dəyişiklik baş verir. İncildə personajların daxili dünyası, onların tərəddüdləri və psixologiyası ön plana keçir. Hadisələrin hamısı aydın deyil, böyük bir hissəsi kölgədə, sirlər daxilində qalır. Mətnə hər şeyi yuxarıdan diktə edən tək bir səs zəifləyir. Bunun əvəzində fərdi insanların, bəzən ən sıradan personajların belə daxili dünyası mərkəzə gəlir. İncil oxucudan mətnin boşluqlarını öz şəxsi düşüncələri ilə doldurmağı, mətni şərh etməyi tələb edir.

Auerbaxın tapdığı bu fərq bizi birbaşa postmodernizmin təməlinə aparır. Postmodern təfəkkür də hər şeyin aydın olduğu, tək bir mərkəzdən idarə olunan dünyanı rədd edir. İncil təhlili göstərir ki, ədəbiyyat mütləq həqiqəti hər detalına qədər təsvir etmək yolundan imtina etdiyi andan etibarən çoxperspektivlilik qaçılmaz olur. Reallıq artıq kənardan görünən obyekt deyil, fərdlərin daxili yaşantılarına görə formalaşan çoxqatlı bir reallığa çevrilir.

"Mimesis" əsərinin son fəsilərində Auerbax XX əsr Avropa ədəbiyyatını, xüsusilə Virciniya Vulfun "Mayaka doğru" romanını təhlil edir. Müəllif burada reallığın təsvirində tamamilə yeni bir mərhələnin başladığını göstərir. Klassik romandakı o öyrəşdiyimiz ardıcıl süjet xətti, hadisələrin zaman ardıcılığı ilə düzülməsi artıq yoxa çıxır. Virciniya Vulfun mətnində böyük, tarixi hadisələr arxa plana keçir. Mərkəzdə isə adi bir insanın gün ərzində yaşaya biləcəyi kiçik, anlıq duyğular və daxili monoloqlar dayanır.

Auerbaxın təhlillərinə görə bu yeni nəsr növündə obyektiv zaman anlayışı tamamilə darmadağın olub. Saatin göstərdiyi zamanla insanın daxili dünyasında axan zaman üst-üstə düşmür. Yazıçı bir neçə saniyəlik bir anı səhifələrlə təsvir edir, amma uzun illəri bir cümlə ilə keçir. Reallıq artıq bütöv deyil, fraqmentlərdən, yəni kiçik hissələrdən ibarətdir. Hadisələr tək bir nəql edən göz ilə deyil, fərqli personajların eyni ana verdiyi müxtəlif reaksiyalarla işıqlandırılır.

Məhz burada Auerbaxın modernizm təhlili birbaşa postmodernizmin qapısını açır. Postmodern ədəbi nəzəriyyənin ən çox sevdiyi konsepsiya məhz bu fraqmentallıq və çoxperspektivlilikdir. Əgər klassik ədəbiyyat dünyanı bütöv və anlaşılan bir yer kimi göstərməyə çalışırdısa, XX əsr yazarları bu bütövlüyü sındırdılar. Auerbaxın Vulf və Coys yaradıcılığında aşkar etdiyi bu parçalanma, sonradan postmodernizmin ana xəttinə çevriləcəkdi. Yazıçı artıq mütləq doğrunu bilən bir hakim deyil, sadəcə reallığın kiçik qırıntılarını toplayan bir müşahidəçidir.

Erix Auerbaxın "Mimesis" əsərində addım-addım izlədiyi bu təkamül prosesi, əslində realizm cərəyanının öz daxili ziddiyyətini üzə çıxarır. Realizmin əsas məqsədi dünyanı, insanı və cəmiyyəti olduğu kimi, heç bir bəzək vurmadan, tam obyektiv şəkildə kağıza köçürmək idi. Lakin ədəbiyyat bu obyektivliyin arxasınca getdikcə, yazıçılar insanın reallığı qavrama formasının nə qədər fərqli və mürəkkəb olduğunu kəşf etdilər. Məlum oldu ki, xarici dünyanı dürüst təsvir etmək üçün mütləq insanın daxili sarsıntılarına, onun anlıq duyğularına və subyektiv baxışına enmək lazımdır.

Auerbax bu keçidi çox dəqiq tutub. O göstərir ki, ədəbiyyat sənəti həqiqətin izinə düşdüyü üçün fərdiləşməyə doğru getdi. XX əsrə gəlib çatanda isə bu axtarış artıq idarəolunmaz bir fəlsəfəyə çevrildi. Əgər reallığı əks etdirmək fərdin şüur axınını və dağınıq təfəkkürünü köçürmək səviyyəsinə enirsə, artıq universal və vahid bir reallıq modelindən bəhs etmək elmi zəminini itirir. Realizm öz məqsədinə çatmaq, yəni həyatı ən dürüst şəkildə göstərmək istəyərkən, öz obyektivlik prinsipini alt-üst etdi.

Bu daxili paradoks postmodern estetikaya keçid üçün ən əsas pillə idi. Postmodernizm reallığın bir illüziya olduğunu, hər kəsin öz həqiqətini yaratdığını iddia edəndə, artıq ədəbiyyat bu fikrə tam hazır idi. Auerbaxın Avropa nəsrinin tarixində addım-addım göstərdiyi bu qaçılmaz yol, ədəbiyyatın obyektiv mənzərədən fərdi subyektivliyə, oradan isə postmodern parçalanmaya necə sürükləndiyini sübut edir.

Auerbaxın realizm təkamülünü postmodern təfəkkürlə bağlayarkən, onun özü-nəməxsus tədqiqat metodunu da diqqətdən qaçırmmaq olmaz. Postmodern ədəbiyyatşünaslıq mətndən kənarda heç bir reallığın olmadığını iddia edir və hər şeyi dil oyunlarına indirgəyir. Lakin "Mimesis" müəllifi üçün mətn heç vaxt tarixdən və real həyatdan qopuq bir reallıq olmamışdır. Auerbaxın mətni oxuma forması daxili reallıqla xarici reallığın, yəni fərdlə tarixin kəsişdiyi nöqtəni tapmaq üzərində qurulub.

O, müəlliflərin dilindən, sintaksisindən və seçdiyi sözlərdən yapışaraq, əslində həmin dövrün sosial və tarixi mənzərəsini ortaya çıxarır. Məsələn, Homerin aydın təhkiyəsi arxasında dayanan o mütləq dünya, Antik Yunan cəmiyyətinin həyat nizamını əks etdirirdi. Modernistlərin zamanı və süjeti parçalaması isə sadəcə bir yazı texnikası deyil, iki dünya müharibəsi görmüş Avropa insanının daxili sarsıntılarının birbaşa nəticəsi idi. Auerbax göstərir ki, formanın dəyişməsi reallığın özünün dəyişməsindən qaynaqlanır.

Ona görə də Auerbax postmodernizmlə həm birləşir, həm də ondan ayrılır. O, postmodernizm üçün vacib olan parçalanmış dünya vizyonunu sadə formada hazırlasa da, bu parçalanmanı tarixdən qopuq bir oyun kimi görmürdü. Postmodernizm reallığı tamamilə rədd edib onu dil illüziyası saydığı halda, Auerbax parçalanmış formanın daxilində belə tarixin canlı nəfəsini axtarırdı. Auerbaxın təhlilləri formanın arxasında həmişə tarixi axtarır. Onun gözündə ədəbiyyatdakı bu dəyişikliklər quru bir yazı texnikası deyil, insanın zamanla dünyanı necə fərqli dərk etməyə başladığının göstəricisidir.

"Mimesis" əsərinin yekun fəsillərində daha bir əsas elmi məqam, mətnə müəllif fiqurunun və onun mütləq mövqeyinin tədricən zəifləməsidir. Klassik ədəbi epoxalarda yazıçı mətnə hər şeyi bilən, personajların taleyini idarə edən və oxucuya əxlaqi-fəlsəfi istiqamət verən mütləq bir güc mərkəzi idi. Auerbax Avropa nəsrinin təkamülünü təhlil edərək realizm subyektivləşdikcə, bu mərkəzi idarəetmə mexanizmi zəifləyir, müəllif öz mütləq hakimliyini itirdiyini göstərir. Modernist nəsrə yazıçı artıq hadisələri kənardan diktə etmir, sadəcə personajların daxili şüur axınında əriyərək görünməz olur.

Bu təhlil sonradan postmodern ədəbiyyat nəzəriyyəsinin təməl daşlarından birinə çevrilən "müəllifin ölümü" konsepsiyasının ədəbi-tarixi zəminini yaradır. Postmodernizm mətni müəllif iradəsindən müstəqil, çoxmənalı bir məkan kimi qəbul edir. Auerbax XX əsr romanında müəllifin öz obyektiv mövqeyindən imtina etməsini

dürüst realizmin qaçılmaz nəticəsi sayırdı. Yazıçı həyatı bütün dağınıqlığı və mürəkkəbliyi ilə əks etdirmək üçün öz mütləq səsini qurban verməli idi.

Auerbaxın apardığı bu analiz məndə hakimiyyətin yazıçıdan oxucuya və mətnin özünə keçdiyini göstərir. Müəllif mütləq doğruları elan edən bir fiqur olmaqdan çıxdığı andan etibarən mətn fərqli şərhlərə və çoxmənalılığa açılır. Beləliklə, "Mimesis" ədəbiyyatda mərkəzsizləşmə prosesinin və postmodern mətn anlayışının ilkin nəzəri modelini ortaya qoyur.

Erix Auerbaxın "Mimesis" əsərində ortaya qoyduğu reallıq mənzərəsi, ədəbiyyatın keçmişini, onun gələcək taleyini anlamaq üçün mühüm elmi mənbədir. Klassik bir filoloq olan Auerbax, Qədim Yunan ədəbiyyatından XX əsrə qədər olan uzun inkişaf yolunu incələyərkən, əslində insanlığın dünyanı qavrama və məndə əks etdirmə formasının necə köklü dəyişikliklərə uğradığını sübut edir. Homer dastanlarındakı o mütləq, hər şeyi bərabər işıqlandıran tək səslili təhkiyə modeli, əsrlər keçdikcə yerini İncilin çoxqatlı, insanın daxili aləminə və şübhələrinə qapı açan dünyasına verir. Ədəbi formanın bu təbii təkamülü son mərhələdə modernizmə reallığın tamamilə parçalanması və subyektivləşməsi ilə nəticələnir.

Məqalədə apardığımız təhlillər göstərir ki, Auerbaxı postmodern təfəkkürlə bağlayan ən güclü xətt onun çoxperspektivlilik, fraqmentallıq və müəllif mərkəzinin dağılması ilə bağlı fikirləridir. Virciniya Vulf və Ceyms Coys kimi müəlliflərin yaradıcılığında artıq vahid bir süjet, hamı üçün eyni dərəcədə keçərli olan universal bir zaman anlayışı yoxdur. Reallıq fərqli insanların daxili yaşantılarından, anlıq duyğularından asılı olaraq hissələrə bölünür. Postmodernizm də elə bu nöqtədən qidalanır. Postmodern ədəbi nəzəriyyənin əsas ideyası "mütləq həqiqət yoxdur, sadəcə fərdi baxış bucaqları var" fikri, əslində illər öncə Auerbaxın realizmin zirvəsi və qaçılmaz sonu kimi qiymətləndirdiyi məndə öz nəzəri əsasını tapmışdı. Realizm həyatı daha dərinə və dürüst əks etdirməyə çalışdıqca, öz ilkin prinsiplərini sındıraraq tam subyektivliyə qədəm qoymağa məhkum idi.

Auerbaxı birbaşa postmodernist bir alim adlandırmaq elmi baxımdan doğru olmazdı. O, tamamilə başqa bir dövrün, klassik filologiya ənənəsinin təmsilçisidir. Postmodernizm reallığı tamamilə rədd edib onu sadəcə fərdi dil oyunları daxilində əridiyi halda, Auerbax parçalanmış formaların daxilində belə tarixin canlı nəfəsini, insanın zaman qarşısındakı reallığını axtarırdı. Lakin onun "Mimesis"də irəli sürdüyü nəzəri mexanizm, mütləq doğrulardan çoxlu həqiqətlərin mövcud olduğu postmodern dünyaya keçidi şərtləndirən intellektual zəmini mükəmməl şəkildə hazırlayıb. Bu baxımdan, "Mimesis" əsəri klassik ədəbiyyatşünaslığın son böyük abidəsi olmaqla bərabər, həm də mərkəzsizləşmiş postmodern estetikaya açılan ən ciddi elmi qapılardan biridir.

Məqalənin əsas **elmi yeniliyi**, klassik filologiyanın zirvəsi sayılan Erix Auerbaxın "Mimesis" əsərində irəli sürdüyü realizm təkamülü ilə postmodern ədəbi nəzəriyyə arasındakı metodoloji kəsişmə nöqtələrini işıqlandırmağa istiqamətlənmişdir. Ədəbiyyatşünaslıqda Auerbax çox vaxt keçmiş epoxaların realizm mənzərəsini sistemləşdirən klassik dilçi kimi qəbul edilsə də, bu işdə onun modernizm təhlillərinin mərkəzsizləşmə, çoxperspektivlilik və müəllif mövqeyinin itirilməsi kimi postmodern konsepsiyalarla səsleşən tərəfləri ön plana çəkilir.

Məqalədə realizm cərəyanının öz daxili inkişafı nəticəsində subyektivliyə hansı şəkildə qədəm qoyduğu Auerbaxın analizləri müstəvisində nəzərdən keçirilir. Auerbaxın mətni oxuma metodu ilə postmodern dil oyunları arasındakı fərqlərin müəyyənləşdirilməsi, postmodern estetikanın təsadüfi bir tendensiya olmadığını, əksinə, Avropa nəsrinin daxili təkamülündən doğduğunu anlamağa imkan verir.

Tədqiqatın **əsas məqsədi** Erix Auerbaxın "Mimesis" əsərində addım-addım izlədiyi realizm təkamülünün XX əsr modernizm və postmodernizm estetikasına keçid üçün nəzəri və intellektual zəmini hazırladığını müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün qarşıya növbəti **vəzifələr** qoyulmuşdur:

Auerbaxın realizm təfəkküründə çoxperspektivlilik və fraqmentallıq konsepsiyalarının yerini müəyyən etmək;

XX əsr modernist nəsrində subyektivliyin artması ilə universal reallıq modelinin parçalanması arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirmək;

Əsərdə təhlil olunan müəllif mövqeyinin itirilməsi prosesi ilə postmodern nəzəriyyənin "müəllifin ölümü" konsepsiyası arasındakı səsleşmələri aydınlaşdırmaq;

Auerbaxın tarixilik prinsipinə əsaslanan mətni oxuma metodu ilə postmodernizmin dil oyunları arasındakı fundamental fərqləri qeyd etmək.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti burada irəli sürülən müqayisəli yanaşmalar, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və müasir bədii mətnlərin təhlili sahəsində aparılan araşdırmalar üçün elmi bazanı zənginləşdirə bilər. Məqalədə əksini tapan realizm və postmodernizm estetikası arasındakı bağlılıq, ədəbiyyatın inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənən tədqiqatçılar üçün əlavə bir metodoloji perspektiv təqdim edir.

Ədəbiyyat:

1. Auerbach, Erich. *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature*. Translated by Willard R. Trask. Princeton: Princeton University Press, 2003.
2. Barthes, Roland. "The Death of the Author." *Image-Music-Text*. Translated by Stephen Heath. London: Fontana, 1977.
3. Eagleton, Terry. *Literary Theory: An Introduction*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008.
4. Jameson, Fredric. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham: Duke University Press, 1991.
5. Vulf, Virciniya. *Mayaka doğru (və ya müvafiq oxuduğunuz modernist əsər)*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2014.
6. Coys, Ceyms. *Uliss*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2013.
7. Əfəndiyev, Elçin. *Ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemləri*. Bakı: Elm, 2009.
8. Xəlilov, Səlahəddin. *Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru*. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 2004.

Hicran Fərhadova

Summary

MULTIPERSPECTIVITY IN ERICH AUERBACH'S "MIMESIS" AND POSTMODERNISM

The article examines the methodological connections between the concept of realism outlined in Erich Auerbach's "Mimesis" and the aesthetics of 20th-century modernism and postmodernism. Although Auerbach is commonly regarded in literary studies as a representative of the classical philological tradition, this paper highlights how

his analyses of modernism foreshadow postmodern literary theory. Specifically, it analyzes processes such as the fragmentation of reality, multiperspectivity, and the loss of authorial positioning against the backdrop of the evolution of narrative models from Antiquity to the 20th century.

The comparative analysis reveals that while "Mimesis" stands as the last grand monument of classical literary criticism, it also establishes a solid intellectual foundation for understanding the multi-layered postmodern world.

Хиджран Фархадова

Резюме

**МНОГОПЕРСПЕКТИВНОСТЬ В «МИМЕСИСЕ» ЭРИХА АУЭРБАХА
И ПОСТМОДЕРНИЗМ**

В статье рассматриваются методологические связи между концепцией реализма, изложенной в труде Эриха Ауэрбаха «Мимесис», и эстетикой модернизма и постмодернизма XX века. Хотя в литературоведении Ауэрбах чаще всего воспринимается как представитель классической филологической традиции, в работе акцентируется внимание на тех аспектах его анализа модернизма, которые предвосхитили постмодернистскую литературную теорию. В частности, на фоне эволюции повествовательных моделей от Античности до XX века анализируются такие процессы, как фрагментация реальности, многоперспективность и утрата авторской позиции.

Проведенный сравнительный анализ демонстрирует, что «Мимесис», являясь последней великой вершиной классического литературоведения, одновременно подготовил серьезную интеллектуальную базу для осмысления многослойного постмодернистского мира.

Rəyçi: prof. Ş.Xəlilli

Eyvaz Eminaliyev
ADPU-nun Şamaxı filialı

Türkan Hüseynova
ADPU-nun Şamaxı filialı,
BDU-nun doktorantı

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0150>

FİZİOLOJİ NATAMAMLIĞIN İNSAN PSIXOLOGİYASINDA YARATDIĞI MƏNƏVİ DEQRADASIYANIN BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA TƏQDİMƏTİ

Açar sözlər: fiziologiya, psixologiya, deqradasiya, dünya ədəbiyyatı, müqayisəli-tarixi metod

Keywords: physiology, psychology, degradation, world literature, comparative-historical method

Ключевые слова: физиология, психология, деградация, мировая литература, сравнительно-исторический метод

Giriş. Fizioloji çatışmazlığın, natamamlığın insan mənəviyyatı üzərindəki təsirini bir çox psixologiya, tarix və ədəbiyyat kitablarından oxumuşuq. Tarixən bir çox şəxsiyyətlərin həyatları boyu yaşadıkları fizioloji natamamlığın onların daxilən mənəvi deqradasiya yaşamalarındakı rolunu bilirik. Təbii ki, məqalədə əsas məqsədimiz bunun mütləq şəkildə belə olduğu, istisnaların olmadığı, ya da belə olmalıdır deyə yazmaq, tədqiq etmək və təlqin etmək deyil. Biz sadəcə olaraq müəyyən şair və yazarların, ədəbi və tarixi qəhrəmanların mənəvi cəhətdən aşınmasında, psixoloji deqradasiyalarında onların fizioloji çatışmazlıqlarının rolunu tədqiq etməyə çalışacağıq.

Rus ədəbiyyatının məşhur yazarlarından olan Nikolay Vasilyeviç Qoqol da fizioloji natamamlığın əziyyət verdiyi, bütün bu qeyri-tamlığın yaratdığı mənəvi problemlərin insan həyatındakı izlərini daşıyan şəxslərdən biridir. Həyatı boyunca uzun burnu səbəbilə ciddi psixoloji sarsıntılar yaşayan yazarın yaradıcılığı da bu təsirdən yan keçməmişdir. Deniz Kavukçuoğlu “Şəhərlər və kölgələr” (“Kentler ve Gölgele”) N.V.Qoqola həsr olunan adlı YouTube sənədli verilişində onun burnu ilə bağlı psixoloji travmalarını və mənəvi deqradasiyasını belə izah edir: “*Burun Qoqol üçün niyə bu qədər vacib idi? Gördüyünüz kimi, Qoqolun uzun, sivri burnu var idi və sadəcə burun olsaydı, yaxşı olardı. Lakin Qoqolun həm də zəif, ariq, bir az ayrı bədən quruluşu var idi. Bu, onun məktəbdəki digər dostlarından təcrid olunmasının xüsusi səbəbi idi; o, əsasən özünə qapanırdı və daim sinif yoldaşlarının lağ etməsinə məruz qalırdı. Bu daimi lağ Qoqolda bir sıra özünəməxsus reflekslərin inkişafına səbəb oldu. Bu reflekslərə həzircavablıq, kinayəli ifadələr və başqalarını lağa qoymaq qabiliyyəti daxildir ki, bunlar da onun özünəməxsus*

sus müdafiə mexanizmləri idi. O, təkcə öz burnunu deyil, həm də başqalarının burnlarını lağa qoymağa meylli idi. Bu bədən quruluşu və burnu onun həyatının bütün həyatını kölgədə qoyacaq bir aspektini yaratdı. Qoqol həyatı boyu qızlardan və qadınlardan uzaq durdu və bəzi tədqiqatçılara görə, o, heteroseksual deyildi, əksinə homoseksual meyllərə malik idi. Bəzi məktublarında o, bu cür dostluqlardan bəhs edir” (“Burun Qoqol üçün niçin bir önəm taşır? Gördüyünüz gibi, Qoqolun burnu uzun ve sivri bir burundur, sadece burnla kalsa iyi. Fakat aynı zamanda çelimsiz, sıska, hafifte kamburu olan vücut yapısı vardı Gogolun. Bu özellikle gittiği okulda diğer arakadaşlarından soyutlanması için bir nedendi, daha çok kendi başına takılır, ve sürekli arkadaşlarının alaylarına maruz kalırdı. Bu sürekli alay edilme hali Qoqolda kendine özel bir takım reflekslerin yaranmasına yol açmıştır. Bu reflekslerden daha çok hazırvecaplık, iğneli söz söyleme ve karşısındakıni gülünç düşürme gibi özellikler söylenebilir ki, bunlar kendine özgü bir savunma mekanizmasıdır aynı zamanda. Kendi burnuyla olduğu gibi başkalarının da burunlarıyla alay etme gibi bir özelliği vardır. Bütün hayatını gölgeleyecek bir yanı da yaratmıştır bu beden yapısı ve burnu. Gogol hayatı boyunca kızlardan, kadınlardan uzak kalmıştır ve kimi araştırmacılara göre kendisinin heteroseksüel bir yapıda olmadığı, eşcinsellik eğilimleri taşıdığı söylenilir, anlatılır. Bazı mektuplarında kendisinin bu tür dostluklardan, arkadaşlıklardan bahs ettiği görülür”) [1].

Bədii ədəbiyyatın əsas obrazlarından biri də tarixi şəxsiyyət olan Ağa Məhəmməd Şah Qacardır. Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox ədəbi əsərin əsas qəhrəmanlarından biri olan Qacar fizioloji natamamlığın yaratdığı mənəvi deqradasiyanın əsas nümayəndələrindən biridir. Y.V.Çəmənzəminlinin “İki od arasında” (“Qan içində”), S.Vurğunun “Vaqif”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Ağa Məhəmməd Şah Qacar”, Əli Əmirlinin “Ağa Məhəmməd Şah Qacar” əsərləri bu tarixi şəxsiyyətin ən yaxşı obrazlaşdırılmış variantlarıdır. Tarixdən bilirik ki, Qacarın şəxsi intiqamı, fizioloji baxımdan təhqir olunmuş natamamlığı onun mənəvi deqradasiyasında, şəxsiyyətinin qəddarlaşmasına, şəxsi intiqamını daha dünyəvi bir intiqama çevirməsində rol oynamışdır. Təbii ki, biz bunun tam olaraq bu səbəbdən qaynaqlandığını demirik və deyə də bilmərik, amma tarixi və bədii mənbələrdən məlum olur ki, bu təhqiramiz fizioloji natamamlıq onun daxilən mənimdə aşınmanın, mənfiliyə doğru inkişaf etmənin səbəblərindən olmuşdur. Bunu “Vaqif” pyesindən gətirdiyimiz sitatlarla isbat etməyə çalışaq:

“Tutaq ki, məşriqdən məğribə qədər
Mənə xərac verdi bütün ölkələr.
Nə olsun? Bədbəxtəm, bədbəxtəm, inan!
Tutaq ki, İldırım, Teymur, Çingiz xan
Hamısı mənəmmiş, nə olsun sonu?
Duyuram dünyanın boş olduğunu...
Yoxdur vəliəhdim...Bir sonsuzam mən,
Nə qədər küskünəm kor taleyimdən!”[6; s.68].

Və ya:

“Dünya tanımamış hələ adımlı...
Gərək qan altında qalsın bu dağlar,
Bağlansın qapılar, sönsün ocaqlar.
Könüllər ayrılısın sirdaşlarından,
Çaylar yaradılsın göz yaşlarından!”[6; s.71].

“Dünyada iki adam məni fəlakətdən qurtarıb: biri qardaşım Cəfərqulu xan və biri də bu Mirzə Cəfər. Mən Kərim xanın yanında olan vaxt onun qardaşı Hüseynəli xan xahiş etmişdi ki, Mazandaran əhlini Kərim xanın üzünə ağ elətsin. Kərim xan mənə qoşun verib qardaşının müqabilinə göndərmək istəyirdi. Amma Mirzə Cəfər mane oldu. Məni göndərmədilər. Sən belə güman etmə ki, Mirzə Cəfərin mənə məhəbbəti var idi. Xeyr, onu vadar edən öz ağasına olan kəsərti-ixlası idi. Mirzə Cəfər yəqin elmişdi, əgər mən Mazandarana gəlsəm, yəqin Hüseynəli xanla birləşəcəyəm. Bunu da bil ki, əgər mən o vədə baş qovzasaydım, Kərim xanda o qədər zor var idi ki, məni az zamanda fəvt edərdi. Odur ki, mən bu kişini əziz tuturam və özümə söz vermişəm ki, heç vədə Mirzə Cəfərin və onun xişu-əq-vamının üstündən nəzərimi kəsməyim”[2;s.166]. Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” əsərində təsvir olunan hökmdar obrazı da bizə Ağ Məhəmməd Şah Qacarı xatırladır. Müəllif təhkiyəsindən, əlamətlərdən belə aydın olur ki, odur. Məsələn, əsərdən gətirdiyimiz nümunəyə baxaq: “Bir azdan su qaynayacaqdı, su qaynayan-dan sonra onu mis parçalarla hökmdarın çadırına daşıyacaqdılar, orada üçüncü çə-ni qaynar su ilə dolduracaqdılar. Daha sonra çadırdə bir hökmdar qalacaqdı, bir də xacə Ənvər. Hökmdarın eybindən hamının xəbəri olsa da, özü, çimmək mərasimi zamanı çadırdə ancaq xacə Ənvəri saxlayırdı. Əvvəla, ona görə ki, xacə Ənvər onu çimizzdirirdi, ikinci də, isti suya girəndən sonra, bədəninin axtalanmış yerin-dən qopan ağrıya bəzən dözə bilmədiyi üçün sızıldamağa başlayırdı. Hökmdar is-təmirdi ki, xacə Ənvərdən savayı bir Allah bəndəsi onun bu halını görsün. Canı lap bərk ağrıyanda, ağrı iki paçasının arasından fəqərə sütunu boyu yuxarı qalxıb bütün bədənini çulğalayanda, hökmdar, xacə Ənvərin yanında göz yaşlarını axıt-maqdan da çəkinmirdi”[7; s.15].

Teymurilər İmperiyasının görkəmli sərkərdəsi Əmir Teymur da fizioloji natamamlığın nəticəsində mənəvi deqradasiyaya uğramış şəxsiyyətlərdən biridir. Belə ki, Teymur şəxsiyyəti təkcə tarixi əsərlərdə deyil, ədəbi-bədii nümunələrdə də geniş şəkildə təsvir olunmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında İsa Muğannanın “Məhşər”, Hüseyn Cavidin “Topal Teymur”, Türkiyə ədəbiyyatında yazar Nejdə Sevincin “Duruşmalar” əsəri əsasında Mövlud Süleymanlının ssenarisini yazdığı “Fəthlərin divanı” əsəri, Kristofer Marlounun “Böyük Tamerlan” (“Great Tamburlaine”) əsərləri Əmir Teymur şəxsiyyətinə həsr olunmuş ədəbi nümunələr-dir. Bu bədii nümunələrin hər birində biz Teymur şəxsiyyətinin həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri ilə qarşılaşırıq. Əlbəttə ki, tarixən bu böyük fəthə qarşı olan münasibət birmənalı olmayıb. Yuxarıda adları çəkilən ədəbi nümunələrdə də bir-mənalı deyil, belə ki, Teymur həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri ilə tarix səhnə-sində müstəsna yerə sahibdir. Lakin bizə lazım olan cəhət onun topallığı və bu fizioloji çatışmazlığın onun şəxsiyyətinin mənfi cəhətə doğru mənəvi deqradasi-yasındakı roludur. Təbii ki, məqsədimiz onun qəddarlığının bütün səbəblərini bu natamamlıqda axtarmaq deyil, amma rolunu da inkar edə bilmərik. Əmir Teymu-run qəddarlığı yuxarıda adları çəkilən əsərlərdə bu və ya digər bir şəkildə təsvir

olunur. Bunu Türkiyədə qırx ilə yaxın ingilis ədəbiyyatını tədris etmiş möhtəşəm alim, Prof. Mina Urganın “İngilis ədəbiyyatı tarixi” (“İngiliz Edebiyatı Tarihi”) adlı elmi-tədqiqat işi, dərslində K.Marlounun “Great Tamburlaine” əsəri ilə bağlı yazdığı fikirləri sitat gətirməklə isbat etməyə çalışacağıq: *“Marlounun bütün avropalılar kimi Bəyazid adlandırdığı I Bəyazidə Tamburleynin verdiyi dəhşətli işgəncələr ilk beş pərdədə diqqət çəkən səhnələrdir. Tamburleyn Bəyazidi və həyat yoldaşı Zabinanı qəfəsə salır və aclıqdan öldürür. Tamburleyn daha yüksək bir yerə çıxmaq istəyəndə Bəyazidi çömbəldir və onu kürəyinə basaraq taburet kimi istifadə edir. Lakin maraqlıdır ki, nə Bəyazid, nə də həyat yoldaşı bu ağlasığmaz qəddarlıq qarşısında qürur və ləyaqətlərini itirmirlər; onlar daim Tamburleynə qarşı çıxırlar. Məsələn, aclıq çəksələr də, Tamburleynin onlara təklif etdiyi yeməyi qılının ucu ilə yerə atır və ayaqları altında tapdalayırlar. Sonda Bəyazid və Zabina vəhşi heyvanlar kimi, başlarını saxlandıqları qəfəsə dəfələrlə vuraraq özlərini öldürürlər. Ölümlərindən dərin kədərənən Zenokratın xahişi ilə Tamburleyn Osmanlı Sultanı və həyat yoldaşının özlərinə yaraşan şəkildə dəfn edilməsinə icazə verir.”* (“Marlowe’in tüm Avrupalılar gibi Bajazet dediği Yıldırım Beyazıt’a Tamburlaine’in yaptığı korkunç işkenceler ilk beş perdenin çarpıcı sahneleridir. Tamburlaine, Beyazıt ile karısı Zabina’yı bir kafese kapatıp aç bırakır. Tamburlaine yüksek bir yere çıkmak isteyince, Bajazet’i çömeltip bir tabure olarak kullanarak onun sırtına basar. Ama ne ilginçtir ki, Bajazet de, karısı da, bu akıl almaz zulme karşı gururlarından, vakarlarından hiçbir şey yitirmezler; hep meydana okurlar Tamburlaine’e. Örneğin aç kaldıkları halde, Tamburlaine’in onlara kılıcının ucuyla uzattığı yiyecekleri yere atıp, ayaklarının altında çiğnerler. Sonunda Bajazet ile Zabina birer vahşi hayvan gibi, kapatıldıkları kafese başlarını vura vura kendilerini öldürürlər. Ölümüne çok üzülen Zenocrate’nin yalvarıp yakarması üzerine, Tamburlaine, Osmanlı Sultanı’yla eşinin, mevkilerine layık bir biçimde gömülmelerine izin verir”)[5; s.209].

Dünya ədəbiyyatında fizioloji natamamlığın insan mənəviyyatında yatardığı aşınmanın əsas təsvir obrazlarından biri də Viktor Hüqonun “Paris Notr-Dam kilsəsi” əsərinin qəhrəmanı Kvazimododur. Romantizm ədəbi cərəyanının banilərindən, ən görkəmli nümayəndələrindən Viktor Hüqo “Kromvel” dramının müqəddiməsində bu cərəyanın konsepsiyalarını, prinsiplərini işləyib hazırlamışdır. O, həmin müqəddimədə romantizm ədəbi cərəyanını klassisizmlə müqayisə edərək onları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətləri göstərmişdir. Bizim məqalə mövzumuza əlaqədar olaraq Hüqonun qroteskin bədii ədəbiyyata gətirilməsi konsepsiyasını işləyə bilərik, belə ki, klassiklər fizioloji cəhətdən qüsurlu, natamam insanların bədii ədəbiyyatda obraz kimi, qəhrəman kimi verilməsini qadağan edirdilər. Onlara görə bədii əsər qəhrəman mükəmməl, möhtəşəm xarici görkəmə malik olmalı idi, buna görə də onlar daha çox Antik ədəbiyyatın qəhrəmanlarına müraciət edirdilər. Lakin Viktor Hüqo romantizmin yeni prinsipi olaraq nəbədii ədəbiyyatda qroteskin, yəni qəribə olanın işlənilməsi tərəfdarı kimi çıxış edərək yeni bir mövqe, tendensiya irəli sürdü. Bu fikrini əsaslandırmaq üçün isə dünya ədəbiyyatının ən gözəl əsərlərindən biri olan “Paris Notr-Dam kilsəsi” əsərini yazdı. “Bütün xalq bir ağızdan bağırırdı. Hamı məbədə doğru hərəkət etdi, təxəklərin məsud papasını böyük təntənə ilə əlləri üstündə bayıra çıxartdılar. Bu zaman xalqın heyrəti ən yüksək dərəcəyə çatdı; məlum oldu ki, bu eybəcərlik onun sifətinin həqiqi ifadəsi

imiş; daha doğrusu onun bütün vücudu eybəcərlikdən başqa bir şey deyilmiş. Kürəyində və sinəsində iki böyük donqar vardı, dağınıq sarı saçlara bürünmüş böyük baş sinəsinə əyilmişdi; ayaqları o qədər qəribəydi, yalnız dizləri bir-briinə toxunurdu; bu ayaqlara qabaq tərəfdən baxıldıqda, dəstəkləri bir-birinə bitişik iki orağa bənzəyirdi; geniş dabanları, qorxunc əlləri vardı. Ancaq bütün bu eybəcərliklə bərabər onun vücudu qüvvətli və çevik görünürdü. O, ümumi qanunauyğunluğa istisna təşkil edirdi, çünki istər güc, istərsə də gözəllik harmoniyasız ola bilməz. O, parçalanmış və biçimsiz şəkildə bitişdirilmiş divə bənzəyirdi! Təpəgözü bənzəyən, hərəkətsiz və alçaq, eni uzununa bərabər, yarıqırmızı-yarıbənzəyən kamzol geyinmiş və gümüş zıncırovlarla bəzənmiş bu eybəcər vücud məbəddə qapısında görünər-görünməz kütlə dərhal onu tanıdı və bir ağızdan “Bu ki zəngəllən Kvizimodudur! Bu qozbel Kvizimodudur! Bu əyriqıç, total Kvizimodudur!” [8; s.60-61]

İngilis ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən, dünyəvi kədərli poetik ifasında ustalaşmış Lord Corc Qordon Bayron da fizioloji deformasiyanın mənəvi deqrativ nəticələri ilə üzləşmiş bir şairdir. Həddindən artıq yaraşıqlı, inanılmaz dərəcədə gözəl olmasına rəğmən ayağındakı topallıq onu hər daim narahat etmiş, ümumi bir psixoloji natamamlığın yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu bərdə biz, Türkiyədə uzun illər ingilis ədəbiyyat tarixini tədris etmiş Prof. Mina Urganın “İngilis ədəbiyyatı tarixi” (“İngiliz Edebiyatı Tarihi”, 2013) adlı kitabında oxuyuruq: “*Bayron bir dəfə dostu Con Hobhausa hər kəsin onun şikəst ayağına baxdığını deyəndə, Hobhaus heç kimin onun başından başqa bir yerə baxmadığını bildirdi. Həqiqətən də, bu baş o qədər gözəl idi ki, Bayrona onun axsasını unutturdu. Valter Skott onun dərəcəsini içəridən işıqlandırılmış şəffaf marmar vazaya bənzətdi və belə gözəlliyin yalnız yuxularda görünə biləcəyini dedi.*” (“Byron günün birində arkadaş John Hobhouse’a, herkesin onun sakat ayağına baktığını söyleyince, Hobhouse hiç kimsenin onun başından başka bir yerine bakmadığını bildirmişti. Gerçekten de bu baş, Byron’un topallığını unutturacak kadar güzeldi. Walter Scott içinden aydınlanmış, saydam mermerden bir vazoya benzetmişti onun tenini ve böyle bir güzelliğin ancak düşlerde görülebileceğini söylemişti” [5; s.685]. Biz Bayronun topallığının anası tərəfindən ona bir qaxınc kimi işlədildiyinin və bunun onda yaratdığı mənfi təsirləri yenə həmin kitabdan oxuyuruq: “*Anası qəzəbli, qeyri-sabit bir qadın idi və oğluna təsadüfən pis rəftar edir, digər vaxtlarda isə onu ərköyün edirdi. Gənc lordun axsaq doğulması və bunun nəticəsində yaranan alçaqlıq kompleksi onun bədbəxt uşaqlığını daha da çətinləşdirirdi. Sonrakı pyesində, “Deformasiyaya uğramış” əsərində oğulun anasına dedi ki “Mən belə doğulmuşam, ana” misrası Bayronla onun uşaqlıq dövründəki xoşagəlməz səhnələrin əks-sədası ola bilər.*” (“*Annesi oğlunu durup dururken hırpalayan, durup dururken şımartan, öfkeli, dengesiz bir kadındı. Küçük lordun doğuştan total oluşu ve bu yüzden duyduğu aşağılık kompleksi, bu mutsuz çocukluğu büsbütün güçleştirmişti. Sonraları yazdığı **The Deformed Transformed** (Biçim Değiştiren Sakatlar) adlı oyununda, annenin oğluna, “**I was born so, mother**” (Ben öyle doğdum, anne) deyişi, Byronla kötü huylu annesi arasında çocukluğunda geçen tatsız sahnelerin bir yankısı olabilir*”) [5; s.683]. Bu misralardan aydın olur ki, fiziki deformasiya hər bir insan kimi böyük şairin də mənəvi sarsıntılar yaşamasına səbəb olmuş, onun həyatındakı sonrakı problemlərin bəzilərinin də əsas mənbəyinə çevrilmiş, onun mənəvi deqradasiya yaşamağına səbəb olmuşdur.

Dünya ədəbiyyatının əsas tərkib hissələrindən biri olan fransız ədəbiyyatı öz rəngarəngliyi və orijinallığı ilə seçilir. Ümumilikdə ədəbiyyatşünaslıqda baş verən ciddi yeniliklərin və fərqliliklərin əsas beşiklərindən biri, bəlkə də, birincisi Fransa ədəbiyyatıdır. Fransız ədəbiyyatının dünyaca tanınmış əsas nümayəndələrindən başlıca olaraq biz Gi de Mopassanı qeyd edə bilərik. O, nəinki fransız ədəbiyyatında, ümumilikdə dünya ədəbiyyatında öz novellaları ilə seçilir. Bu novellalardan ən məşhuru “Eybəcər anası”dır. Müəllif novellalarında ümumiyyətlə fransız cəmiyyətində baş verən sosial-ictimai problemləri əks etdirməyə çalışmışdır. Bütün novellaları bu baxımdan diqqətəlayiq, cəlbədidir. Bu sıradan olan “Eybəcər anası” novellası mövzumuzun məqsədi ilə daha yaxından səsleşir. Belə ki, müəllif fizioloji natamamlıq və onun psixoloji fəsadları ilə bağlı məsələyə xüsusi yanaşaraq orijinal bir novella ortaya çıxarmışdır. Düzdür, burdakı fizioloji natamamlıq ana obrazı tərəfindən şüurlu şəkildə formalaşdırılan bir natamamlıqdır. Lakin müəllif bunun əsasında niyyəti və bu çatışmazlığın yaratdığı mənəvi aşınmanı göstərməyə çalışmışdır. O, hamilə olarkən bilərəkdən bətnini sarıyır və övladlarının eybəcər doğulmasına səbəb olur. Bunun nəticəsində o, həmin uşaqları sirkə satıb pul qazanır. Fikrimizi təsdiqləmək üçün əsərdən gətirilən sitatlara nəzər yetirək: “Eybəcər anası” nədir? – deyə soruşdum. Çox iyrənc arvad, əsl iblisdir. Bur murdar arvad, hər il olduqca eybəcər, iyrənc, adamı dəhşətə gətirən əcaib uşaqlar doğur və onları panopyikumlara – qərribə şeylər saxlayan adamlara satır. Bu əclaf isə həmin arvadın yeni bir eybəcər dünyaya gətirib-gətirmədiyini bilmək üçün vaxtaşırı ona baş çəkir, əgər doğulmuş uşaq xoşlarına gəlsə, götürüb aparır və anasına renta verir, hər ay pul göndərirlər. İndi həmin arvadın düz on bir eybəcər uşağı var, özü də onların hesabına əməlli-başlı varlanıb. Görürəm, mənə inanmırsan, elə bilirsən zarafat eləyirəm və dediklərimin hamısını özümdən uydururam. Qətiyyəni yox. Mən sənə olan şeyi, lap gerçək bir əhvalat danışım. Gedək o arvadı sənə göstərim öz gözlərinlə gör, sonra onun nə yolla eybəcər uşaqlar doğduğunu sənə söyləyirəm” [3; s.113-114]. “Əzizim, ona yazığın gəlməsin, – dedi, – yazıq, bu bədbəxt uşaqlardır. Anaları hamilə olanda axıracan belinin incəliyini saxlamaq istəmiş və bu uşaqlar bu günə düşmüşdür. Arvad hamilə vaxtı həmişə korset bağlamışdır, korset sıxıb bu bədbəxtləri şikəst etmişdir. Bu xanım çox gözəl bilir ki, öz həyatını təhlükəyə atır, ancaq bundan qorxmur. Ona axıracan gözəlliyini itirməmək və kişilərin xoşuna gəlmək lazımdır. Və mənim yadıma başqa bir qadın, öz eybəcər uşaqlarını satan “İblis” düşdü” [3; s.118].

Ədəbiyyat:

1. Altan, A. (n.d.). Burun (Nikolay Gogol) [Sesli kitap] [Audio book]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=9UNJhgyoi2k>
2. Haqverdiyev, Ə. B. (2005). Seçilmiş əsərləri (Cild 1). Lider nəşriyyat.
3. Maupassant, G. de. (2006). Hekayələr və novellalar. Şərq-Qərb.
4. Kavukçuoğlu, D. (n.d.). Kentler ve gölgeler – Kiev – Gogol [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=7zfXYi0ciMA>
5. Urgan, M. (2013). İngiliz edebiyatı tarihi. Yapı Kredi Yayınları.
6. Vurğun, S. (2005). Seçilmiş əsərləri (Cild 4). Şərq-Qərb.
7. Səmədoğlu, Y. (2005). Seçilmiş əsərləri. Şərq-Qərb.
2. Hugo, V. (2007). Paris Notr-Dam kilsəsi. Şərq-Qərb.

Eyvaz Eminaliyev, Turkan Huseynova

Summary

**THE REPRESENTATION OF MORAL DEGRADATION CAUSED BY
PHYSIOLOGICAL IMPERFECTION IN HUMAN PSYCHOLOGY IN FICTION
LITERATURE**

In this article, we will try to study the moral degradation resulting from the impact of incompleteness in human physiology on its psychology. For the study, we will refer to examples of Azerbaijani and world literature using the comparative-historical research method, and we will present our thoughts on the basis of these works. Although the topic has been widely discussed in both world literature and Azerbaijani literature at different times, it remains relevant in the modern era and retains its importance for the science of psychology. In order to achieve the set goal, we will also refer to examples of literature of different peoples at different times, as well as poets and writers relevant to this topic. Since the topic is quite interesting and relevant, we, as co-authors, approached the issue carefully, tried to give the selected examples in full accordance with the topic. We tried to give the quotes given in the article in a way that fully corresponds to our purpose to confirm our opinion.

Эйваз Эминалиев, Тюркан Гусейнова

Резюме

**РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НРАВСТВЕННОЙ ДЕГРАДАЦИИ ЛИЧНОСТИ,
ОБУСЛОВЛЕННОЙ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИМИ НАРУШЕНИЯМИ, В
ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

В данной статье мы попытаемся изучить моральную деградацию, возникающую в результате влияния неполноты человеческой физиологии на ее психологию. Для исследования мы будем использовать сравнительно-исторический метод исследования, обращаясь к примерам азербайджанской и мировой литературы, и представим наши мысли на основе этих работ. Хотя эта тема широко обсуждалась как в мировой, так и в азербайджанской литературе в разные периоды, она остается актуальной и в современную эпоху и сохраняет свою важность для психологии. Для достижения поставленной цели мы также будем обращаться к примерам литературы разных народов разных эпох, а также к поэтам и писателям, имеющим отношение к данной теме. Поскольку тема достаточно интересна и актуальна, мы, как соавторы, подошли к вопросу внимательно, стараясь привести выбранные примеры в полном соответствии с темой. Мы постарались привести цитаты, приведенные в статье, таким образом, чтобы они полностью соответствовали нашей цели – подтвердить наше мнение.

Rəyçi: dos. Ceyhun Aliyev

METODİKA

Təranə Quliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.081>

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN VƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ

Açar sözlər: *süni intellekt, onlayn dərs, ənənəvi dərs, dil bacarıqları*

Key words: *artificial intelligence, online lesson, traditional lesson, language skills*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, онлайн-занятия, традиционное занятие, языковые навыки*

GİRİŞ. Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli şəkildə inkişafı təhsil sisteminin bütün mərhələlərində, xüsusilə də xarici dillərin tədrisində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Müasir qloballaşan dünyada fərqli, müxtəlif mədəniyyətlər arasında ünsiyyətin geniş çərçivədə inkişafı, beynəlxalq əməkdaşlığın artması və əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinə malik kadrların hazırlanması xarici dil üçün əsas tələblərdən birinə çevrilmişdir. Bu isə öz növbəsində ənənəvi tədris metodunun artıq tam yaxud natamam şəkildə tələblərə cavab vermədiyini açıq-aşkar nümayiş etdirir və yeni, innovativ yanaşmaların tətbiqini zəruri edir.

Müasir təlim texnologiyaları və süni intellekt bu ehtiyacdən irəli gələrək təhsil prosesində mühüm rola malik olmağa başlamışdır. Süni intellektin rolunu araşdırarkən istər təhsil, təlim sahəsində istərsə də, məişət həyatımızın bir sıra sahəsində mühüm rol oynadığını görə bilərik. Süni intellekt əsaslı proqramlar və platformalar öyrənənlərin dil səviyyəsini təhlil etməyə, fərdi ehtiyaclarını müəyyənəlməyə və onlara uyğun tədris materialları təqdim etməyə imkan verir.

Xarici dilin tədrisində süni intellektin tətbiqi xüsusilə dil bacarıqlarının – dinləmə, oxu, yazı və danışiq bacarıqlarının inkişafında özünü göstərir. Nitqin təninması və avtomatik şəkildə analitik təhlili texnologiyaları öyrənənlərin tələffüz və intonasiya bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə kömək edir, virtual köməkçilər və danışiq botları isə real ünsiyyət mühitinə yaxın şərait yaradır. Əlavə olaraq onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, onlayn platformalar, mobil tətbiqlər və rəqəmsal resurslar təlim prosesini zaman və məkan məhdudiyyətlərindən azad edərək aralıqsız öyrənmə imkanları yaradır.

Fikrimizi yekunlaşdırarkən qeyd edə bilərik ki, süni intellekt və müasir təlim texnologiyalarının xarici dilin tədrisinə inteqrasiyası yalnız texniki yenilik de-

yil, eyni zamanda təlimin mahiyyətində baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinin əsas göstəricisidir. Bu yanaşma öyrənənlərin motivasiyasını artırmaqla yanaşı, müəllim-tələbə münasibətlərinin yeni modelinin formalaşmasına, tədrisin daha çox nəticəyönümlü, məhsuldar və davamlı olmasına şərait yaradır.

İşin aktuallığı: Xarici dilin tədrisi prosesində süni intellektin və müasir təlim vasitələrinin, texnologiyalarının tətbiqi son dövrlərdə pedaqoji sahənin ən aktual, ən aktiv istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən ənənəvi tədris metodları təkbaşına müasir tələbləri tam qarşılamadığı üçün tədris prosesinə innovativ texnologiyaların integrasiyası daha vacib məsələ halına gəlir.

Süni intellekt əsaslı platformalar – (bunlara adaptiv öyrənmə sistemləri, chatbotlar, avtomatik tərcümə və nitqin tanınması texnologiyaları aiddir) tələbələrə fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış tədris mühiti yaradır. Bu amil də öz növbəsində fərdiləşdirilmiş tədris mühitini mümkün edir və hər bir öyrənənin zəif və güclü tərəflərinə uyğun materialların təqdim olunmasına şərait yaradır. Nəticə etibarilə öyrənmə prosesi daha səmərəli, motivasiyaedici və interaktiv xarakter alır.

Digər tərəfdən, müasir təlim texnologiyaları (bunlara – rəqəmsal platformalar, mobil tətbiqlər, virtual sinif otaqları və onlayn resurslar) tədrisin əlçatanlığını artırır, coğrafi məhdudiyyətləri aradan qaldırır və tədris prosesini daha çevik edir. Bu da xüsusi olaraq distant təhsil və hibrid öyrənmə modellərinin geniş yayılması fonunda xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Süni intellektin tarixi

Süni intellektin xarici dilin tədrisində tətbiqindən bəhs etməzdən əvvəl ilk olaraq, süni intellektin tarixinə nəzər salmaq faydalı olar. Süni intellekt ifadəsinə ilk dəfə 1956-cı ildə Dartmunt kollecinin professoru Con Makkarti tərəfindən həyata keçirilən bir layihənin adında rast gəlinir. Layihənin əsas tədqiqat sahəsi süni intellektin əsas təməli hesab edilən “Dartmunt konfransı” maşın dilindən istifadənin formaları, söz və ifadələr yaratmaq, insanların müəyyən problemlərini həll etmək və təkmilləşdirmə məsələlərinə yönəlik fikirlərdən ibarət idi. Lap erkən dövrlərə qayıdası olsaq görə bilərik ki, süni intellektin yaranması ilə kompyuterlərin yaranması eyni dövrlərə təsadüf edir. Lakin süni intellektin yaranmasını bir neçə alimlərin – Alan Türing, İsaac Asimov və s. alimlərin adı ilə bağlayırlar. Alan Türing 1950-ci ildə “Hesablama maşınları və intellekt” məqaləsini dərc etdi. O, “Maşınlar düşünə bilərmidi?” sualını ortaya çıxartdı və özünün məşhur Turing Testini elm aləminə təqdim etdi.

İsaac Asimov fantastik ədəbiyyatda robotexnikanın üç əsas qanununu tərtib edərək süni intellektin etik tərəflərini gündəmə gətirdi.

Dartmut konfransında süni intellekt termini yarandıqdan sonra ilk çatbot hesab edilən ELİZA 1966-cı ildə yaradıldı.

Hal-hazırda isə süni intellekt ifadəsi daha geniş mənaya malikdir, daha geniş çərçivədə istifadə edilir. Gün keçdikcə bir sıra innovativ yeniliklərlə özünü sübut etməyə davam edir. Tədris sahəsində son dövrlərdə süni intellektin təhsilə təsirini ənənəvi tədris metoduna xas olan qara lövhələrdən ağ lövhələrə, ağıllı lövhələrə və proyektorlar vasitəsilə ekran təqdimatına integrasiya etməsində, məlumatların daha əlçatan olmasında görürük.

Əvvəlki dövrlərdə ali təhsil müəssisələrində, eləcə də orta ümumtəhsil müəssisələrində əlyazmalara geniş yer verilirdi. Mühazirələr, aparılan qeydlər

daha çox əl yazıları vasitəsilə həyata keçirilirdi. Lakin elm -texnikanın, eləcə də, süni intellektin tədrisə tətbiqi ilə əlaqədar olaraq tələbələr artıq elektron paylaşım-lardan yararlanmağa başlayıblar. Məhz bu proses öz növbəsində müəllim tələbəni daha artıq müzakirə tipli, mövzu əsaslı və layihə əsaslı sorğuya, problemi təhlilet-mə prosesinə hazırlamaqda, tələbədə problemin həllinə tənqidi yanaşma düşüncə-sini formalaşdırmaqda çox kömək edir. Vaxtı düzgün şəkildə, səmərəli bölən, daha məhsuldar şəkildə təşkil edən müəllim tələbələrle daha çox ünsiyyət qurmağı bacarır, onların düşüncə və yanaşmalarını dinlədikcə dərsi daha çox tələbəyönüm-lü təşkil edə bilir.

Texnologiyanın inkişafının dərslərin onlayn şəkildə təşkilinə təsiri

Texnologiyanın inkişafı əvəllər həyata keçirilməsi mümkün olmayan, təşkil etməkdə çətinlik çəkdiyimiz onlayn dərslərin keçirilməsində də böyük rol oynayır. Bu çərçivədə geniş imkanlar yaradır. Artıq son dövrlərdə istənilən vaxtda, istəni-lən məsafədən müəllim-tələbə ünsiyyətini, müəllim-tələbə interaksiyasını yaratmaq üçün süni intellektin rolu misilsizdir. Bu cür onlayn şəkildə görüşləri yalnız dərse aid etmək düzgün olmazdı. Artıq bir çox beynəlxalq konfranslar, vebinarlar, seminarlar onlayn şəkildə təşkil olunur. Bu zaman süni intellekt geniş çərçivədə is-tifadə olunur. Məhz bu səbəbdən dünyanın bir çox ölkələrində yaşayan alimlər, professorlar və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən mütəxəssislər çox rahat bir şə-kildə ünsiyyət qura bilirlər.

Texnologiyanın inkişafı təşkil edilən dərslərdə fundamental rol oynayaraq daha çox tədris prosesini zaman və məkan məhdudiyyətindən azad edir. Bu hallar-da köməyə təbii olaraq yüksək sürətli internet, video konfrans platformaları (Zoom, Teams) və bulud texnologiyaları interaktiv, əlçatan və fərdiləşdirilmiş tə-lim mühiti yaradır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ölkəmizdə online dərslər yalnızca təd-risin müəyyən, hətta deyərdim hələ ki, kiçik bir hissəsini əhatə edir. Daha çox tədris prosesində ənənəvi təhsilə üstünlük verilir. Ənənəvi təhsil müəllim və tələbə arasında canlı ünsiyyət, akademik intizam və sosial bacarıqların inkişafı baxımın-dan üstünlüklərə malik olsa da, fərdi öyrənməyə məhdud imkanlar və daha çox qəlibləşdirilmiş və standardlaşdırılmış yanaşmalar kimi çatışmazlıqları mövcud-dur. Bu zaman maraqlı və aktual bir sual meydana çıxır. Ənənəvi təhsil texnologi-yanın çox sürətli şəkildə inkişaf etdiyi bir dövrdə XXI əsrin texnoloji inkişafına ayaq uydura bilirmi?

Tarixə nəzər salsaq görə bilərik ki, ənənəvi dərslərin kökləri çox uzaq keç-mişə dayanır. Zaman keçdikcə təhsilin mahiyyəti dəyişsə də, əsas məqsəd hər zaman bilik və bacarıqların mənimsədilməsidir ki, bu da hər zaman sabit qalır, dəyişilməz qalır. Dəyişən yalnızca metodlar, yalnızca üsullar olur.

Hibrid təhsil modeli fiziki və virtual - yəni onlayn öyrənmə metodunun birləş-diği bir təhsil modelidir. Bu metod vasitəsilə tələbələr dərstdə həm fiziki şəkildə, həm də uzaqdan onlayn şəkildə dərstdə iştirak etmək, təhsil almaq imkanı qazanırlar [1].

Bu təhsil modelinin geniş yayılması daha çox pandemiya dövrünə təsadüf edir. Bu model təhsil müəssisələrində üzbəüz dərslərlə yanaşı onlayn öyrənmə fəaliyyətlərinə də yerinə yetirmək imkanını geniş şəkildə təqdim edir. Bu proses, bu tədris modeli təhsil prosesinin əlverişli və müxtəlif imkanlar təqdim edən bir formaya çevrilməsinə şərait yaratdı[1].

Bu prosesdə dil öyrənənlər müəyyən bir dərs mövzusu haqqında məlumatları əvvəlcədən onlayn şəkildə əldə edirlər və əldə edilən məlumatları canlı dərs prosesində, daha çox praktiki məşğələlərdə, müzakirələrdə qarşılıqlı interaktiv şəkildə təqdim edirlər. Bu yanaşma sayəsində tələbələrdə öyrənmə sürəti və maraq daha uyğun şəkildə tənzimlənir.

Hibrid təhsil modeli bir tərəfdən ənənəvi təhsilin strukturunu qoruyur, digər tərəfdən də müasir texnologiyaların təhsilə geniş şəkildə integrasiyasını təmin edərək münasib və müasir bir öyrənmə mühiti yaradır. Ən yaxşı üsul gələcəkdə də diqqət ediləsi model təhsilin texnologiyaya integrasiyası ilə yanaşı ənənəvi tədris metodları ilə paralel şəkildə inkişaf modelidir.

Süni intellektin xarici dilin tədrisində tətbiqi

Artıq süni intellektin inqilabi dəyişikliklərindən danışarkən XX əsrin II yarısından etibarən bu prosesin başladığını görə bilərik. Bu inqilabi inkişaf yalnızca texnoloji inkişaf ilə məhdudlaşmayıb, eyni zamanda təhsil sisteminə də kifayət qədər təsir göstərmişdir.

Bildiyimiz kimi təhsil insan cəmiyyətinin əsas inkişaf sahələrindən biri olmaqla yanaşı cəmiyyətimizdə, müasir dövrdə çoxsaylı sosial və iqtisadi dəyişiklərə yön verir. Məhz bu şəraitdə süni intellektin təhsildə tətbiqi, yeni yanaşmalar, tədris metodları və qiymtləndirmə üsullarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Təbii ki, dərsin təşkilində və gedişində daha çox fərdi tədris materiallarından geniş istifadə edirik. Bu cür tədris materialları uyğun dərs materiallarını təqdim etməyə imkan verir. Süni intellekt alətləri öyrənənin mövcud bilik səviyyəsini geniş çərçivədə təhlil edərək onlar uyğun dərslər və resurslar təklif edir və ən əsası da bu cür yanaşma ilə təşkil edilən dərslər daha effektiv və məqsədəyönlü olur. Öyrənənlərin hər biri öz sürətində mənimsəməyə bilər və bu onların təhsil nəticələrini kifayət qədər yaxşı edir.

Süni intellekt alətləri dərs prosesində məhsuldar şəkildə dərs materiallarını yaratmaq üçün istifadə oluna bilər. Bunlara daha çox – dərslilər, suallar, tədris planları və digər resursların avtomatik şəkildə yaradılaraq dərs prosesinə cəlb edilməsi daxildir. Bununla bərabər süni intellekt texnoloji vasitələri yüksək keyfiyyətli və müasir standartlarla ayaqlaşan təhsil resurslarının yaradılmasında misilsiz rol oynayır.

Süni intellektin təhsil mərhələsinə cəlb edilməsi prosesindən danışarkən ən vacib tətbiqlərdən biri olan adaptiv öyrənmədən bəhs etməmək olmaz. Bu öyrənmə metodunun əsas məqsədi dil öyrənən hər bir kəsin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirərək, onları ən uyğun dərslər və resurslarla təmin etmək məqsədini güdür. Bu proses də süni intellekt hər bir tələbəyə ayrı-ayrılıqda fərdi tədris planı təklif edərək onların xüsusi ehtiyaclarına uyğun öyrənmə təcrübəsi təklif edir.

Dünyanın bir çox yerində bəzi təhsil sistemləri süni intellekt əsasında işləyən virtual mentorlar və müəllimlər təqdim edirlər ki, bu mentorlar tələbələrə yeni materialı təqdim edir, sualları cavablandırır və onlara tədris prosesində dəstək olurlar. Daha çox resurs və ləvazimat cəhətdən məhdud olan məktəblərdə bu sistemlərin tətbiqi daha geniş yayılır.

Dil sahəsində süni intellektin tətbiqindən danışarkən Təbii dil emalı (NLP) texnologiyasından danışmaq yerinə düşərdi. Bu texnologiya xarici dili öyrənməkdə tələbələrə kömək edir, onların səslərini tanıyır, daha çox düzgün tələffüz və qrammatika ilə bağlı düzəlişlər təklif edir [5].

Süni intellektin xarici dilin tədrisinə tətbiqi məsələsi son dövrlərdə tədris prosesinin qarşısına qoyulan ən aktual məsələlərdən biridir. Təbii ki, süni intellektin xarici dilin tətbiqindən danışarkən dörd bacarığa ayrı-ayrı təsirindən bəhs etmək daha məqsədəuyğun olardı. Süni intellektin xarici dilin tətbiqində istifadə edildiyi zaman aşağıda sadaladığımız üstünlükləri müşahidə edə bilərik.

1. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə səviyyəsini, zəif və güclü tərəflərini, səhvlərin növlərini analiz edərək, tələbəyə şəxsi öyrənmə tempinə uyğun olan tapşırıqlar verə bilər.

2. Davamlı məşq və geribildirim təqdim edir, qrammatik və leksik səhvləri dərhal göstərir, fərqli, alternativ ifadələr təklif edir, tələbəyə çəkinmədən, təzyiqsiz şəkildə məşq imkanı yaradır. Bu xüsusiyyətlər süni intellekti formativ öyrənmə metodu üçün daha uyğun edir.

3. Tədris materiallarının – worksheet, quiz, role-play kartları, tələbələrin dil səviyyələrinə uyğun tapşırıqların hazırlanmasında köməklik göstərir.

4. Danışqı və yazı bacarıqlarının inkişafında əvəzsiz rola malikdir. Danışqı üçün dialoqlar və situasiyalar yaradır, yazı üçün planlama, struktur və dil dəstəyi verir.

5. Süni intellektin xarici dilin tədrisinə tətbiqi zamanı müəllim rolunun transformasiyası müşahidə edilir. Artıq müəllim məlumat ötürən yox, öyrənmə prosesini yönəldən mentor vəzifəsində çıxış etməyə başlayır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, süni intellektin xarici dilin tədrisinə tətbiqi zamanı dörd bacarıq üzrə fərqli təhlillər aparmaq lazımdır. Çünki hər bacarığın öyrənilməsi və öyrədilməsi prosesində fərdli süni intellekt alətlərindən istifadə edirik.

1. Danışqı üçün istifadə edilən süni intellekt alətlərinə misal olaraq - ELSA Speak, Speak AI, TalkPal, ChatGBT və s kimi alətləri misal göstərmək olar.

2. Yazı üçün istifadə edilən süni intellekt alətlərinə aşağıda verilənləri misal göstərə bilərik:

1. *Yazının ilkin draftı üçün ChatGBT+Grammarly* – tələbənin yazdığı mətni süni intellektdən keçirir, səhvləri və inkişaf yollarını göstərir

2. *Akademik struktur üçün Thesify+Paperpal* – fikirlərin strukturu, arqumentlərin yazılmasını, mənbəyə düzgün istinad etməyə kömək edir.

3. *Kriteriyaya görə obyektiv feedback üçün MagicSchool Writing Feedback* – tələbənin yazısını rubriklərə uyğun vizual və izahlı şəkildə qiymətləndirir.

3. Dinləmə alətlərinə gəldikdə isə ELLO, Speechify, PlayHT, NotebookLM. Məhz bu alətlər istifadəsində əsas məqsəd hazır dinləmə materialı yaratmaq, öz audiosunu yaratmaq, transcript+analiz prosesini həyata keçirməkdir.

4. Oxu bacarığı alətlərindən danışarkən ReadTheory alətindən danışmaq yerinə düşərdi. Bu alət daha çox adaptiv oxu testi və anlama məşqləri təmin edir. Eyni zamanda tələbənin səviyyəsinə uyğun mətni və sualları avtomatik tənzimləyir. Bu alətdən müəllimlər daha çox dərs üçün tapşırıqlar yaratmaq və tələbələrin inkişafını izləmək üçün istifadə edə bilər.

Nəticə. Xarici dilin tədrisində süni intellekt alətləri və müasir texnologiyalar dərsləri daha dinamik, interaktiv və fərdiləşdirilmiş sahəyə daşıyır. Bu innovativ dəyişikliklər hər bir dil öyrənən tələbənin öyrənmə sürətinə uyğunlaşaraq, dil bacarıqlarının mənimsənilməsi prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir. Müəllimlər üçün isə bu alətlər və müasir texnologiyalar yaradıcılığa və metodiki inkişafa daha çox vaxt qazandıran, rutini azaldan bir köməkçi rolunu oynayır. Lakin tex-

nologiya nə qədər inkişaf etsə də, dil öyrənmə prosesinin emosional və sosial tərəflərini təmin edən müəllim faktorunun rolu əvəzsiz olaraq qalır. Beləliklə, rəqəmsal transformasiyaya uyğunlaşmaq müasir dil tədrisində uğurun əsas açarı kimi təqdim edilir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva, M (2025). Ənənəvi təhsil və texnologiyanın hybrid təhsil mühitindəki rolu, Elmi iş Beynəlxalq Elmi jurnal, cild 25
2. Azedu.az. Süni intellektin təhsildəki rolu. Yeni yanaşmalar və imkanlar
3. Veyisov E. Xarici dilin tədrisi metodikasının müasir problemləri. (Texnologiyanın dil dərslərinə inteqrasiyası ilə bağlı bölmələr)
Leyv, M., Stockwell, G. (2006). Call Dimensions: Options and Issues in Computer - Assisted Language Learning www.aznews.az

Tarana Guliyeva

Summary

APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND MODERN TEACHING TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE INSTRUCTION

This article explores the transformative role of Artificial Intelligence and modern educational technologies in the field of foreign language teaching. It highlights how digital tools facilitate personalized learning experiences by adapting to the unique pace and needs of the students. The integration of AI -driven platforms like intelligent chatbots and speech recognition software provides learners with crucial real-life practice and feedback. Additionally, the study examines how modern methods such as gamification and the flipped classroom model increase learners' motivation and engagement.

Тарана Гулиева

Резюме

**ПРИМЕНЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА И
СОВРЕМЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ**

В данной статье рассматривается преобразующая роль искусственного интеллекта (ИИ) и современных образовательных технологий в области преподавания иностранных языков. В ней подчеркивается, как цифровые инструменты способствуют персонализации процесса обучения, адаптируясь к индивидуальному темпу и потребностям каждого студента. Интеграция платформ на базе ИИ, таких как интеллектуальные чат-боты и программное обеспечение для распознавания речи, обеспечивает учащимся необходимую практическую работу в режиме реального времени и мгновенную обратную связь. Кроме того, в исследовании анализируется, как современные методы, такие как геймификация и модели “перевернутого класса”, повышают мотивацию и вовлеченность студентов.

Rəyçi: prof. Dilarə İsmaylova

Nailə Mönsüмова
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.084>

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI OYUNLARDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Açar sözlər: oyun əsaslı öyrənmə, motivasiya, çalışmalar kompleksi, əyləncəli oyunlar, emosional tarazlıq

Key words: game-based learning, motivation, complex of activities, entertaining games, emotional balance

Ключевые слова: изучение на основе игры, мотивация, комплекс упражнений, развлекательные игры, эмоциональное равновесие

Giriş. Təhsildə dilin inkişafı, yeni təlim metodları oyun anlayışını özündə birləşdirərək yeni ölçülü bir yanaşma tətbiq edir. Müasir texnologiyanın və elmin inkişafı ilə biliklərin yayılmasına kömək edən bir sıra tətbiqlər mövcuddur. Oyunlar və onların tətbiqi elmlərin öyrənmə mühitinə çevrilməsi həm pedaqoqların tədrisi, həm də şagirdlərin öyrənməsi üçün faydalı olmuşdur. Game-based Learning (GBL) Oyun Əsaslı Öyrənmə konsepsiyası həm öyrənmə, həm də tədris üçün daha yaxşı metodlara nail olmaq üçün uğurla istifadə edilə bilər. Bu, əsasən oyunların tədris mühitinə daxil edilməsi deməkdir. “Dil öyrənmək çətin işdir... Hər an şey tələb olunur və uzun müddət davam etdirilməlidir. Oyunlar bir çox öyrənənlərə maraqlarını və işlərini davam etdirməyə kömək edir və həvəsləndirir” [1.s.11]. Bir çox müəllimlər bu fikirlə razılaşsalar da bəzi müəllimlər bunu qəbul etmir. Bir çox təcrübəli dərslük və metodika müəllifləri iddia edirdilər ki, oyun sadəcə vaxt dolduran fəaliyyət deyil, həm də böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. W.R.Li hesab edir ki, əksər dil oyunları öyrənənləri düzgün formaları öyrənmək haqqında düşünmək əvəzinə dildən istifadə etməyə məcbur edir [8.s.100-104]. O, həmçinin vurğulayır ki, oyunlar xarici dil tədrisi proqramında periferik deyil, mərkəzi element kimi qəbul edilməlidir. Bir sözlə, oyunlar ibtidai siniflərdə dil öyrənməyə kömək etmək üçün əla bir yoldur, lakin onlar bu bacarıqları real dünyada da tətbiq etməyi bacarmalıdılar. Bu kimi strategiyalar sinifdə və real dünyada daha çevik və möhkəm beyinlər yetişdirmək üçün əsas ola bilər. Təlim zamanı istənilən dərslərin əsasında dəstəkləyici mühitin yaradılmasında əsas faktorlardan biri də şagirdlərin motivasiyasıdır. Bunu ödəyən faktorlardan biri də oyunların şagirdlərin motivasiyasında eləcə də təfəkkürünün inkişafındakı roludur. Tədqiqat işinin aktuallığı da bununla şərtlənir.

Elmi-tədqiqat işinin **məqsədi** ibtidai siniflərdə xarici dilin tədrisi zamanı oyunların düzgün şəkildə tətbiq edilməsi, dil öyrənərkən həqiqətən faydalı olduğunu, motivasiya ilə təmin edən fəaliyyət olduğunu sübut etməkdir. Bu zaman məlum olur ki, əgər oyunlar düzgün tərtib olunarsa, onlar tədris-təlim prosesini daha effektiv etməyə kömək edə bilər. Tədqiqatın məqsədi olaraq oyunların bütün

dörd bacarıqda, yəni oxumaq, yazmaq, danışmaq, dinləmək və yazmaqda dil təcrübəsini təmin etdiyini diqqət mərkəzində saxladıq.

İbtidai siniflərdə xarici dilin tədrisi zamanı oyunlardan istifadə zamanı qarşıya çıxan çətinliklər və həlli yolları. Müəyyən edilmişdir ki, oyun əsaslı yanaşma ibtidai sinif şagirdlərinə ingilis dilini daha yaxşı öyrənməyə kömək edir və beləliklə, ibtidai sinif müəllimləri üçün effektiv tədris yanaşmasına çevrilir. Bununla belə, oyun əsaslı yanaşmanın tətbiqində hələ də bəzi problemlər mövcuddur. Oyuna əsaslanan yanaşma şagirdlərin maraqlarına diqqət yetirməlidir. İstənilən növ oyuna əsaslanan yanaşma şagirdlərin diqqətini cəlb etmək və onların ingilis dilini öyrənməyə marağını oyatmaq üçün nəzərdə tutulub. Ona görə də ingilis dili müəllimləri tədris zamanı uyğun oyunlardan istifadə etməlidirlər. Şagirdləri mərkəzə alaraq, oyuna əsaslanan yanaşma əvvəlcədən diqqətlə hazırlanmalıdır. Yaxşı hazırlanmış tədris oyunları effektiv tədris formasıdır. Çox asan və ya çox çətin oyun təlim məqsədlərini həyata keçirmək üçün pisdır. İbtidai sinif şagirdlərinin sinif oyunlarında yaxşı nəticə göstərməməsinin səbəbi müəllim və şagirdlərin nəzəri hazırlıqlara və ya digər fəaliyyətlərə çox vaxt sərf etmələridir. Oyuna əsaslanan yanaşma dərslərində müəllimlər oyun oynamağa daha çox vaxt ayırır, yazı təcrübəsinə daha az vaxt ayırırlar.

Birincisi, oyun əsaslı yanaşma şagirdlərin maraqlarına diqqət yetirməlidir. Həyatda olan oyunlardan fərqli olaraq, ingilis dilinin tədrisindəki oyunların hamısı təhsil məqsədləri üçün istifadə olunur. İstənilən növ oyun tədrisi şagirdlərin diqqətini cəlb etmək və ingilis dilini öyrənməyə maraqlarını oyatmaq üçün nəzərdə tutulub.

İkincisi, oyuna əsaslanan yanaşma şagirdləri mərkəzə götürməlidir. Bu prinsip şagirdləri tədrisin mərkəzinə qoyur. Bu, müəllimlərin tədris funksiyasını zəiflətmir, lakin onların sinif təhsilində rəhbər və qiymətləndirmə statusunu vurğulayır. Müəllimlər şagirdlərə əsas dil bilikləri və praktiki bacarıqlar əldə etməyə kömək edir və onların təlim prosesini təhsil məqsədləri istiqamətində qiymətləndirirlər.

Üçüncüsü, oyuna əsaslanan yanaşma əvvəlcədən diqqətlə hazırlanmalıdır. Yaxşı hazırlanmış tədris oyunları effektiv tədris formasıdır. Gözlənilən təhsil məqsədlərini həyata keçirmək üçün müəllimlər kifayət qədər hazırlıq görməlidirlər. İlk növbədə müəllimlər dərslərdə oyunlardan istifadənin məqsədini yadda saxlamalı, düzgün tədris oyunlarını seçməli və onlardan çevik şəkildə istifadə etmək üçün uyğun vaxt seçməlidirlər.

Oyun-əsaslı öyrənmənin istifadəsi şagirdlərin necə iştirak etmələri və ya oyunu necə oynamaları ilə bağlı kifayət qədər və ya aydın təlimatlar almadıqları təqdirdə məyusluq hisslərinə və qarışıqlıqlara səbəb olur. Bu, çox vaxt təlimatçının oyun məntiqi və ya mexanikasına belə olmasının və ya oyunun tədris prosesinə düzgün uyğun gəlməməsi halında baş verir. Bu, şagirdlərin mənfi təcrübələrinə səbəb ola bilər və onların tədris metoduna qarşı motivasiyasını poza bilər. Şagirdləri inandırmaq üçün müəllimlər oyun əsaslı öyrənməyə yaxşı hazırlaşmalıdırlar. Eləcə də, xarici dilin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuş oyunların təlim məqsədləri məqsədyönlü olmalıdır. Oyunlar kurikulumla qüsursuz şəkildə inteqrasiya edilməlidir. Şagirdlər oyunun öyrənmə nəticələri ilə əlaqəsini və uyğunluğunu görməli və başa düşməlidirlər. Bu, müəllimlərdən motivasiya və yaxşı fasilitasiya bacarıqları tələb edir. Şagirdlər oyunlaşdırılmış tədrisin əhəmiyyətsiz və ya təlim məqsədlərindən ayrı olduğunu hiss etməməlidirlər.

İbtidai siniflərdə xarici dilin tədrisi zamanı oyunlardan istifadəyə yönəldilmiş çalışmalar kompleksi

Oyunları kateqoriyalara ayırmaq çətin ola bilər, çünki kateqoriyalar çox vaxt üst-üstə düşür. Hadfield (1999) dil oyunlarını təsnif etməyin iki yolunu izah edir. Birincisi, o, dil oyunlarını iki növə ayırır: linqvistik oyunlar və kommunikativ oyunlar. Linqvistik oyunlar düzgün antonimi təmin etmək kimi dəqiqliyə diqqət yetirir. Digər tərəfdən, kommunikativ oyunlar məlumat və ideyaların uğurlu mübadiləsinə diqqət yetirir, məsələn, iki nəfər bir-birinə bənzəyən, lakin tam olaraq eyni olmayan iki şəkil arasındakı fərqləri müəyyən edir. Dilin düzgün istifadəsi hələ də vacib olsa da, kommunikativ məqsədə çatmaq üçün ikinci dərəcəlidir. Hadfieldin dil oyunlarını təsnif etmək üçün istifadə etdiyi ikinci taksonomiya daha çox kateqoriyalara malikdir. İbtidai siniflərdə xarici dilin tədrisi üçün həm motivasiya, əyləncə, həm dil öyrənmək, həm də təfəkkürü inkişaf etdirmək baxımından dərslər zamanı müxtəlif növdə oyunlardan istifadə olunur. Oyunların linqvistik oyunlar və ya kommunikativ oyunlar kimi təsnifatında olduğu kimi, bəzi oyunlarda birdən çox növ elementlər olur:

1)Boşluq doldurma. Belə oyunlarda bir və ya bir neçə şəxs digər tərəfin tapşırığı yerinə yetirməsi üçün lazım olan məlumata malikdir. Məsələn, bir şəxs rəsm çəkə bilər və onun tərəfdaşı rəsm çəkmiş şəxsin verdiyi məlumatı dinləməklə oxşar rəsm yaratmalıdır. İnformasiya boşluğu oyunları birtərəfli informasiya boşluğunu, məsələn, yuxarıda təsvir olunan rəsm oyunu və ya hər bir insanın unikal məlumatlara malik olduğu iki tərəfli informasiya boşluğunu əhatə edə bilər, məsələn, hər iki tərəfin iştirak etdiyi Spot-the-Difference oyununda. (Fərqləri tapın) İnformasiya boşluğu fəaliyyətləri şagirdlərdən danışmağı və komanda işini məşq etməyi, çatışmayan məlumatları əldə etmək üçün sinif yoldaşları ilə işləməyi tələb edir. Sinif yoldaşlarından məlumatları öyrəndikdən sonra onlar "boşluğu" doldura və tapşırığı və ya fəaliyyəti tamamlaya bilərlər.

2) Təxmin etmə oyunları. Bunlar informasiya boşluğu oyunlarının variasiyasıdır. Təxmin etmə oyununun ən məşhur nümunələrindən biri, bir insanın məşhur bir insan, yer və ya əşya haqqında düşündüyü 20 sualdır. Digər iştirakçılar şəxsin kim və ya nə düşündüyünü təxmin etmək üçün ipuçlarını tapmaq üçün 20 Bəli/Xeyr sualı verə bilərlər. Əlbəttə ki, bu oyunu tətbiq edərkən şagirdlər ingilis dilini tətbiq edirlər. "Guess the Mystery Object" Sirli Obyektə təxmin edin. Sinifdə real obyektlərdən istifadə şagirdlərin öyrəndikləri lüğət və qrammatikanı real dünya ilə əlaqələndirmək üçün əla yoldur. Bunu etmək üçün əla bir yol, bu təxmin obyekti oyunudur. Oynamaq üçün sizə sirli əşyaları yerləşdirmək üçün çanta və ya qutu lazımdır. Şagirdləri bir-bir sinfin qabağına gələrək çantaya/qutuya əlini uzatmağa və içindəki əşyanı hiss etməyə dəvət edin. Obyektə baxmadan, onlar sirli obyektin nə olduğunu təxmin etməyə çalışmalıdırlar. Bu, bəzi gülməli təxminlərə səbəb ola bilər!

3) Uyğunlaşdırma(matching) oyunları. Adından da göründüyü kimi, iştirakçılar söz, şəkil və ya kart üçün uyğunluq tapmalıdırlar. Məsələn, şagirdlər 15 cütədən ibarət 30 söz kartını təsadüfi qaydada üzə aşağıya doğru yerləşdirirlər. Hər bir şəxs yaddaşından istifadə edərək uyğun cütü çevirmək məqsədi ilə eyni anda iki kartı çevirir. Bu, 20-ci əsrin birinci yarısının İngilis psixoloqu Kristofer Lui Pelmanın adı ilə Pelmanizm prinsipi kimi də tanınır.

4) Masaüstü oyunlar(Board games). Scrabble xüsusi olaraq dili vurğulayan ən məşhur stolüstü oyunlardan biridir. İki-dörd oyunçu 225 kvadratlıq lövhədə hərflərlə yazılmış plitələrlə sözlər yaratmaqda yarışır; plitələr üzərində hərflərlə yazılmış sözlər krossvorddakı sözlər kimi bir-birinə bağlanır. Tabu oyunu adətən söhbətə səbəb olacağına zəmanət verilən oyunçulardan komanda yoldaşlarından müvafiq sözlərdən istifadə etmədən müəyyən bir sözü söyləmələrini xahiş edir. Məsələn, şagird kloun, ardınca qırmızı burun, sirk, yazılmış oyun kartı alırsa, onların məqsədi kartlarında verilmiş əlaqəli söz və ya anlayışlardan istifadə etmədən komandalarına "Kloun" anlayışını çatdırmaqdır.

5) Rol oyunları. Rol oyunu, dram və simulyasiya terminləri bəzən bir-birini əvəz edən mənada istifadə olunur, lakin fərqləndirilə bilər. Rol oyunu şagirdlərin diş həkimi kimi real həyatda oynamadıqları rolları oynamasını, simulyasiyalar isə tələbələrin artıq real həyatda oynadıqları və ya restoranda müştəri kimi oynaya biləcəyi rolları yerinə yetirməsini əhatə edə bilər.

6) Lüğət(vocabulary) üçün nəzərdə tutulmuş oyunlar.

1.Objects(obyektlər) oyunu. Bu əyləncəli oyunla eyni zamanda şagirdlərin yaddaşlarını həm də söz bazalarını yoxlamaq mümkündür. Sizə lazım olan tək şey aydın bir masa və sinifdə olan 20 ümumi əşyadır. Siz hətta çantanızdan da əşyalar götürə bilərsiniz. Əşyaları masanın üstünə düzün və şagirdlərə onlara baxmaq üçün ətrafa toplaşdırın. Bir dəqiqədən sonra hər şeyi bir vərəq ilə örtün və hər kəsi öz yerlərinə qaytarın. Hər bir şagird bir kağız parçasına yadda saxlaya bildiyi qədər çox sayda elementi ingilis dilində yazmalıdır. **2.Categories(kateqoriyalar) oyunu.** Bu, dərsin son dəqiqələrini doldurmaq üçün əla bir yoldur. Şagirdlərdən kağızlarına altı sütun çəkib hər sütunun yuxarisına bir kateqoriya yazmağı tapşırırsınız. Siz sinifdə oxuduqlarınıza uyğun kateqoriyalar seçə və ya bəzi əsaslarla gedə bilərsiniz. Populyar kateqoriyalara yeməklər, adlar, şəhərlər və ya ölkələr, feillər və geyim daxildir. Təsədüfi bir hərf seçin və onu lövhəyə yazın. Şagirdlərə həmin hərfə başlayan hər bir kateqoriya üçün bir söz yazmaq üçün kifayət qədər vaxt verin. İstədiyiniz qədər yeni hərflərlə təkrarlamaq bilərsiniz.

7) Qrammatik bilikləri inkişaf etdirən oyunlar. *Grammar Headbands* oyunu. Bu oyun uşaqlara nitqin müxtəlif hissələrini fərqləndirməyi öyrənməyə kömək edir. Şagirdlərdən biri baxmadan alınma söz kartı qoyur ki, digər sinifyoldaşları kartdakı sözü görə bilsinlər. Həmin şagirdin məqsədi kartdakı sözü faktiki sözü demədən təsvir etməkdir. Məsələn həmin karta nitq hissələrindən birini yazıb oyuna başlamaq olar. *Grandmother's cat* oyunu. Bu əyləncəli ABC oyunu uşaqlara sifətləri müəyyənləşdirməyə kömək edir. Birinci oyunçu A ilə başlayan sözdən istifadə edərək "Mənim nənəmin pişiyi ____" cümləsini tamamlayır. Növbəti oyunçu cümləni B ilə başlayan sözlə təkrarlayır və s. Bu oyunun bir variantı, şagirdlərin boşluğu feillərlə doldurmaqla "Nənəmin pişiyi ____ sevdi" cümləsini istifadə etmək olar. *Grammar Simon Says* oyunu. Hərəkətləri və hərəkətləri öyrənməyə daxil etmək uşaqların konseptuallaşmasına kömək edir. Simon Says-in bu versiyasını oynamazdan əvvəl nitqin müxtəlif hissələri üçün müəyyən hərəkətlər qurun. Məsələn, bir isim eşidirsinizsə, ayaqqabılarınıza toxunun. Əgər feil eşitsəniz, yerinizdə qaçın və s. Qoy uşaqlar bir neçə dəfə məşq etsinlər, sonra həqiqi isimləri, feilləri, sifətləri və s. çağırmağa başlayın. Əgər şagirdlər düzgün hərəkət edərsə, onlar oyunda qalır.

Elmi yeniliyi. Tədqiqata cəlb etdiyimiz mövzu elmdə araşdırılan və yenilik hesab ediləcək bir mövzudur. Hesab edirik ki, bu mövzu ilə əlaqədar bir çox elmi işlər, araşdırmalar aparılmış və öncül metodistlər, pedaqoqlar tərəfindən mövzu haqqında təhlillər edilmişdir. Tədqiqatını apardığımız mövzu nəzəri əhəmiyyətə malik olsa da, daha çox təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu mövzuda ibtidai siniflərdə xarici diin tədrisində oyunlardan istifadənin keçən əsrlərdən tutmuş, indiki dövrə qədər təcrübi əhəmiyyətindən eləcə də nəzəri əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir.

Praktik əhəmiyyəti. Buraxılış işinin təcrübi əhəmiyyəti əldə edilmiş nəticələrin tədris prosesinə tətbiqi ilə şərtlənir. Ölkəmizdə İngilis dilini öyrənməyə böyük bir tələbat duyulduğu həmçinin də kiçik yaşlılar üçün də tədris edildiyi bir zamanda dil öyrənmək üçün oyunları tətbiq etmək təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. Təqdim etdiyimiz işin təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu mövzu, yəni oyunların xarici dilin tədrisində tətbiqi məsələsi demək olar ki, çox orta məktəblərdə ibtidai siniflərdə praktiki fəaliyyət kimi istifadə edilir.

Nəticə. Ümumi bir fikir vardır ki, bütün öyrənmə ciddi və təntənəli xarakter daşmalıdır və əgər insan əylənsə, şənlənmək və gülüş varsa, deməli, bu, həqiqətən də öyrənmək deyil. Bu yanlış fikirdir. Eyni zamanda həm dil öyrənmək, həm də həzz almaq mümkündür. Müəllimlər ibtidai siniflərdə oyunlardan dil öyrənmək məqsədilə istifadə edərkən çox cuzi problemlərlə üzləşsələr belə şagirdlərin, xüsusilə də kiçik yaşlıların maraqla, həvəslə və yorulmadan dil öyrənmələri üçün oyunlardan istifadə etməyin nə dərəcədə əlverişli olduğunu bir çox mütəxəssislər tərəfindən isbat olunduğuna şahidik.

Bu məqalədə ibtidai siniflərdə xarici dilin tədrisi zamanı oyunlardan istifadənin səmərəli yolları barədə ətraflı məlumat vermişik. Oyuna əsaslanan öyrənmə fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün müəllimlər əhəmiyyətli vaxt və resurslar sərf etməlidirlər. Müəllimlər tədris müddətində oyunlardan istifadədən əvvəl, oyun zamanı və oyundan sonra şagirdlərə fəal şəkildə nəzarət etmək, onlara dəstək olmaq və onlara rəhbərlik etmək üçün müəyyən qədər oyun savadına malik olmalıdırlar. Oyunlardan dərs zamanı istifadənin üstünlüklərini ümumiləşdirsək belə qənaətə gələrik ki:

1. Oyunlar mənalı ünsiyyət üçün kontekst yaradır. Oyunlar zamanı mənalı ünsiyyət yaranır, çünki öyrənənlər oyunu necə oynamalı olduqlarını müzakirə etməli, həmçinin oyundan əvvəl, oyun zamanı və sonra ünsiyyət qurmalıdırlar.

2. Oyunlar öyrənənlər üçün maraq yaradır. Öyrənmə tapşırığını oyun şəklində formalaşdırmaq çox vaxt onu normal sinifdə gördüklərindən fərqli bir şey kimi görən şagirdlərin marağını artırır.

3. Oyunlar bütün dil bacarıqları ilə istifadə edilə bilər. Oyunlar dinləməyə, danışmağa, oxumağa və ya yazmağa diqqət yetirmək üçün əlverişli ola bilər.

4. Oyunlar bütün şagirdlərin iştirakına təşviq edir. Oyun formatı, təklif edə biləcəyi müxtəliflik və intensivliyə görə, narahatlığı azaltmaq və daha sakit öyrənənləri iştirak etməyə təşviq etməkdə möcüzələr yarada bilər, xüsusilə də oyunlar kiçik qruplarda oynandıqda.

5. Oyunlar şagirdyönlü fəaliyyətlərdir. Oyunlar həqiqətən şagird mərkəzlidir, çünki öyrənənlər oyun oynayarkən təkcə yüksək fəallıq nümayiş etdirmirlər, həm də biz oyunların işini təşkil edə bilirik ki, şagirdlərimiz lider rolunu mənimsəsinlər, müəllimlər sadəcə fasilitator rolunda olurlar.

6. Oyunlar kooperativ öyrənməni təşviq edir. Əksər oyun formatları kiçik qruplarla yaxşı işləyir və bununla da öyrənənlərin başqaları ilə işləmək bacarıqlarını inkişaf etdirmələri üçün şərait yaradır.

Sonda belə qənaətə gəlirik ki, altı ilə on iki yaş arasında olan ibtidai məktəb uşaqlarından ibarət tətbiq olunan dil oyunlarında onların təbii yolla öyrəndiklərini və ya bu yaşda oyunlara maraq kimi üstünlük verdikləri şəkildə öyrəndiklərini görə bilərik. Oyunlar zamanı uşaqların əksəriyyəti yazma, oxuma, dinləmə və danışma bacarıqlarını inkişaf etdirir, həmçinin tələffüzlərini təkmilləşdirir, gündəlik həyatları və ətraf mühitlə bağlı təcrübələrini yazır, bir çox obyektin adını və onların bəzi xarakterik xüsusiyyətlərini ifadə edə bilir.

Ədəbiyyat:

1. Wright, A., Betteridge, D., & Buckby, M. (2006). Games for language learning (3rd ed.). Cambridge University Press.
2. Bayram, B. (2015). The effect of mapped board games usage on the student success and recall in the Turkish Republic Revolution History and Kemalism lecture of the 8th grade (Master's thesis, Adnan Menderes University, Turkey).
3. Gunter, G. A., Campbell, L. O., & Kenny, R. F. (2011). Evaluating social change games: Employing the RETAIN model.
4. Shah, M., & Foster, A. N. (2015). Developing and assessing teachers' knowledge of game-based learning.
5. Ulicsak, M., & Williamson, B. (2010). Computer games and learning handbook.
6. Schick, A. (2008). Breaking frame in role-play simulation: A language socialization perspective. *Simulation & Gaming*, 39, 184-197.
7. Shernoff, D. J., & Anderson, B. (2014). Enacting flow and student engagement in the college classroom. In *Handbook of positive psychological interventions* (pp. 10-12).
8. Lee, W. R. (1979). *Language teaching games and contests* (2nd ed.). Oxford University Press.

Naila Monsumova

Summary

THE EFFECTIVE WAYS OF USING GAMES DURING TEACHING ENGLISH IN PRIMARY CLASSES

The article studies the effective ways of using games during teaching English in primary classes. The author states in the article that teaching English through games gives positive results for the students between the ages of 6 and 12. Thus, games create content for meaningful communication and interest for learners. Also, games can be expressed with all language skills, involving the participation of all the students in class. It is a student-centered activity and suggests co-operative learning. Besides, the author mentions and explains the procedure of some games, such as board games, gap filling games, guess the mystery object games, matching games, role playing games, vocabulary-based games as object games and category games, and grammar headbands games. The article can be used by elementary and primary school teachers for designing and implementing different games and activities while teaching English.

Наиля Монсумова

Резюме

**ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИГР
ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ**

В данной статье рассматриваются эффективные способы использования игр при обучении английскому языку в начальных классах. Автор отмечает в статье, что обучение английскому языку через игры дает положительные результаты для учащихся в возрасте от 6 до 12 лет. Таким образом, игры создают условия для содержательного общения и повышают интерес учащихся к обучению. Кроме того, игры могут применяться для развития всех языковых навыков и предполагают участие всех учеников в классе. Эта деятельность, ориентированная на ученика, и она способствует кооперативному обучению. Также автор упоминает и подробно объясняет порядок проведения некоторых игр, таких как настольные игры, игры на заполнение пропусков и игра «угадай загадочный предмет», игры на сопоставление, ролевые игры, лексические игры (например, игры с предметами и игры по категориям), а также грамматические игры типа «Headbands». Данная статья может быть полезна учителям начальной школы при разработке и внедрении различных игр и видов деятельности в процессе преподавания английского языка.

Rəyçi: prof. Dilarə İsmayilova

Sevinc Cəbraylova
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.087>

MÜASİR TƏDRİS MÜHİTİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN XARİCİ DİL KİMİ ROLU

Açar sözlər: *individual, tələbə-yönümlü, kommunikativ yanaşma*

Keywords: *individual, student-based, communicative approach*

Ключевые слова: *индивидуальный, ориентированный на студента, коммуникативный подход*

Giriş. Müasir tədris mühitində ingilis dili qlobal ünsiyyət vasitəsi kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O, yalnız bir xarici dil kimi deyil, həm də elm, texnologiya və beynəlxalq əməkdaşlıq dili kimi çıxış edir. Müasir, qloballaşan dünyada tələbələrin istər akademik, istərsə də peşəkar uğur qazanması üçün dil bilikləri ən vacib amillərdən biri hesab olunur. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyasının inkişafı dövrümüzdə xarici dilin rolunu daha da möhkəmləndirir. Müasir təhsil sistemində bu dilin öyrədilməsi artıq ənənəvi metodlarla məhdudlaşdırıla bilmir. Daha çox interaktiv və innovativ metodlar tətbiq olunur. Fərqli mədəniyyətlər arasında körpü rolunu oynayaraq tələbələrin ictimai və sosial dünyagörüşünü genişləndirir. Bu baxımdan, ingilis dilinin effektiv tədrisi və öyrənilməsi təhsil sisteminin əsas prioritetlərindən biridir.

Bizə məlumdur ki, ingilis dilinin qrammatikası digər xarici dillərin, eləcə də, Azərbaycan dilinin qrammatikasından fərqli quruluşa malikdir. İngilis dilində sözün mənası qrammatik quruluşundan asılı olaraq formalaşır. Bunu sadə bir nümunə ilə bu cür izah edə bilərik. Kub formasını nəzərə alaraq bu nümunəni açıqlamaq olar. Kubun tərəflərini və küncələrini qrammatika hesab edək, sözlər və birləşmələr isə onun daxili tərkibi kimi nəzərdə tutulsun. Əgər biz kubun tərəflərini dəyişməyə, əyməyə, bükməyə cəhd göstərsək onun tərkibini də əzmiş, bükmüş və əymiş olarıq. Bu nümunədən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dilin qrammatik quruluşu – dilin forması, sözlər, frazalar və birləşmələr isə dilin tərkib hissəsini təşkil edir. İngilis dilində qrammatika - dili daha dərinləndirən mənimsəməyə, ona sahiblənməyə təqdim edilən açar kimi qəbul edilməlidir. O, bizə dilin necə işlədiyini anlamaqda, dərk etməkdə yardımçı olan bir əsasdır. İngilis dilinin öyrənilməsi prosesində səlislik və məntiq qrammatikanın rolu sayəsində nizamlanır. Qrammatika cümlələri mənalandıran, sözlər arasındakı əlaqəni izah edən dilçilik sahəsidir. Qrammatika savadlı, səlis dilə yiyələnmək üçün vacibdir. Lakin o, çətin yollarla izah edilməməlidir. Sadəcə onun təqdimatı və izahı məsələni çətinləşdirə bilər. Bəzən “xarici dil öyrənərkən sözləri bilmək kifayət edir” fikirləri ilə qarşılaşırıq. Lakin sözlər və onların düzgün tələffüzü xarici dildə müraciət etməyə kifayət etmir. Çünki qrammatikanı bilməsək, düzgün mənimsəməyə bilməsək ingilis dilini doğma dil hesab edənlər, dil istifadəçiləri bizi

anlaya bilməyəcəklər. Bir çox dünya dillərində olduğu kimi ingilis dilinin qrammatikası özünəməxsus xüsusiyyətlərilə zəngindir. Gələcəkdə öz ixtisasını dilçi kimi seçəcək, bu sahədə fəaliyyətini davam edəcək, dil mütəxəssisi kimi fəaliyyət göstərəcək tələbələrə xarici dilin zənginlikləri ilə tanış etmək dili tədris edən müəllimlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Biz doğma dildə ünsiyyətdə olarkən heç bir nəzəriyyə haqqında düşünmədən, onu vərdiş halını almış hərəkət kimi yerinə yetiririk. Xarici dil doğma dildən fərqləndiyindən anlama, özünə hörmət tələb edir. Qrammatikanın öyrənilməsində, məsələn, dilimizdə mövcud olmayan artıqlıq bəhs, çox az saylı zaman formaları dil öyrənlər üçün problem törədə bilər. Xarici dil öyrənlər bu normaları ingilis dilinin xüsusi normaları kimi qəbul etməlidirlər. Zaman formalarını qrammatikanın fundamenti kimi qəbul etsək, deyə bilərik ki, onları mükəmməl öyrənmədən daha mürəkkəb materialları anlamaq və mənimsəmək demək olar ki, mümkün olmaz. Mürəkkəbliklərin daha asan əldə edilməsi üçün əsaslı şəkildə baza yaratmaq lazımdır. Tələbələr vizual olaraq qaydalarla tanış olsalar onu daha effektiv dərək edərlər. Məsələn, zaman formaları sxem, cədvəl, şəkil, model, slayd şəklində təqdim edilə bilər. Sadalananlar qaydaları “nümayiş etdirməyə” yardım edirlər. Yəni biz onları canlı tətbiq etmiş oluruq. İKT-dən, kommunikativ və interaktiv yanaşmalardan istifadə etməklə, tələbə yönümlü müsbət nəticələr göstərən dərslər planlaşdırmaq olar. Yüksək səviyyədə təşkil edilmiş, hazırlanmış elektron kitablara da müraciət etmək öz effektivini göstərir.

Qrammatikanın təqdimatı bəzən mahnılarla da yerinə yetirilə bilər. Lakin bu hər zaman istifadə edilə bilməz. Bilikləri möhkəmləndirmək, tələbələrə həvəsləndirmək, dərsləri improvizasiya etmək məqsədilə mahnılara müraciət etmək olar. Bu cür dərslərlərə misal olaraq Mark Hankokun “Teaching grammar through songs” adlı kitabını göstərmək olar [1]. Dərs prosesində qrammatik tədqiqatlar yalnız yazılı qaydada aparılmamalıdır. Daha çox kommunikativ yönümlü tapşırıqlar, dialoqlar, müzakirə, araşdırma və oyunlar geniş tətbiqlər edilməlidir. Müasir metod və yanaşmalarla təşkil edilmiş maraqlı və faydalı materiallarla bilikləri möhkəmləndirən keyfiyyət dərəcəsi yüksək olan tapşırıqlarla zəngin tələbləri ödəyə biləcək dərslərləri tədrisə daxil etmək vacibdir. Əksinə, darıxdırıcı dərslər xarici dil öyrənməyə olan marağı dəf edə bilər. Müasir ədəbiyyatlara nəzər salsaq görərik ki, ingilis dilinin qrammatikasının tədrisi üçün həm ingilis, həm rus dillərində geniş şəkildə seçim edə biləcəyimiz dərslər mövcuddur. Yaxşı olardı ki, dərslərin birini deyil, bir neçəsini tədrisə daxil edərkən. Müxtəlif ədəbiyyatlar, dərslərinə müxtəlif yanaşma və fərqli üsul gətirə bilər. Xarici dili tədris edən müəllim yalnız dərslərlə kifayətlənməməli, bu prosesi yaradıcı şəkildə yaşamaq lazımdır. Məsələn, dərslərin biri kommunikativ yönümlü olduğu halda, digəri yaxşı olardı ki, oyunlardan, tələbləri araşdırmağa, tənqidi düşüncəyə sövq edən dərslərdən ibarət ola bilər. Həmçinin internet əsərində yaşayırıqsa texnologiya imkanlarından tədris zamanı geniş şəkildə istifadə etmək lazımdır. Dərsin təşkilində rəqəmsal mühit yaratmaq, müxtəlif imkanlardan istifadə etmək dərsləri daha effektiv və maraqlı edə bilər. Ənənəvi metodlarla yazılan dərslərə nəzər salsaq görə bilərik ki, qrammatik qaydaların geniş və yorucu formada verildiyi, tədqiqatların həddindən artıq uzun və lazımsız materiallarla yükləndiyi dərslərdən istifadə etmişik. Həmin dərslərdə göstərilən tədqiqat və tapşırıqlara nəzər salsaq onların hamısının real həyat

kommunikasiyasından uzaq olduğunu görmək olar. Qrammatik qaydaların tətbiq edildiyi mətnlər isə eynilik təşkil edən cansızıcı mövzulardan ibarət idi.

Bu metod güclü məntiqi təfəkkürə malik olan, eyni zamanda dili məhz qrammatik qaydaların məcmuəsi kimi qəbul edən şəxslər üçün yaxşı metod hesab edilə bilər. Qrammatika-tərcümə metodunun əsas çatışmayan cəhəti odur ki, o, dil öyrəninin ünsiyyətdə özünü sübut etməyə deyil, sadəcə qaydalara əsaslanaraq sözləri birləşdirməyə çalışmasına səbəb olur. Bundan fərqli olaraq kommunikativ yanaşma müəllim və tələbənin yerini fərqli şəkildə təyin edir. Müəllim daha çox istiqamət verən, müşahidəçi, vasitəçi, tələbə isə araşdırən, müzakirə edən kimi nəzərə çarpır. Qrammatik qaydaların bu formada təqdimatı dil öyrənilməsi prosesində inkişafın, prinsipial dəyişikliyin olmasından xəbər verir. Məsələn, zaman formalarını tələbələr istənilən mövzu daxilində müzakirə obyektinə çevirə bilərlər. Mövzu seçimini də tələbələrin öhdəsinə buraxmaq olar. Eyni zamanda müəllim daha çox yaradıcı olmalı, dəyişikliklər, qrup üçün yeniliklər etməyi bacarmalıdır. Kommunikativ yanaşma artıq Avropa və ABŞ-da özünü sübuta yetirmiş metodudur. Kommunikativ yanaşma isə bəzi metodların elementlərini birləşdirdiyi halda tələbələrin daha çox ingilis dilində danışmağa, onu sərbəst ifadə etməyə və doğma dildən minimum dərəcədə istifadə etməyə istiqamətləndiriləndiyinin şahidi olur. Müəyyən müddətdən sonra tələbələr ingilis dilində düşünməyə vərdiş edirlər. Onlar daha çox məntiqi tapşırıqlara, eyni zamanda müqayisəli, səhvlərin tapılması, cüt qrup şəkilli işlər kimi çalışma və tapşırıqlara üstünlük verirlər. Bir sözlə dil öyrənməni yaradıcı prosesə çevirirlər. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq demək olar ki, azərbaycanlı tələbələri də müasir Avropa üsulları ilə tanış etməklə, bu formada dərslərin seçimi, yazılması, onları dərslərə tətbiq etməklə təhsildə mühüm irəliləyişlərə səbəb olarıq. Dərslərin düzgün seçimi dil öyrənilməsi prosesinin keyfiyyətinə təsir edir. Bir çox dünya dillərində, o cümlədən rus və Azərbaycan dillərində zaman formaları sferaya bölünür: keçmiş, indiki, gələcək. Biz mexaniki şəkildə cümlələri zamanlara tətbiq edirik. İngilis dilində isə sferalar özləri də hissələrə bölünür. Bunun nəticəsi olaraq zaman formaları meydana gəlir. Onların işlədilmə prosesi tələbələrdə bir qədər çətinlik yarada bilər. Daima ünsiyyətdə olan tələbə mənanı dərk etməklə zaman formalarını asanlıqla tətbiq edə bilər.

Bu zaman belə bir sual meydana çıxır: Xarici dilin öyrənilməsində hansı dərslərə üstünlük vermək lazımdır? Müəllifi dil daşıyıcı olan dərslər, yoxsa Azərbaycanda dərc olunan dərslər? Tədrisdə baş verən innovasiyalar, elm və texnikanın inkişafı əlbəttə ki, dərslərdən də təsirsiz ötüşmədi. Əslinə qalsa dərsləyin harada dərc olunması elə də böyük problem olmamalıdır. Dərslər yalnız keyfiyyətləri ilə bir-birindən seçilir. Araşdırmalara əsasən qeyd etmək lazımdır ki, bir çox yerli müəlliflər tərəfindən yazılan, tərtib edilən dərslər məzmun baxımından özünü tam doğruldur. Lakin bir həqiqəti də unutmamaq lazım deyil. İnnovasiyalardan, təcrübələrdən, keçmiş metodlardan yan keçməməliyik. Avropa və Amerikada özünü sübuta yetirmiş ədəbiyyatlardan qidalanmaq çox vacibdir. Lakin Azərbaycanda mütəxəssislərin doğma dillə əlaqəli şəkildə, qrammatik qaydaları tələbələrə daha asan, dərk edilən yollarla çatdırmaq üçün tələbə yönümlü, kommunikativ yanaşma ilə tərtib edilmiş dərslərin sayını artırmağa ehtiyac var. Tələbələri araşdırmaya sövq edən, onları qrammatik qaydalarsız savadlı dillə yiyələnməyin mümkün olmadığını sübut edən, tələbələri xarici dildə ünsiyyət qurmağa vadar edən, doğma dildən yalnız lazım gəldik-

də istifadəsi vacib hesab edilən dərsliklərin hazırlanması mütəxəssislərin fikrindən yayınmamalıdır. Ronald Grin adlı tədqiqatçı deyir: “Qrammatika-kərpicləri (sözləri) yerində möhkəm tutan sementdir” [2].

Qrammatikanı tədris etmədən mükəmməl, savadlı dil tədrisi mümkün hesab edilə bilməz. Öyrənilən materialı təcrübədən keçirməsək, xarici dildə danışmaqla, dinləməklə, oxumaqla, sonra fikirləşməklə biz ona sahib olmuş, yiyələnmiş olarıq.

Vurğuladığımız faktlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, müəllimlərin çoxu xaricdə nəşr edilmiş ədəbiyyatlara üstünlük verirlər. Bu da ölkəmizdə müasir tələbləri ödəyə biləcək dərsliklərin sayının kifayət qədər olmamasından irəli gəlir. Dərsliklərin çoxunu yazılmış dil proqramlarının açarı hesab etmək olar. Jek Riçard öz əsərində qeyd edir: “Dərslik müəllimin yazdığı proqramı təmin edən, tamamlayan vasitədir”. Müəllif dərsliyin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini qeyd edir: Dərsliklər strukturu təmin edir, tədrisi standartlaşdırır, keyfiyyəti təsdiq edir, dərsi müxtəlif təlim resurları ilə təmin edir. Həmçinin onun neqativ hallara da malik olduğunu sadalayır: Dərsliklər süni dilə malik ola bilər, kobud təhrifə yol verə, öyrəncinin bilik tələblərini ödəməməyə səbəb olurlar [3].

Bütün qeyd edilənləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, dərsliklər öyrəncilər üçün lazımı səviyyədə, onların bilik və bacarıqlarına uyğun şəkildə seçilməlidir. Dərslik seçərkən onu tələbələrin bilik ehtiyaclarını nə dərəcədə ödəyə biləcəyinə nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Nə üçün kommunikativ yanaşmaya üstünlük veririk? Söz yox ki, təhsildə bir çox metodlar və yanaşmalar təcrübədən keçmiş, müxtəlif formalarda tətbiq edilmiş və nəticədə uğur qazandıran, həmçinin özünü sübuta yetirə bilməyən metodlar olmuş və indi də olmaqda davam edir. Kommunikativ yanaşmaya üstünlük verməkdə məqsəd tələbələrin ingilis dilində səlis danışmasına şərait yaratmaq, səbəb olmaqdır. Sarvar adlı dilçi yazır: “qrammatikasız təsəvvür edilən dil müasir insanı söz və səslərdən ibarət olan atavistik dünyaya gətirib çıxarır. Qrammatikanı kommunikativ yanaşma daxilində öyrənmək bəzən problemli qəbul edilə bilər [7]. Qrammatikanın tədrisinə dair hər zaman müxtəlif problemli fikirlər söylənilmişdir. Hudzon (1992) qrammatikanı – sözlərə aid bütün informasiyanın daşıyıcısı kimi görür [4]. Rusford (1987) qrammatikanı –dil tədrisi proqramının əvəzsiz komponenti kimi təsvir edir [5]. Hovat (1984) qrammatikanı kommunikativ yanaşmaya birləşdirərək yazır: “Dil ünsiyyətlə mə-nimsənilir. Qrammatika ilə kommunikativ yanaşmanın birgə tətbiqini arzu olunan nəticənin göstəricisi kimi təqdim etmək olar.”[6]. Vurğulamaq lazımdır ki, tam fərqli fikir söyləyən dilçilər də az deyildir. Onlar dərsliklərin istifadəsinin əleyhinədirlər. Onların fikrincə dərslikləri dil öyrənilməsi prosesində əsas kimi götürmək olmaz. Bunlardan biri Tomlinson adlı alimdir. Tomlinson (2008) öz əsərində yazır: “Xarici dilin tədrisində istifadə olunan bir çox materiallar, xüsusilə də qlobal dərsliklər tələbələri irəli deyil, əksinə müvəffəqiyyətsizliyə aparır. Çünki, dərsliklər diqqəti dilin inkişaf və mənimsənilməsinə deyil, onun elementlərinə istiqamətləndirirlər” [6]. Tədqiqatçı Qrit Melxorn qeyd edir ki, son zamanlar Almaniyada nəşr olunan yeni dərsliklər, mədəniyyətlərarası kompetensiyanın inkişafına yönəldilmiş, müəllimləri və tələbələri ruhlandıran vəsaitlərdir. Yüksək səviyyədə dilə yiyələnmək üçün kommunikasiya və mədəniyyətlərarası kompetensiyanın tətbiqi effektiv nəticələr göstərir. Bu zaman tələbələr özlərini bir növ imtahan etməyi, özünü qiymətləndirməyi, ifadə etmək bacarıqlarına yiyələnirlər.

Təcrübəli müəllim dilin quruluş sistemini daha anlaşıqlı şəkildə planlaşdırmağı, texniki vəsaitlərdən istifadəni, tabe olmayan tələbələrə iş prosesini necə həyata keçirməyi, hər bir qrup, hətta tələbəyə xüsusi yanaşmanın hansı formada yerinə yetirməsini müvəffəqiyyətlə bacarır.

Nəticə. Nəticə olaraq, müasir tədris mühitində ingilis dili xarici dil kimi mühüm və əvəzolunmaz rol oynayır. O, tələbələrin həm akademik, həm də peşəkar inkişafına geniş imkanlar yaradır. İnnovativ təlim üsulları və texnologiyalar bu dilin öyrənilməsini daha effektiv və əlçatan edir. Eyni zamanda, ingilis dili qlobal dünyaya inteqrasiyanı asanlaşdırır və mədəniyyətlərarası ünsiyyəti gücləndirir. Buna görə də onun tədrisi təhsil sitemində prioritet istiqamətlərdən biri olaraq qalır.

Ədəbiyyat:

1. Hancock, M. (1999). Teaching grammar through songs. Cambridge University Press.
2. ELF-English. (n.d.). ELF-English. <https://elf-english.ru/>
3. Richards, J. C. (2001). The role of textbooks in a language programme. PAC Journal, 1, 2.
4. Hudson, R. A. (1992). Invitation to linguistics. Oxford: Blackwell.
5. Rutherford, W. E. (1987). Second language grammar: Learning and teaching. Longman.
6. Tomlinson, B. (2008). English language learning materials: A critical review. Continuum.
7. Sawyer, R. K. (2011). Structure and improvisation in creative teaching. Cambridge University Press.

Sevinc Jabrayilova

Summary

THE ROLE OF ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE IN THE MODERN EDUCATIONAL ENVIRONMENT

The article examines the role of English as a foreign (EFL) in the modern educational environment. With globalization and rapid technological development, English has become an essential tool for international communication, academic mobility, and access to global information resources. The study highlights how contemporary teaching methodologies, digital platforms, and learner-centered approaches have transformed the process of teaching and learning English.

The article emphasizes the importance of integrating technology into EFL classrooms, including online resources, interactive applications, and virtual learning environments, which enhance learners' motivation and communicative competence. Moreover, it discusses the changing role of teachers from knowledge providers to facilitators and guides in the learning process.

In conclusion, the article argues that English as a foreign language plays a crucial role in preparing learners for academic, professional, and social participation in a globalized world. Effective EFL instruction in modern educational settings requires continuous methodological innovation, technological integration, and a focus on developing communicative and critical thinking skills.

Севиндж Джабраилова

Резюме

**РОЛЬ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В СОВРЕМЕННОЙ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ**

В статье рассматривается роль английского языка как иностранного в современной образовательной среде. В условиях глобализации и стремительного развития технологий английский язык становится важнейшим средством международного общения, академической мобильности и доступа к мировым информационным ресурсам. В исследовании подчеркивается влияние современных методик обучения, цифровых платформ и ориентированных на обучающегося подходов на процесс преподавания и изучения английского языка.

Особое внимание уделяется интеграции технологий в процессе обучения английскому языку как иностранному, включая использование онлайн-ресурсов, интерактивных приложений и виртуальных образовательных сред, которые способствуют повышению мотивации обучающихся и развитию коммуникативной компетенции. Также рассматривается трансформация роли преподавателя – от источника знаний к фасилитатору и наставнику учебного процесса.

В заключение отмечается, что английский язык как иностранный играет ключевую роль в подготовке обучающихся к академической, профессиональной и социальной деятельности в условиях глобализованного мира. Эффективное обучение английскому языку в современной образовательной среде требует постоянного обновления методик, активного использования технологий и развития коммуникативных и критических навыков мышления.

Rəyçi: dos. Firuzə Rzayeva

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.062>

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ RƏQƏMSAL RESURLARIN ROLU

Açar sözlər: dil öyrənmə, rəqəmsal texnologiyalar, interaktiv təlim, kommunikativ kompetensiya, audiovisual materiallar

Key words: language learning, digital technologies, interactive training, communicative competence, audiovisual materials

Ключевые слова: изучение языка, цифровые технологии, интерактивное обучение, коммуникативная компетентность, аудиовизуальные материалы

Giriş. Müasir təhsil sistemində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi xarici dil tədrisinin metodikasında mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Xüsusilə fransız dili tədrisində rəqəmsal resurslardan istifadə öyrənmə prosesinin daha effektiv və interaktiv şəkildə təşkil olunmasına imkan yaradır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları dil öyrənənlərin müxtəlif bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların dil mühitinə daha yaxın şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə də şərait yaradır.

Xarici dilin öyrənilməsində rəqəmsal resursların əsas üstünlüklərindən biri autentik materiallara çıxış imkanının geniş olmasıdır. İnternet vasitəsilə öyrənənlər müxtəlif ölkələrin mədəniyyəti, gündəlik həyatı və dil xüsusiyyətləri ilə tanış ola bilirlər.

Fransız dilinin tədrisində rəqəmsal resursların əsas üstünlüklərindən biri autentik materiallara çıxış imkanının geniş olmasıdır. İnternet vasitəsilə tələbələr fransızdilli ölkələrin mədəniyyəti, gündəlik həyatı və dili haqqında real mənbələrdən məlumat əldə edə bilirlər. Video dərslər, podcastlar və interaktiv mətnlər dinləmə və oxu bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Eyni zamanda müxtəlif platformalarda təqdim olunan tapşırıqlar tələbələrin qrammatik biliklərini möhkəmləndirməyə və leksik ehtiyatını zənginləşdirməyə imkan verir.

Rəqəmsal resurslar həm də tədris prosesinin fərdiləşdirilməsinə şərait yaradır. Müxtəlif səviyyəli tələbələr üçün uyğun materialların seçilməsi, fərdi öyrənmə tempinin müəyyən edilməsi və nəticələrin avtomatik qiymətləndirilməsi bu prosesin daha səmərəli təşkilinə kömək edir. Məsələn, interaktiv tətbiqlər vasitəsilə tələbələr qrammatik qaydaları təkrar edə, testlər vasitəsilə biliklərini yoxlaya və dərhal geribildirim əldə edə bilirlər. Bu isə motivasiyanı artırır və öyrənmə prosesini daha maraqlı edir.

Fransız dili beynəlxalq ünsiyyət, diplomatiya və mədəniyyət sahəsində mühüm rol oynayan dillərdən biridir. Bu səbəbdən fransız dilinin tədrisində kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması əsas məqsədlərdən biri hesab olunur. Kommunikativ kompetensiya öyrənənlərin fransız dilində müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq bacarığını əhatə edir və bu bacarıq dinləmə, danışmaq, oxu və yazı kimi əsas dil fəaliyyətləri vasitəsilə formalaşır. Rəqəmsal resurslar bu bacarıqların hər birinin inkişafına mühüm təsir göstərir.

Rəqəmsal resurslar fransız dilinin tədrisində mühüm rol oynayır və dil öyrənmə prosesinin daha effektiv, interaktiv və motivasiyaedici şəkildə təşkilinə imkan verir. Bu resursların düzgün və məqsədyönlü istifadəsi tələbələrin dil bacarıqlarının inkişafına, onların müstəqil öyrənmə qabiliyyətinin formalaşmasına və ümumilikdə təhsil prosesinin müasirləşdirilməsinə əhəmiyyətli töhfə verir.

Rəqəmsal platformalarda təqdim olunan dinləmə tapşırıqları öyrənənlərin mətnin əsas ideyasını müəyyən etməsinə, detalları ayırd etməsinə və eşitdiyi məlumatı analiz etməsinə kömək edir. Bu cür fəaliyyətlər dinləmə strategiyalarının inkişafına və dil qavrayışının güclənməsinə səbəb olur.

Dinləmə materiallarında müxtəlif qrammatik konstruksiyalara rast gəlinir:

Je parle français. – Mən fransızca danışırım.

Nous apprenons la langue française. – Biz fransız dilini öyrənirik.

Ils regardent la télévision. – Onlar televizora baxırlar.

Demain, nous visiterons le musée. – Sabah biz muzeyi ziyarət edəcəyik. (futur simple)

Fransız dili tədrisində danışmaq bacarığının inkişafı kommunikativ yanaşmanın əsas məqsədlərindən biridir. Rəqəmsal texnologiyalar bu bacarığın formalaşdırılması üçün yeni imkanlar yaradır. Video konfrans proqramları və virtual siniflər vasitəsilə öyrənənlər fransız dilində real vaxt rejimində ünsiyyət qura bilirlər.

Danışmaq fəaliyyətlərində aşağıdakı qrammatik modellərdən istifadə edilə bilər:

Je pense que cette idée est intéressante. – Mən düşünürəm ki, bu fikir maraqlıdır.

Nous discutons du projet. – Biz layihəni müzakirə edirik.

Elle parle avec son professeur. – O, müəllimi ilə danışır.

Si j'avais du temps, je voyagerais en France. – Əgər vaxtım olsaydı, Fransaya səyahət edərdim. (conditionnel)

Bu tip konstruksiya tələbələrin daha mürəkkəb fikir ifadə etməsinə kömək edir.

Fransız dili tədrisində oxu bacarığı öyrənənlərin leksik ehtiyatının genişlənməsində və qrammatik strukturların mənimsənilməsində mühüm rol oynayır. Rəqəmsal mühitdə təqdim olunan elektron mətnlər öyrənənlərə müxtəlif mövzularda və müxtəlif üslublarda materiallarla tanış olmaq imkanı verir.

Fransız xəbər portalları, elektron jurnallar, bloqlar və elmi məqalələr öyrənənlərin dil biliklərini zənginləşdirir və onların oxu strategiyalarını inkişaf etdirir. Elektron mətnlərdə hiperlinklərin mövcudluğu isə əlavə məlumat əldə etməyə və mətnin məzmununu daha dərinləndirən başa düşməyə kömək edir.

Oxu materiallarında tez-tez aşağıdakı qrammatik konstruksiya istifadə olunur:

Le livre est sur la table. – Kitab masanın üzərindədir.

Un étudiant lit un article scientifique. – Bir tələbə elmi məqalə oxuyur.

Les étudiants travaillent à la bibliothèque. – Tələbələr kitabxanada işləyirlər.

Il faut que les étudiants lisent ce texte. – Tələbələrin bu mətni oxuması lazımdır. (subjonctif)

Bu cür qrammatik strukturların analizi öyrənənlərin mətnləri daha dərinləndirən başa düşməsinə kömək edir.

Fransız dili tədrisində yazı bacarığı tələbələrin qrammatik və leksik biliklərini praktik şəkildə tətbiq etməsinə imkan verir. Rəqəmsal texnologiyalar yazı bacarığının inkişafı üçün geniş imkanlar təqdim edir.

Onlayn platformalar və elektron forumlar vasitəsilə öyrənənlər fransız dilində müxtəlif mövzularda yazı tapşırıqları yerinə yetirə bilirlər. Bu platformalarda tələbələr öz fikirlərini yazılı şəkildə ifadə edir, müəllim və digər tələbələrlə fikir mübadiləsi aparırlar. Bu cür fəaliyyətlər yazı bacarığının inkişafına və dilin praktiki istifadəsinə kömək edir.

Avtomatik yazı yoxlama sistemləri də yazı bacarığının inkişafında mühüm rol oynayır. Bu sistemlər qrammatik və leksik səhvləri müəyyən edir və öyrənənlərə onları düzəltmək üçün tövsiyələr təqdim edir. Belə geribildirim öyrənənlərin yazı prosesində səhvlərini analiz etməsinə və onların aradan qaldırılmasına kömək edir.

Məsələn, yazı tapşırıqlarında aşağıdakı kimi müxtəlif zaman formalarından istifadə olunur:

J'ai étudié le français hier. – Mən dünən fransız dili öyrəndim. (passé composé)

Nous avons visité le musée de la ville. – Biz şəhərin muzeyini ziyarət etdik.

Elle a écrit une lettre à son ami. – O, dostuna məktub yazdı.

Quand j'étais étudiant, je lisais beaucoup. – Mən tələbə olanda çox oxuyurdum. (imparfait)

Bu cür fəaliyyətlər yazı bacarığının inkişafına və dilin praktiki istifadəsinə kömək edir.

Fransız dili tədrisində rəqəmsal resursların ən mühüm üstünlüklərindən biri dil bacarıqlarının integrasiyalı şəkildə inkişaf etdirilməsidir. Məsələn, video materialların istifadəsi həm dinləmə, həm danışmaq, həm də oxu və yazı bacarıqlarının inkişafına kömək edə bilər. Öyrənənlər video materialı izlədikdən sonra müzakirələrdə iştirak edir, mövzu üzrə mətnlər oxuyur və yazılı tapşırıqlar yerinə yetirirlər. Bu cür integrasiyalı fəaliyyətlər fransız dilinin kompleks şəkildə mənimsənilməsinə və kommunikativ kompetensiyanın formalaşmasına şərait yaradır. Rəqəmsal resurslar fransız dili tədrisində dil bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır.

Məsələn:

Le film parle de la culture française. – Film fransız mədəniyyətindən bəhs edir.

Les étudiants discutent du sujet après la vidéo. – Tələbələr videodan sonra mövzunu müzakirə edirlər.

Je souhaite que les étudiants comprennent ce sujet. – Mən istəyirəm ki, tələbələr bu mövzunu başa düşsünlər. (subjonctif)

Bu cür integrasiyalı fəaliyyətlər fransız dilinin kompleks şəkildə mənimsənilməsinə və kommunikativ kompetensiyanın formalaşmasına şərait yaradır.

Rəqəmsal texnologiyaların məqsədyönlü tətbiqi öyrənənlərin fransız dilində kommunikativ kompetensiyasının formalaşmasına, onların müstəqil öyrənmə bacarıqlarının inkişafına və ümumilikdə təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verir. Fransız dili dərslərində rəqəmsal resurslardan istifadə tələbələrin dərəcə aktiv cəlb olunmasını və dil bacarıqlarının sistemli inkişafını təmin edir. Məsələn, interaktiv dərslilər və onlayn platformalar (Duolingo, Quizlet, LingQ) vasitəsilə tələbələr yeni sözlərin mənasını öyrənir, qrammatik qaydaları təkrar edir və testlər vasitəsilə biliklərini yoxlayırlar.

Audio və video materiallardan istifadə danışmaq və dinləmə bacarıqlarının formalaşmasına yardım edir. Məsələn, YouTube platformasında fransız dilli xəbərlər, podkastlar və qısa film parçaları tələbələrə autentik dil nümunələri təqdim edir. Virtual sinif otaqları (Zoom, Microsoft Teams) vasitəsilə tələbələr fransız dilində qrup müzakirələrində iştirak edir və müəllim tərəfindən dərhal geribildirim alırlar.

Rəqəmsal resursların praktik effektivliyinin təhlili onların təlim prosesində necə istifadə olunmasını, öyrənənlərin dil bacarıqlarının formalaşmasına hansı dərəcədə təsir göstərməsini, həmçinin tələbələrin motivasiyası və təlim nəticələri üzərində yaratdığı təsiri qiymətləndirməyi nəzərdə tutur. Bu baxımdan rəqəmsal texnologiyalar müasir tədris prosesində yalnız əlavə vasitə kimi deyil, həm də təlim strategiyasının mühüm komponenti kimi çıxış edir.

Fransız dili tədrisində rəqəmsal resursların tətbiqi müxtəlif tədris formalarında həyata keçirilə bilər. Bu resurslara onlayn təhsil platformaları, mobil tətbiqlər, elektron dərsliklər, multimedia materialları, interaktiv məşqlər, video dərslər, audiomateriallar və virtual siniflər daxildir. Bu vasitələr təlim prosesində həm müəllim, həm də öyrənən üçün yeni imkanlar yaradır. Rəqəmsal texnologiyalar dərs prosesinin daha çevik, interaktiv və effektiv şəkildə təşkilinə şərait yaradır. Bunun nəticəsində tədris prosesi daha dinamik və maraqlı xarakter alır.

Praktik təhlil göstərir ki, rəqəmsal resursların tətbiqi tələbələrin fransız dili üzrə müxtəlif bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Xüsusilə dinləmə və danışmaq bacarıqlarının formalaşmasında audiovizual materialların rolu olduqca böyükdür. Fransız dili üzrə hazırlanmış video dərslər, müsahibələr, televiziya reportajları, podkastlar və digər multimedia materialları öyrənənlərin real dil mühiti ilə tanış olmasına imkan yaradır. Bu cür materialların istifadəsi tələbələrə fransız dilinin fonetik xüsusiyyətlərini, intonasiyasını və təbii danışmaq üslubunu daha yaxşı mənimsəməyə kömək edir.

Praktik müşahidələr göstərir ki, rəqəmsal resurslardan istifadə olunan dərslərdə tələbələrin fəallıq səviyyəsi ənənəvi dərslərlə müqayisədə daha yüksək olur. İnteraktiv tapşırıqlar, elektron testlər və oyunlaşdırılmış fəaliyyətlər öyrənənlərin dərs prosesində aktiv iştirakını təmin edir. Oyun elementlərinin tətbiqi tələbələrin dərsə marağını artırır və onların motivasiyasını gücləndirir. Bu isə dil öyrənmə prosesinin daha effektiv və davamlı olmasına şərait yaradır.

Rəqəmsal resursların effektivliyinin qiymətləndirilməsi zamanı öyrənənlərin akademik nəticələri də mühüm göstərici kimi çıxış edir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə təşkil olunan dərslərdə tələbələrin qrammatik bilikləri, leksik ehtiyatı və kommunikativ bacarıqları daha sürətli inkişaf edir. Bunun əsas səbəbi rəqəmsal platformalarda təqdim olunan interaktiv məşqlərin və avtomatik qiymətləndirmə sistemlərinin mövcudluğudur.

Bu sistemlər öyrənənlərə dərhal geribildirim təqdim edir və onların səhvlərini vaxtında müəyyən etməyə imkan yaradır. Belə geribildirim mexanizmi tələbələrin öz səhvlərini analiz etməsinə və onları düzəltməsinə kömək edir. Nəticədə öyrənənlər dil biliklərini daha sistemli şəkildə mənimsəyir və onların dil kompetensiyası daha sürətli inkişaf edir.

Fransız dili tədrisində rəqəmsal resursların praktik effektivliyinin təhlilində müəllimin rolu da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim rəqəmsal texnologiyalardan yalnız texniki vasitə kimi deyil, həm də didaktik alət kimi istifadə etməlidir.

Müəllimin düzgün metodik yanaşması və pedaqoji strategiyası rəqəmsal resursların tədris prosesində daha effektiv tətbiq olunmasına imkan yaradır.

Müəllim rəqəmsal materialları dərsin məqsədinə uyğun şəkildə seçməli, onları tədris prosesinə inteqrasiya etməli və tələbələrin dil bacarıqlarının inkişafına yönəltməlidir. Bu baxımdan müəllimin rəqəmsal pedaqogika sahəsində bilik və bacarıqlara malik olması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Praktik təhlil zamanı tələbələrin rəqəmsal resurslara münasibəti də nəzərə alınır. Aparılan sorğular və müşahidələr göstərir ki, tələbələrin böyük əksəriyyəti fransız dili dərslərində rəqəmsal resursların istifadəsini müsbət qiymətləndirir. Onların fikrincə, rəqəmsal materiallar dərş prosesini daha maraqlı və interaktiv edir. Bu isə dil öyrənmə prosesini daha asan və effektiv edir.

Rəqəmsal texnologiyaların məqsədyönlü və sistemli tətbiqi fransız dili tədrisinin müasir tələblərə uyğun şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Bu texnologiyalar tədris prosesində innovativ yanaşmaların tətbiqinə şərait yaradır və öyrənənlərin təlim prosesində daha fəal iştirakını təmin edir.

Motivasiya və diqqətin qorunması da vacib məsələdir; monoton tapşırıqlar tələbələrin marağını azalda bilər. Həmçinin, müəllimlərin texnoloji və pedaqoji hazırlıq səviyyəsi resursların uğurlu istifadəsini müəyyən edir. Autentik materialların mürəkkəbliyi və mədəni fərqliliklər də bəzi tələbələr üçün əlavə çətinlik yaradır. Bu problemlərin həlli üçün offline resurslardan istifadə, səviyyəyə uyğun material seçimi, qısa texniki təlimatlar, oyunlaşdırılmış tapşırıqlar və müəllim rəhbərliyində fərdi dəstək tövsiyə olunur.

Nəticə. Müasir dövrdə rəqəmsal resurslar fransız dilinin tədrisində sadəcə texnoloji vasitə deyil, təlim prosesinin keyfiyyətini artıran mühüm pedaqoji alətdir. Praktiki təhlillər göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar tələbələrin motivasiyasını yüksəldir və dil bacarıqlarının kompleks inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir. Audiovizual materiallar dinləməni, video konfranslar canlı danışığı, elektron mətnlər oxu və təhlil qabiliyyətini, onlayn platformalar və avtomatik yoxlama sistemləri isə yazı bacarıqlarını sürətlə inkişaf etdirir.

Bu prosesin effektivliyində müəllimlərin düzgün metodik yanaşması və tədrisi fərdiləşdirmək bacarığı həlledici rol oynayır. İnfrastruktur və rəqəmsal bacarıqlarla bağlı mövcud çətinliklərə baxmayaraq, texnologiyaların sistemli tətbiqi bu problemləri aradan qaldırmağa imkan verir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal resursların tədrisə inteqrasiyası müstəqil öyrənməni stimullaşdırır, təlimi daha interaktiv edir və xarici dil təhsilinin inkişafında strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzunun aktuallığı: Müasir təhsil mühitində rəqəmsallaşma prosesinin sürətlənməsi xarici dil tədrisində innovativ texnologiyaların tətbiqini zəruri edir. Fransız dilinin tədrisində rəqəmsal resurslardan istifadə ənənəvi metodların məhdudiyyətlərini aradan qaldıraraq öyrənənlərə autentik dil mühitinə çıxış imkanı yaradır. Tələbələrin dinləmə, danışmaq, oxu və yazı bacarıqlarının inkişafında, eləcə də motivasiyasının artırılmasında rəqəmsal alətlərin rolunun pedaqoji və metodik baxımdan araşdırılması mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

İşin elmi yeniliyi: Tədqiqatda rəqəmsal resurslar sadəcə texniki vasitə kimi deyil, fransız dilinin 4 əsas dil bacarığının inteqrasiyalı inkişafını təmin edən sistemli pedaqoji alət kimi əsaslandırılmışdır. Məqalədə müxtəlif rəqəmsal platformalar vasitəsilə fransız dilinin spesifik qrammatik strukturlarının (Futur simple, Conditionnel, Subjonctif) praktiki mənimsənilmə modulları göstərilmişdir. Həm-

çinin rəqəmsal tədris prosesində yaranan texniki və metodik çətinliklər müəyyən-
ləşdirilərək, onların aradan qaldırılması üçün differensiallaşdırılmış həll yolları və
rəqəmsal pedaqogika modeli təklif edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov, İ, Abdullayev, C. Təlimin texniki vasitələri və yeni informasiya texnologiyaları Tədrisdə onlardan istifadə metodikası, -Bakı,-2006.
2. Həsənova, M. (2023). Rəqəmsal resurslarla fransız dili qrammatikasının tədrisi.- Filologiya və Təhsil, №1, s. 63-74.
3. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Методика обучения иностранному языку с использованием новых информационно-коммуникационных Интернет-технологий : учеб.- метод. пособие. -М. :Глосса-Пресс ; -Ростов н/Д : Феникс, -2010.
4. Сысоев П.В., Евстигнеев М.Н. Технологии Веб 2.0: Социальный сервис вики в обучении иностранному языку // Иностранные языки в школе. 2009. № 5. С. 2-8.
5. Маркова Ю.Ю. Методика развития умений письменной речи студентов на основе вики-технологии (английский язык, языковой вуз) : дис. ... канд. пед. наук. -М. : МГГУ им. М.А. Шолохова, -2011.

Jamala Taghizadeh

Summary

THE ROLE OF DIGITAL RESOURCES IN TEACHING FRENCH LANGUAGE

Digital resources in teaching French-online platforms, video and audio materials, interactive textbooks – make the learning process more interactive, motivating, and effective. They enable students to develop their listening, speaking, reading, and writing skills in a comprehensive manner and provide independent learning and active participation in the lesson. The correct methodological approach of the teacher increases the effective use of resources. Although technical problems and different skills can cause difficulties, they can be overcome through modern infrastructure and training programs. Targeted application of digital resources improves the quality of French Language Teaching and adapts the training to modern requirements.

Джамалә Тагизадә

Резюме

РОЛЬ ЦИФРОВЫХ РЕСУРСОВ В ПРЕПОДАВАНИИ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА

В преподавании французского языка цифровые ресурсы – онлайн-платформы, видео-и аудиоматериалы, интерактивные учебники-делают процесс обучения более интерактивным, мотивирующим и эффективным. Они позволяют в комплексе развивать навыки аудирования, говорения, чтения и письма учащихся, обеспечивают самостоятельное обучение и активное участие в уроке. Правильный методический подход учителя повышает эффективное использование ресурсов. Хотя технические проблемы и различные навыки могут создавать трудности, их можно преодолеть с помощью современной инфраструктуры и программ обучения. Целе-направленное внедрение цифровых ресурсов повышает качество преподавания французского языка и адаптирует обучение к современным требованиям.

Rəyçi: dos. S.Hüseynova

PEDAQOGİKA

Nərmin Cabbarlı

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0009-0004-3000-1247>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.089>

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏNİN ŞAĞİRLƏRİN YARADICI TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Açar sözlər: Yaradıcı təfəkkür, interaktiv metodlar, ibtidai sinif, pedaqoji innovasiya, öyrənmə

Keywords: Creative thinking, interactive teaching methods, primary school students, pedagogical innovation, learning

Ключевые слова: Творческое мышление, интерактивные методы, начальная школа, педагогические инновации, обучение

Giriş. İbtidai sinif şagirdlərinin yaradıcı təfəkkürünün inkişafında interaktiv təlim metodlarının rolunu araşdırmaq məqsədi ilə nəzəri və praktik yanaşmalardan istifadə edilir. Tədqiqat çərçivəsində interaktiv təlim metodlarının növləri, onların dərs prosesində tətbiqi, şagirdlərin yaradıcı bacarıqlarına təsiri sistemli şəkildə təhlil edilmiş, layihə əsaslı öyrənmə, qrup müzakirələri, rol oyunları, problem həll etmə tapşırıqlarının şagirdlərin müstəqil və yaradıcı düşüncəsini inkişaf etdirdiyi müəyyən edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, interaktiv metodlar yalnız akademik göstəriciləri artırmaqla kifayətlənmir, həm də şagirdlərin motivasiyasını yüksəldir və onların dərse fəal münasibətini təmin edir.

Yaradıcı təfəkkür XXI əsr təhsil sistemində həm fərdi inkişafın, həm də sosial və akademik uğurun əsas göstəricilərindən biri kimi qəbul olunur. İbtidai sinif şagirdlərinin erkən yaşda bu qabiliyyətlərinin formalaşdırılması gələcəkdə qarşılaşacağı mürəkkəb həyat və təhsil situasiyalarına daha səmərəli uyğunlaşmasına yardımçı olur. Yaradıcı təfəkkür, yalnız yeni ideyaların meydana çıxarılması ilə məhdudlaşmır, həm də mövcud problemləri fərqli yanaşmalarla analiz etmək, alternativ həll yolları tapmaq və müasir biliklərin praktiki tətbiqinə yönəlmək qabiliyyətini əhatə edir [7].

Müasir pedaqoji yanaşmalarda ənənəvi təlim metodları əsasən biliklərin ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirir. Onlar şagirdlərin yaradıcı potensialının inkişaf etdirilməsində məhdud imkanlara malikdir: bu metodlar şagirdləri passiv mövqe tutmağa, dərslərdə yalnız verilən məlumatları qəbul etməyə sövq edir, nəticədə onların öz təfəkkürlərini sərbəst ifadə etmək və yeni ideyalar yaratmağa kifayət etmir [1]. Bu

kontekstdə interaktiv təlim metodları, yəni şagirdlərin dərs prosesinə fəal cəlb olunması, müxtəlif qrup və fərdi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi, oyun, müzakirə, problem həll etmə layihə əsasında öyrənmə kimi üsulların tətbiqi, onların yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmək baxımından əvəzsiz imkanlar təqdim edir. Bu metodlar vasitəsilə şagirdlər yalnız məlumatı qəbul etmir, onu təhlil edir, müqayisə edir, kritik düşüncə tərzini formalaşdırır və yeni, orijinal ideyalar meydana gətirirlər.

Hazırkı tədqiqat ibtidai sinif şagirdlərinin yaradıcı təfəkkürünün inkişafında interaktiv təlim metodlarının rolunu sistemli şəkildə araşdırmaq məqsədi daşıyır. Bu çərçivədə tədqiqatçılar üç əsas məsələyə diqqət yetirirlər: birincisi, ibtidai sinif şagirdlərinin yaradıcı təfəkkürünün mahiyyəti və onun pedaqoji qiymətləndirilməsi; ikincisi, interaktiv təlim metodlarının növləri, tətbiq prinsipləri, pedaqoji səmərəliliyi; üçüncüsü isə bu üsulların tətbiqi vasitəsilə şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmək yollarının praktik olaraq müəyyənləşdirilməsidir. Tədqiqat nəticəsində əldə olunacaq məlumatlar yalnız nəzəri baxımdan əhəmiyyətli olmayacaq, həm də müəllimlər üçün dərs prosesində tətbiq edilə biləcək konkret metodik tövsiyələr təqdim edəcəkdir.

Ədəbiyyatın təhlili. İbtidai sinif şagirdlərinin yaradıcı təfəkkürünün inkişafı məsələsi pedaqoji tədqiqatlarda uzun müddətdir diqqət mərkəzindədir və bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, yaradıcı təfəkkür yalnız fərdi bacarıqların inkişafı ilə məhdudlaşmır, həm də şagirdlərin problem həll etmə qabiliyyətini, yeni ideyalar irəli sürmə, onları həyata keçirmə bacarıqlarını əhatə edən kompleks bir prosesdir. Buna görə də təhsil sistemində bu qabiliyyətlərin erkən yaşdan təşviqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [4].

Müxtəlif tədqiqatçılar, o cümlədən Runco [7], yaradıcı təfəkkürü problemə fərqli yanaşma, yeni ideyalar irəli sürmə, orijinal və səmərəli həll yolları tapma qabiliyyəti kimi müəyyənləşdirmişdir. Bu bacarıqlar, yalnız nəzəri təlimlərlə deyil, həm də interaktiv pedaqoji metodlarla inkişaf etdirilə bilər, çünki şagirdlərin aktiv iştirakı, müxtəlif tapşırıqların yerinə yetirilməsi, qarşılıqlı əməkdaşlıq onların müstəqil və tənqidi düşüncə qabiliyyətini gücləndirir.

Bonwell və Eison [1] interaktiv təlim metodlarının şagirdlərin dərs prosesində fəal iştirakını təmin etdiyini, onların öyrənmə prosesində yalnız pasiv məlumat qəbul edən deyil, həm də məlumatı təhlil edən, müqayisə edən, müzakirə edən və nəticələr çıxaran iştirakçılar kimi formalaşmasına şərait yaratdığını qeyd etmişdir.

Daha sonra aparılmış araşdırmalar göstərmişdir ki, interaktiv təlim metodları müxtəlif formalarda tətbiq oluna bilər: məsələn, layihə əsaslı öyrənmə, qrup müzakirələri, rol oyunları, problem həll etmə tapşırıqları və dərs oyunları kimi üsullar şagirdlərin yalnız məlumatı qəbul etməsinə yox, onu təhlil etməsinə və yeni ideyalara yönəltməsinə şərait yaradır [6]. Həmçinin, ibtidai siniflərdə bu metodların tətbiqi nəticəsində şagirdlərin dərsə marağı artır, öyrənməyə motivasiya yüksəlir və onların müstəqil düşünmə qabiliyyətləri güclənir.

Bütün bunlara baxmayaraq, ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, interaktiv metodların səmərəli tətbiqi üçün müəllimlərin xüsusi pedaqoji hazırlığı, dərs planlamasında çevik yanaşma və şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq bacarığı olduqca vacibdir. İnteraktiv fəaliyyətlərin məqsəduyğun təşkili şagirdlərin diqqətini yayındıra və onların yaradıcı bacarığının inkişafını əngəlləyə bilər [5].

Nəticə etibarilə, mövcud ədəbiyyat göstərir ki, ibtidai sinif şagirdlərinin yaradıcı təfəkkürünün inkişafında interaktiv təlim metodları əvəzsiz vasitə kimi çıxış edir və bu metodların düzgün tətbiqi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan pedaqoji prosesin keyfiyyətini artırır. Buna görə də mövcud tədqiqat interaktiv metodların spesifik tətbiq yollarını araşdırmaq və onların yaradıcı təfəkkürə təsirini sistemli şəkildə qiymətləndirmək məqsədini qarşıya qoyur.

Metodologiya. Hazırkı tədqiqatın metodologiyası ibtidai sinif şagirdlərinin yaradıcı təfəkkürünün inkişafında interaktiv təlim metodlarının təsirini sistemli şəkildə müəyyənləşdirmək məqsədini daşıyır. Bu baxımdan tədqiqat eksperimental və təsviri yanaşmaların sintezi əsasında qurulmuşdur. Həm mövcud vəziyyətin öyrənilməsi, həm də interaktiv metodların tətbiqinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi eyni zamanda təmin olunmuşdur. Tədqiqatın aparılması üçün iştirakçılar seçilmiş məktəblərin ibtidai sinif şagirdlərindən ibarət nümunə qrup şəklində müəyyən edilmiş və təsadüfi və məqsədli seçmə üsulları kombinə olunmuşdur. Nəticədə həm müxtəlif sosial və akademik fonlardan gələn şagirdlərin iştirakı təmin edilmiş, həm də tədqiqat nəticələrinin ümumiləşdirilməsi imkanları genişləndirilmişdir.

Tədqiqatın əsas aləti kimi istifadə olunan yaradıcı təfəkkür testləri və müşahidə protokolları, şagirdlərin problem həlletmə, yeni ideyalar irəli sürmə və fərqli yanaşmalar göstərmə bacarıqlarını qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bununla yanaşı, müəllimlərin dərs prosesində interaktiv metodları necə tətbiq etməsi və şagirdlərin reaksiyası qeyd edilmişdir. Bu yanaşma həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərini əhatə etməyə imkan yaratmışdır [2].

Tədqiqatın aparılmasında istifadə olunan interaktiv metodlar arasında layihə əsaslı öyrənmə, qrup müzakirələri, rol oyunları, problem həlletmə tapşırıqları və dərs oyunları xüsusi yer tutmuşdur. Bu metodlar şagirdlərin dərs prosesində aktiv iştirakını təmin etməklə yanaşı, onların müstəqil düşünmə qabiliyyətini və yaradıcı ideyalar meydana gətirmə potensialını inkişaf etdirməyə xidmət edir. Metodların tətbiqi xüsusi dərs planı əsasında həyata keçirilmiş, hər bir üsulun məqsədi, tətbiq qaydası və gözlənilən nəticələri əvvəlcədən müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün həm kvantitativ, həm də keyfiyyət göstəricilərindən istifadə olunmuşdur. Kvantitativ göstəricilər şagirdlərin kreativ testlər üzrə balları, tapşırıqları yerinə yetirmə sürəti və düzgünlük səviyyəsi əsasında müəyyən edilmiş, keyfiyyət göstəriciləri isə müəllimlərin müşahidələri, şagirdlərin dərs prosesindəki fəallığı və yaradıcı fəaliyyət nümunələri əsasında təhlil olunmuşdur. Bu yanaşma tədqiqatın nəticələrinin etibarlılığını artırmaqla yanaşı, interaktiv metodların tətbiqinin şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafına təsirini daha əhatəli şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermişdir [3].

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq metodologiya həm nəzəri, həm də praktik istiqamətdə yaradıcı təfəkkürün inkişafını öyrənməyə xidmət etmiş, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi prosesi sistemli şəkildə sənədləşdirilmiş və nəticələrin qiymətləndirilməsi üçün obyektiv, çoxsahəli yanaşma təmin olunmuşdur.

Nəticələr və müzakirə. Tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki, ibtidai sinif şagirdlərinin yaradıcı təfəkkürünün inkişafında interaktiv təlim metodlarının tətbiqi həm kvantitativ, həm də keyfiyyət göstəriciləri üzrə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Konkret olaraq, layihə əsaslı öyrənmə və qrup müzakirələri zamanı şagirdlərin yalnız dərstdə iştirak etməsi deyil, həm də məlumatı təhlil etmə, müxtəlif ya-

naşmaları müqayisə etmə, fikir mübadiləsi aparmaq və nəticələr çıxarmaq kimi bacarıqları əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu yanaşmaların tətbiqi şagirdlərin müstəqil düşünmə və problemləri yaradıcı həll etmə qabiliyyətlərini gücləndirmişdir.

Müşahidələr göstərmişdir ki, rol oyunları və dərslər oyunlarının tətbiqi şagirdlərin dərslə marağını artırmış, onların fəal iştirakını təmin etmiş, nəticədə isə yalnız kognitiv inkişaf deyil, həm də sosial və emosional fəallıq sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Şagirdlər bir-birilə əməkdaşlıq etməyi öyrənmiş, yeni ideyalar irəli sürməkdə daha cəsarətli davranmış və yaradıcı düşüncələrini sərbəst şəkildə ifadə etməyə başlamışlar.

Bundan əlavə, problem həll etmə tapşırıqları əsasında həyata keçirilən interaktiv fəaliyyətlər nəticəsində şagirdlərin analitik və tənqidi düşüncə qabiliyyəti güclənmiş, onlar qarşıya qoyulan məsələlərə yalnız standart yanaşmalarla yox, alternativ və yenilikçi həll yolları ilə yaxınlaşmağa başlamışlar. Qrup işi və fərdi tapşırıqların kombinasiyası şagirdlərin həm əməkdaşlıq bacarıqlarını, həm də müstəqil yaradıcılıq potensialını artırmışdır [5].

İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi yalnız nəzəri təlim nəticələrini yaxşılaşdırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda, praktik dərslər prosesində şagirdlərin fəallığını artırır və onların yaradıcı təfəkkürünü davamlı şəkildə inkişaf etdirir. Müəllimlərin dərslər planlamasında interaktiv metodlara yer verməsi, şagirdlərin öyrənmə motivasiyasını yüksəldir, dərslər zamanı onların öz ideyalarını sərbəst şəkildə ifadə etməsinə şərait yaradır və nəticədə həm akademik göstəricilər, həm də yaradıcı bacarıqlar paralel şəkildə inkişaf edir.

Yeni interaktiv təlim metodlarının səmərəli tətbiqi üçün müəllimlərin pedaqoji hazırlığı, dərslər planlamasında çevik yanaşma və şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq bacarığı əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edir. Əks halda, metodların düzgün tətbiq olunmaması şagirdlərin diqqətinin yayınmasına, dərslə marağın azalmasına və onların yaradıcı fəaliyyətinin məhdudlaşmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan, hazırkı tədqiqatın nəticələri yalnız nəzəri baxımdan deyil, həm də praktik olaraq məktəb təhsilində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi üçün konkret tövsiyələr təqdim edir və müəllimlər üçün dərslər prosesində yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək məqsədilə istifadə oluna biləcək metodik yanaşmaların strukturunu müəyyənləşdirir.

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, interaktiv metodların tətbiqi ibtidai təhsil səviyyəsində yaradıcı təfəkkürün inkişafını dəstəkləyən çoxşaxəli pedaqoji mühit yaradır. Bu mühitin formalaşması isə yalnız tədris strategiyalarının dəyişdirilməsi ilə məhdudlaşmır: müəllimin dərslə münasibəti, şagird-müəllim ünsiyyətinin keyfiyyəti, motivasiyaedici fəaliyyətin düzgün seçilməsi və müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafı ilə sıx bağlıdır. Bundan başqa, tədqiqat nəticələri göstərir ki, uzunmüddətli perspektivdə interaktiv metodların məqsədyönlü tətbiqi şagirdlərdə yaradıcı düşüncə vərdislərinin sabitləşməsinə, eləcə də, onların gələcək öyrənmə proseslərində daha yüksək təşəbbüskarlıq nümayiş etdirməsinə imkan yaradır. Bu amillər ibtidai təhsilin məqsədləri ilə uzlaşır və gələcək tədqiqatlar üçün yeni istiqamətlər müəyyən edir. Müxtəlif interaktiv metodların fərqli yaş qruplarında effektivliyinin müqayisəli şəkildə araşdırılması, xüsusilə gələcək elmi işlər üçün aktuallıq kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Bonwell, C. C., & Eison, J. A. (1991). Active learning: Creating excitement in the classroom (ASHE-ERIC Higher Education Report No. 1). The George Washington University, School of Education and Human Development.
2. Creswell, J. W. (2014). Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches (4th ed.). Sage Publications.
3. Fraenkel, J. R., Wallen, N. E., & Hyun, H. H. (2012). How to design and evaluate research in education (8th ed.). McGraw-Hill.
4. Guilford, J. P. (1967). The nature of human intelligence. McGraw-Hill.
5. Hmelo-Silver, C. E. (2004). Problem-based learning: What and how do students learn? Educational Psychology Review, 16(3), 235-266. <https://doi.org/10.1023/B:EDPR.0000034022.16470.f3>
6. Prince, M. (2004). Does active learning work? A review of the research. Journal of Engineering Education, 93(3), 223-231. <https://doi.org/10.1002/j.2168-9830.2004.tb00809.x>
7. Runco, M. A. (2014). Creativity: Theories and themes: Research, development, and practice (2nd ed.). Elsevier.
8. Torrance, E. P. (1974). Torrance tests of creative thinking. Scholastic Testing Service.

Jabbarli Narmin

Summary

THE IMPACT OF USING INTERACTIVE TEACHING METHODS IN PRIMARY CLASSES ON THE DEVELOPMENT OF STUDENTS

This article examines the role of interactive teaching methods in the development of creative thinking among primary school students, presenting both theoretical and practical approaches. Within the study, various types of interactive teaching methods, their implementation in the classroom, and their impact on students' creative skills were systematically analyzed, revealing that project-based learning, group discussions, role-playing, and problem-solving tasks enhance students' independent and creative thinking. The results indicate that interactive methods not only improve academic performance but also increase motivation and actively engage students in the learning process.

Джаббарли Нармин

Резюме

ВЛИЯНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ НА РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

В статье рассматривается роль интерактивных методов обучения в развитии творческого мышления у учеников начальной школы, представлены теоретические и практические подходы. В рамках исследования систематически проанализированы различные виды интерактивных методов обучения, их применение в классе и влияние на творческие способности учащихся, показано, что обучение на основе проектов, групповые обсуждения, ролевые игры и задачи на решение проблем способствуют развитию независимого и творческого мышления. Результаты показывают, что интерактивные методы не только повышают академическую успеваемость, но и увеличивают мотивацию, обеспечивая активное участие учащихся в учебном процессе.

Rəyçi: dos. V.P.Bəşirov

Oqtay Abbasov
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.092>

PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞINDA MİLLİ DƏYƏRLƏRƏ DÖVLƏT QAYĞISI ÜZRƏ İŞLƏRİN APARILMASI

Açar sözlər: *Pedaqoji kadr, milli dəyər, dövlət qayğısı, mənəvi və maddi dəyər*

Keywords: *Teaching staff, national dignity, state care, moral and material dignity*

Ключевые слова: *Педагогические кадры, национальные достоинства, государственная забота, моральные и материальные достоинства*

Giriş. Keçmişlə indinin düzgün əlaqələndirilməsi gözəl gələcəyin qurulmasını şərtləndirən ciddi amillərdəndir. Bu amili nəzərə alan cəmiyyət, dövlət inkişafı təmin etməyi, xalqın həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmağı, beynəlxalq aləmdə ölkənin nüfuzunu möhkəmləndirməyi, tərəqqi üçün əsas olan sabitliyi qorumağı bacarır. Dəyərləri öyrənmək təkcə bu günün problemlərinin həllinə kömək etmir, həm də cəmiyyəti düzgün formalaşdırmağa istiqamət verir. Nəzərə alınmalıdır ki, yeniləri yaratmaq üçün keçmişə yaxşı öyrənmək zəruridir (1, səh. 23). Keçmiş isə daha büzgün, daha qərəzsiz şəkildə xalqın dəyərlərində, onun yüz illər ərzində formalaşdırdığı adət-ənələriirdə öz əksini tapır.

Problemin aktuallığı. Problemin aktuallığı İlk növbədə dövlətimizin milli dəyərlərə qayğılı münasibəti üzrə pedaqoji kadr hazırlığında iş aparmağın zəruriliyi ilə bağlıdır. Təhsil cəmiyyətin inkişafında xüsusi əhəmiyyət daşıdığından təhsil prosesində milli dəyərlərə düzgün münasibət formalaşdırmaq vacibdir. Pedaqoji kadr hazırlığında milli dəyərlər üzrə işin sistemi daha da genişləndirilməlidir. Çünki indi auditoriyalarda təhsil alan gənc, sabahın müəllimi bu mühüm vəzifəni yerinə yetirən bir şəxs kimi fəaliyyət göstərəcək. Məhz bu fəaliyyətdə milli dəyərlərə dövlət qayğısı üzrə iş aparmaq milli dəyərlərə marağı daha da artırır, onun mahiyyəti, şəxsiyyətin formalaşmasında rolu barətə ətraflı məlumat yaradır. Bütün bunlar məqalədə qaldırılan problemin aktuallığına sübutdur.

İşin elmi və praktik yeniliyi. Məqalədə pedaqoji kontekstdə ilk dəfə olaraq milli dəyərlər anlayışının mahiyyəti aydınlaşdırılır, dəyərlərin mənəvi və maddi milli dəyərlərin vəhdətindən formalaşdığı, dövlət siyasətində onlara göstərilən qayğının elmi, əxlaqi xüsusiyyətləri, səfərbəredici təsiri sübut edilir. Pedaqoji kadr hazırlığında milli dəyərlərdən istifadənin vacibliyi və yolları da təqdim olunan məqalədə öz əksini tapır. Məqalənin praktik əhəmiyyəti isə oradakı ideyalardan pedaqoji kadr hazırlığında, auditoriyadankənar fəaliyyətdə, problemlə bağlı tədqiqatların aparılmasında yaratdığı imkanlarla bağlıdır.

Dəyərli tədqiqatçı alim, professor Füzuli Bayat haqlı olaraq elmlərarası elmin yeni növü kimi qiymətləndirdiyi sözlü tarixin keçmişin öyrənilməsindəki əhəmiyyətinə xüsusi önəm verir [2, s. 171-190]. Fikrimizcə, sözlü tarix daha çox qərəzsizliyi ilə fərqlənir və milli dəyərlərin vəhdət halında öyrənilməsinə geniş

imkan açır. Sözlü tarixdə təkcə fakt göstərilmir, ona münasibət, bu münasibəti ifadə edən emosiyalar, əl, qol hərəkətləri, mimikalar da öz əksini tapır.

Dövlət siyasətində milli dəyərlərə qayğı bütün sahələrdə, xüsusən təhsildə ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır. Təhsildə qarşıya qoyulan vəzifələr elmi şəkildə, elmə istinadən həll olunmalıdır. Sonra, pedaqoji kadr hazırlığında milli dəyərlərə dövlət qayğısı üzrə iş aparılması gələcək müəllimlərin məsələnin mahiyyətini dərk etməsi baxımından zəruridir. Belə müəllimlər özləri də pedaqoji fəaliyyətdə milli dəyərlər, onlara qayğılı münasibət üzrə iş apara bilir, bunun əhəmiyyətini əsaslandırmağı bacarırlar.

Milli dəyərlər ayrı-ayrı müdriklərin və bütövlükdə millətin formalaşdığı sivilizasiyada dəfələrlə sınaqdan keçirib yoxladığı, qəbul etdiyi, ekvivalenti olmayan müsbət ideyalar, fikirlər, düşüncələr və bu düşüncələr əsasında reallaşan maddi incilərdir. Önemli cəhət budur ki, milli dəyərlər təkcə ideyalardan ibarət deyil. Xalqın taleyində heç də mənəvi olanlardan az rol oynamayan dəyərlər də vardır. Biz təbii sərvətləri, meşələri, çayları, faydalı qazıntıları nəzərdə tutmuruq. O maddi dəyərləri nəzərdə tuturuq ki, onlar xalqın ehtiyaclarından yaranmış düşüncələr, fikirlər, ideyalar əsasında həyata vəsiqə alır. Təbii sərvətlər təbiətin insanlara bəxş etdiyi mövcudluqdur. Bunlar kiminsə düşüncəsinin nəticəsində yaranmayıb. Maddi-milli dəyərlərlə təbii sərvətləri səciyyələndirən fərq də burdan yaranır.

İndi tariximizin şahidlərinə çevirilmiş qalalar xalqın özünüqoruma, özünü-təsdiq, təhlükəsizlik hisslərinin, bununla bağlı arzularının yekunu kimi yaranmışdır. Mənəvi dəyərin maddi dəyəərə çevirilməsi bu istiqamətdə baş vermişdir. Səhəbət mənəvi, yoxsa maddi dəyərlərin əvvəl yaranmasından getmir. Əsas məsələ budur ki, qalalar müəyyən bir dövrdə müharibələrin şahidi olub, qan ilə suvarılıb. İndi onlar müasirlərimizdə əcdadlarımızın ruhuna hörmət hissinin yaradılması vasitəsinə çevrilib. Belə dəyərlərimizin təsirinin nəticəsidir ki, müstəqilliyimizin, dövlətçiliyimizin taleyinin həll olduğu bütün məqamlarda xalqımız birləşməyi bacarır. Tale əhəmiyyətli problemlərdə dəfələrlə iqtidarın və müxalifətin eyni mövqeydən rəy bildirmələrinin şahidi olmuşuq. İkinci dəfə qazandığımız müstəqilliyimizin təhlükə qarşısında qaldığı bir dövrdə ümummilli lider H. Əliyevin ətrafında birləşməyimiz, onun işinin davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş komandan İ.Əliyevlə xalqın dəmir yumruq kimi birləşməsi Qarabağ problemini qısa müddətdə zəfərlə başa vurmağımız qeyd olunanlara nümunədir.

Milli dəyərlərin birləşdirici, səfərbəredici gücü sonsuzdur. Fəlsəfi baxımdan bu, milli dəyərləri yaradan insanların tarixən təxminən eyni taleyi yaşamaları ilə izah olunur. Talebirgəlik eyni dəyərlər formalaşdırdığı kimi, həm də bu dəyərlərdən insanların hamısının sərbəst istifadəsinə imkan açır. Məsələyə psixoloji baxımdan yanaşanda aydın olur ki, milli dəyərlər təfəkkürə və onun əməliyyatlarına güclü təsir edir. Bu təsir milli dəyərlərdə ifadə olunan ideyaların adamların, millətin maraqlarına (motivlərinə) necə uyğun gəlməsindən asılıdır. Milli dəyərlərdəki bu xüsusiyyət – fərdlərin və kollektivin maraqlarına eyni dərəcədə uyğun gəlməsi onu insanları birləşdirən qüvvəyə çevirir.

Milli dəyərlərin pedaqoji təsiri bu dəyərlərdə təqdim olunan məzmununda və mahiyyətdə qorunan (və lazımi məqamlarda özünü göstərən) metodlarda üzə çıxır. Milli dəyərlərdə nümunə (bu, həm fərdlərin, ayrı-ayrı qəhrəmanların, ictimai-siyasi xadimlərin, dövlət rəhbərlərinin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin, xalqın nü-

munəsi ola bilər) daha çox tərbiyə metodu yerində özünü göstərir. Maraqlı cəhət budur ki, nümunə kimdir, fərqi yoxdur. Fərddirmi, kollektivdirmi, müsbət nümunə həmişə bəşəri təsirə malik olur, humanist nəticələr verir. Məqsədlə əməlin vəhdəti milli dəyərlərin pedaqoji təsirini müəyyən edən qüvvədir. Onu fəalaşdıran isə motivasiyanın biliyə göstərdiyi təsirdir. Bütün dövrlərdə elmə, biliyə hörmət, fəaliyyətin qanunauyğunluqlar əsasında qurulması prinsipi milli dəyərlərimizdə aparıcı yer tutur. N.Tusinin əxlaqla bağlı yaradıcılığının baş səsi də budur, biliklə əməlin üst-üstə düşməsi! [3].

Müasir şəraitdə qloballaşmanın, dünyaya integrasiyanın tələblərinə biganəlik göstərmədən, ondan faydalanaraq milli dəyərləri qorumaq çətindir, amma vacibdir. "...integrasiyadan qaçmaq, onun qarşısını almaq yox, ona doğru getmək lazımdır. Lakin öz milli dəyərlərini, milli mənəviyyatını qorumaq şərti ilə" [4, s. 7].

Araşdırmalar milli dəyərlərimizin dövlət siyasətində mühüm yer tutduğunu, qayğı ilə əhatə olunduğunu göstərdi. Aydın oldu ki, mənəvi dəyərlərə, min illər ərzində formalaşmış əxlaqi keyfiyyətlərə münasibət birmənalıdır: cəmiyyətimizin, insanlarımızın kamilləşməsində onların təsirindən səmərəli istifadə olunmalıdır. Qloballaşan dünyaya qovuşmaq, integrasiya ancaq milli dəyərlər zəmnində həyata keçirilə bilər. Bu prinsip milli dəyərlərimizə münasibətdə dövlət siyasətinin əsasını təşkil edir. Ümummilli liderim H.Əliyev çıxışlarında, imzaladığı dövlət sənədlərində birmənalı şəkildə bu ideyanın Azərbaycan xalqının inkişafı üçün əsas olduğunu vurğulamışdır. Məhz bu siyasət barədə pedaqoji kadr hazırlığında yeri gəldikcə məlumatların verilməsi, tədbirlərin həyata keçirilməsi olduqca zəruri və faydalıdır. Dövlət siyasətində milli dəyərlərə münasibətin mahiyyətini dərk edən bu günün tələbəsi müəllim kimi fəaliyyət göstərəndə milli dəyərlərin təsirindən pedaqoji prosesdə istifadə edəcək. Milli dəyərlərə dövlət siyasətində qayğılı münasibətlə bağlı pedaqoji kadr hazırlığında aparılan işlərin nəticəsini görmək üçün tələbənin müstəqil müəllim kimi fəaliyyət göstərməsini gözləməyə ehtiyac qalmır. Pedaqoji təcrübədə tələbələr əlavə tapşırıq gözləmədən milli dəyərlərimizlə bağlı rəngarəng tədbirlər təşkil edir, sınaq dərslərində bu dəyərlərə yaradıcı şəkildə münasibət edirlər.

Milli dəyərlərimizdə keçmiş irsə münasibət xüsusi yer tutur: Yaxşı nə varsa, istifadə etmək - bu, milli dəyərlərimizin mahiyyətindədir. Sonra keçmiş irsin müasir nəsillərə öyrədilməsi gəlir. Bu da milli dəyərlərimizdə önəm verilən cəhətlərdəndir.

Ümummilli lider H. Əliyev hakimiyyətə ikinci dəfə gəldiyi ilk vaxtlardan başlayaraq milli dəyərlərimizlə bağlı həyata keçirdiyi siyasət Azərbaycan dövlətində həmin dəyərlərə münasibətin əsasını qoydu. Milli dəyərlərə - xalqın min illər ərzində yaratdığı sərvətlərə ölkə rəhbərinin münasibəti qısa zaman kəsiyində nəticəsini verdi. Təcrübə göstərir ki, müəllim hazırlığında, yeri gəldikcə, belə məlumatların verilməsi gənclərimizi müstəqilliyimiz uğrunda hər cür çətinliklərə hazır olmağın zəruriliyinə inandırır. Digər önəmli cəhət isə budur ki, belə tələbələr həm də pedaqoji fəaliyyətdə milli dəyərlərimiz üzrə iş aparılmasının vacibliyini dərk edirlər.

Minlərlə cisimlər, hadisələr üçün oxşar və fərqli olanların ümumiləşdirilməsi məsələsinə milli dəyərlərimizdə geniş yer verilir. Ümumiləşdirmə isə öyrənmədən, bilikalmadan gözlənilən nəticədir. Ümummilli liderin milli dəyərlərə münasibətlə bağlı formalaşdırdığı siyasət elmi əsaslara söykənmişdir. Ona görə də qısa bir

müddətdə xalqın böyük əksəriyyəti dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsinə hər hansı formada xidməti özünə borc bildi.

Qeyd etdiyimiz kimi, milli dəyərlər maddi və mənəvi olmaqla iki qrupa bölünür. Bunların hər ikisi qiymətlidir, əvəzolunmazdır, ekivalenti yoxdur. Məsələn, nə dövlətçilik ənəlimizi, formalaşmış ailə münasibətlərimizi, nə Naxçıvandakı Möminə Xatun türbəsini, nə də Şabrandakı Çıraqqala abidə- kompleksini və s. qiymətləndirib satmaq olar- bunların ekivalenti yoxdur. Təcrübə göstərir ki, istər təlim prosesində, istərsə də, təlimdənəknar tədbirlərdə bu məsələ ilə bağlı iş aparılarkən dövlət siyasətində milli dəyərlərimizə münasibətlə bağlı konkret nümunə göstərilməsi böyük təsirə malikdir. Məsələn, müəllim dərslə ümummilli lider H.Əliyevin 23 iyun 2003- cü il tarixli “Çıraqqala” tarixi abidələr kompleksinin bərpası və qorunması haqqında” [6]. Sərəncamından söz salır və bu sərəncamı dövlət siyasəti kontestində təqdim edir.

Eyni zamanda qeyd edir ki, tarixi şəraitdən asılı olaraq bu dəyərlərin xalq, dövlət üçün əhəmiyyəti, qiymətil dəyişə bilər. Söhbət satış üçün müəyyənləşdirilmiş qiymətdən yox, konkret vəziyyətdə oynadığı rola, tutduğu yerə görə verilən dəyərdən gedir. Fikrimizi misalə nəzər salmaqla davam etdiririk: İndi milli dəyər statusu almış hər hansı qala xalqı yadellilərdən qoruyursa, əlbəttə, müdafiənin təşkil olunduğu, müharibənin baş verdiyi (getdiyi) bir şəraitdə qala milli mənafeyə daha çox uyğun gəlir. Belə hallarda təhlükəsizliyə ciddi zərər gətirməyən tutaq ki, insanlararası münasibətlərlə bağlı formalaşmış dəyərlərin tələblərinə tabe olmaq, bəlkə də bir o qədər mənfi təsir göstərməyəcək, diqqəti cəlb etməyəcək. Əksinə, təhlükəsizliyin təminatçısı olan digər dəyər göz-bəbəyi kimi qorunacaqdır. Maddi abidələrin, maddi nümunələrin tarixi inkişafda milli dəyərə çevirilməsi səbəblərindən biri də budur. Ona görə də həmin illərdə H.Əliyevin milli dəyərlərə ayırdığı diqqət iqtisadi inkişafa, neft strategiyasına, xarici siyasətə ayırdığı diqqətdən heç də az deyildi.

Milli dəyərlərimizin dünyada təbliği ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi baxımından xüsusilə önəmlidir. Milli dəyərlərimiz xalqımızın keçmişini, formalaşdığı həyat yolunu dünya sivilizasiyasının inkişafında oynadığı yeri dəqiq, heç bir mübaliğə olmadan təqdim edə bildiyi üçün bu dəyərləri digər xalqların nümayəndələrinə tanıdılması üzrə görülən işlər əslində cəmiyyətimizin, dövlətimizin mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə, müxtəlif nüfuzlu qurumlarda səsinin eşidilməsi deməkdir.

Ali Baş komandan İ.Əliyevin rəhbərliyi ilə müzəffər ordumuz torpaqlarımızı və bu torpaqlardakı çoxsaylı milli və maddi dəyərlərimizi işğaldan azad etdi. Düşmən tərəfindən xarabaya çevrilmiş maddi milli dəyərlərimizə ölkə rəhbərinin unikal münasibəti, qayğısı, Azərbaycan vətəndaşlarının gözləri qarşısında baş verib. Milli dəyərlərimizin məzmununda və Azərbaycanın dövlət siyasətində müstəqilliyimizin əbədiyini təmin edə biləcək bir cəmiyyətin formalaşdırılması xüsusi yer tutur. Elə insandan söhbət gedir ki, bu insan həm də milli dəyərlərimizin qədrini bilsin, onları qorumağı bacarsın.

Nəticə. Qloballaşma və müasirləşmə min illər ərzində formalaşmış dəyərlərdən, ənənələrdən uzaqlaşmaq yox, əksinə, bu dəyərlərin qorunmasına, gələcək insanlara ötürülməsinə daha qayğı ilə yanaşmaq deməkdir. İşin sistemli yolu təlim, onu həyata keçirən isə müəllimdir. Məhz buna görə də müəllim hazırlığında ilk

növbədə dövlət siyasətində milli dəyərlər problemi üzrə iş aparılması vacibdir. Belə hazırlıqdan keçmiş sabahın müəllimi pedaqoji fəaliyyətində dövlət siyasətindən doğan bu tələbin həyata keçirilməsini təmin edə bilər, şagirdlərinə, tələbələrinə milli dəyərlərimizin mahiyyətini, onların qorunmasının əhəmiyyətini öyrədə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Seidov, S. (2010). Fenomenologiya tvorchestva (istoriya paradoksii lichnosti) [Феноменология творчества (история парадоксии личности)]. Moscow.
2. Bayat, F. (2010). Folklor haqqında yazılar: Nəzəri məsələlər. Elm və Təhsil.
3. Tusi, N. (n.d.). Əxlaqi-Nasiri. Bakı.
4. Əliyev, R. (2007). Etnopsixologiya: Qloballaşma və millilik. Nuran.
5. Əliyev, R. (2003). Psixologiya. Qamma Serviz.
6. Xalq qəzeti. (2003, June 23).
7. Aleksandrov, A. D. (1970). Nравstvennost' i religii [Morality and religion]. Нравственность и религии, (3).

Oqtay Abbasov

Summary

IMPLEMENTATION OF WORK ON STATE SUPPORT FOR NATIONAL VALUES IN THE TRAINING OF PEDAGOGICAL PERSONNEL

The article discusses state policy regarding national values in teacher training. The Azerbaijan state's commitment to preserving national values is highlighted. This work emphasizes the usefulness of communicating this policy to students, which facilitates the training of future teachers.

Октай Аббасов

Резюме

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ

В статье речь идет о государственной политике относительно национальных ценностей в деле подготовки учителя. Освещается забота азербайджанского государства о сохранении национальных ценностей. В данной работе подчеркивается целесообразность донесения до студентов эту политику. Это помогает эффективной подготовке будущих педагогических кадров.

Rəyçi: prof. Fərrux Rüstəmov

Pəri Quliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0105>

ÇİN ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ İSLAHATLAR VƏ UĞURLAR

Açar sözlər: *ali təhsil islahatı, təhsil keyfiyyəti, beynəlmilləşməsi, innovasiya, rəqəmsal texnologiya*

Key words: *higher education reform, education quality, internationalization, innovation, digital technology.*

Ключевые слова: *реформа высшего образования, качество образования, интернационализация, инновации, цифровые технологии.*

Giriş. Müasir dövrdə hər bir ölkənin təhsil sistemin onun sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında həlledici rol oynayır. Xüsusi ilə dünyanın ən böyük və təhsil sahəsində sürətlə inkişaf edən ölkələrindən biri olan Çin təhsil sahəsində apardığı islahatlar təkcə akademik biliklərin ötürülməsi deyil, həm də bu sahədə texnoloji yeniliklərin və iqtisadi inkişafın əldə olunmasında mühüm irəlleyişlərər əldə etmişdir. Bu sahədə aparılan islahatlar strateji və uzunmüddətli məqsədlərə xidmət edir.

Çində ali təhsil sistemində əhəmiyyətli dönüş nöqtəsi həyata keçirilən iqtisadi islahatlar ilə bağlıdır. Bu dövrdən etibarən ölkə planlı iqtisadiyyatdan bazar yönümlü iqtisadiyyata keçidi və təhsil sistemində bu dəyişikliyə uyğun olaraq quruldu. Belə ki iqtisadi yenidənqurmanın tələblərini ödəmək üçün Çin, xüsusən də 1993-cü ildə "Çində Təhsil İslahatı və İnkişafı üçün Plan"ın dərc edilməsindən sonra bir sıra ali təhsil islahatlarına başladı.

Çinin ali təhsil sahəsində həyata keçirdiyi islahatlar təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, beynəlxalq rəqabətqabiliyyətinin artırılması və əmək bazarının tələblərinə uyğun kadr hazırlığını təmin edilməsi məqsədini daşıyır. Bu islahatlar nəticəsində beynəlxalq tələblərə cavab verən ali təhsil müəssisələrinin sayı artmışdır.

Son illər Çin ali təhsil sahəsində çoxsayı islahatlar aparılmışdır. Çin dövləti tərəfində ali təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlarından biri "Layihə 211"-dir. Layihənin məqsədi 100 universitetdə milli iqtisadi və sosial inkişaf üçün mütəxəsis hazırlığının inkişaf etdirilməsi idi. Layihənin həyata keçirilməsi nəticəsində göstərilən sahədə üzrə mütəxəsis hazırlayan universitetlərin sayı təxminən 6 faiz artdı [1].

Çin hökumətinin ali təhsil sisteminin inkişafı üçün həyata keçirdiyi islahatlardan biri "Layihə 985" adlanır. Bu layihə ali təhsil sisteminin inkişafı və nüfuzunun artırılmasını əhatə edir. Layihənin məqsədi yeni tədqiqat mərkəzi yaratmaq, xarici mütəxəsislərin universitetlərə cəlb edilməsini və universitetlərin inkişafı üçün əlavə maliyyə vəsaitinin ayrılmasını əhatə edir [1].

Çində həyata keçirilən bu iki islahat ali təhsildə keyfiyyət mərhələsinin başlanğıcı hesab edilir. Bu layihələr əsasında universitetlər əlavə maliyyə və texniki dəstək əldə etmişdir. Çinin həyata keçirdiyi bu islahat universitetlərin innovasiyalar baxımından inkişafına gətirib çıxardı və beynəlxalq rəqabətqabiliyyətini artırdı.

Son iki onillikdə Çində ali təhsil islahatları əhəmiyyətli uğurlar qazanıb. Beləki ali təhsil sisteminin fəaliyyəti üçün hüquqi çərçivənin yaradılması, dövlət nəzarətinin yumşaldılması, kütləvi ali təhsilin tətbiqi, keyfiyyətə zamanət sistemlərinin yaradılması, bazar mexanizmlərinin tətbiqi, rəqabətədavamlı universitetlərin inkişaf etdirilməsi və beynəlmilləşmənin təşviqi. Bu nailiyyətlərə baxmayaraq, islahatlar həmişə Çinin söylərinə mane olan çətinliklər və dilemmalarla müşayiət olunub.

Çin dövlətinin ali təhsil sahəsində həyata keçirdiyi islahatlardan biri innovasiyaları təhsil məkanında daxil edilməsidir. Bu baxımdan Çin hökuməti bir sıra islahatlar həyata keçirdi və bu islahatlar ali təhsilin inkişafında mühüm rol oynayır.

İnnovasiyalar baxımından mühüm təşəbbüslərdən biri 2005-ci ildə tətbiq edilən “Layihə 111” dünyanın ən yaxşı 100 universiteti və tədqiqat institutundan təxminən 1000 aparıcı xarici alim və tədqiqatçını Çində fəaliyyət göstərən 100 innovasiya mərkəzinə cəlb etməyi hədəfləyən milli proqramdır. Bu proqram çərçivəsində aparıcı universitetlərə xarici mütəxəssislər cəlb edilir və beynəlxalq tədqiqat mərkəzləri yaradılır [7]. “Layihə 111” onu göstərdi ki, Çin ali təhsil sisteminə yalnız daxil resurslara deyil, qlobal bilik şəbəkəsinə inteqrasiya etməyi hədəfləyir. Bu islahat elmi inkişafı sürətləndirmək, beynəlxalq rəqabətqabiliyyətini artırmaq və beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirməklə böyük nailiyyətlərin əldə edilməsinə yönəlmişdir.

Çin Xalq Respublikasının ali təhsil sisteminin innovasiya əsaslı inkişafı “Təhsilin Modernləşdirilməsi 2035” strateji planı mühüm rol oynayır. Bu sənəd təhsil sahəsinin inkişafını “kəmiyyət artımı” modelindən “keyfiyyət əsaslı inkişaf” modelinə keçməyi hədəfləyir. Eyni zamanda bu plan təhsilin modernləşdirilməsini ölkənin ümumi sosial-iqtisadi modernləşmə prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi hesab edilir [6].

Çinin həyata keçirdiyi bu plan təhsil sisteminin rəqəmsallaşması, təhsil sahəsində informasiya texnologiyalarında istifadənin genişləndirilməsi, təhsil prosesinin fərdiləşdirilməsi və müasir tələblərə cavab verən ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasını əhatə edir. Çin hökumətinin həyata keçirdiyi bu islahat təkcə ali təhsil sahəsinin inkişafını deyil, o cümlədən ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişafı üçün geniş imkanlar açır.

Çin Xalq Respublikasında ali təhsilin inkişafında mühüm dövlət təşəbbüslərindən biri “İkiqat Birinci Sınıf planı” hesab olunur. Bu proqramın birinci mərhələsi 2016- 2020 -ci illəri əhatə edir və əsas hədəf universitetlərin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını eyni zamanda tədqiqat sahələrinin genişləndirilməsini əhatə edir. Bu proqram 2050-ci ilə qədər dünya səviyyəli universitetlərin və innovasiya mərkəzlərinin yaradılmasını hədəfləyir [2].

Bu plan Çində ali təhsilin keyfiyyətyönümlü və rəqabət əsaslı inkişaf modelinə keçid hesab edilir. Bu islahat universitetlərin beynəlxalq səviyyədə mövqeyini gücləndirməklə yanaşı, onların fəaliyyətinin davamlı yenilənməsini və innovativ mədəniyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

2018-ci ildə Çin Təhsil Nazirliyi həyata keçirdiyi innovativ tədbirlərindən biri olan təhsilin rəqəmsal inkişafına yönəlmiş milli siyasət “Təhsil İnformasiyalaşdırması 2.0 Fəaliyyət Planı” mühüm strateji sənəd kimi şıxış edir. Bu siyasət əsasında həmin ildə smart kampusların qurulmasına dair milli standartlar müəyyən

edilmiş və universitetlərdə rəqəmsal mühitin formalaşmasını həyata keçirmək üçün əsas struktur kimi çıxış edir [5].

Bu siyasət onu göstərir ki universitetləri yalnız bilik verən qurum deyil, həm də innovasiya və iqtisadi inkişafın əsas aləti kimi çıxış edir. Bununla yanaşı bu proqram ali təhsil müəssisələrində idarəetmə prosesinin optimallaşdırılması üçün geniş imkanlar açdı. Nəticədə Çinin aparıcı universitetlərində vahid informasiya sistemləri və integrasiya olunmuş məlumat mühitinin yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Ali təhsilin beynəlmilləşməsi Çinin qlobal iqtisadiyyata integrasiyasının qaçılmaz nəticəsi və eyni zamanda ali təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün vacib tədbirlərdən biri hesab olunur. Beynəlmilləşmə prosesi Çinin xarici investisiyalara qapılarını açdığı 1978-ci ildə başlamışdır. Əsas məqsəd dünya səviyyəli Çin universitetləri yaratmaq və milli iqtisadi rəqabəti gücləndirmək üçün ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamaq və beynəlxalq ictimaiyyətlə daha sıx integrasiya etmək niyyətini ifadə edirdi.

Çin hökumətinin həyata keçirdiyi beynəlmilləşmə siyasəti Çin universitetlərinə xarici tələbələr cəlb etmək üçün ingilis dilli proqramlar təqdim etməklə beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirir. Bu siyasət ölkənin qlobal ali təhsil məkanında mövqeyinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Bununla yanaşı, Çin universitetləri dünyanın aparıcı universitetləri ilə birgə proqramlar həyata keçirir və bunun nəticəsində tələbələrin beynəlxalq təcrübələr qazanmaq imkanları yaranır.

Təhsil sahəsində aparılan əsas islahatlardan birində müasir texnologiyaların tətbiqi ilə bağlıdır. Bu baxımdan Çində ali təhsil müəssisələrinin rəqəmsal transformasiya sahəsində daha geniş və sistemli yanaşmalar tətbiq olunur. Beləki Çin universitetlərində MOOC platformaları, intellektual təlim sistemləri və bulud texnologiyaları vasitəsilə təhsil idarəetməsi daha kompleks və strukturlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilir. Bu yanaşma universitet rəhbərliyinə məlumatların effektiv analizini təmin edilməsinə, eyni zamanad tədris prosesini optimallaşdırılmasına və idarəetmə qərarlarının səmərəliliyini artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

MOOC platformalarının innovativliyi isə təhsilin miqyasını və əlçatanlığını köklü şəkildə genişləndirməsində özünü göstərir. Bu platformalar vasitəsilə ali təhsil artıq lokal çərçivədən çıxaraq qlobal müstəviyə keçir. Müxtəlif ölkələrdən olan tələbələrin eyni kurslarda iştirak etməsi bilik mübadiləsini intensivləşdirir və beynəlxalq akademik integrasiyanı gücləndirir. Bu xüsusiyyətlər MOOC-ları yalnız tədris vasitəsi deyil, həm də qlobal təhsil mühitinin formalaşdırılması baxımından innovativ mexanizmə çevirir [4].

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sahəsində əldə olunan bu uğurlar, innovativ yanaşmaların davamı olaraq süni intellektin ali təhsil müəssisələrində tədris və idarəetmə proseslərinə integrasiyasının zəruriliyinə gətirib çıxardı. Süni intellekt XXI əsrin ən mühüm texnoloji yeniliklərindən biri hesab olunur. Bir çox sahələrdə olduğu kimi süni intellekt təhsil sahəsində də yeni imkanlar yaradır. Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi təhsil sisteminin inkişafında, təhsil müəssisələrinin idarə olunmasında və tədris prosesinin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynamağa başlamışdır.

Süni intellekt texnologiyalarında istifadə təhsil prosesinin fərdiləşdirilməsi və tələblərin öyrənmə nəticələrini daha dəqiq analiz etmək mümkün olmuşdur. Bu isə təhsilin səmərəliliyini və keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

Çinin aparıcı ali təhsil müəssisələrindən olan Tsinghua Universiteti süni intellekt texnologiyalarını həm tədris, həm də idarəetmə proseslərində geniş tətbiq edir. Universitetdə süni intellekt əsaslı "ağıllı kampus" xidmətləri və Süni İntellekt idarəetmə Mərkəzi fəaliyyət göstərir [3].

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Çində süni intellektin təhsil sahəsində istifadə olunması həm tədris prosesinin, həm də idarəetmədə səmərəliliyin artırılmasında əsas alət kimi hesab edilə bilər.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi elmi tədqiqatınların keyfiyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. Böyük verilənlər, maşın öyrənməsi və digər müasir texnologiyalardan istifadə daha mürəkkəb problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Bu texnologiyaların tətbiqi Universitetlər və sənaye arasında əməkdaşlığın gücləndirmişdir.

Tədris proqramlarının müasirləşdirilməsi, tədqiqat əsaslı yanaşmanın gücləndirilməsi, praktiki biliklərə üstünlük verilməsi nəticəsində məzunların hazırlıq səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu gün ali təhsil müəssisələri artıq sadəcə nəzəri bilikləri ötürən qurum deyil, eyni zamanda tələbələrin analitik düşünmə, problem həll etmə və yaradıcı bacarıqlarının inkişaf etdirdiyi mərkəzlərə çevrilmişdir. Bu islahatlar əmək bazarının tələblərinə uyğun i.çə qüvvəsinin inkişafı üçün şərait yaratmışdır.

Çində ali təhsil sistemində aparılan bu islahatlar sosial funksiyanı gücləndirdi. Belə ki təhsilə çıxış imkanlarının genişlənməsi, regional bərabərsizliyin azaldılması və müxtəlif sosial qrupların ali təhsilə cəlb edilməsi sahəsində əhəmiyyətli nəticələr əldə edildi. Bu isə cəmiyyətdə sosial ədalətin möhkəmləndirilməsinə və insan kapitalından daha səmərəli istifadə üçün şərait yaradır.

Tədqiqatın aktuallığı. Müasir dövrdə bir çox ölkələr ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, universitetlərin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması, innovasiya mühitinin formalaşdırılması və əmək bazarının tələblərinə uyğun kadr hazırlığı kimi problemlərlə üzləşirlər. Bu baxımdan, Çin ali təhsil sistemində aparılmış islahatların məqsədlərinin, mexanizmlərinin və nəticələrinin araşdırılması həm nəzəri, həm də praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Mövzunun aktuallığı həmçinin Çin təcrübəsinin digər ölkələrin ali təhsil siyasətinin təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi istiqamətində istifadə oluna biləcək uğurlu inkişaf modeli kimi çıxış etməsi ilə şərtlənir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi Çin ali təhsil sistemində həyata keçirilən islahatların və əldə olunan uğurların müasir dövrün tələbləri kontekstində kompleks şəkildə təhlil edilməsində öz əksini tapır. Araşdırmada Çin ali təhsil modelinin qlobal təhsil məkanında rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə təsir edən əsas amillər müəyyən edilmiş və onların ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqəsi elmi əsaslarla araşdırılmışdır.

Nəticə. Həyata keçirilən bu islahatlar ali təhsil sisteminin inkişafı üçün hər tərəfi və davamlı bir modelin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. İnnovasiya, keyfiyyət və əlçatanlıq prinsiplərinə əsaslanan bu model gələcək inkişaf üçün möhkəm təməl yaradır. Əldə edilmiş uğurlar göstərir ki, düzgün müəyyən edilmiş strategiya və ardıcıl həyata keçirilən siyasət nəticəsində ali təhsil sistemi qısa müddət ərzində əhəmiyyətli dəyişikliklərə nail ola bilər. Bu isə gələcəkdə daha böyük nailiyyətlər üçün geniş imkanlar açır.

Ədəbiyyat:

1. Chinese Institute of Strategy and International Studies. (n.d.). Admissions. <http://af.ciss.org.cn/Admissions/7847>
2. Ministry of Education of the People's Republic of China. (2022). China to further promote the Double First-Class Initiative. http://en.moe.gov.cn/news/press_releases/202203/t20220301_603547.html
3. Ma, G. M., Li, H., & Grima, J. P. (2024). Tsinghua University releases comprehensive guiding principles for AI use in education. Tsinghua University. <https://www.tsinghua.edu.cn/en/info/1245/14598.htm>
4. Xiao, J., & Zhang, J. (2022). China's approach to digital transformation of higher education: Digital infrastructure and (open) educational resources. In *OER Around the World* (pp. 107–168). EdTech Books. https://edtechbooks.org/oer_around_the_world/chinas_approach_to_d
5. Zhou, M. (2023, December 4). The smart campus challenges faced by Chinese universities. ICT4D Blog. <https://ict4dblog.wordpress.com/2023/12/04/the-smart-campus-challenges-faced-by-chinese-universities/>
6. State Council of the People's Republic of China. (2019). China's education modernization 2035. China Education Center. <https://www.chinaeducenter.com/en/cedu/2035plan.php>
7. British Council. (2017). An introduction to China's "111 Project". <https://opportunities-insight.britishcouncil.org/short-articles/news/introduction-chinas-111-project>

Pəri Guliyeva

Summary

REFORMS AND SUCCESSES IN THE CHINESE HIGHER EDUCATION SYSTEM

This article analyzes the reforms implemented in China's higher education system and the success achieved. Research shows that the changes made in the country's higher education system are not accidental, but are the result of a development model based on a long-term state strategy. The reforms implemented in the field of higher education have created conditions for strengthening international competitiveness and expanding international scientific cooperation.

Пәри Гулиева

Резюме

РЕФОРМЫ И УСПЕХИ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ КИТАЯ

В данной статье анализируются реформы, проведенные в системе высшего образования Китая, и достигнутые успехи. Исследование показывает, что изменения, внесенные в систему высшего образования страны, не случайны, а являются результатом модели развития, основанной на долгосрочной государственной стратегии. Реформы, реализованные в сфере высшего образования, создали условия для укрепления международной конкурентоспособности и расширения международного научного сотрудничества.

Rəyçi: prof. Fərrux Rüstəmov

Röya Şıxəliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

Özbəkistan Dövlət Dilləri Universiteti

<https://orcid.org/0009-0007-4598-6749>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0108>

ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİ MÜƏLLİMLƏRİNİN HAZIRLIQ STRATEGİYALARI VƏ TƏDRİSİN KEYFİYYƏT MENECMENTİ

Açar sözlər: ingilis dili tədrisi, müəllim hazırlığı strategiyaları, ali təhsil müəssisələri, keyfiyyət təminatı, tədrisin keyfiyyət menecmenti, peşəkar-metodik hazırlıq, müəllim kompetensiyaları, davamlı peşəkar inkişaf

Keywords: English language teacher, teacher training, higher education, quality management, professional competence, teaching strategies

Ключевые слова: учитель английского языка, подготовка учителей, высшее образование, менеджмент качества, профессиональная компетентность, стратегии обучения.

Giriş. XXI əsrdə ali təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri yüksək ixtisaslı, rəqəbətqabiliyyətli və innovativ düşüncəyə malik müəllimlərin hazırlanmasıdır. Xarici dil tədrisi sahəsində baş verən dəyişikliklər ingilis dili müəllimlərinin peşəkar hazırlığına yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Müasir əmək bazarı dil biliklərinə malik deyil, həm də kommunikativ, metodik, rəqəmsal və tədqiqat bacarıqlarına sahib mütəxəssislərə ehtiyac duyur.

Qloballaşma şəraitində ingilis dili beynəlxalq ünsiyyət, elm, texnologiya və təhsil sahələrində aparıcı mövqeyə malik dillərdən biri kimi çıxış edir. Bu səbəbdən müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərində ingilis dili müəllimlərinin hazırlanması xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Son dövrdə müəllim yalnız bilik ötürən şəxs deyil, həm də təlim prosesini idarə edən, tələbələrin tənqidi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirən və innovativ texnologiyalardan istifadə edən peşəkar mütəxəssis kimi qiymətləndirilir. Buna görə də ali təhsil müəssisələrində müəllim hazırlığı proqramlarının məzmununun müasirləşdirilməsi və keyfiyyət təminatı mexanizmlərinin gücləndirilməsi aktual məsələlərdən biri hesab olunur.

Ali təhsil müəssisələri gələcək müəllimlərin peşəkar formalaşmasının əsas mərkəzi kimi çıxış edir. Buna görə müəllim hazırlığı proqramlarının məzmunu müasir təhsil standartlarına uyğunlaşdırılmalı, tədrisin keyfiyyətinin idarə olunması isə sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir. Müəllim hazırlığının səmərəliliyi yalnız tədris proqramlarının keyfiyyəti ilə deyil, həm də həmin proqramların həyata keçirildiyi institusional mühit və keyfiyyət təminatı sistemləri ilə sıx bağlıdır. Müəllim hazırlığı strategiyalarının əsas məqsədi gələcək müəllimlərdə peşəkar

fəaliyyət üçün zəruri olan kompetensiyaların formalaşdırılmasıdır. Bu strategiyalar bir neçə istiqaməti əhatə edir.

İlk növbədə kompetensiyaya əsaslanan yanaşma xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu tələbələrin nəzəri biliklər əldə etməsinə deyil, həm də həmin bilikləri praktik şəraitdə tətbiq etməsinə yönəlmişdir. Müasir müəllimdən dərs planlaşdırmaq, təlim prosesini təşkil etmək, şagird nailiyyətlərini qiymətləndirmək və innovativ texnologiyalardan istifadə etmək bacarıqları tələb olunur. Kompetensiyaya əsaslanan hazırlıq modeli müəllimlərin peşəkar fəaliyyət zamanı qarşılaşdıqları problemləri müstəqil həll etmək qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Kommunikativ yanaşma ingilis dili müəllimlərinin hazırlanmasında aparıcı istiqamətlərdən biri hesab edilir. Bu tələbələrin real ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və dilin praktik istifadəsinə üstünlük verir. Müəllim hazırlığı proqramlarında kommunikativ metodların öyrədilməsi gələcək müəllimlərin peşəkar fəaliyyətinin effektivliyini artırır. Bu yanaşma çərçivəsində tələbələr dilin yalnız qrammatik qaydalarını deyil, onun müxtəlif kommunikativ situasiyalarda istifadəsini də mənimsəyirlər.

Rəqəmsal texnologiyaların tədrisə inteqrasiyası da mühüm hazırlıq strategiyalarından biridir. Elektron tədris platformaları, virtual siniflər, süni intellekt əsaslı təhsil proqramları və onlayn qiymətləndirmə vasitələri müəllimlərin peşəkar fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Buna görə də ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal səriştələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Müasir müəllim rəqəmsal resurslardan səmərəli istifadə etməklə tədris prosesini daha çevik və interaktiv təşkil edə bilir.

Digər vacib istiqamət reflektiv təcrübənin formalaşdırılmasıdır. Refleksiya müəllimin öz fəaliyyətini təhlil etməsinə, güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməsinə imkan yaradır. Bu proses davamlı peşəkar inkişafın əsas komponentlərindən biri hesab olunur. Reflektiv fəaliyyət müəllimlərin öz peşəkar təcrübələrini qiymətləndirməsinə və gələcək fəaliyyətlərini daha səmərəli planlaşdırmasına şərait yaradır.

Müəllim hazırlığında təcrübəyönümlü təlim strategiyalarının tətbiqi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pedaqoji təcrübə müddətində tələbələr real sinif mühitində fəaliyyət göstərərək nəzəri biliklərini praktik bacarıqlara çevirirlər. Bu proses gələcək müəllimlərdə dərslərin planlaşdırılması, sinfin idarə olunması, qiymətləndirmə üsullarının seçilməsi və şagirdlərlə effektiv ünsiyyət qurulması kimi peşəkar bacarıqların formalaşmasına kömək edir.

Müasir müəllim hazırlığında əməkdaşlığa əsaslanan öyrənmə modelləri geniş tətbiq olunur. Qrup layihələri, mikro-tədris fəaliyyətləri, seminar və təlimlər tələbələrin peşəkar ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir və onların gələcək fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Belə yanaşmalar müəllim namizədlərinin yaradıcı düşünmə və problem həll etmə qabiliyyətlərinin inkişafına da şərait yaradır.

Ali təhsildə keyfiyyət menecmenti təhsil xidmətlərinin effektivliyinin artırılmasına yönəlmiş sistemli fəaliyyətlər kompleksidir. Keyfiyyət menecmentinin əsas məqsədi təhsil nəticələrinin müasir standartlara uyğunluğunu təmin etməkdir.

Keyfiyyət menecmentinin mühüm elementlərindən biri tədris proqramlarının mütəmadi monitorinqidir. Təhsil proqramlarının əmək bazarının tələblərinə uyğunluğu, məzmunun aktuallığı və tələbə nailiyyətləri daim qiymətləndirilməli-

dir. Monitoring nəticələri əsasında proqramlarda zəruri dəyişikliklərin aparılması tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Müəllim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi də keyfiyyət təminatı sisteminin vacib hissəsidir. Bu proses özünüqiymətləndirmə, həmkar rəyi, tələbə sorğuları və administrativ monitoring vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Belə qiymətləndirmə mexanizmləri tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır və müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafını stimullaşdırır.

Təhsil nəticələrinin ölçülməsi keyfiyyət menecmentinin digər vacib istiqamətidir. Müasir qiymətləndirmə sistemləri yalnız biliklərin yoxlanılmasına deyil, həm də bacarıq və kompetensiyaların müəyyənəşdirilməsinə yönəlir. Bu yanaşma tələbələrin əldə etdikləri nəticələrin daha obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Müasir ali təhsil müəssisələrində keyfiyyət menecmenti yalnız nəzarət funksiyası daşımır, eyni zamanda inkişafyönlü idarəetmə mexanizmi kimi çıxış edir. Keyfiyyət təminatı sistemləri vasitəsilə tədris prosesində yaranan problemlər müəyyən edilir, onların həlli yolları hazırlanır və təhsil proqramları müasir tələblərə uyğun şəkildə yenilənir. Bu baxımdan daxili və xarici keyfiyyət qiymətləndirilməsi mexanizmləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Tələbə mərkəzli təhsil prinsiplərinin tətbiqi də keyfiyyət menecmentinin mühüm komponentlərindən biridir. Bu yanaşma tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini, maraqlarını və öyrənmə ehtiyaclarını nəzərə almağı nəzərdə tutur. Nəticədə tədris prosesi daha çevik və effektiv xarakter alır, tələbələrin akademik nailiyyətləri yüksəlir.

Beynəlxalq akkreditasiya və keyfiyyət standartlarının tətbiqi ali təhsil müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi təhsil proqramlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan verir.

Müəllim hazırlığı ilə tədrisin keyfiyyət menecmenti bir-birini tamamlayan proseslərdir. Yüksək səviyyədə hazırlanmış müəllimlər tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas rol oynayırlar. Eyni zamanda keyfiyyət təminatı mexanizmləri müəllim hazırlığı proqramlarının effektivliyinin qiymətləndirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır.

Ali təhsil müəssisələrində davamlı inkişaf modelinin tətbiqi müəllim hazırlığı ilə keyfiyyət menecmenti arasında qarşılıqlı əlaqənin gücləndirilməsinə şərait yaradır. Bu model planlaşdırma, icra, qiymətləndirmə və təkmilləşdirmə mərhələlərinin ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Müəllim hazırlığı proqramlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi ali təhsil müəssisələrinin strateji inkişaf planlarının əsas istiqamətlərindən biridir. Müəllim hazırlığı prosesində tətbiq olunan keyfiyyət standartları gələcək müəllimlərin peşəkar kompetensiyalarının formalaşmasına birbaşa təsir göstərir. Eyni zamanda məzunların peşə fəaliyyətində əldə etdikləri nəticələr müəllim hazırlığı proqramlarının effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün mühüm göstərici hesab olunur.

Beynəlxalq əməkdaşlıq proqramları, akademik mobillik layihələri və xarici təcrübənin öyrənilməsi də müəllim hazırlığı ilə keyfiyyət təminatı arasında əlaqələrin gücləndirilməsinə xidmət edir. Bu fəaliyyətlər vasitəsilə ali təhsil müəssisələri qabaqcıl təcrübələri mənimsəyərək təhsil proqramlarını daha da təkmilləşdirə bilərlər.

Nəticə. Ali təhsil müəssisələrində ingilis dili müəllimlərinin hazırlanması müasir təhsil sisteminin strateji istiqamətlərindən biridir. Müəllim hazırlığında

kompetensiyaya əsaslanan yanaşma, kommunikativ metodlar, rəqəmsal texnologiyalar və reflektiv təcrübə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tədrisin keyfiyyət menecmenti isə təhsil prosesinin səmərəliliyinin artırılması, nəticələrin monitorinqi və davamlı təkmilləşdirilməsi üçün zəruri mexanizm kimi çıxış edir.

Müəllim hazırlığı strategiyalarının keyfiyyət təminatı sistemləri ilə inteqrasiyası ali təhsildə daha yüksək nəticələrin əldə edilməsinə və gələcək müəllimlərin peşəkar kompetensiyalarının inkişafına xidmət edir. Beləliklə, ali təhsil müəssisələrində ingilis dili müəllimlərinin peşəkar hazırlığının təkmilləşdirilməsi və tədrisin keyfiyyət menecmentinin effektiv təşkili bir-biri ilə sıx bağlı olan proseslərdir. Müasir hazırlıq strategiyalarının tətbiqi, innovativ texnologiyalardan istifadə və keyfiyyət təminatı mexanizmlərinin gücləndirilməsi gələcək müəllimlərin peşəkar fəaliyyətə daha səmərəli hazırlanmasına imkan verir. Bu istiqamətdə aparılan islahatlar və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi ali təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsinə və xarici dil tədrisinin effektivliyinin artırılmasına mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, & Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. (2015). Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəbləri üçün ikinci xarici dil (ingilis dili) fənn kurikulumunun tətbiqinə dair tövsiyələr. Bakı.
2. Abbasov, A. N., Məmmədli, L. A., & Əmirəliyeva, İ. B. (2022). Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi. Mütərcim.
3. Robert, A., & Ining, C. (2016). Intercultural competence development for open and distance learning. Commonwealth of Learning.
<http://oasis.col.org/handle/11599/2553>
4. Nuriyev, S. (2010). Handbook on international relations. Mütərcim.
5. Imanova, S. R. (2022). The role of social media in the development of intercultural competence among university students in Azerbaijan. International Journal of Social and Educational Innovation, 9(17), 7-16.
6. Fantini, A. E. (1995). Language, culture, and world view: Exploring the nexus. International Journal of Intercultural Relations, 19(2), 143-153.
[https://doi.org/10.1016/0147-1767\(95\)00005-7](https://doi.org/10.1016/0147-1767(95)00005-7)
7. Conboy, M. (2007). The language of the news. Routledge.
8. Polat, E. S. (2008). Pedagogicheskie tekhnologii distantsionnogo obucheniya: Uchebnoe posobie dlya studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy [Distance learning pedagogical technologies: A textbook for higher education students]. Akademiya.
9. Polat, E. S. (2008). Pedagogicheskie tekhnologii distantsionnogo obucheniya: Uchebnoe posobie dlya studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy [Distance learning pedagogical technologies: A textbook for higher education students]. Akademiya.

Roya Shikhaliyeva

Summary

ENGLISH LANGUAGE TEACHER TRAINING STRATEGIES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS AND TEACHING QUALITY MANAGEMENT

The study examines contemporary strategies for preparing English language teachers in higher education institutions and the issues of teaching quality management. Competency-based education, communicative teaching methods, digital technologies, and

reflective practice are analyzed as key components of professional teacher preparation. The findings indicate that the integration of theoretical knowledge with practical experience contributes significantly to the development of professional competencies. Particular attention is paid to quality management systems that ensure effective monitoring of the educational process, assessment of learning outcomes, and continuous improvement. The study concludes that the integration of teacher training strategies with quality assurance mechanisms enhances the effectiveness of English language teaching in higher education.

Роя Шихалиева

Резюме

**СТРАТЕГИИ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ И МЕНЕДЖМЕНТ КАЧЕСТВА
ОБУЧЕНИЯ**

В работе рассматриваются современные стратегии подготовки учителей английского языка в высших учебных заведениях и вопросы управления качеством обучения. Анализируются компетентностный подход, коммуникативные методы обучения, цифровые технологии и рефлексивная практика как основные направления профессиональной подготовки будущих педагогов. Отмечается, что интеграция теоретической подготовки с практической деятельностью способствует формированию профессиональных компетенций учителей. Особое внимание уделяется системам менеджмента качества, обеспечивающим мониторинг образовательного процесса, оценку результатов обучения и их совершенствование. Сделан вывод о том, что эффективное сочетание стратегий подготовки учителей и механизмов обеспечения качества способствует повышению эффективности преподавания английского языка в высшей школе.

Rəyçi: p.e.d., dos. Sevda İmanova

Азиза Нормуротова

Деновский институт предпринимательства и педагогики

<https://orcid.org/0009-0003-5244-2206>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0110>

ВОЗРАСТНЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ И ИХ СПЕЦИФИКА В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТЕЙ

УДК: 372.22:14

Ключевые слова: Младшие школьники, ценности, когнитивное развитие, социальное развитие, воспитание, психология

Açar sözlər: Kiçik məktəblilər, dəyərlər, koqnitiv inkişaf, sosial inkişaf, tərbiyə, psixologiya.

Keywords: Primary school students, values, cognitive development, social development, education, psychology.

Введение. В современном обществе проблема воспитания личности стала одним из центральных направлений системы образования и воспитания. В условиях глобализации, развития информационных технологий и культурных изменений усиливается необходимость формирования у подрастающего поколения прочных духовно-нравственных основ, а также принятия системы национальных и общечеловеческих ценностей в качестве внутренних убеждений. Наиболее важным этапом данного процесса является период начального образования, поскольку именно в этом возрасте сформированные ценности и нравственные нормы становятся основным фактором, определяющим устойчивое направление дальнейшего жизненного пути личности.

Младшие школьники (7–10/11 лет) переживают чрезвычайно ответственный этап психологического развития. В этот период ребёнок переходит из семейной среды в школьную, осваивает новую социальную роль – «ученик». Учебная деятельность становится ведущей, а психические процессы (внимание, память, мышление, восприятие, речь), эмоциональная сфера и волевые качества развиваются системно. Одновременно формируется социальная направленность личности, появляются первоначальные контуры системы ценностей. Психика ребёнка в этом возрасте отличается высокой пластичностью, что способствует относительно лёгкому и глубокому усвоению социальных норм, нравственных принципов и ценностей. Однако успешность данного процесса напрямую зависит от глубокого понимания возрастных особенностей ребёнка и их правильного учёта в образовательном и воспитательном процессе.

Основная часть

Анализируются возрастные психологические особенности младших школьников (когнитивные, эмоционально-волевые и социальные аспекты развития), а также на их основе рассматриваются специфические механизмы, условия и педагогические возможности процесса формирования ценностей. Цель исследования заключается в определении психолого-педагогических основ эффективного формирования системы ценностей у детей данного возраста, что в дальнейшем служит совершенствованию образовательного процесса и повышению эффективности воспитательной работы.

После обретения независимости в нашей стране вопросы интересов народа, ценности человека и справедливого отношения к нему стали одной из актуальных проблем. Его социальные качества, чувство сопричастности к общественным событиям, поведение, приносящее пользу себе и окружающим, находят отражение в профессиональной деятельности. По мнению ученого К. Назарова: «Формирование личности ученика в начальный школьный период, осмысление таких понятий, как ценность и достоинство, порой требует многих лет. В целом, в третьем тысячелетии в мировом масштабе широко стало использоваться понятие философии ценностей. С сожалением следует отметить, что если бы человечество с первых этапов своего существования усваивало и почитало понятия ценности, то, возможно, современный облик Земли не столкнулся бы с такими глобальными проблемами, как экологические кризисы, духовный упадок и войны». Эти мысли свидетельствуют о том, что понятия ценности и ценностей не утратили своей значимости на протяжении всего развития общества.

Поведение младших школьников не формируется мгновенно как полностью положительное или полностью отрицательное. На каждом возрастном этапе в поведении ребенка проявляются как положительные, так и отрицательные качества, соответствующие данному возрасту. Каждый день ребенок осознанно или неосознанно может радовать или огорчать родителей, близких, учителя. В противном случае окружающие не давали бы ребенку такие оценки, как «вежливый ребенок», «исправь свое поведение», «добрая девочка», «хулиган», «ленивый» или «смелый». Это наглядно доказывает, что уровень воспитанности ребенка проявляется не только в будущем, но и в его повседневных отношениях и поступках. Под социальной ролью понимается совокупность ожидаемых и одобряемых обществом форм поведения, определяемых положением человека в обществе.

С этой точки зрения младшие школьники ежедневно выполняют различные социальные роли: в общественном транспорте – пассажир, дома – сын или дочь, брат или сестра; в магазине – покупатель; в столовой – потребитель пищи; у родственников – гость; при приеме гостей – хозяин; в школе – ученик. Успешность выполнения этих ролей напрямую зависит от уровня сформированности социальных компетенций. Исходя из этого, в начальном образовании необходимо не ограничиваться обучением чтению, письму и счету, а также системно развивать социально-поведенческие компетенции, соответствующие возрасту учащихся. Эти компетенции должны обладать двумя важными характеристиками: объективностью (соответствие воз-

растным и психологическим особенностям ребенка) и динамичностью (постепенное развитие от простых навыков к более сложным социальным действиям). Например, первоначальные формы патриотизма у младших школьников (уважение к флагу, элементарное понимание любви к Родине) со временем перерастают в такие качества, как ответственность, преданность и гуманизм. Таким образом, простые детские навыки постепенно формируются в зрелые социальные компетенции личности.

Заключение

Такой подход способствует эффективной социализации ребенка, правильному осознанию своего места в обществе и успешному выполнению социальных ролей. Поэтому педагоги и родители должны использовать не только дисциплинарные требования, но и положительные примеры, ролевые игры, обсуждение социальных ситуаций и эмоциональную поддержку. К.Д. Ушинский отмечал положительное значение сравнения, подчеркивая, что ученика следует сравнивать не с другими, а с его собственными предыдущими результатами. Сравнение учащихся между собой может вызывать психологический дискомфорт. В современной психологии проблема нравственного развития личности рассматривается в рамках когнитивного подхода. Ж. Пиаже связывал развитие морального сознания с когнитивным развитием, выделяя процессы адаптации (ассимиляция и аккомодация) и организации. Он выделил два этапа морального развития: – гетерономная мораль; – автономная мораль.

Л. Колберг развил эти идеи и предложил три уровня морального развития:

1. Доконвенциональный;
2. Конвенциональный;
3. Постконвенциональный. Современные исследования показывают, что социально-эмоциональное обучение (SEL) способствует развитию не только академических, но и социальных навыков учащихся, снижая уровень буллинга и эмоциональных проблем. В зарубежной психологии выделяются три подхода:– психоаналитический; – бихевиористский; – когнитивный. Таким образом, интеллектуальное развитие является важным механизмом нравственного формирования личности.

Список литературы:

1. Piaget, J. (2003). *Psikhologiya intellekta* [Psychology of intelligence]. Moscow.
2. Kohlberg, L. (1984). *Etapy moral'nogo razvitiya* [Stages of moral development]. Moscow.
3. Ushinsky, K. D. (2005). *Chelovek kak predmet vospitaniya* [Man as the subject of education]. Moscow.
4. Nazarov, K. (2010). *Filosofiya tsennostey* [Philosophy of values]. Tashkent.
5. Vygotsky, L. S. (2002). *Psikhologiya razvitiya* [Developmental psychology]. Moscow.
6. Erikson, E. H. (1996). *Detstvo i obshchestvo* [Childhood and society]. Moscow.
7. Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning. (2020). *Social emotional learning report*.
8. Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Prentice-Hall.

Aziza Normurotova

Xülasə

KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI UŞAQLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSIYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN DƏYƏRLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI PROSESİNDƏ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Bu yanaşma uşağın səmərəli sosiallaşmasına, cəmiyyətdə öz yerini düzgün dərk etməsinə və sosial rolları uğurla yerinə yetirməsinə kömək edir. Buna görə də müəllimlər və valideynlər yalnız intizam tələblərindən deyil, həm də müsbət nümunələrdən, rollu oyunlardan, sosial vəziyyətlərin müzakirəsindən və emosional dəstəkdən istifadə etməlidirlər. K.D. Uşinski müqayisənin müsbət əhəmiyyətini vurğulayaraq qeyd edirdi ki, şagird başqa şagirdlərlə deyil, yalnız öz əvvəlki nəticələri ilə müqayisə edilməlidir. Şagirdlərin bir-biri ilə müqayisə olunması psixoloji narahatlığa səbəb ola bilər. Müasir psixologiyada şəxsiyyətin mənəvi inkişafı problemi koqnitiv yanaşma çərçivəsində araşdırılır. J.Piaje mənəvi şüurun inkişafını koqnitiv inkişafı ilə əlaqələndirmiş, adaptasiya (assimilyasiya və akkomodasiya) və təşkilatlanma proseslərini fərqləndirmişdir. O, mənəvi inkişafın iki mərhələsini müəyyən etmişdir: heteronom əxlaq; avtonom əxlaq. L. Kolberq bu ideyaları inkişaf etdirərək mənəvi inkişafın üç səviyyəsini irəli sürmüşdür: Konvensiyadan əvvəlki səviyyə; Konvensional səviyyə; Postkonvensional səviyyə. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, sosial-emosional təlim (SEL) şagirdlərin yalnız akademik deyil, həm də sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir, bullinq və emosional problemlərin səviyyəsini azaldır. Xarici psixologiyada üç əsas yanaşma fərqləndirilir: psixanalitik; biheviyrist; koqnitiv. Beləliklə, intellektual inkişaf şəxsiyyətin mənəvi formalaşmasının mühüm mexanizmlərindən biridir.

Aziza Normurotova

Summary

AGE-RELATED PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS AND THEIR SPECIFICITY IN THE PROCESS OF VALUE FORMATION

This approach promotes the effective socialization of the child, helps them correctly understand their place in society, and enables them to successfully perform social roles. Therefore, teachers and parents should use not only disciplinary requirements but also positive examples, role-playing activities, discussions of social situations, and emotional support. K.D. Ushinsky emphasized the positive role of comparison, arguing that a student should be compared not with others but with their own previous achievements. Comparing students with one another may cause psychological discomfort. In contemporary psychology, the problem of moral development is examined within the cognitive approach. J. Piaget linked the development of moral consciousness with cognitive development, identifying the processes of adaptation (assimilation and accommodation) and organization. He distinguished two stages of moral development: Heteronomous morality; Autonomous morality. L. Kohlberg further developed these ideas and proposed three levels of moral development: Pre-conventional level; Conventional level; Post-conventional level. Contemporary research demonstrates that Social and Emotional Learning (SEL) contributes not only to students' academic achievement but also to the development of their social skills, while reducing bullying and emotional problems. In foreign psychology, three major approaches are distinguished: Psychoanalytic; Behaviorist; Cognitive. Thus, intellectual development is an important mechanism in the moral formation of personality.

Rəyçi: p.e.d., dos. Sevdə İmanova

Səkinə Seyidova
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0115>

ALİ TƏHSİLDƏ DAVAMLİ İNKİŞAF PRİNSİPLƏRİNİN TƏDRİS PROSESİNƏ İNTEQRASIYASI

Açar sözlər: Ali təhsil, davamlı inkişaf, davamlı inkişaf naminə təhsil (ESD), Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM), tədris prosesi, kurikulum, rəqəmsal texnologiyalar, innovativ təlim metodları

Keywords: higher education, sustainable development, Education for Sustainable Development (ESD), Sustainable Development Goals (SDGs), curriculum, teaching process, digital technologies

Ключевые слова: высшее образование, устойчивое развитие, образование в интересах устойчивого развития (ESD), Цели устойчивого развития (ЦУР), учебный процесс, образовательная программа, цифровые технологии

Giriş. XXI əsrdə qloballaşma, rəqəmsallaşma, iqlim dəyişikliyi, ekoloji problemlərin artması və sosial-iqtisadi transformasiyalar ali təhsil sisteminin qarşısında yeni vəzifələr müəyyən etmişdir. Bu şəraitdə davamlı inkişaf prinsiplərinin təhsil sistemində integrasiyası beynəlxalq təhsil siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qəbul etdiyi 2030 Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyi və onun tərkib hissəsi olan Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ali təhsil müəssisələrinin yalnız peşəkar mütəxəssislər hazırlamasını deyil, həm də sosial məsuliyyətli, ekoloji şüurlu, tənqidi düşünmə bacarığına malik və global problemlərin həllinə töhfə verə biləcək vətəndaşlar yetişdirməsini nəzərdə tutur. Bu baxımdan ali təhsil müəssisələri cəmiyyətin davamlı inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayan strateji institutlar hesab olunur.

Müasir ali təhsil sistemində davamlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqi yalnız yeni fənlərin tədris planlarına əlavə olunması ilə məhdudlaşmır. Bu proses təhsil proqramlarının məzmununun yenilənməsini, innovativ pedaqoji yanaşmaların tətbiqini, rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli istifadəni, universitetlərin idarəetmə modelinin təkmilləşdirilməsini və cəmiyyətlə əməkdaşlığın genişləndirilməsini əhatə edir. UNESCO tərəfindən irəli sürülən Davamlı İnkişaf naminə Təhsil (Education for Sustainable Development – ESD) konsepsiyası ali təhsildə sistemli düşünmə, əməkdaşlıq, etik məsuliyyət, problemlərin həlli və global vətəndaşlıq kimi kompetensiyaların formalaşdırılmasını əsas məqsəd kimi müəyyən edir.

Son illərdə dünyanın bir çox aparıcı universitetlərində davamlı inkişaf prinsiplərinin kurikulumlara integrasiyası, yaşıl kampusların yaradılması, layihəəsaslı öyrənmənin tətbiqi və rəqəmsal təhsil mühitinin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Azərbaycan ali təhsil sistemində də beynəlxalq təhsil məkanına integrasiya, rəqəmsal transformasiya və keyfiyyət təminatı istiqamətində həyata keçirilən islahatlar davamlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqini aktuallaşdırmışdır.

Bununla yanaşı, kurikulumların yenilənməsi, müəllimlərin peşəkar inkişafı və universitet – cəmiyyət əməkdaşlığının gücləndirilməsi bu sahədə qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri olaraq qalır.

Məqalənin məqsədi ali təhsildə davamlı inkişaf prinsiplərinin tədris prosesinə integrasiyasının əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək, bu istiqamətdə mövcud yanaşmaları ümumiləşdirmək və onların Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində tətbiqi imkanlarını təhlil etməkdir.

Ali təhsil müəssisələri davamlı inkişafın həyata keçirilməsində əsas bilik və innovasiya mərkəzləri kimi çıxış edir. Bu səbəbdən universitetlərdə tədris prosesinin məzmunu əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılmaqla yanaşı, tələbələrdə ekoloji məsuliyyət, sosial ədalət, etik davranış və qlobal vətəndaşlıq dəyərlərinin formalaşdırılmasına da xidmət etməlidir. Bu məqsədlə tədris proqramlarında davamlı inkişaf ideyalarının sistemli şəkildə əks etdirilməsi, öyrənmə nəticələrinin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə əlaqələndirilməsi və multidissiplinar yanaşmanın tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Davamlı inkişaf prinsiplərinin tədris prosesinə integrasiyası innovativ tədris metodlarının tətbiqini zəruri edən əsas amillərdən biridir. Ənənəvi müəllimmərkəzli təlim modelindən tələbəyönlü təlimə keçid müasir ali təhsil sisteminin əsas tələblərindən biri hesab olunur. Bu baxımdan layihəəsaslı öyrənmə, problem-yönlü təlim, tədqiqatəsaslı öyrənmə, əməkdaşlığa əsaslanan fəaliyyət, situasiya təhlili (case study), debatlar və xidmətəsaslı öyrənmə kimi müasir pedaqoji yanaşmalar davamlı inkişaf məqsədlərinin reallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu metodlar tələbələrin yalnız nəzəri biliklər əldə etməsinə deyil, eyni zamanda həmin bilikləri real həyat problemlərinin həllində tətbiq etməsinə, analitik və tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişaf etdirməsinə, komanda şəraitində işləməsinə və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməsinə imkan yaradır.

Layihəəsaslı öyrənmə tələbələrin müxtəlif sosial, iqtisadi və ekoloji problemlərin həllinə yönəlmiş layihələr hazırlamasını nəzərdə tutur. Belə layihələr zamanı tələbələr informasiya toplamaq, onu təhlil etmək, alternativ həll yollarını qiymətləndirmək və əldə olunan nəticələri təqdim etmək bacarıqlarına yiyələnirlər. Problemyönlü təlim isə tələbələri real həyatda rast gəlinən problemlərlə qarşılaşdıraraq onların yaradıcı və sistemli düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Xidmətəsaslı öyrənmə modeli tələbələrin ictimai və sosial layihələrdə iştirakını təşviq etməklə onların vətəndaş məsuliyyətinin formalaşmasına, sosial həmrəyliyin güclənməsinə və cəmiyyət qarşısında məsuliyyət hissinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu yanaşmalar tələbələrin yalnız peşəkar biliklərini deyil, həm də ünsiyyət, liderlik, əməkdaşlıq, etik davranış və sosial məsuliyyət kimi universal kompetensiyalarını inkişaf etdirir ki, bu da davamlı inkişafın əsas prinsiplərinə uyğundur.

Müasir ali təhsil sistemində rəqəmsal transformasiya davamlı inkişaf prinsiplərinin tədris prosesinə integrasiyasını sürətləndirən ən mühüm amillərdən biri hesab edilir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, süni intellekt əsaslı platformaların tətbiqi, böyük verilənlərin (Big Data) analizi, virtual və artırılmış realıq texnologiyaları, açıq təhsil resursları (Open Educational Resources – OER) və öyrənmənin idarəetmə sistemləri (Learning Management Systems – LMS) tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və təhsil prosesinin daha çevik təşkilinə geniş imkanlar yaradır. Rəqəmsal texnologiyalar tələbələrin fərdi

öyrənmə ehtiyaclarının müəyyən edilməsinə, tədrisin fərdiləşdirilməsinə və ömür-boyu təhsil konsepsiyasının reallaşdırılmasına şərait yaradır. Süni intellekt alətləri tələbələrin öyrənmə nəticələrinin monitorinqini aparmağa, onların fərdi inkişaf trayektoriyasını müəyyənləşdirməyə və uyğun tədris materialları təklif etməyə imkan verir.

Rəqəmsallaşmanın digər mühüm üstünlüyü təhsil resurslarına əlçatanlığın genişlənməsidir. Elektron kitabxanalar, açıq elmi bazalar, onlayn kurslar və virtual laboratoriyalar tələbələrin coğrafi məhdudiyyətlər olmadan keyfiyyətli təhsil resurslarından istifadə etməsinə imkan yaradır. Bundan əlavə, elektron sənəd dövriyyəsinin tətbiqi, rəqəmsal qiymətləndirmə sistemləri və onlayn idarəetmə platformaları kağız istehlakını azaltmaqla resurslardan daha səmərəli istifadəni təmin edir və ekoloji dayanıqlılığın gücləndirilməsinə xidmət edir. Beləliklə, rəqəmsal transformasiya yalnız tədrisin keyfiyyətini artırır, eyni zamanda universitetlərin ekoloji məsuliyyət siyasətinin həyata keçirilməsinə də mühüm töhfə verir.

Davamlı inkişaf prinsiplərinin ali təhsildə uğurlu tətbiqi müəllimlərin peşəkar hazırlıq səviyyəsi və onların müasir pedaqoji yanaşmalara yiyələnməsi ilə sıx bağlıdır. Müəllimlər davamlı inkişaf konsepsiyasını, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini, innovativ tədris metodlarını və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi imkanlarını dərindən mənimsəməli, bu bilik və bacarıqları tədris prosesində sistemli şəkildə tətbiq etməlidirlər. Bu məqsədlə ali təhsil müəssisələrində müəllimlərin peşəkar inkişafına yönəlmiş ixtisasartırma proqramlarının təşkili, beynəlxalq təlim və seminarların keçirilməsi, akademik mobillik proqramlarında iştirakın genişləndirilməsi və xarici universitetlərlə təcrübə mübadiləsinin gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda universitetlərdə davamlı inkişaf üzrə institusional strategiyaların hazırlanması, müəllimlərin bu istiqamətdə elmi-tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilməsi və multidissiplinar əməkdaşlığın təşviqi tədris prosesinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir.

Ali təhsil müəssisələrinin dövlət qurumları, özəl sektor, qeyri-hökumət təşkilatları və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı da davamlı inkişaf prinsiplərinin effektiv həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində tələbələr istehsalat təcrübələrinə, sosial layihələrə, innovasiya proqramlarına və könüllülük fəaliyyətlərinə cəlb olunur, onların nəzəri biliklərini praktik fəaliyyətlə əlaqələndirmək imkanı genişlənir. Universitet-sənaye əməkdaşlığı tətbiqi tədqiqatların inkişafına, innovativ həllərin hazırlanmasına və əmək bazarının tələblərinə uyğun peşəkar kadrların hazırlanmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, universitetlərin yerli icmalarla əməkdaşlığı tələbələrin sosial problemlərin həllində fəal iştirakını təmin edir və onların vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşmasına töhfə verir.

Azərbaycan ali təhsil sistemində son illərdə kurikulum islahatları, keyfiyyət təminatı mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal təhsil mühitinin genişləndirilməsi, beynəlxalq ikili diplom proqramlarının yaradılması və universitetlərin beynəlxalq reytinglərdə mövqeyinin gücləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Eyni zamanda ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, elektron təhsil platformalarının inkişafı və müasir tədris texnologiyalarının genişləndirilməsi davamlı inkişaf prinsiplərinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin formalaşdırmışdır. Bununla belə, davamlı inkişaf prinsiplərinin bütün ixtisas proqramlarına sistemli şəkildə integrasiyası, müəllimlərin bu sahədə

peşəkar hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, kurikulumların beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi və universitetlərdə vahid institusional yanaşmanın formalaşdırılması hələ də aktual problemlər sırasındadır.

Bu baxımdan beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, UNESCO və BMT-nin tövsiyələrinin milli təhsil sisteminin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması, universitetlərdə davamlı inkişaf strategiyalarının hazırlanması, yaşıl kampus konsepsiyasının tətbiqi, rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi və universitet–cəmiyyət əməkdaşlığının genişləndirilməsi Azərbaycan ali təhsil sisteminin inkişafı üçün mühüm perspektivlər yaradır. Bu istiqamətdə kompleks və sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, rəqabətqabiliyyətli insan kapitalının formalaşdırılmasına və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının davamlılığının təmin edilməsinə əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir.

Nəticə. Davamlı inkişaf prinsiplərinin ali təhsildə tədris prosesinə integrasiyası müasir universitetlərin strateji inkişaf istiqamətlərindən biridir. Bu proses yalnız tədris proqramlarının yenilənməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda innovativ pedaqoji yanaşmaların tətbiqini, rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli istifadəni, müəllimlərin peşəkar inkişafını və universitet–cəmiyyət əməkdaşlığının gücləndirilməsini də əhatə edir. Davamlı inkişaf kompetensiyalarının formalaşdırılması tələblərin peşəkar hazırlığını artırmaqla yanaşı, onların sosial məsuliyyətli, ekoloji şüurlu və global problemlərin həllində fəal iştirak edən vətəndaş kimi yetişməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan ali təhsil sistemində bu istiqamətdə mühüm irəliləyişlər əldə edilsə də, davamlı inkişaf prinsiplərinin bütün ixtisas proqramlarına sistemli şəkildə integrasiyası, kurikulumların müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal təhsil imkanlarının genişləndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın daha da gücləndirilməsi zəruri olaraq qalır. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək məqsədyönlü tədbirlər ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, rəqabətqabiliyyətli insan kapitalının formalaşmasına və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Barth, M., Godemann, J., Rieckmann, M., & Stoltenberg, U. (2007). Developing key competencies for sustainable development in higher education. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 8(4), 416-430. <https://doi.org/10.1108/14676370710823582>
2. Brundtland, G. H. (Ed.). (1987). *Our Common Future*. Oxford University Press.
3. Leal Filho, W., Shiel, C., Paço, A., Mifsud, M., Ávila, L. V., Brandli, L., Molthan-Hill, P., & Pace, P. (2019). Sustainable Development Goals and sustainability teaching at universities: Falling behind or getting ahead of the pack? *Journal of Cleaner Production*, 232, 285–294. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.05.309>
4. Lozano, R., Merrill, M. Y., Sammalisto, K., Ceulemans, K., & Lozano, F. J. (2017). Connecting competences and pedagogical approaches for sustainable development in higher education. *Sustainability*, 9(10), 1889. <https://doi.org/10.3390/su9101889>
5. Rieckmann, M. (2018). *Learning to Transform the World: Key Competencies in Education for Sustainable Development*. UNESCO Publishing.
6. UNESCO. (2020). *Education for Sustainable Development: A Roadmap*. UNESCO Publishing.

7. UNESCO. (2021). *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*. UNESCO Publishing.
8. United Nations. (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. United Nations.
9. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi. (2022). *Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin inkişafına dair dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri*. Bakı.
10. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2022). *Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası*. Bakı.

Sakina Seyidova

Summary

INTEGRATING SUSTAINABLE DEVELOPMENT PRINCIPLES INTO THE TEACHING PROCESS IN HIGHER EDUCATION

The article examines the integration of sustainable development principles into the teaching process in higher education institutions. It highlights the role of universities in achieving the Sustainable Development Goals (SDGs) through curriculum modernization, innovative teaching methods, digital technologies, and the development of students' key competencies. International approaches and current trends in Education for Sustainable Development (ESD) are analyzed, and the opportunities and challenges of implementing these principles in the higher education system of Azerbaijan are discussed. The study concludes that a systematic integration of sustainable development principles into teaching and learning contributes to improving the quality of higher education and preparing socially responsible, environmentally conscious, and globally competent graduates.

Сакина Сеидова

Резюме

ИНТЕГРАЦИЯ ПРИНЦИПОВ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются вопросы интеграции принципов устойчивого развития в образовательный процесс высших учебных заведений. Особое внимание уделяется роли университетов в достижении Целей устойчивого развития посредством модернизации образовательных программ, внедрения инновационных методов обучения, использования цифровых технологий и формирования ключевых компетенций студентов. Проанализированы международные подходы и современные тенденции в области образования в интересах устойчивого развития (ESD), а также рассмотрены возможности и проблемы внедрения данных принципов в систему высшего образования Азербайджана. Сделан вывод о том, что системная интеграция принципов устойчивого развития в образовательный процесс способствует повышению качества высшего образования и подготовке социально ответственных, экологически сознательных и конкурентоспособных специалистов.

Rəyçi: b/m G.Abdullayeva

Rəhiməxanım Məmmədzadə
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0120>

MÜƏLLİMİN PEŞƏKAR İNKİŞAFINDA DAVAMLI TƏHSİLİN ROLU

Açar sözlər: davamlı təhsil, peşəkar inkişaf, müəllim səriştələri, ömürboyu öyrənmə, peşəkar inkişaf, təhsildə innovasiya, inklüziv təhsil

Keywords: continuing education, professional development, teacher competencies, lifelong learning, educational innovation, inclusive education

Ключевые слова: непрерывное образование, профессиональное развитие, профессиональные компетенции педагога, обучение на протяжении всей жизни, инновации в образовании, инклюзивное образование

Giriş. Müasir dövrdə təhsil sistemində baş verən sürətli dəyişikliklər müəllimlərin peşəkar inkişafına yeni tələblər irəli sürür. Qloballaşma, rəqəmsallaşma, süni intellekt texnologiyalarının təhsilə inteqrasiyası, inklüziv təhsil modelinin genişlənməsi və ömürboyu öyrənmə konsepsiyasının aktuallaşması müəllimlərin peşəkar fəaliyyətini davamlı şəkildə yeniləməsinə zəruri edir. Bu baxımdan davamlı təhsil müəllimin yalnız biliklərini artıran vasitə deyil, həm də onun peşəkar səriştələrinin inkişafını, pedaqoji fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsini və təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən strateji mexanizm kimi çıxış edir.

Aparılan təhlil göstərir ki, müəllimin peşəkar inkişafı yalnız formal ixtisasartırma kursları ilə məhdudlaşmır. Effektiv inkişaf reflektiv fəaliyyət, fəaliyyət tədqiqatı, peşəkar öyrənmə icmaları, mentorluq, kouçinq, rəqəmsal öyrənmə platformaları və beynəlxalq əməkdaşlıq kimi müxtəlif mexanizmlərin kompleks tətbiqi nəticəsində təmin olunur. Müəllimin davamlı inkişafı şagird nailiyyətlərinin yüksəlməsinə, təlim keyfiyyətinin artmasına və təhsil sisteminin dayanıqlı inkişafına mühüm töhfə verir. [1]

XXI əsr cəmiyyətində təhsil sosial və iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri hesab olunur. Bilik iqtisadiyyatının formalaşması, rəqəmsal transformasiya, qloballaşma və əmək bazarında baş verən dəyişikliklər təhsil sisteminin qarşısında yeni çağırışlar yaratmışdır. Bu çağırışlara cavab verə bilən əsas fiqur müəllimdir. Müəllimin peşəkar hazırlığı və davamlı inkişafı təhsilin keyfiyyətini müəyyən edən başlıca amillərdən biridir.

Ənənəvi yanaşmada müəllimin ali təhsil alması onun peşə fəaliyyətinə başlamaq üçün kifayət hesab edilirdi. Müasir yanaşmalarda isə müəllimin peşəkar öyrənməsi bütün əmək fəaliyyəti dövründə fasiləsiz davam edən dinamik proses kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşma ö“mürboyu öyrənmə” konsepsiyasına əsaslanır və müəllimin dəyişən təhsil mühitinə uyğunlaşmasını təmin edir. [3]

UNESCO və OECD tərəfindən qəbul edilmiş sənədlərdə müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafı keyfiyyətli təhsilin əsas şərtlərindən biri kimi göstərilir. Müasir məktəbdə müəllim yalnız bilik ötürən şəxs deyil, həm də fasilitator, tədqiq-

qatçı, mentor, innovator və öyrənən peşəkardır. Bu yeni peşə modeli müəllimin davamlı təhsil prosesində fəal iştirakını zəruri edir.

Davamlı peşəkar inkişaf müəllimə müasir pedaqoji texnologiyaları tətbiq etməyə, rəqəmsal bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, inklüziv təhsil mühitində səmərəli fəaliyyət göstərməyə, müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarına malik şagirdlərlə işləməyə və tədris prosesini elmi əsaslarla təkmilləşdirməyə imkan verir. Bu səbəbdən müəllimin peşəkar inkişafında davamlı təhsilin rolunun araşdırılması müasir pedaqoji elmin prioritet istiqamətlərindən biri hesab edilir. Bəziləri düşünür ki İKT müəllimi əvəz edir. Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) və süni intellekt alətlərinin sürətli inkişafı müəllim peşəsinin gələcəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bəzi yanaşmalarda bu texnologiyaların gələcəkdə müəllimi əvəz edəcəyi iddia edilsə də, müasir elmi yanaşmalar bunun əksini göstərir. İKT və süni intellekt müəllimin rəqibi deyil, onun peşəkar fəaliyyətini dəstəkləyən, tədris prosesini zənginləşdirən və səmərəliliyini artıran mühüm köməkçi vasitələrdir. Bu texnologiyalar müəllim üçün geniş məlumat bazasına çıxış imkanı yaradan “rəqəmsal ensiklopediya” rolunu oynayır, fərdiləşdirilmiş təlim, operativ qiymətləndirmə, dərslər planlaşdırılması və təlim materiallarının hazırlanması kimi prosesləri asanlaşdırır. Bununla belə, şagirdin şəxsiyyətinin formalaşdırılması, tərbiyəsi, emosional dəstəyi, etik dəyərlərin aşılınması və sosial bacarıqlarının inkişafı kimi funksiyalar yalnız müəllim tərəfindən effektiv şəkildə həyata keçirilə bilər. Bu səbəbdən müasir təhsil sistemində İKT və süni intellekt müəllimi əvəz edən deyil, onun peşəkar fəaliyyətinin etibarlı tərəfdaşı və strateji dəstəkçisi kimi qiymətləndirilməlidir.

Davamlı təhsil anlayışının elmi mahiyyəti

Davamlı təhsil (Continuing Professional Development – CPD) müasir təhsil sisteminin əsas strateji istiqamətlərindən biri hesab edilir. Bu anlayış müəllimin peşə fəaliyyəti dövründə bilik, bacarıq və səriştələrini sistemli şəkildə yeniləməsi və inkişaf etdirməsini nəzərdə tutur. Müasir yanaşmalara görə, müəllimin peşəkar inkişafı ali təhsili başa vurmaqla tamamlanmır, əksinə, bütün peşə həyatı boyu davam edən dinamik və fasiləsiz prosesdir. [4]

UNESCO davamlı təhsili insan kapitalının inkişafına xidmət edən ömürboyu öyrənmə modelinin əsas komponenti kimi qiymətləndirir. Təşkilatın yanaşmasına görə, müəllimin peşəkar inkişafı yalnız fərdi bacarıqların artırılması deyil, həm də təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, sosial bərabərliyin təmin olunması və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olunmasının mühüm şərtidir.

OECD isə davamlı peşəkar inkişafı müəllimin dəyişən təhsil mühitinə uyğunlaşmasını təmin edən strateji mexanizm kimi xarakterizə edir. TALIS tədqiqatlarının nəticələri göstərir ki, davamlı peşəkar inkişaf proqramlarında müntəzəm iştirak edən müəllimlər innovativ təlim metodlarından daha səmərəli istifadə edir, şagird nailiyyətlərini yüksəldir və peşə məmnuniyyətini artırır.

Ömürboyu öyrənmə konsepsiyası

Müəllimin davamlı inkişafı “Lifelong Learning” – ömürboyu öyrənmə konsepsiyasına əsaslanır. Bu konsepsiyaya görə, insanın öyrənməsi müəyyən yaş dövrü ilə məhdudlaşmır və həyatın bütün mərhələlərini əhatə edir.

Avropa Komissiyası ömürboyu öyrənməni biliklərin, bacarıqların və kompetensiyaların şəxsi inkişaf, məşğulluq, sosial integrasiya və vətəndaş fəallığı məqsədilə həyat boyu təkmilləşdirilməsi prosesi kimi müəyyən edir.

Müəllim peşəsində bu yanaşma xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki pedaqoji fəaliyyət daim dəyişən sosial, psixoloji və texnoloji amillərin təsiri altındadır. Yeni kurikulumlar, rəqəmsal platformalar, inklüziv təhsil modelləri və süni intellekt əsaslı tədris vasitələri müəllimdən fasiləsiz öyrənməyi tələb edir.

Müəllimin peşəkar inkişafı haqqında müasir nəzəriyyələr

Linda Darling-Hammond yanaşması

Darling-Hammond müəllimin peşəkar inkişafını məktəbdə təhsilin keyfiyyətini müəyyən edən əsas amil hesab edir. Onun fikrincə, səmərəli peşəkar inkişaf:

- uzunmüddətli olmalı;
- praktik fəaliyyətlə əlaqələndirilməli;
- əməkdaşlıq mühitində təşkil edilməli;
- refleksiya və fəaliyyət tədqiqatına əsaslanmalıdır.

Bu model müəllimlərin yalnız yeni bilik əldə etməsini deyil, həmin bilikləri real dərslər prosesində tətbiq etməsini də nəzərdə tutur. [6]

Michael Fullanın dəyişiklik nəzəriyyəsi

Michael Fullan təhsil sistemində dəyişikliklərin uğurunu müəllimlərin davamlı inkişafı ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə, islahatların uğurlu olması müəllimlərin dəyişiklikləri qəbul etməsindən, peşəkar əməkdaşlıq mühitinin formalaşdırılmasından və məktəb rəhbərliyinin dəstəyindən asılıdır.

Fullan qeyd edir ki, müəllimin inkişafı birdəfəlik kurslarla deyil, kollektiv öyrənmə və məktəbdaxili əməkdaşlıq vasitəsilə daha effektiv həyata keçirilir. [7]

Andy Hargreaves nəzəriyyəsi

Hargreaves müəllimin peşəkar inkişafını “kollektiv peşəkarlıq” anlayışı ilə izah edir. Onun fikrincə, müəllimlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı, təcrübə mübadiləsi və peşəkar öyrənmə icmaları davamlı inkişafın əsas şərtlərindəndir.

Bu yanaşmaya görə müəllim fərdi şəkildə deyil, komanda daxilində inkişaf etdikdə daha yüksək nəticələr əldə edir. [8]

Helen Timperley modeli

Timperley müəllim inkişafını şagird nailiyyətləri ilə birbaşa əlaqələndirir. Onun hazırladığı peşəkar öyrənmə modeli aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- şagird ehtiyaclarının müəyyən edilməsi;
- müəllimin peşəkar ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi;
- yeni biliklərin əldə olunması;
- dərslər prosesində tətbiq;
- nəticələrin qiymətləndirilməsi;
- refleksiya və təkmilləşdirmə.

Bu model hazırda dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində tətbiq olunur.

Finlandiya təcrübəsi

Finlandiya uzun illərdir dünyanın ən uğurlu təhsil sistemlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu uğurun əsas səbəblərindən biri müəllim peşəsinə verilən yüksək dəyər və davamlı peşəkar inkişafın sistemli şəkildə təşkil edilməsidir. Finlandiyada müəllim olmaq üçün magistr təhsili məcburidir və müəllim hazırlığı elmi-tədqiqat yönümlü modelə əsaslanır.

Müəllimlər peşə fəaliyyətləri dövründə mütəmadi olaraq elmi seminarlarda, universitet proqramlarında və məktəbdaxili inkişaf layihələrində iştirak edirlər. Məktəblərdə müəllimlər arasında əməkdaşlıq və reflektiv təcrübə geniş tətbiq edilir. Dərslərin birgə planlaşdırılması, qarşılıqlı müşahidə və fəaliyyət tədqiqatları müəllimlərin peşəkar inkişafının əsas vasitələri hesab olunur.

Finlandiya modelinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllimlərə yüksək etimad göstərilir və onların peşəkar inkişafı inzibati nəzarətdən daha çox özünüinkişaf və məsuliyyət prinsiplərinə əsaslanır.

Sinqapur modeli

Sinqapur müəllim hazırlığı sahəsində dünyanın ən sistemli modellərindən birini tətbiq edir. Burada müəllimlərin peşəkar inkişafı “Teacher Growth Model” çərçivəsində həyata keçirilir.

Hər bir müəllim üçün fərdi inkişaf planı hazırlanır və illik peşəkar inkişaf saatlarının yerinə yetirilməsi təmin olunur. Müəllimlər hər il müxtəlif təlimlərdə, tədqiqat layihələrində və liderlik proqramlarında iştirak edirlər.

Sinqapur modelində müəllimin peşəkar inkişafı yalnız dərs demə bacarığının artırılması ilə məhdudlaşmır. Buraya emosional intellekt, etik davranış, innovativ düşüncə, liderlik, rəqəmsal kompetensiyalar və tədqiqat bacarıqları da daxildir.

Bu model müəllimlərin motivasiyasını artırmaqla yanaşı, onların karyera yüksəlişini də stimullaşdırır.

Estoniya təcrübəsi

Estoniya rəqəmsal təhsil sahəsində Avropanın qabaqcıl ölkələrindən hesab olunur. Burada müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafı rəqəmsal transformasiya ilə sıx əlaqələndirilir.

Müəllimlər müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, elektron öyrənmə platformalarından, süni intellekt alətlərindən və rəqəmsal qiymətləndirmə sistemlərindən istifadə üzrə mütəmadi təlimlərə cəlb olunurlar.

COVID-19 pandemiyası dövründə Estoniyanın müəllimləri rəqəmsal hazırlıq səviyyəsinə görə Avropada ən yüksək göstəricilərdən birini nümayiş etdirmişlər. Bu nəticə uzun illər ərzində həyata keçirilən davamlı peşəkar inkişaf siyasətinin səmərəliliyini göstərir.

Kanada modeli

Kanadada müəllimlərin peşəkar inkişafı əsasən Professional Learning Communities (PLC) modeli əsasında təşkil olunur.

Bu model müəllimlərin kollektiv şəkildə öyrənməsini, təcrübə mübadiləsini və problemlərin birlikdə həllini nəzərdə tutur. Məktəblərdə müəllimlər mütəmadi olaraq bir araya gələrək dərs planlarını müzakirə edir, şagird nailiyyətlərini təhlil edir və yeni pedaqoji strategiyalar hazırlayırlar.

Araşdırmalar göstərir ki, PLC modelinin tətbiqi müəllimlərin peşəkar əməkdaşlığını gücləndirir, təlim keyfiyyətini artırır və şagird nailiyyətlərinə müsbət təsir göstərir.

Nəticə Müqayisəli təhlil göstərir ki, müxtəlif ölkələr fərqli mexanizmlərdən istifadə etsələr də, onların hamısını birləşdirən əsas prinsip müəllimin fasiləsiz peşəkar inkişafının təmin edilməsidir. Bu yanaşma müəllimin dəyişən təhsil mühitinə uyğunlaşmasına, innovativ metodlardan istifadə etməsinə və təlim keyfiyyətinin yüksəlməsinə imkan yaradır. Beynəlxalq təcrübənin təhlili göstərir ki,

Azərbaycanda müəllimlərin davamlı peşəkar inkişaf sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlər məqsədəuyğun hesab edilə bilər:

- müəllimlərin fərdi peşəkar inkişaf planlarının hazırlanması;
- məktəblərdə peşəkar öyrənmə icmalarının yaradılması;
- fəaliyyət tədqiqatlarının təşviqi;
- mentorluq və kouçinq sisteminin genişləndirilməsi;
- universitet–məktəb əməkdaşlığının gücləndirilməsi;
- rəqəmsal kompetensiyaların inkişafına yönəlmiş müntəzəm təlimlərin keçirilməsi;
- müəllimlərin beynəlxalq layihə və mübadilə proqramlarında iştirak imkanlarının artırılması.

Belə tədbirlərin həyata keçirilməsi müəllimlərin peşəkar inkişafının davamlılığını təmin etməklə yanaşı, ölkədə təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə də mühüm töhfə verə bilər.

Məqalənin elmi aktuallığı Müasir təhsil sistemində biliklərin yenilənmə sürəti əvvəlki dövrlərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Yeni kurikulumların tətbiqi, rəqəmsal texnologiyaların geniş yayılması, süni intellekt əsaslı tədris platformalarının istifadəsi və inklüziv təhsil modelinin inkişafı müəllimlərin peşəkar hazırlığına dair tələbləri köklü şəkildə dəyişmişdir. Son illər beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarının (PISA, TALIS və s.) nəticələri göstərir ki, müəllimlərin peşəkar inkişafına sistemli şəkildə investisiya qoyan ölkələrdə şagird nailiyyətləri daha yüksək olur. Bu baxımdan davamlı təhsil yalnız fərdi inkişaf vasitəsi deyil, həm də milli təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasında da təhsil islahatları müəllimlərin peşəkar inkişafının gücləndirilməsini prioritet istiqamət kimi müəyyən etmişdir. Buna görə də beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və milli təhsil sisteminə uyğunlaşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir. [2]

Mövzunun elmi yeniliyi Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- müəllimin davamlı peşəkar inkişafı beynəlxalq təcrübə əsasında kompleks şəkildə təhlil edilmişdir;
- müxtəlif ölkələrin peşəkar inkişaf modelləri müqayisə olunmuşdur;
- rəqəmsal transformasiya və süni intellektin müəllimin peşəkar inkişafına təsiri elmi baxımdan əsaslandırılmışdır;
- Azərbaycan təhsil sistemi üçün praktik tətbiq istiqamətləri irəli sürülmüşdür.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası. (2009). Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı.
3. Kazımov, N. M. (2011). Pedagogika. Bakı: Elm və Təhsil.
4. Ağayev, Ə. Ə. (2010). Pedagogika. Bakı: Adiloğlu.
5. Abbasov, A. N. (2013). Pedagogika: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı: Mütərcim.
6. Darling-Hammond, L., Hyler, M. E., & Gardner, M. (2017). Effective Teacher Professional Development. Palo Alto, CA: Learning Policy Institute.
7. Fullan, M. (2020). Leading in a Culture of Change. San Francisco: Jossey-Bass.

8. Hargreaves, A., & O'Connor, M. T. (2018). Collaborative Professionalism: When Teaching Together Means Learning for All. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
9. OECD. (2019). TALIS 2018 Results (Volume I): Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. Paris: Unesco.

Rahimakhanim Mammadzada

Summary

THE ROLE OF CONTINUING EDUCATION IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS

In the modern era, rapid changes in the education system have created new requirements for teachers' professional development. Globalization, digitalization, the integration of artificial intelligence technologies into education, the expansion of inclusive education, and the growing importance of lifelong learning require teachers to continuously update their professional knowledge and competencies. In this context, continuing education serves not only as a means of improving teachers' knowledge but also as a strategic mechanism for developing professional competencies, enhancing pedagogical practice, and improving the quality of education.

Рахимаханым Мамедзаде

Резюме

РОЛЬ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ РАЗВИТИИ ПЕДАГОГА

В современных условиях стремительные изменения в системе образования предъявляют новые требования к профессиональному развитию педагогов. Глобализация, цифровизация, внедрение технологий искусственного интеллекта в образовательный процесс, расширение инклюзивного образования и актуализация концепции обучения на протяжении всей жизни обуславливают необходимость постоянного обновления профессиональных знаний и компетенций учителей. В этом контексте непрерывное образование выступает не только средством повышения квалификации, но и стратегическим механизмом развития профессиональных компетенций, совершенствования педагогической деятельности и повышения качества образования.

Rəyçi: b/m G.Abdullayeva

Jalə Mustafayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0136>

ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİ HƏLLEDİCİ AMİL KİMİ

Açar sözlər: vətənpərvərlik tərbiyəsi; şagird şəxsiyyəti; vətəndaş məsuliyyəti; milli kimlik; mənəvi və əxlaqi tərbiyə;

Keywords : patriotic education; student personality; civic responsibility; national identity; moral and spiritual education;

Ключевые слова: патриотическое воспитание; личность школьника; гражданская ответственность; национальная идентичность; духовно-нравственное воспитание;

Giriş. Gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi həmişə cəmiyyətin ən vacib vəzifələrindən biri olub, çünki o, insanın bütün həyatının sonradan qurulması üçün möhkəm təməl qoyur. Bu konsepsiya çox vaxt həddindən artıq pafosla əhatə olunur, tarixlərin və ya dövlət himninin məcburi əzbərlənməsi kimi formal qaydalar toplusu kimi qəbul edilir. Lakin əsl vətənpərvərliyin daha dərin kökləri var. Bu, sadəcə öz ölkəsinə sədaqətin zahiri təzahürü deyil, uşağın necə insan kimi böyüyəcəyinə, özlərinə, başqalarına və dünya qarşısındakı məsuliyyətlərinə necə baxacağına fundamental təsir göstərən güclü psixoloji və mənəvi özəkdir.

Uşaqılıq və yeniyetməlik dövründə, şəxsi kimliyin hələ inkişaf etdiyi dövrdə, hər bir insan öz kimliyi ilə bağlı suallara cavab axtarır. Uşağın kim olduğunu, hardan gəldiyini, hansı daha böyük bir cəmiyyətin bir hissəsi olduğunu və böhran anlarında nəyə etibar edə biləcəyini anlaması çox vacibdir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi bu suallara aydın, başa düşülən və ruhlandırıcı cavablar verir. Xalqın böyük tarixinə, mədəniyyətinə və ənənələrinə mənsub olmaq hissi şagirdlərə özünəməxsus təhlükəsizlik və daxili güc hissi aşılayır. Onlar artıq özlərini geniş dünyada tənha saymırlar, çünki torpaqlarını yaradan, tikən, müdafiə edən və inanılmaz uğurlar qazanan saysız-hesabsız əcdadlarının təcrübəsinə malikdirlər. Vətənlə olan bu zehni əlaqə onlara həyatın çətinliklərinin öhdəsindən gəlməyə kömək edən və itirilmiş yeniyetməlik hislərindən qoruyan dərin özünəinam aşılayır.

Vətəndaş məsuliyyəti təbii olaraq bu dərin mənsubiyyət hissindən yaranır. Uşaq öz şəhərini, bölgəsini və bütün ölkəsini dərslikdəki mücərrəd anlayışlar kimi deyil, öz böyük evi kimi qəbul etməyə başlayanda reallığa münasibəti dəyişir. O bu evin nizamının, digər şeylərlə yanaşı, onlardan asılı olduğunu anlamağa başlayır. Vətənpərvər təhsilli şagird yaşadığı məkana və ətrafındakı insanlara hörmət etdiyi üçün məktəb əmlakına zərər verməz, parkda ağacları sındırmaz və ya küçədə zibil atmaz. Zamanla bu uşaqcasına, qayğıkeş münasibət yetkin vətəndaş mövqeyinə çevrilir. Belə uşaqlar cəmiyyətə həqiqətən töhfə vermək, dürüst işləmək və

elm, mədəniyyət və ya sənayeni inkişaf etdirmək istəyən insanlar kimi böyüyürlər, çünki onlar vətənlərinin gələcəyinə həqiqətən qayğı göstərirlər.

Mövzunu genişləndirmək və dərinləşdirmək üçün hələ qeyd olunmamış aspektləri, yəni vətənpərvərliyin fəaliyyət göstərdiyi spesifik psixoloji mexanizmləri, yeniyetmələrin sosiallaşmasındakı rolu, əmək fəaliyyəti ilə əlaqəsi və istiqamətlərinin təsnifatını nəzərə almaq vacibdir.

Vətənpərvərliyi inkişaf pedaqogikası baxımından təhlil etsək, onun şagirdlərə təsiri tənqidi düşüncənin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Şagirdlər dünyanı emosional olaraq qavrayırlar, lakin yetkinləşdikcə vətənpərvərlik tərbiyəsi onlara təhlükəli yeniyetmə nihilizmi dövrünün öhdəsindən gəlməyə kömək edir. Tanınmış pedaqoq Vasili Suxomlinski vurğulamışdır ki, əsl vətənpərvərlik bayramlarda “qəhrəmanlıq partlayışları” ilə məhdudlaşa bilməz. Əsl vətəndaş inkişafı cəmiyyətlərinin - sinfin, məktəbin və sonra şəhərin xeyrinə gündəlik, bəzən adi və çətin işlərlə baş verir. Şagirdlər, məsələn, həmyerlilərinin xatirəsini qorumaq üçün tədqiqat layihələrində və ya ətraf mühit kampaniyalarında iştirak etdikdə, dəyərlərini tətbiq etməkdə praktik təcrübə qazanırlar. Bu, mücərrəd nəzəriyyəni dərinləndirən mənimşənilmişmiş şəxsi əqidəyə çevirir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin vacib və az öyrənilmiş aspektlərindən biri də onun uşağın estetik zövqünün və bədii qavrayışının inkişafına birbaşa təsiridir. Vətənə sevgi həmişə düşüncə ilə başlayır - doğma təbiətin gözəlliyini, şəhərlərin unikal memarlığını, xalq sənətkarlığını və milli incəsənəti qiymətləndirməklə. Məktəb şagirdlərə uşaqlıqdan onları əhatə edən sadə və tanış şeylərdə gözəlliyi görməyi öyrətdikdə, onlar incə estetik hisslərini inkişaf etdirirlər. Doğma mənzərəsinin rənginə və ya ana dilinin poeziyasına heyran ola bilən məktəbli, kütləvi mədəniyyətin vulqarlığına və süniliyinə qarşı daxili immunitet inkişaf etdirir. Bu, sonradan şəxsi ünsiyyət tərzindən peşəkar yaradıcılığa qədər hər şeydə özünü göstərən dərin gözəllik və harmoniya standartlarını formalaşdırır. Beləliklə, vətənpərvərlik ruhun qanadlanması üçün bir vasitə kimi çıxış edir, emosional cəhətdən laqeyd fərdi inkişaf etmiş gözəllik hissi olan, cəmiyyətinin mədəni sərvətlərini qiymətləndirməyə və artırmağa qadir olan bir yeniyetməyə çevirir.

Qlobal rəqəmsallaşma və informasiya axını dövründə vətənpərvərlik tərbiyəsi tamamilə yeni bir məna kəsb edir və məktəblilərin informasiya gigiyenası üçün əsas süzgəc rolunu oynayır. Müasir yeniyetmələr hər gün sosial mediada çoxlu miqdarda manipulyativ məzmun, saxta xəbərlər və tarixi hadisələrin ziddiyyətli şərhləri ilə qarşılaşırlar. Güclü daxili kompas olmadan gənclər həqiqəti yaldan ayırmaqda ciddi çətinlik çəkirlər və bu da onları dağıdıcı təsirə qarşı həssas edir. Bu kontekstdə vətənpərvərlik tərbiyəsi şagirdlərdə tənqidi düşüncə və analitik bacarıqlar inkişaf etdirir. Ölkələri haqqında dərin biliklərə əsaslanaraq şagirdlər faktları iqiqat yoxlamağı, ilkin mənbələri axtarmağı və öz baxışlarını qətiyyətlə müdafiə etməyi öyrənirlər. Beləliklə, Vətənə sevgi və onun əsl tarixini bilmək uşaqların şüurunu xarici manipulyasiyalardan hifz edən və xaotik rəqəmsal məkanlarda onların zehni sağlamlıqlarını qorumağa kömək göstərən intellektual qalxanə çevrilir.

Tez-tez nəzərdən qaçırılan vacib bir aspekt vətənpərvərlik ilə gələcək məzunların karyera yönümlülüüyü və iqtisadi özünüdərk arasındakı əlaqədir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi şagirdlərə yaradıcı nikbinlik kimi tanınan keyfiyyət aşılayır.

Gənclər arasında "hazır rifah" axtarışına getmək istəyi əvəzinə, tədqiqat və yaradıcılığa sağlam bir həvəs yaranır və onlar ölkələrini özünüdərk üçün geniş bir sahə kimi görürlər. Şagirdlər öz bölgələrinin iqtisadi potensialını, təbii sərvətləri və həmvətənlərinin elmi nailiyyətlərini araşdırmaqla burada biznesin, elmin və sənayenin inkişafı üçün nə qədər perspektivli imkanların olduğunu anlamağa başlayırlar. Bu, doğma torpaqlarına bağlılığı artırır, uzunmüddətli həyat planları qurur. Şagirdlər şəxsi uğurlarını ölkələrinin uğurları ilə əlaqələndirir, yerli texnologiyalar, tibb və ya incəsənəti inkişaf etdirmək üçün vətənlərində yüksək ixtisaslı mütəxəssis olmağa istiqamətlənirlər ki, bu da onların akademik motivasiyasını kökündən dəyişir.

Qloballaşma və müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri kontekstində milli kimliyin qorunması və möhkəmləndirilməsi dövlətin təhsil sisteminin və mədəni siyasətinin əsas məqsədinə çevrilir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi, fərdin mənəvi və əxlaqi inkişafının vacib bir komponenti olaraq, gənc nəslin dünyagörüşünün, özünüdərkinin və vətəndaşlıq məsuliyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu, gənclərdə təkcə vətənlərinə sevgi deyil, həm də tarixə, dilə, mədəniyyətə və milli dəyərlərə hörmət hissi tərbiyə edir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi yüksək səviyyədə vətənpərvərlik şüurunun, Vətənə sədaqət hissinin, vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməyə və dövlətin maraqlarını müdafiə etməyə hazırlığın inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş sistemli və məqsədyönlü fəaliyyətdir. Vətənpərvərlik milli qəhrəmanlıqla bağlı tarixi hadisələr və dövlətin siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni və idman sahələrindəki nailiyyətləri vasitəsilə inkişaf etdirilir. Pedaqogikada vətənpərvərlik tərbiyəsi milli tarix və mədəniyyətlə qürur hissini, eləcə də ölkəsinə xidmət etmək istəyini inkişaf etdirən məqsədyönlü təhsil müdaxilələri toplusu kimi qəbul edilir. Milli kimlik dilin, mədəniyyətin və sosial-tarixi məkanın vəhdəti kimi müəyyən edilir.

Vətənpərvərlik tərbiyə və təhsildə ən vacib dəyərlərdən biridir. O, torpaq, yurd və Vətən kimi anlayışlar vasitəsilə ifadə olunur və vətəndaşın öz dövlətinə sədaqətini, keçmişinə hörmətini və gələcəyinə görə məsuliyyətini əhatə edir.

Görkəmli maarifçi Jan-Jak Russo vurğulamışdır ki, insanın tərbiyəsi doğuşdan başlayır. Bu fikir bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır, çünki əxlaqın, vətəndaş məsuliyyətinin və vətənpərvərliyin təməli erkən yaşlardan qoyulur.

Milli dəyərləri qorumaq üçün yeniyetmələri vətənpərvərlik, milli özünüdərk və intellektual qabiliyyətlərinə inam ruhunda tərbiyə etmək, eləcə də onları bilik axtarışında istiqamətləndirmək vacibdir. Gələcək nəslə öz qabiliyyətlərinə inanan və tarixi irsi, adət-ənənələri və milli dəyərləri qorumağa çalışan savadlı və azad düşüncəli fərdlər kimi formalaşdırmaq vacibdir. Məlumdur ki, mənəvi keyfiyyətlər uşaqlıqda formalaşır.

Əlbəttə ki, elmin, təhsilin və ədəbiyyatın inkişafı xalqın kimliyindən və mənəvi dəyərlərindən ayrılmazdır. Bu dəyərlər yetkin şəxsiyyətin və güclü vətəndaş mövqeyinin inkişafı üçün vacib olan məktəb, tərbiyə, elm və təhsillə sıx bağlıdır.

Milli və dövlət ideologiyası əhalinin geniş təbəqələri, xüsusən də gənclər arasında ardıcıl olaraq yayılmalı, milli xarakter qazanmalıdır. Yalnız bundan sonra milli ideya dəyərləri ictimai şüurda möhkəm yer tutacaq. Bu kontekstdə gənclərin dünyəvi milli ruhda tərbiyəsi xüsusilə vacibdir ki, bu da yalnız sistemli təhsil və tərbiyə işləri vasitəsilə mümkündür. Gənclər özünüdərk etdikdə, vətənpərvərlik və

milli dəyərlərə hörmət ruhunda böyüdükdə, yad və ksenofobik ideyaların təsirinə daha az həssas olurlar.

Həsən bəy Zərdabi təhsilə milli oyanış vasitəsi kimi baxırdı. O, ana dilində təhsil almağı, savadlılığın yayılmasını və gənclərin millətinə xidmət ruhunda tərbiyə olunmasını müdafiə edir, “Əkinçi” qəzeti və maarifçilik fəaliyyəti ilə milli şüuru və vətəndaşlıq məsuliyyətini inkişaf etdirirdi.

Firidun bəy Köçərli gənc nəslin təhsilinin doğma ədəbiyyatın, tarixin və mədəniyyətin öyrənilməsinə əsaslanmalı olduğuna inanırdı. O, tədrisində şagirdlərinə vətən sevgisi, milli adət-ənənələrə hörmət və xalq qarşısında məsuliyyət hissi aşılamağa çalışır, müəllimin milli dəyərlərin daşıyıcısı kimi roluna xüsusi önəm verirdi.

Seyid Əzim Şirvani gənclərin tərbiyəsini maariflənmə, əxlaqi inkişaf və cəhalətin aradan qaldırılması ilə əlaqələndirirdi. O, məktəbində və ədəbi əsərlərində öz xalqına, mədəniyyətinə və dilinə hörmət bəsləyir, təhsili sosial tərəqqinin ən vacib şərti hesab edirdi.

M. F. Axundov təhsilin məqsədini cəmiyyətə və dövlətə xidmət edə bilən savadlı vətəndaşın formalaşdırılması kimi görürdü. O, milli məktəbin inkişafını, elmi biliklərin yayılmasını, gənclərin humanizm və vətəndaşlıq məsuliyyəti ruhunda tərbiyə olunmasını müdafiə edirdi.

Azərbaycan pedaqoji fikrinin klassiklərinin fikrincə, vətənpərvərlik tərbiyəsi ana dilinə sevgi, milli mədəniyyətə hörmət, tarixi yaddaşın qorunması və cəmiyyətə fəal xidmət üzərində qurulub. Bu ideyalar müasir Azərbaycanın təhsil sistemində də aktuallığını qoruyub saxlayır.

Görkəmli rus pedaqoqlarının fikirləri də bu müddəalarla səsleşir.

N.Q.Çernişevski inanırdı ki, gənclərə normal və sərbəst inkişaf hüququ verilməlidir, düzgün dünyagörüşü inkişaf etdirilməlidir, yaxşılıq, həqiqət və vəzifə haqqında möhkəm bir anlayış formalaşdırılmalıdır, müstəqil mühakimə, zəhmətkeşlik və vətənpərvərlik inkişaf etdirilməlidir. Bu ideyalar cəmiyyətin yalnız milli dəyərləri mənimsəməklə yanaşı, həm də ölkənin ictimai həyatında fəal iştirak edə bilən fərdlər yetişdirmək çətinliyi ilə üzləşdiyi bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır.

K. D. Uşinski vurğulayırdı ki, Vətənə sevgi insan hisslərinin ən güclülərindən biridir. Buna görə də vətənpərvərlik təkəcə vacib bir təhsil vəzifəsi deyil, həm də güclü pedaqoji vasitədir. Milli qürurun tərbiyəsi digər xalqlara hörmətli və tolerant münasibətlə birləşdirilməlidir ki, bu da müasir çoxmillətli dünyada xüsusilə vacibdir.

Azərbaycan xalqının müdrik əcdadları həmişə əsl insan gözəlliyinin müdriklikdə, yaxşı tərbiyə və bacarıqda olduğunu vurğulamışlar. Təsadüfi deyil ki, klassiklərimiz möcüzənin sərvətdə deyil, bacarıqda olduğunu və insanın böyüklüyünün yaşla deyil, zəka ilə müəyyən olunduğunu iddia etmişdirlər.

Bilik, bacarıq və yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik insan cəmiyyəti bir çox problemlərdən, sarsıntılardan və mənəvi böhranlardan qorumağa qadirdir. Buna görə də müasir yeniyetmələr, gənclər və cəmiyyətin bütün üzvləri xüsusilə biliyə, mədəniyyətə, elmə və əxlaqa ehtiyac duyurlar. Mədəniyyət, elm və əxlaq milləti və Vətəni təhlükələrdən və təhdidlərdən qoruya biləcək güclü mənəvi silahlardır.

N. A. Dobrolyubov yazırdı ki, layiqli insanda vətənpərvərlik, ilk növbədə, öz ölkəsinin rifahı naminə çalışmaq və mümkün qədər yaxşılıq etmək istəyində ifadə olunur. Bu fikir vətənpərvərliyin aktiv təbiətini vurğulayır ki, bu da özünü

təkcə sözdə deyil, həm də cəmiyyətin və dövlətin inkişafına yönəlmiş konkret hərəkətlərdə göstərir.

Vətənpərvərlik və milli kimlik ruhunun tərbiyəsi cəmiyyətin, dövlətin və millətin sabitliyinin ən vacib təməllərindən biridir.

Bütün dövrlərdə vətənpərvərlik ideyası insan həyatının müxtəlif sahələrində: ideologiya, sosiologiya, tarix, mədəniyyət, iqtisadiyyat, eləcə də hər bir insanın fərdi inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Vətənpərvərlik mövzusu həmişə aktualdır, çünki o, gələcəkdə vətənlərini, ölkələrinin tarixini, eləcə də mədəniyyətini və ənənələrini sevəcək və hörmət edəcək gənc nəslin tərbiyəsi ilə birbaşa bağlıdır. Gənclərdə vətəndaşlıq şüurunun uğurla inkişaf etdirilməsinin cəmiyyətin və ölkənin hüquq sisteminin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyini unutmamaq vacibdir.

Vətənpərvərlik anlayışı, əvvəllər qeyd olunanlara əlavə olaraq, adət-ənənələrin tanınmasını və qorunmasını, əcdadlara sədaqəti və hörməti, eləcə də həmvətənlərə qayğı, sevgi, tolerantlıq və empatiyanın ifadəsini, onlara kömək etmək üçün səmimi bir istək və hazırlığın ortaya çıxmasını əhatə edir.

Təhsil sistemi vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyəsində xüsusi rol oynayır. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı çətinliklər pedaqogikanın tarixi boyunca görkəmli simalarının diqqətini cəlb etmişdir.

Ailə tərbiyəsindən başqa, uşağın şəxsiyyəti ətraf aləm tərəfindən də formalaşır. Onlara ətraf aləmi müsbət emosiyalar, mədəni təcrübə və zəruri intellektual və mənəvi qidalanma yolu ilə qavramaq öyrədilir. Nəticədə, uşaq ətraf mühitə heyran olmağı, çevrəsindəki hər şeyə qayğı göstərməyi öyrənir və tədricən, əvvəlcə kiçik vətənləri - küçə, şəhər, uşaq bağçası ilə, sonra isə bütövlükdə Vətəni, ölkəsi, paytaxtı və doğma yerlərinin simvolları və ənənələri ilə tanış olur.

Nəticə. Çoxşaxəli, genişmiqyaslı və davamlı bir fəaliyyət olaraq, vətənpərvərlik tərbiyəsi sosial, hədəfə yönəlmiş, funksional, təşkilati və digər aspektləri əhatə edir. Bu hiss nəsiləri əhatə edən və həyatın bütün sahələrinə - sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi, hüquqi və pedaqoji sahələrə nüfuz edən yüksək səviyyədə çevrəyə malikdir. Təhsilə, mədəniyyətə, tarixə, dövlətə və etnik qruplara əsaslanır, cəmiyyətin bütün həyatının, onun sosial və dövlət institutlarının ayrılmaz hissəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov M. F. Seçilmiş fəlsəfi və pedaqoji əsərlər. – Bakı: Elm , 1987.
2. Zərdabi H. B. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Azərnəşr , 1960.
3. Köçərli F. B. Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildə. – Bakı: Qarağac , 2005.
4. Əlizadə Ə.Ə, Əlizadə H.Ə, Əlizadə S.Ə. Psixopedaqogika. - Bakı, Ekoprint, 2019
5. Hüseynzadə R.L , Allahverdiyeva L.Z. Pedaqogika. – Bakı, Mütərcim, 2013

Jala Mustafayeva

Summary

PATRIOTIC EDUCATION AS A DECISIVE FACTOR IN THE FORMATION OF A STUDENT'S PERSONALITY

The article examines patriotic education as one of the decisive factors in the formation of students' personalities. It analyzes the influence of patriotic education on the development of civic responsibility, national identity, moral and spiritual values, critical

thinking, and social engagement. The study emphasizes the important role of the family, school, and society, as well as the teacher's contribution to fostering national and universal values. Particular attention is paid to the relationship between patriotic education and the development of empathy, environmental awareness, information literacy, aesthetic appreciation, and active citizenship among students.

Джаля Мустафаева

Резюме

**ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК РЕШАЮЩИЙ ФАКТОР
В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ УЧАЩЕГОСЯ**

Статья посвящена исследованию патриотического воспитания как одного из ключевых факторов формирования личности школьника. Рассматривается влияние патриотического воспитания на развитие гражданской ответственности, национального самосознания, духовно-нравственных качеств, критического мышления и социальной активности учащихся. Подчеркивается значимость семьи, школы и общества в воспитательном процессе, а также роль учителя как носителя национальных и общечеловеческих ценностей. Особое внимание уделяется взаимосвязи патриотического воспитания с развитием эмпатии, экологического сознания, информационной культуры, эстетического вкуса и гражданской позиции школьников.

Rəyçi: b/m G.Abdullayeva

Nərmin Hüseynova
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0138>

TƏHSİL VƏ TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNİN ARTIRILMASINDA MÜƏLLİM-TƏLƏBƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: Müəllim-tələbə münasibətləri, ali təhsil, təhsilin keyfiyyəti, təlim prosesi, pedaqoji qarşılıqlı əlaqə, akademik motivasiya

Keywords: Teacher-student relationships, higher education, quality of education, educational process, pedagogical interaction, academic motivation

Ключевые слова: Отношения преподавателя и студента, высшее образование, качество образования, образовательный процесс, педагогическое взаимодействие, академическая мотивация

Giriş. Müasir ali təhsil tədrisin keyfiyyətini artırmaq strategiyalarına əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirir. Təhsilin keyfiyyətini müəyyən edərək nəzərə alınan əsas aspektlərdən biri müəllim və tələbə arasındakı qarşılıqlı əlaqədir. Həqiqətən də, tələbələrin müəllimlərlə necə qarşılıqlı əlaqədə olması təhsil prosesindəki bütün digər qarşılıqlı əlaqə formaları üçün çox vacibdir. Əgər müəllim tələbələrə dəstəkləyirsə, onların təlim nəticələrinə səmimi maraq göstərsə və təhsil prosesinin hər mərhələsində dəstək olur və rəhbərlik edirsə, tələbənin müəllimlə daha çox əlaqə qurma ehtimalı yüksəkdir və nəticədə o, təhsil prosesinin bütün digər aspektlərinə daha çox həssaslıqla yanaşacaq.

Tədqiqatın aktuallığı: Pedaqoji prosesdə tələbələrle effektiv qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərinin, üslub və prinsiplərinin tətbiqi müəllimlərə tədrisin keyfiyyətini və təlim nəticələrini yüksəltməyə imkan verir. Tələbələrin sadəcə passiv dinləyici deyil, informasiya axtarışında fəal iştirakçı olması materialın daha yaxşı mənimsənilməsinə və təhsil prosesində yüksək səmərəliliyi təmin edir.

Araşdırmanın **elmi yeniliyi** tələbələrle səmərəli qarşılıqlı əlaqə prinsiplərinin və texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan və xarici tədqiqatçıların təcrübələrinin öyrənilməsindədir. Burada müəllimlər və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə prinsiplərinin praktik tətbiqi ilə akademik intizama davamlı marağın formalaşması, tələbənin idrak fəaliyyəti üçün motivasiyanın yaranması arasında birbaşa korrelyasiya qanunu yaratmağa cəhdlər göstərilmişdir.

Tədqiqatın əhəmiyyəti, müəllimlərin bu tədqiqatdan istifadə edərək, tələbələrle münasibətlərini təhlil edərək onların təhsil prosesində iştirak etməməsinin səbəblərini anlamaq imkanına malik olmalarında özünü göstərir.

Ali təhsil sisteminin əsas məqsədlərindən biri dövlət təhsil standartlarının tətbiqi, sosial-mədəni mühitin və mütəxəssis kompetensiyalarının inkişafı yolu ilə yüksək keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsidir. Təhsil prosesinin effektiv fəaliyyətinə töhfə verən ən vacib amil onun iştirakçıların qarşılıqlı əlaqəsidir. Qarşılıqlı əlaqə ortaqların nəticələrinə malik məqsədlərə çatmaq və hər bir iştirakçının aktual olan

problemləri həll etmək üçün birgə səyidir. Müəllimlər və tələbələr arasında effektiv qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək üçün tədris və metodoloji işlər, tədqiqatlar, müəssisə təhsil texnologiyalarının sınaqdan keçirilməsi və birgə layihələrin hazırlanması kimi elmi və praktik aspektləri nəzərə almaq lazımdır. Təhsil prosesində müəllimlər və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə hər iki iştirakçının fəal iştirakını və bərabər münasibətlərin inkişafını təşviq edir.

Tələbələrin artıq nəyi bildiklərini, nəyin üzərində qurulacağını və ya onlar üçün nəyin şəxsən maraqlı, mənalı və ya aktual olacağını bilmədən tədrisi effektiv şəkildə planlaşdırmaq çətinidir. Mövcud tələbə kimliyi problemlərini anlamaq, dil tapşırıqlarını müəyyən tələbə xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaq üçün sadəcə ehtiyacları təhlil etməkdən daha çox şey tələb edir. Tələbələri fərd kimi və onların təlim mühitinə gətirdiyi unikal həyat təcrübələrinin, istəklərinin və narahatlıqlarının müxtəlifliyini anlamaq üçün daha şüurlu say tələb olunur. Bütün tələbələr dəstəyə ehtiyac duyurlar. Bu, fərdi tələbələrin ehtiyaclarını bütün qrupun ehtiyacları ilə uyğunlaşdırmağın çətinliyini əks etdirir. Hal-hazırda populyar yanaşmalardan biri tədris diferensiasiyasıdır ki, bu da ideal olaraq bütün tələbələrin eyni məqsədlərə və bacarıqlara, lakin fərqli mümkün yollarla nail olmaları üçün dərslər hazırlamaq deməkdir. Diferensiasianın səbəbləri fərqli üstünlük verilən iş üsullarını, fərqli maraqları, eləcə də fərqli qabiliyyətləri və hazırlıq səviyyələrini əhatə edə bilər. Lakin qavranılan qabiliyyətə əsaslanan diferensiasiya ilə bağlı ehtiyatlı olmaq lazımdır: bu, müəllimlərin daha aşağı qabiliyyətlərə malik olduğu qəbul edilən bəzi tələbələr üçün həddindən artıq aşağı məqsədlər və gözləntilər qoymasına səbəb ola bilər.

“İnsan” anlayışı, psixoloji cəhətdən inkişaf etmiş, şəxsi xüsusiyyətləri və davranışları ilə başqalarından fərqlənən, spesifik davranış və dünyagörüşünə malik cəmiyyət üzvünü təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bir insanın fərd olması üçün onun zehni inkişafı xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri ilə başqalarından fərqlənən tam bir şəxsiyyət kimi qəbul edilməlidir.

Təhsil prosesində müəllim və tələbə arasındakı qarşılıqlı əlaqə öyrənmə istiqamətində özünü göstərir. Müəllimlər pedaqoji fəaliyyətlə, tələbələr isə təhsil fəaliyyəti ilə məşğuldurlar.

Təlim prosesi ikili xarakter daşıyır və onun effektivliyi əsasən müəllimlə tələbələr arasındakı qarşılıqlı əlaqədən asılıdır. Onlar bir-biri ilə sıx bağlıdırlar və nisbətən müstəqildirlər, çünki ortaq bir məqsədi bölüşürlər – yəni birlikdə işləyirlər. Aralarındakı birlik itirilsə, münasibətlər gərginləşərsə və ya ünsiyyət pozularsa, pedaqoji proses pozulur.

Qarşılıqlı təsir prosesində tələbə müəllimin nələrə qadir olduğunu, onun elmə, biliyə və məənəvi-əxlaqi imicinə verdiyi töhfəni tez bir zamanda dərk edir. Onların arasında qarşılıqlı təsir mövcuddur ki, bu da özünü digər şeylərlə yanaşı, şəxsi-insan və məənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərdə də göstərir.

Müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqə olduqca mürəkkəbdir. O ən sadə zehni, psixoloji və sosial əlaqələrdən tutmuş ən mürəkkəb sosial hərəkətlərə və davamlı qarşılıqlı əlaqələrə qədər dəyişir. Müəllim və tələbə arasında ünsiyyət obyektiv şəkildə yaranır və təhsil müəssisəsində təlimin məqsəd və vəzifələri işığında şüurlu şəkildə tənzimlənir.

Müəllimlər tələbələrə qarşılıqlı əlaqələrində təhsil verən və mentor kimi çıxış edirlər. Onlar milli tədris planını tətbiq edir və təhsil prosesini idarə edirlər. Onlar tələbələrə əməkdaşlığı istiqamətləndirirlər. Müəllimin biliyi, peşəkar bacarıqları, dünyagörüşü, inancları, emosiyaları və ən əsası, davranışı arasındakı əlaqə tələbələrin onlara münasibətinə ciddi təsir göstərir. Müəllimin peşə vəzifəsi və məsuliyyəti bu münasibətləri şüurlu şəkildə tənzimləmək, təkmilləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün vacibdir.

Təhsil prosesində müəllim və tələbə arasındakı münasibətlər mühüm rol oynayır. Hər şeydən əvvəl, bu münasibətlər təhsil prosesinin effektivliyini artıran şərtlərdən biridir. Onlar təlim prosesini təkmilləşdirir, gücləndirir və ya mane ola bilər. Müəllim texnologiyanın ən son nailiyyətlərindən xəbərdar olduğuna və tələbələrinin dürüst olduğuna əmin olmalıdır. Əgər tələbə müəllimə, onun müdafiə etdiyi ideyalara və dediyi bütün sözlərə qarşı kin saxlayırsa, ünsiyyət qurduğu insanı bəyənməməyə, hətta nifrət etməyə bilər.

Belə bir vəziyyətdə heç bir pedaqoji vasitə müəllim və tələbə arasında mehribanlıq və isti, müsbət münasibətlər kimi müsbət təsir və ya gözlənilən nəticə yarıda bilməz ki, bu da tədris prosesinin keyfiyyətini və effektivliyini artırır. Əksinə, tələbəyə qarşı anlaşılmaqlıq və hörmətsizlik mənfi nəticələrə səbəb ola bilər.

Müəllimlər tələbələrə ünsiyyət qurarkən müəyyən əxlaqi və etik qaydalara və tələblərə riayət etməlidirlər, o cümlədən:

- pedaqoji qarşılıqlı əlaqə tələbələri ümumbəşəri və milli-mədəni dəyərlər üzərində tərbiyə etmək vasitəsidir;
- müəllim münasibətin mahiyyətinə görə mənəvi məsuliyyət daşıyır;
- yalnız müəllimin səriştəli bir şəxs, yetkin bir mütəxəssis kimi nüfuzunu artıran hərəkətlər edilməlidir;
- müəllim və tələbə arasında yalnız rəsmi deyil, həm də lazım gələrsə, dostcasına əməkdaşlıq;
- tələbəyə qarşı mehriban olmaq, ona hörmət etmək, onun yaxşı keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək;
- Tələbələrin mövcud yanlış təsəvvürlərini düzgün təhlil etmək, uyğunsuz davranışa qarşı dözümsüzlük əlamətlərini müəyyən etmək və pedaqoji nəzakət və rıfaha can atmaq lazımdır.

Müəllimin birgə fəaliyyətinin səmərəliliyi üçün lazım olan bacarıqlar sistemi aşağıdakı kimidir:

- bilik;
- tələbənin anlayışı;
- müşahidə;
- nitq etiketi;
- təşkilat;
- gələcəyi görmək bacarığı;
- diqqətin paylanması;
- müəllimin vəziyyəti düzgün qiymətləndirməklə üzə çıxarıla biləcək hər hansı ziddiyyəti dərhal həll etmək bacarığı.

Bütün bunlar tələbələrin öyrənməyə və əməkdaşlığa olan marağının daha da inkişafına töhfə verəcəkdir.

Ölkəmizin təhsil sistemində hazırda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir: yeni tədris proqramlarının meydana çıxması, təhsilə səriştəyə əsaslanan yanaşmanın tətbiqi və s. Təhsil sahəsindəki bu dəyişikliklər təhsil prosesinin mahiyyətini dəyişdirmir: müəllimlər dərs deyir, tələbələr isə bilik və bacarıqlar qazanırlar. Universitetdə təhsil prosesinin keyfiyyəti əsasən müəllim-tələbə qarşılıqlı əlaqələrinin effektivliyi ilə müəyyən edilir ki, bu da nəticə etibarilə gələcək mütəxəssislərin hazırlıq səviyyəsini və peşəkar bacarıqlarını müəyyən edir.

“Müəllim-tələbə” sistemində pedaqoji qarşılıqlı əlaqə peşəkar təhsil almaq məqsədi ilə birgə fəaliyyətdə iştirak edən subyektlərin qarşılıqlı təsir sistemi kimi başa düşülür.

Təhsildə subyekt-subyekt paradiqmasına keçid müəllim-tələbə qarşılıqlı əlaqəsinin təbiətində dəyişiklikləri nəzərdə tutur. Bu dəyişikliklər təhsil prosesinin iştirakçıları arasındakı münasibətlərə, tədrisin forma və metodlarına, qarşılıqlı əlaqələrin qiymətləndirilməsinə yanaşmalara da təsir göstərmişdir. Müəllim və tələbə arasında problemli qarşılıqlı əlaqə sahələri müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan, pedaqoji ziddiyyətləri vurğulayaq.

Sosial-pedaqoji ziddiyyətlər sosial proseslər və təhsil sistemi arasındakı uyğunsuzluqları əks etdirir. Təşkilati ziddiyyətlər təhsil və özünütəhsil, təlim sistemindən, tələbənin təhsil, yaradıcılıq və peşəkar fəaliyyəti prosesindən irəli gəlir. Şəxsi ziddiyyətlər fərdin peşəkar inkişafının səbəblərini və nəticələrini əks etdirir. Təşkilati və peşəkar-pedaqoji ziddiyyətlər milli və universitet səviyyəsində yaranır. Onların həlli liderlərin əlaqələndirilmiş fəaliyyətini tələb edir. Şəxsi ziddiyyətlər müəllim və tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinə görə yaranır. Bu məqalədə müəllim-tələbə qarşılıqlı əlaqələrinin effektivliyini artırmaq üçün şəxsi ziddiyyətlərin xüsusiyyətlərini və onların həlli yollarını araşdırırıq.

Şəxsiyyət münasibətləri təhsil, inkişaf və peşəkar fəaliyyətlər kontekstində yaranır. Bu qrup daxilində aşağıdakı münasibətlər müəyyən edilə bilər:

- motivasiya və təhsil fəaliyyətlərinin qeyri-sabit tempi (universitetdə uğurla təhsil almaq üçün istək və motivasiya kifayət deyil, müəyyən səviyyədə zəka, yaddaş, düşüncə, təməl bilik, erudisiya və s. olmalıdır);
- tələbənin peşəyə yiyələnmək istəyi və həvəsi yoxdur (o, istənilən ali təhsil diplomu almaq üçün və ya valideynlərinin məsləhəti ilə universitetə daxil ola bilərdi), buna görə də tələbə passivdir: təhsil prosesində fəaliyyət və müstəqillik yoxdur;
- tələbənin yüksək səviyyədə öyrənmə qabiliyyəti və peşəkar inkişaf imkanları var, lakin motivasiya sahəsi formalaşmayıb;
- şəxsiyyət inkişafının reproduktiv metodlarına yönəlmiş universitetdə ənənəvi iş forması ilə peşəkar təhsilin yaradıcı prinsipi arasındakı ziddiyyət;
- gələcək mütəxəssislərin peşəkar etika və ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafındakı çətinliklər;
- müəllimlə ünsiyyətdə çətinlik, münasibətlərin yaranması;
- müəllimin tələbənin fəaliyyətinə verdiyi qiymət həmişə tələbənin gözləntilərinə uyğun gəlmir;

Müəllim və tələbə arasındakı qarşılıqlı əlaqə məqsədlərin, maraqların, həyat mövqelərinin və təcrübələrin toqquşması çərçivəsində baş verir. Bu, müəyyən şərtlərin bu qarşılıqlı əlaqənin effektivliyinə təsir etdiyini göstərir:

Müəllim-tələbə sistemindəki münasibətlər məsələsinə dair yerli və xarici mənbələrdən əldə edilən məlumatların nəzəri ümumiləşdirilməsi, tələbənin fəaliyyətinin uğurunun əsasən müəllimlə tələbə arasında yaranmış münasibətlə müəyyən olduğunu düşünməyə imkan verir.

İ.S.Kon qeyd edir ki, tələbələrdə biliyə olan ehtiyac müəllim tərəfindən gücləndirilə və ya zəiflədilə bilər və fənnə maraq, əsasən, müəllimin şəxsiyyəti, pedaqoji fəaliyyətə və tələbələrə münasibəti vasitəsilə formalaşır. J. E. Britt hesab edir ki, müəllimlər və tələbələr arasında müsbət münasibətlər onlara psixoloji cəhətdən təhlükəsiz hiss etməyə imkan verir və beləliklə, akademik bacarıqların inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Pianta və B. Hamreyə görə, müəllim və tələbə arasında müsbət münasibət tələbələrin uğurlu akademik göstəricilərə nail olması üçün motivasiyanın etibarlı əsasını təşkil edir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, müəllimlə tələbə arasında qarşılıqlı anlaşıma müəllimlə tələbə arasında əməkdaşlığı təşviq edən və tələbənin fənnə münasibətinə və akademik göstəricilərinə müsbət təsir göstərən xüsusi bir etimad münasibətinin qurulmasına kömək edir.

Məlumdur ki, müəllimlərin yüksək və aşağı nəticə göstərən tələbələrə münasibəti, bir qayda olaraq, fərqlidir. Rosenthal və digər tədqiqatçılara görə, müəllimlər üstünlük verərək potensialı yüksək olan tələbələrə baxır, onlara daha tez-tez gülümsəyir və təsdiqlə başlarını yelləyir, onlara daha tez-tez dərs deyir, qarşılarına daha ciddi məqsədlər qoyur, onlara daha tez-tez meydan oxuyur və cavabları üzərində düşünmək üçün daha çox vaxt verirlər.

“Zəif” tələbələrə gəldikdə isə, müəllimlər onlarla daha az tələbkardırlar, onlara daha az diqqət yetirirlər və buna baxmayaraq, daha tez-tez onlara istəmədikləri kömək göstərə bilərlər. Bu münasibət, mərhəmət hissi ilə birlikdə, onların zəif nəticə göstərməsinin qabiliyyət çatışmazlığından qaynaqlandığını və bunun da vəziyyəti daha da pisləşdirəcəyini göstərir. Görünür, asan bir tapşırığı uğurla yerinə yetirdikləri üçün müəllimin həddindən artıq tərifləməsi də təsirsiz ola bilər. Bu, həmçinin zəif nəticə göstərən tələbələrə qabiliyyət çatışmazlığını göstərmək kimi də şərh edilə bilər.

Motivasiya nəzəriyyəçiləri iddia edirlər ki, tələbələrin müəllimlərlə münasibətləri barədə təsəvvürləri müəllimin tədris etdiyi fənnə marağı formalaşdırmaqda və tələbələri daha yaxşı nəticələr əldə etməyə motivasiya etməkdə vacibdir. Məsələn, müəllimləri ilə münasibətlərini müsbət hesab edən tələbələr universitet həyatında daha fəal iştirak edir və yüksək akademik göstəricilərə malik olurlar.

Nəticə. Beləliklə, bu məsələ ilə bağlı məlumatların təhlili tələbə-tələbə münasibətlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Yerli və beynəlxalq tədqiqatların nəticələri göstərir ki, müəllim-tələbə münasibətlərinin təbiəti akademik göstəricilər və motivasiya kimi amillərə təsir göstərir. Müəllimlərlə güclü və etibarlı münasibətlərin qurulması tələbələrə özlərini daha bacarıqlı hiss etməyə, həmyaşıdları ilə müsbət əlaqələr yaratmağa və yüksək akademik nəticələr əldə etməyə imkan verir. Lakin müəllim-tələbə münasibətlərinin keyfiyyəti ilə tələbənin akademik uğuru arasında mövcud olan mühüm əlaqələrə baxmayaraq, bir sıra problemli məsələlər hələ də həll olunmamış qalır.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədov H.H. Pedagogika. Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2021.
2. Abbasov A.N. Təhsilin idarə olunmasının əsasları. Bakı: Təhsil, 2020.
3. Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanunu. Bakı, son redaksiya, 2023.
4. Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi. Ali təhsil üzrə Dövlət Strategiyası və normativ sənədlər. Bakı, 2024.
5. Бордовская Н.В., Реан А.А. Педагогика. Санкт-Петербург: Питер, 2021.
6. Вербицкий А.А. Теория и технологии контекстного образования. Москва: Юрайт, 2021.
7. Панина Т.С., Вавилова Л.Н. Современные способы активизации обучения. Москва: Академия, 2019.
8. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования. Москва: Юрайт, 2022.

Narmin Huseynova

Summary

**THE ROLE OF TEACHER-STUDENT RELATIONSHIPS IN IMPROVING
THE QUALITY OF EDUCATION AND LEARNING**

The article examines the role of teacher–student relationships as one of the key factors in improving the quality of higher education and learning. It analyzes the main principles of pedagogical interaction, teaching styles, and their impact on students’ academic motivation, learning outcomes, and professional development. Particular attention is paid to democratic communication, cooperation, mutual respect, and the application of modern educational technologies. Based on the analysis of national and international studies, the paper concludes that constructive and trust-based teacher–student relationships contribute to creating a positive learning environment, improving educational quality, and developing the professional competencies of future specialists.

Нармин Гусейнова

Резюме

**РОЛЬ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ПРЕПОДАВАТЕЛЕМ И СТУДЕНТОМ
В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ**

В статье рассматривается роль взаимоотношений между преподавателем и студентом как одного из ключевых факторов повышения качества образования и обучения в высшей школе. Анализируются основные принципы педагогического взаимодействия, стили общения преподавателя, их влияние на учебную мотивацию, академическую успеваемость и профессиональное становление студентов. Особое внимание уделяется демократическому стилю общения, сотрудничеству, взаимному уважению и использованию современных образовательных технологий. На основе анализа отечественных и зарубежных исследований обосновывается, что доверительные и конструктивные отношения между преподавателем и студентом способствуют формированию благоприятной образовательной среды, повышению качества обучения и развитию профессиональных компетенций будущих специалистов.

Rəyçi: b/m N.Xiyalova

Ülviyyə Bəşirli
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0145>

MÜASİR UŞAQLARDA DİQQƏT VƏ DAVRANIŞ POZUNTULARININ ARTMA SƏBƏBLƏRİ

Açar sözlər: diqqət pozuntusu, davranış pozuntusu, DEHB, məktəbəqədər yaş, məktəb yaşı, inklüziv təhsil, pedaqoji dəstək, valideyn əməkdaşlığı

Keywords: attention disorders, behavioral disorders, ADHD, inclusive education, children, digital technologies, family environment, pedagogical support

Ключевые слова: нарушение внимания, нарушение поведения, СДВГ, инклюзивное образование, дети, цифровые технологии, семейная среда, педагогическая поддержка

Giriş. Son onilliklər ərzində uşaqlar arasında diqqət və davranış pozuntularının artması həm pedaqogika, həm psixologiya, həm də xüsusi təhsil sahəsində çalışan mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olan aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir. Müasir cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı, informasiya texnologiyalarının gündəlik həyata sürətlə integrasiyası, ailə institutunda baş verən dəyişikliklər və təhsil sistemində yeni çağırışların meydana çıxması uşaqların psixi inkişafına və davranış xüsusiyyətlərinə ciddi təsir göstərməkdədir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının son illərdə təqdim etdiyi məlumatlar göstərir ki, diqqət çatışmazlığı və hiperaktivlik pozuntusu (DEHB) uşaqlıq dövründə ən geniş yayılmış neyroinkişaf pozuntularından biridir. Bununla yanaşı, aqressiv davranış, impulsivlik, emosional qeyri-sabitlik və sosial adaptasiya problemlərinin də artdığı müşahidə olunur. Bu hallar yalnız tibbi problem deyil, eyni zamanda pedaqoji və sosial problem kimi qiymətləndirilməlidir [1].

Müasir təhsil sistemində müəllimlərin qarşılaşdığı əsas çətinliklərdən biri diqqətini uzun müddət cəmləyə bilməyən, tapşırıqları sona çatdırmaqda çətinlik çəkən və sinif qaydalarına uyğun davranmayan şagirdlərlə işləməkdir. Belə uşaqların sayının artması müəllimlərin peşə hazırlığında yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir.

Diqqət və davranış pozuntularının səbəbləri uzun illər yalnız bioloji amillərlə izah edilsə də, müasir elmi tədqiqatlar göstərir ki, problemin formalaşmasında genetik meyillə yanaşı ailə mühiti, valideyn tərbiyə üslubu, sosial-iqtisadi vəziyyət, məktəb mühiti, informasiya texnologiyalarından istifadə səviyyəsi və emosional rifah mühüm rol oynayır. Buna görə də problemin kompleks şəkildə araşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir.

1. Diqqət və davranış pozuntularının nəzəri əsasları

Diqqət insanın psixi fəaliyyətinin müəyyən obyekt və hadisə üzərində cəmləşməsini təmin edən mürəkkəb idrak prosesidir. Diqqətin davamlılığı, həcmi, paylanması və çevikliyi uşağın təlim fəaliyyətinin uğurlu təşkilində əsas şərtlərdən

hesab olunur. Diqqət prosesində meydana gələn pozuntular uşağın təlim materialını mənimsəməsinə, müəllimin göstərişlərini yerinə yetirməsinə və sosial münasibətlər qurmasına mənfi təsir göstərir.

Davranış isə insanın daxili psixi proseslərinin xarici ifadə forması olmaqla onun sosial münasibətlər sistemində özünü göstərən fəaliyyətdir. Uşaqlarda davranış pozuntuları aqressivlik, impulsivlik, qaydalara tabe olmamaq, emosional qeyri-sabitlik, konfliktə meyillilik və sosial uyğunlaşmada çətinlik kimi müxtəlif formalarda müşahidə edilir. [4]

Müasir elmi yanaşmalara əsasən diqqət və davranış pozuntuları bir-birindən ayrı qiymətləndirilməməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, diqqətin pozulması uşağın davranışına, davranış problemləri isə təlim motivasiyasına və idrak fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Buna görə də bu problemlərin diaqnostikası və korreksiyası kompleks yanaşma tələb edir.

2. Müasir uşaqlarda diqqət və davranış pozuntularının artmasına təsir edən əsas amillər

Son illərdə aparılan elmi araşdırmalar göstərir ki, uşaqlarda diqqət və davranış pozuntularının yaranması tək bir səbəblə izah edilə bilməz. Müasir yanaşmalara görə bu pozuntuların formalaşması bioloji, psixoloji, pedaqoji və sosial amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verir. Hər bir amil uşağın fərdi inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müxtəlif dərəcədə təsir göstərir. Buna görə də problemin yalnız tibbi və ya yalnız pedaqoji aspektdən qiymətləndirilməsi düzgün nəticə vermir. Bu amillərin hər birinə ayrı-ayrılıqda nəzər saldıqda fərqli nəticələr görə bilərik.

2.1. Genetik və neyrobioloji amillər

Diqqət və davranış pozuntularının yaranmasında genetik meyillilik mühüm rol oynayır. Biz buna xəstəliklərin araşdırılması zamanı ailədaxili fərdlərin genetik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasında da rast gəlirik. Belə ki, müxtəlif tədqiqatlar göstərir ki, diqqət çatışmazlığı və hiperaktivlik pozuntusu (DEHB) diaqnozu qoyulan uşaqların ailə üzvlərində oxşar problemlərə daha çox rast gəlinir. Bu isə irsi faktorların əhəmiyyətini təsdiq edir.

Müasir neyropsixoloji araşdırmalarda müəyyən edilmişdir ki, beynin alın payı (prefrontal korteks), bazal qanqliyalar və beyincik diqqətin idarə olunması, impulsların tənzimlənməsi və davranışa nəzarət funksiyalarında mühüm rol oynayır. Bu nəhiyələrin fəaliyyətində yaranan funksional fərqlər uşağın planlaşdırma, özünənəzarət və qərarvermə bacarıqlarına mənfi təsir göstərir. Lakin qeyd edilməlidir ki, genetik meyillilik uşağın mütləq şəkildə diqqət və davranış pozuntusu yaşayacağı anlamına gəlmir. Yəni hər şeyi genetikanın üstünə də atmaq düzgün olmazdı. Məsələyə təktərəfli baxmasaq görürük ki, digər amillərin də nəzərə alınması son dərəcə vacibdir. Ətraf mühit amilləri, ailə münasibətləri, keyfiyyətli təhsil və erkən müdaxilə proqramları bu risklərin azalmasına mühüm təsir göstərə bilər.

2.2. Ailə mühitinin təsiri

Ailə uşağın ilk sosial inkişaf mühitidir. Burada formalaşan emosional münasibətlər, valideynlərin tərbiyə üslubu və ailədaxili psixoloji iqlim uşağın davranış xüsusiyyətlərinin əsasını təşkil edir. İlk sosial təcrübələrin məhz ailədə qazanılması uşağın sonrakı dövrlərdə yaşadları, müəllimləri və cəmiyyətin digər üzvləri ilə quracağı münasibətlərə birbaşa təsir göstərir. Ailədə formalaşan ünsiyyət bacarıqları, etibar hissi, empatiya və sosial davranış modelləri uşağın dostluq münasibət-

lərinin, sosial adaptasiyasının və şəxsiyyət kimi inkişafının əsasını təşkil edir. Buna görə də ailə mühiti uşağın gələcək sosial münasibətlərinin formalaşmasında həlledici amillərdən biri hesab olunur.

Validəynlər arasında davamlı konfliktlər, boşanma, ailədaxili zorakılıq, emosional laqeydlik və uşağın ehtiyaclarının nəzərə alınmaması diqqət problemlərinin və davranış pozuntularının yaranma ehtimalını artıran əsas risk amillərindən hesab olunur. Bəzən ailədaxili konfliktlərə, mübahisələrə göz yummaq istəyən uşaqlar çarəni uzun müddət yuxuda vaxt keçirmək, yaxud da saatlarla telefonla məşğul olmaqda tapırlar. [3]

Müasir ailələrdə valideynlərin iş rejiminin intensivləşməsi uşaqlarla birgə keçirilən keyfiyyətli vaxtın azalmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, iqtisadi çətinliklər və həyat tələblərinin artması səbəbindən hər iki valideynin əmək fəaliyyətində olması getdikcə daha geniş yayılmışdır. Bu vəziyyət uşaqlarla birlikdə keçirilən vaxtı qısaldır. Valideyn nəzarətinin və birgə fəaliyyətlərin məhdudlaşması nəticəsində uşaqların mobil telefon, planşet və digər rəqəmsal cihazlardan istifadə müddəti artır. Elektron cihazlardan uzunmüddətli və nəzarətsiz istifadə isə diqqətin davamlılığının zəifləməsi, diqqətin tez yayınması, emosional tənzimləmə çətinlikləri və sosial ünsiyyət bacarıqlarının inkişafında müəyyən problemlərin yaranması ilə əlaqələndirilir. Bu baxımdan ailə daxilində uşaqlarla keyfiyyətli ünsiyyətin və birgə fəaliyyətlərin təşkili onların sağlam psixoloji və sosial inkişafı, eləcə də diqqət pozğunluqlarının profilaktikası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox hallarda valideynlər uşağı sakitləşdirmək məqsədilə telefon və planşetdən istifadə etməyə üstünlük verirlər. Bu isə uşağın emosional özünütənzimləmə bacarıqlarının zəifləməsinə və sosial ünsiyyət imkanlarının məhdudlaşmasına gətirib çıxarır.

Digər tərəfdən, həddindən artıq sərt nəzarət və ya əksinə, tam sərbəst tərbiyə modeli də uşaqlarda davranış problemlərinin inkişafına səbəb ola bilər. Demokratik, ardıcıl və dəstəkləyici valideyn mövqeyi isə uşağın özünüidarəetmə bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir.

2.3. Rəqəmsal texnologiyalar və ekran asılılığı

XXI əsrin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri rəqəmsal texnologiyaların uşaqların gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilməsidir. Smartfonlar, planşetlər, kompüter oyunları və sosial media platformaları uşaqların asudə vaxtının böyük hissəsini əhatə edir.

Elmi araşdırmalar göstərir ki, uzunmüddətli ekran istifadəsi diqqətin davamlılığını azaldır, informasiyanın səthi qəbul edilməsinə səbəb olur və uşaqlarda ani mükafat gözləntisini gücləndirir. Bu isə dərs zamanı diqqətin cəmlənməsini çətinləşdirir və öyrənmə motivasiyasını zəiflədir. Texnoloji yeniliklərdən uşaqlar tərəfindən düzgün və məqsədyönlü şəkildə istifadə edilmədikdə onların inkişafına müsbət deyil, əksinə mənfi təsirlər göstərə bilər. Xüsusilə rəqəmsal cihazlardan nəzarətsiz və həddindən artıq istifadə diqqətin yayınmasına, öyrənmə motivasiyasının azalmasına, sosial ünsiyyət bacarıqlarının zəifləməsinə və emosional tənzimləmə problemlərinin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan valideyn nəzarəti və rəqəmsal texnologiyalardan istifadə müddətinin tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valideynlərin uşaqların rəqəmsal fəaliyyətlərini izləməsi, yaşa uyğun məzmun seçməsi və ekran vaxtına nəzarət etməsi texnologiyanın uşaqların inkişafına mənfi təsirlərinin qarşısının alınmasında əsas amillərdən biridir.

Bundan əlavə, sürətli vizual effektlərə malik oyunlar və videolar beynin müfəkkat sistemini daim stimullaşdırır. Nəticədə adi təlim fəaliyyəti uşağa maraqsız görünməyə başlayır. Müəllimlərin son illərdə diqqətini cəlb edən əsas problemlərdən biri də məhz uşaqların uzun müddət eyni fəaliyyət üzərində cəmləşə bilməməsidir.

Ekran qarşısında keçən vaxtın artması fiziki aktivliyin azalmasına, yuxu rejiminin pozulmasına və emosional gərginliyin yüksəlməsinə də səbəb olur. Bu amillər birlikdə davranış problemlərinin daha da dərinləşməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan valideynlərin uşaqların gündəlik həyatını yalnız ekran fəaliyyəti üzərində qurmaq əvəzinə, onların yaş və inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun alternativ fəaliyyətlər təşkil etmələri məqsədəuyğundur. Açıq havada gəzintilər, idman və hərəkətli oyunlar, ailəvi pikniklər, stolüstü oyunlar, kitab oxuma, rəngləmə, konstruksiya və mozaika oyunları, pazllar, diqqət və məntiqi inkişaf etdirən tapşırıqlar uşaqların idrak proseslərinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu cür fəaliyyətlər diqqətin cəmlənməsini və davamlılığını artırmaqla yanaşı, uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətinin, sosial bacarıqlarının və emosional rifahının inkişafına da töhfə verir. Eyni zamanda, ekran qarşısında keçirilən vaxtın azalmasına və rəqəmsal texnologiyalardan daha balanslı istifadənin formalaşmasına şərait yaradır.

2.4. Məktəb mühitinin və təlim prosesinin təsiri

Məktəb uşağın sosiallaşdığı və davranış normalarını mənimsədiyi əsas mühitlərdən biridir. Təlim prosesinin düzgün təşkil olunmaması, müəllim-şagird münasibətlərində yaranan çətinliklər, sinifdə emosional təhlükəsizliyin zəif olması və fərdi yanaşmanın kifayət qədər təmin edilməməsi diqqət və davranış problemlərinin artmasına səbəb ola bilər. Ənənəvi təlim üsullarında uzunmüddətli izah və passiv dinləmə tələb olunduğundan diqqət problemi yaşayan uşaqların dərslə marağı tez azalır. Bu zaman onlar tez-tez dərslərini pozur, tapşırıqları yarımçıq qoyur və sinif yoldaşları ilə konflikt yaşayırlar. [2]

Digər hallarda isə dostluq münasibətləri də uşaqların dərsləki fəaliyyətlərinə birbaşa təsir edir. Belə ki, bəzən yaxın dostların arası pozulanda, yaxud dostlardan birinin məktəbdən getməsi hər iki şagirdin dərslərində diqqətinin yayınmasına yaxud diqqətini cəlb edə bilməməsinə gətirib çıxarır.

İnteraktiv təlim metodlarının, oyun əsaslı öyrənmənin, layihə fəaliyyətinin və kooperativ təlim strategiyalarının tətbiqi isə belə uşaqların diqqətini daha uzun müddət saxlamağa kömək edir. Müəllimin pozitiv münasibəti, aydın davranış qaydaları və müsbət möhkəmləndirmə strategiyaları da uşaqların davranışının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. [1]

2.5. Sosial və emosional amillər

Müasir cəmiyyətin sürətli inkişafı uşaqların emosional vəziyyətinə də təsir göstərir. Rəqabət mühitinin güclənməsi, akademik gözləntilərin artması, sosial müqayisələr və bəzən zorakılıq halları uşaqlarda narahatlıq və stress yaradır.

Araşdırmalar göstərir ki, emosional gərginlik yaşayan uşaqlarda diqqətin cəmlənməsi çətinləşir, impulsiv davranışlar artır və sosial münasibətlərdə problemlər yaranır. Xüsusilə məktəbdə təhqirə və ya kənarlaşdırılmaya (bullinqə) məruz qalan uşaqlarda aqressiv davranış və ya əksinə, sosial təcrid müşahidə oluna bilər.

Bununla yanaşı, pandemiya dövründə distant təhsil təcrübəsi də uşaqların sosial bacarıqlarına müəyyən təsir göstərmişdir. Bir çox uşaqlarda canlı

ünsiyyət bacarıqlarının zəifləməsi, emosiyaların idarə olunmasında çətinlik və kollektiv fəaliyyətə uyğunlaşma problemləri qeydə alınmışdır.

Aparılan təhlillər göstərir ki, müasir uşaqlarda diqqət və davranış pozuntularının artması tək bir səbəblə əlaqələndirilə bilməz. Genetik meyillilik, neyrobioloji xüsusiyyətlər, ailə münasibətləri, rəqəmsal texnologiyalardan intensiv istifadə, məktəb mühitinin xüsusiyyətləri və sosial-emosional təsirlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir. Buna görə də problemin həlli multidissiplinar yanaşma tələb edir və pedaqoq, psixoloq, valideyn, loqoped, xüsusi pedaqoq və digər mütəxəssislərin əməkdaşlığını zəruri edir. [1]

Nəticə: Diqqət və davranış pozuntularının artması kompleks risk mühitinin nəticəsidir və əsas prioritet erkən pedaqoji profilaktikadır. Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq tibbi, pedaqoji, psixoloji və sosial xidmətlərin integrasiyasına dayanan kompleks model tətbiq edilməlidir. Azərbaycan təhsil sistemində də müəllim hazırlığının gücləndirilməsi, məktəb psixoloji xidmətinin inkişafı və valideynlərlə sistemli əməkdaşlıq prioritetə çevrilməlidir.

Problemin aktuallığı: Müasir dövrdə rəqəmsal cihazlardan erkən istifadə, urbanizasiya və valideynlərlə keyfiyyətli ünsiyyətin azalması uşaqlarda diqqət əskikliyinə və impulsiv davranışlara yol açır. İnküziv təhsil mühitində müəllim yalnız bilik verən deyil, uşağın emosional inkişafına, sosial adaptasiyasına və davranışının idarə olunmasına dəstək verən əsas fiqurdur.

Elmi yenilik: Tədqiqatda diqqət və davranış pozuntularına təsir edən amillər müasir pedaqoji yanaşmalarla kompleks sistemləşdirilmiş, rəqəmsal texnologiyaların uşaqlara təsiri təhlil olunmuş, beynəlxalq təcrübə yerli təhsil sistemi ilə müqayisə edilərək ailə–məktəb–mütəxəssis əməkdaşlığının praktik istiqamətləri əsaslandırılmışdır.

Praktik əhəmiyyəti: İşin nəticələrindən ümumtəhsil məktəb müəllimlərinin hazırlığında, inküziv təhsil üzrə ixtisasartırma proqramlarında, məktəb psixoloqları ilə xüsusi pedaqoqların fəaliyyətində, valideyn maarifləndirilməsində və ali məktəblərdə xüsusi pedaqogika fənlərinin tədrisində tətbiq olunması nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, A. N. (2021). Pedaqogika. Bakı: Müəllim.
2. Mehdiyev, O. H. (2020). Ümumi pedaqogika. Bakı.
3. Quliyev, Ə. Ə. (2022). İnküziv təhsilin əsasları. Bakı.
4. Həsənov, A. M. (2019). Uşaq psixologiyası. Bakı.
5. Bayramov, Ə. S. (2018). Psixologiya. Bakı.
6. Sonuga-Barke, E. J. S., et al. (2013). Nonpharmacological interventions for ADHD. American Journal of Psychiatry.
7. Evans, S. W., Owens, J. S., & Bunford, N. (2014). Evidence-Based Psychosocial Treatments for Children and Adolescents with ADHD. Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology.
8. American Academy of Pediatrics. (2019). Clinical Practice Guideline for the Diagnosis, Evaluation, and Treatment of ADHD in Children and Adolescents. Pediatrics.

Ulviyya Bashirli

Summary

REASONS FOR THE INCREASE IN ATTENTION AND BEHAVIORAL DISORDERS IN MODERN CHILDREN

This study examines the factors contributing to the increasing prevalence of attention and behavioral disorders among modern children from pedagogical, psychological, social, and biological perspectives. The research emphasizes that attention and behavioral disorders are multifactorial conditions influenced by the interaction of genetic predisposition and environmental factors. Special attention is paid to the impact of digital technologies, excessive screen time, family environment, educational practices, and emotional well-being on children's cognitive and behavioral development. The study analyzes the role of teachers, parents, psychologists, and special educators in the early identification and intervention process. International approaches and educational practices are compared with the current situation in Azerbaijan.

Ульвия Баширли

Резюме

**ПРИЧИНЫ РОСТА НАРУШЕНИЙ ВНИМАНИЯ И ПОВЕДЕНИЯ
У СОВРЕМЕННЫХ ДЕТЕЙ**

В статье рассматриваются причины роста нарушений внимания и поведения у современных детей с педагогической, психологической, социальной и биологической точек зрения. Подчеркивается, что данные нарушения имеют многофакторный характер и формируются под влиянием как генетических, так и средовых факторов. Особое внимание уделено влиянию цифровых технологий, чрезмерного использования экранных устройств, семейной среды, образовательного процесса и эмоционального благополучия на развитие ребенка. Проанализирована роль учителей, родителей, психологов и специальных педагогов в раннем выявлении и сопровождении детей с подобными особенностями развития. Проведено сравнительное исследование международного опыта и современной практики в Азербайджане.

Rəyçi: dos. J.Mustafayeva

Naibə Xiyalova
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/218-752X.3.1001.011>

AİLƏ-MƏKTƏB ƏMƏKDAŞLIĞININ TƏHSİL PROSESİNDƏ ROLU VƏ QARŞILIQLI ƏMƏKDAŞLIQ MEXANİZMLƏRİ

Açar sözlər: *ailə və məktəbin əməkdaşlığı, tərbiyə prosesi, valideyn-müəllim qarşılıqlı əlaqəsi, pedaqoji əməkdaşlıq, uşağın şəxsiyyətinin formalaşdırılması*

Keywords: *family-school cooperation, educational process, teacher-parent interaction, pedagogical cooperation, family upbringing, child personality development*

Ключевые слова: *сотрудничество семьи и школы, воспитательный процесс, взаимодействие педагогов и родителей, педагогическое сотрудничество, семейное воспитание*

Müəllimlər və ailələr arasında qarşılıqlı əlaqə uşağın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradan məqsədyönlü bir prosesdir. Müəllimlər və ailələr arasında əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi uzunmüddətli bir prosesdir və uğuru bu münasibətlərin əsasını təşkil edən prinsiplərdən asılıdır. Hərtərəfli təhsil müəssisəsi ailələrlə qarşılıqlı əlaqədə aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- pedaqoji prosesin bütün iştirakçılarının subyektiv mövqeyinin təşkili;
- müəllimlərin, şagirdlərin və onların valideynlərinin birgə yaradıcılığının təşkili;
- uşaqların təhsili və inkişafına yönəlmiş təhsil prosesində iştirakçıların məqsədlərinin, vəzifələrinin və hərəkətlərinin inteqrasiyası və fərqləndirilməsi.

Ailələr üçün mövcud olan təhsil imkanları, əsasən onların strukturundan, sosial təbəqəsindən, yaşından və cins tərkibindən asılı olaraq geniş şəkildə dəyişikliyə uğrayır. Bu məqalədə ailə strukturlarındakı fərqləri nəzərə alan ailə tipologiyalarından istifadə olunur:

- ailədəki güc strukturuna görə;
- ailədəki nəsillərin sayı (tək nəsil , geniş, böyük, mürəkkəb);
- valideynlərin (tam, qismən, ana və ya ata tərəfi) olması;
- ailədəki uşaqların sayı (kiçik , orta , böyük, sosial)

Məktəb-ailə qarşılıqlı əlaqəsi müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasında ortaq fəaliyyətlər və ünsiyyət vasitəsilə qarşılıqlı əlaqədir. Bu qarşılıqlı əlaqə hər iki tərəfin inkişafına səbəb olur. Nəticə etibarilə, məktəb-ailə qarşılıqlı əlaqəsi onların inkişafının mənbəyi və vacib mexanizmdir.

Qarşılıqlı təsirin, münasibətlərin əsas təzahürləri və xüsusiyyətləri. Müəllimlər, valideynlər və uşaqlar qarşılıqlı əlaqədə olmaqla , şüurlu və ya şüursuz şəkildə bir-birləri haqqında məlumat əldə edirlər. Onların bir-birini anlamasının və bilməsinin obyektivliyi bir-birini necə qəbul etmələrindən və bunun baş verdiyi şəraitdən asılıdır. Dialoq əsaslı qarşılıqlı əlaqənin böyük təhsil potensialı var. Bu, müəllimlər, uşaqlar və valideynlər arasında bərabər mövqeləri və bütün tərəflər

arasında hörmətli, müsbət münasibətləri nəzərdə tutur. Təcrübə göstərir ki, əməkdaşlıq ən təsirli qarşılıqlı əlaqədir .

Müəllimlər və ailələr arasında əməkdaşlıq fəaliyyətin məqsədlərini birgə müəyyənləşdirməyi, qarşıdakı işləri birgə planlaşdırmağı, səyləri və resursları birgə bölüşdürməyi, hər bir iştirakçının imkanlarına uyğun olaraq fəaliyyətin mövzusunun zamanla müəyyənləşdirməyi, işin nəticələrini birgə izləməyi və qiymətləndirməyi, sonra isə yeni məqsəd və vəzifələri proqnozlaşdırmağı əhatə edir. Münaqişələr və ziddiyyətlər əməkdaşlıqda mümkündür. Lakin onlar məqsədlərə çatmaq üçün ortaqların birgə əhdəlik vasitəsilə həll olunur və heç bir tərəfə zərər vermir.

Məktəb və ailənin əməkdaşlığı aşağıdakı hallarla müəyyən edilir:

- tək bir obyekt (təhsilin subyekti);
- uşaq böyütməyin ümumi məqsəd və vəzifələri;
- müəllimlər və valideynlər arasında hərəkətlərin əlaqələndirilməsinə ehtiyac;
- ailələrin, sinif və məktəb qruplarının və qarşılıqlı əlaqədə olan hər bir iştirakçının qarşılıqlı zənginləşmə ehtimalı.

Bu məqsəd aşağıdakı ümumi təhsil vəzifələrini həll etməyə yönəlmişdir:

- şagirdlərin keyfiyyətli təhsil almasının təmin edilməsi;
- sağlam həyat tərzinə ehtiyacın formalaşdırılması.

Bu problemləri həll etmək üçün aşağıdakı vasitələrdən istifadə olunur:

- psixoloji və pedaqoji təhsilin təşkilinə yönəlmiş valideynlər üçün cari və əhəmiyyətli məsələlərin müzakirəsi;
- valideynlərin uşağın inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsinə cəlb edilməsi və müvafiq olaraq tədbirlər proqramının hazırlanması; onların təmin edilməsi;
- valideynlərin uşaq böyütməkdəki uğurlarını təşviq etmək, dəstəkləmək və təbliğ etmək.

Müəllimlər və məktəb rəhbərliyi valideynləri məktəbdə və sinifdə ortaya çıxan məsələlərin müzakirəsinə cəlb edir və onların fikirlərini vacib hesab edir. Müəllimlərə qarşı müsbət münasibətin formalaşdırılması üçün məqsədyönlü səylər göstərilir: müəllimlər ailələri bayramlar münasibətilə təbrik edir, hər bir uşağın uğuruna görə razılıqlarını bildirir, uşağın və valideynlərin işlərinə maraq göstərir, valideynlərin sorğu və fikirlərinə cavab verir və onları məktəb və sinifdəki inkişaf barədə müntəzəm olaraq məlumatlandırır.

Tərbiyə işləri zamanı şagirdlərə valideynləri ilə əməkdaşlıq etmələrini tələb edən tapşırıqlar verilir. Valideynlərin sinif fəaliyyətlərindəki müsbət təşəbbüsü qiymətləndirilir və təşviq edilir: müəyyən fəaliyyətlərdə iştiraklarına görə və tədrisin ilinin sonunda təşəkkür məktubları verilir. Uşağın uğuru onun tərbiyəsinə və inkişafına kimin və necə təsir etməsindən asılıdır. Müəllimlər və valideynlər təhsil məsələlərini həll etmək üçün birlikdə çalışaraq müttəfiq və dəstəkçi olmalıdırlar.

Bu gün məktəbin əsas məqsədlərindən biri bərabər hüquqlu tərəfdaşlar kimi müəllim, şagird və valideyn icmalarının qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan pedaqoji sistem yaratmaqdır. Valideynlərlə aktiv ünsiyyəti necə inkişaf etdirə bilərik? Valideynləri məktəbə necə cəlb edə bilərik? Onları bizimlə əməkdaşlıq etməyə təşviq edən şəraitə necə yarada bilərik? Demək olar ki, bütün valideynlərin valideyn-müəllim görüşlərində iştirak etməsini necə təmin edə bilərik? Ailələr çox müxtə-

lifdir, hər birinin öz problemləri və çətinlikləri var, buna görə də ailələrlə necə qarşılıqlı əlaqədə olmaq sualına tək və düzgün cavab vermək mümkün deyil. Çox şey müəllimin intuisiyasından və bacarığından asılıdır, o, müəyyən bir vəziyyətdə valideynlər və uşaqlarla qarşılıqlı əlaqənin düzgün metodlarını və vasitələrini seçməkdə düzgün qərar vermək üçün müxtəlif halları təhlil etməlidir.

Valideynlərin ehtiyaclarını, fəaliyyət səviyyəsini, psixoloji və pedaqoji hazırlıq səviyyəsini nəzərə alaraq onlarla münasibət qurmağı öyrənmək vacibdir. Təhsil prosesinin keyfiyyəti əsasən onların səriştəsindən asılı olduğundan, valideynləri inkişaf etdirməli və təlimləndirməliyə.

Ailələrlə işləməkdə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün əməkdaşlığa və qarşılıqlı yardıma əsaslanan qarşılıqlı əlaqə modeli yaratmaq zərurəti yaranır.

Məqsəd şagirdlərin uğurlu sosiallaşması üçün məktəb və ailə arasında effektiv qarşılıqlı əlaqə yaratmaqdır.

Tapşırıqlar:

1. Ailə və valideynlərə fərqli, şəxsiyyətyönümlü yanaşmaları nəzərə alın.

2. Ailə dəyərlərini təşviq edin və valideynlər arasında pedaqoji mədəniyyətin əsaslarını inkişaf etdirin.

3. Valideynləri məktəblə əməkdaşlıqda və şagirdlərlə məktəb miqyasında tədbirlərin keçirilməsində cəlb edin; onların sosial fəallığını artırın.

Sinif müəllimi ailələrlə işləməkdə mühüm rol oynamalıdır. Sinif müəllimi ilə ən təcrübəli və təşəbbüskar valideynlər qrupu arasında əməkdaşlığın bir forması valideyn komitəsidir. Valideyn komitəsinin üzvləri sinif müəllimi ilə birlikdə və onların rəhbərliyi altında bütün birgə valideyn təhsili fəaliyyətlərini planlaşdırmaqlı, hazırlamalı və həyata keçirməli, sinifdə uşaqların tərbiyəsində kömək göstərməli, birgə asudə vaxt fəaliyyətləri təşkil etməli, bu fəaliyyətlərin nəticələrini təhlil etməli və məktəb-ailə əməkdaşlığının nəticələrini ümumiləşdirməlidirlər.

Valideynləri təhsil müəssisəsinin fəaliyyəti barədə məlumatlandırmaq məktəb-ailə əməkdaşlığının təşkili üçün şərtlərdən biridir. Bu, məktəbin veb saytı, elektron gündəlik, fərdi və qrup işləri, məktəb rəhbərliyi, müəllimlər və valideyn komitəsi ilə məsləhətləşmələr vasitəsilə həyata keçirilir.

Ailənin cəmiyyətdəki rolu əhəmiyyətinə görə heç bir digər komponentlə müqayisə olunmazdır, çünki insanın şəxsiyyəti inkişaf edir, özünə və sağlamlığına münasibəti formalaşır. Buna baxmayaraq, məktəb uşaq, valideynlər və cəmiyyət arasında təhsil prosesini və həqiqi qarşılıqlı əlaqəni təmin edən ən vacib sosial institutlardan biri olub, indi də var və belə də qalacaq. Valideynlərlə əməkdaşlıq edərək, sağlam uşağın şəxsiyyətinin, dəyər yönümlərinin inkişafında, hər bir uşağın fərdiliyinin və yaradıcı potensialının inkişafında qarşılıqlı anlaşma üçün əlverişli şərait yaratmaq lazımdır.

Ailə ilə məktəb arasında uğurlu əməkdaşlıq pedaqoji taktika və münasibətlərin etikası, valideynlərin pedaqoji hazırlığı və mədəniyyət səviyyəsi, ailədəki mürəkkəb münasibətləri tanımaq bacarığı və məktəblə ailənin tələblərinin vəhdəti ilə təmin edilir.

Təhsil prosesində ailə və məktəb arasında effektiv əməkdaşlıq, hər iki tərəfin söylərinin ziddiyyət təşkil etmədiyi, əksinə, bir-birini tamamladığı ahəngdar bir təhsil mühitinin yaradılmasına gətirib çıxarır. Müəllimlər və valideynlər ortaq dəyərləri və məqsədləri bölüşən bərabərhuquqlu tərəfdaşlar kimi çıxış etdikdə, uşaqlar özləri-

ni qorunmuş və inamlı hiss edirlər ki, bu da onların akademik göstəricilərinə və psixoloji rifahına birbaşa təsir göstərir. Davamlı dialoq, birgə layihələr və qarşılıqlı etimad vasitəsilə məktəb və ailənin söylərinin birləşdirilməsi nəticədə təhsilin əsas məqsədinə – müasir cəmiyyətdə mənalı bir həyata hazır olan müstəqil, məsuliyyətli və hərtərəfli inkişaf etmiş fərdlərin yetişdirilməsinə uğurla nail olmağa imkan verir.

Ailə, insanların əksəriyyəti üçün həyatlarının bütün mərhələlərində həlledici yer tutan mədəni, tarixi və sosial-psixoloji bir fenomendir. Ailə, xüsusilə kiçik uşaqların tərbiyəsində mühüm rol oynayır, çünki bu, insanın sosial münasibətlərin incəliklərini anlamağa başladığı, yaxşı və pis haqqında ilk anlayışları qavradığı, iş və istirahət haqqında ilk anlayışları, maraqlarını inkişaf etdirdiyi, daxili dünyasını zənginləşdirməyə başladığı, hislərini ifadə etməyi öyrəndiyi və s. mühitdir. 6-8 yaşlarında uşaq məktəbə gedir, lakin bu vaxta qədər onlar artıq öz güclü və zəif cəhətləri olan tam formalaşmış fərdlərdir. Valideynlər bu zəif cəhətlərin düzəldiləcəyinə ümidlərini məktəbə bağlayırlar. P.F. Lesqaft bir vaxtlar ailə təhsili problemi haqqında yazmış, məktəbə gedən uşaqları yeddi məktəb tipinə bölmüş və müəyyən keyfiyyətləri onların ailə tərbiyəsinə aid etmişdir:

1. İkiüzlü (təvəzökar görünüşlü, oyunlarda aktiv və şən; əvvəlcə ətrafdakı hər kəsə qarşı mehriban və diqqətli, sonra isə bir şeydən asılı olanlara qarşı daha çox – onlara yaxınlaşır, onları məmnun edir və hətta müxtəlif istəklərini diqqətlə gözləyir; mentorla yaxınlaşır və təsadüfən və ya hətta qəsdən yoldaşının bütün hərəkətlərini çatdırır; acgöz insanlar və onların hərəkətləri; yoldaşları onu dedi-qodu, böhtan, iftira, yalan üçün sevmirlər; tez-tez yoxa çıxan kiçik şeylər mentorun bu sevimlisində tapılır; zəif və alçaqlara münasibətdə öyünən və təkəbbürlü, güclülərə və ağsaqqallara münasibətdə yaltaq və qorxaq; düşünməyə öyrəşməmiş; cisimlərin və hadisələrin xarici tərəfini anlaya bilən; öyünən, hiyləgər, dərin hislərə qadir olmayan; həqiqətdən xəbəri yoxdur; yalnız şəxsi mənfəəti müşahidə edir və bunun səbəbləri uşağı əhatə edən ağsaqqalların yalanları və riyakarlığıdır; ev həyatının sırf praktik istiqaməti, daimi xırda hesablama və böyükələrin asan pul qazanmaq istəyi, uşaqlara heç bir qayğının olmaması.

2. İddialı: özünə hörmətini görünüşü ilə ifadə edir; Təmiz və səliqəli; düz və özünəinamlı görünür, ətrafı sakitcə müşahidə edir və irəli atılmaz; müəllimin və mentorun bütün hərəkətlərini diqqətlə izləyir, heç bir izahat və ya qeydi qaçırmamağa çalışır; çox diqqətli, təmkinli və cavab verməzdən əvvəl getdikcə daha dəqiq soruşmağa çalışır; başqalarının dediklərinin düzgünlüyünə dair şübhələrini həvəslə ifadə edir; daim müəllimin izahlarına diqqət yetirir, demək olar ki, yalnız təhsillə məşğul olur; hər hansı bir uğursuzluq ona uzun müddət unutmadığı və enerjisindən məhrum etdiyi çoxlu kədər gətirir; sonra böyük həvəslə hər şeyi düzəltmək üçün işə başlayır; təhqir və cəza nəticəsində, xüsusən də ədalətsiz, o, işini tərk edə, tam laqeydliyə düşə və hətta intihara qədər gedə bilər; ehtiraslı qisas almağa meyillidir və həmişə rəqibinin uğursuzluğuna sevinir; həvəslə incəsənət, musiqi, rəsm ilə məşğul olur, uğuru və alqışları sevir; mücərrəd düşüncə inkişaf etməyib; müstəqil zehni fəaliyyətə hazır deyil və hətta zehni cəhətdən məhduddur; yaradıcı təzahürlərdən məhrumdur; bütün müqəddəslik və idealizmin olmaması, dar eqoizm, xarakter çatışmazlığı, həyasızlıq, kobudluq, ehtiyatsızlıq və hər hansı yeni işdə uşaqcasına çarəsizlik ilə xarakterizə olunur. Bunun səbəbləri başqaları ilə rəqabət, daim tərifiəlmək və uşağın fəzilətlərinə heyranlıqdır.

3. Xoşxasiyyətli: sakit, baş verən hər şeyi diqqətlə izləyir; görünüşünə heç bir əhəmiyyət vermir; əvvəlcə çox aktiv deyil; müəllimi məmnun etmək, fərqləndirmək və ya diqqətini cəlb etmək istəyi yoxdur, ona zahiri dostluq və mehriban münasibətlər göstərmir; irəli atılmaz, əksinə, adətən kənarda qalır və başqalarının hərəkətlərini səssizcə izləyir; xarakterlərinin ciddiliyi, cəlbədicilənməyən görünüşü və ya yoxsulluğu səbəbindən yoldaşlarının və müəllimlərinin diqqətindən zövq almıyan yoldaşlara yaxınlaşır; yoldaşlarına qarşı sevgi və ya incəlik göstərmir, əksinə, diqqətli və rəğbət bəsləyir, onları başqaları ilə ünsiyyətə cəlb edir; müəllimə yaxınlaşdıqda çox danışan uşaq olur; səmimi dindar; təsir bağışlayan və buna görə də həmişə müəllimə diqqətlə qulaq asır; günahkar olduqda həmişə səmimi şəkildə etiraf edir və yoldaşlarının öz günahı üzündən əziyyət çəkməsinə imkan vermir; görümlər də, yalan və zorakılıqla yola getmir; anasına və dayəsinə, böyüdüüyü hər kəsə və hətta uşaqlığını keçirdiyi yerə bağlı olan mehriban və sevən bir uşaq; acgöz deyil, fayda və üstünlük axtarmır, hər şeyi bölüşməyə hazır; tək qaldıqda heç vaxt boş və ya darıxdırıcı deyil, həmişə məşğul olmaq üçün bir şey tapır (bitkilərə və heyvanlara həvəslə baxır və s.); Əsas çatışmazlıq zehni və fiziki iş arasındakı uyğunsuzluqdur - birincinin üstünlük təşkil etməsi, bədənin fiziki orqanlarının stimullaşdırılmasının olmaması və nəticədə müəyyən dərəcədə laqeydlilik) və bunun səbəbləri doğrudan sakit və xüsusilə kənd həyatı, sevən mehriban ana və ya uşağa yaxın olan digər insan, onun hisslərinə təsir edən hər hansı bir tərif və görünüşün, heç bir cəza və ya təqib tədbirinin olmamasıdır.

4. Yumşaq-çəkingən (yeni mühitdən utanır, müstəqil hərəkətlər etməyə cəsarəti çatmır; başqalarının nə etdiyini izləyir; hərəkətləri və düşüncə tərzindən asılı olan başqa bir yoldaşın himayəsi və ya təsiri altındadır; heç bir müstəqil hərəkət etmir; pislilik etmir, çünki anası bunun yaxşı olmadığını, böyük günah olduğunu deyirdi; dərslərə laqeyddir, tələb olunanı edir və tapşırılanı öyrənir, tələblərin və müəllimin sayıqlığının azalması halında, tənbel və diqqətsiz olur; bir tapşırığı (problemi, qaydanı) məmnuniyyətlə qaçırır; hərəkətləri asanlıqla etiraf edir, eyni zamanda təhrikçiyə və iştirakçıya (etibarsız yoldaş) asanlıqla işarə edir; soyuq və laqeyddir, demək olar ki, heç kimi sevmir, sadəcə kimisə bağlayır və onu tərk etmir; həmişə tək olur və özü üçün bir fəaliyyət və ya hobbisi tapa bilmir; uğursuzluqlara, maneələrə təslim olur; əməlləri yalnız təqlid və təlimatlarla yerinə yetirir; ağrıya və ya hər hansı bir fiziki əzaba dözməyi bilmir; ehtiyaclarını ödəyir, heç vaxt düşünmür və başqalarını nəzərə almır; təşəbbüs və müstəqilliyin olmaması və bunun səbəbləri sərt cəzalar, çubuqlarla deyil, xarici, heyvan sevgisi, ana və ya dayə ilə daimi iştirak, hər şey onun üçün hazır olduqda uşağın hər hansı bir fəaliyyətinin qarşısının alınması, uşaq heç vaxt mühakimə yürütməməsi və vaxtını və hərəkətlərini idarə etməməsi, hara getməli, nə deməli, nə etməli, nə vaxt yeməli, içməli, gəzməli, yatmalı və s. deyilməsi, uşağın heç bir şeyə qayğı göstərməməsi.

5. Pis niyyətlə alçaldılmış (səssiz, utancaq, xəcalətli); xüsusilə də heç kimin ona baxmadığı anlarda qəfil məqsədsiz hərəkətlər edir; sözlərdə xəsislik edir, cavab vermək əvəzinə xoruldayır, kobud hərəkətlər edir və ya uyğun səslər çıxarır; heç vaxt düz və mehribanlıqla, daha tez-tez – yan tərəfdən və qaşlarının altından baxmır; bəzən yoldaşlarından qaçır, bəzən təsadüfən itələyir və çimdikləyir, həmyaşdını və ya uşaqlarını sancır və ya vura bilir; dərslərə tamamilə laqeyd yanaşır, yalnız zəruri tələbləri yerinə yetirir; böyükklərdən şübhələnir, onların tərəfindən

sevgi təzahürlərini sevmir; bucaqlı, kəskin hərəkətlər edir; utandıqda üz çevirir, əli və ya dirsəyi ilə örtür, buna görə də bəzən dilini çıxarır; təqiblərə və cəzaya saxta sakitliklə yanaşır; kiçik təhqirlərə və hətta diqqətsizliyə asanlıqla inciyir; bəzən kobud və yersiz şəkildə kobud sözlər deyir; yoldaşlığa dəyər verir, səmimi dostluq münasibətləri üçün deyil, mıxılanmayan şeyi mənimsəyir; cəld və tez qaçır; başqa bir uşağa qarşı xeyirxah və diqqətli ola bilər (əgər sonuncu haqsız təqib və təhqirlərə məruz qalarsa) və bunun səbəbləri ağılın qadağan edilməsi, uşağın zorakı məcbur edilməsi və ram edilməsi, ədalətsiz və özbaşına tələblər, hərəkətlərin məhdudlaşdırılması, pis və əsəbi ögey ana, uşağı korlamamaq və hər hansı bir qanun pozuntusuna görə cəzalandırmaq üçün ailə qaydası, uşağın davamlı, özbaşına təqib edilməsi, tez-tez şəxsi qıcıqlanma, təhqir və alçaldılması nəticəsində başqalarının və yoldaşların qarşısında, xüsusən də yad və sevilməyən insanların qarşısında baş verir.

6. Məzlum (solğun, zəif; sakit və mülayim xasiyyətə malikdir; çalışqan, həmişə bir şeylə məşğuldur; oyunlarda və əyləncələrdə iştirak etmir; sevincini təvəzökarlıqla ifadə edir, kədərini boğur (asanlıqla ağlamır və kədərini xarici təzahürlərlə ifadə etmir); hər hansı bir tərifdən utanır və gizlənir; çatışmazlıqlarını görür və bütün uğursuzluqlarda özünü günahlandırır; özünə yazığı gəlmir, maneənin qarşısında dayanmır, onları işlə dəf edir; dözümlü və israrlıdır, məhrumiyyət və yoxsulluq onu dayandıra bilməz; rəğbətlə yanaşır və əzab çəkənlərə və təhqir olunmuşlara həmişə kömək etməyə hazırdır; ona ünvanlanan xahişləri həmişə yerinə yetirir; verilən bütün dərsləri səylə öyrənir; səmimi və dərin dindardır; təşəbbüs və müstəqillik tələb edən dərslərdən tez-tez imtina edir, özündə heç bir istedad və qabiliyyət tapmır; həmişə və tez onun üçün yeni bir iş qərarı vermir; musiqi, rəsm və digər estetik fəaliyyətlərlə maraqlanmır; maddi hesablama və ya şəxsi mənfəət onun hərəkətlərində heç vaxt üstünlük təşkil etmir və bunun səbəbləri daim ehtiyac, məhrumiyyət içində yaşayan sevnə, mülayim və çalışqan ana və ya digər qohumlardır və bu, depressiv anlardır; mehriban və çalışqan valideynlər hər şeyi övladları ilə bölüşür və həmişə onlara ən yaxşı tərəfi verirlər; uşaq işi və məhrumiyyəti adi, normal bir hadisə hesab edir və yalnız işə və ehtiyacın öhdəsindən gəlmək qabiliyyətinə ümid edir.

7. Normal (ideal şəkildə təmsil olunur) (zehni və fiziki inkişafda ahəngdar; aldığı təəssüratlar üzərində düşünməyə öyrəşmiş; oyaq vəziyyətdə, həmişə aktiv şəkildə fəaliyyət göstərir; başqalarını əsl dəyərlərinə görə qiymətləndirir və şəxsi tələblərini, xüsusən də yoldaşlıq münasibətini başqalarından üstün tutmur; zehni qabiliyyətlər əldə edilmiş biliklər arasındakı məntiqi əlaqəni aydınlaşdırmağa, analitik fəaliyyət və mücərrəd düşüncənin inkişafına yönəlmişdir; onun təəssüratları və ideyaları, düşüncələri və hərəkətləri bir-birinə uyğundur; başqalarına qarşı sadə, doğru və səmimi münasibət, başqa bir insanın ehtiyaclarına diqqət yetirmək və ehtiyaclarında iştirak etmək; heç vaxt müraciət etmir; zorakı metodlara və ya özbaşına tələblərə qarşı, zərurət yarandıqda ciddi əsaslarla dəstəklənən qısa və sadə nitqdən istifadə edir; başqaları ilə ünsiyyətdə sərtliyə yol vermir, xarici mehribanlığa və əzbərlənmiş nəzakət və ədəb metodlarına meyilli deyil; xoşxasiyyətli və məzlum tipin bütün yaxşı keyfiyyətlərini özündə birləşdirir; yeni vəziyyətlərdə müstəqildir; onun əxlaqi təzahürləri formallığa deyil, mühakiməyə əsaslanır; ağlabatan və ideal olaraq doğru danışır.

Nəticə. Ailə və məktəb arasında qurulan qarşılıqlı əməkdaşlıq təlim-tərbiyə prosesinin effektivliyini təmin edən və uşağın hərtərəfli şəxsiyyət kimi formalaşmasına bilavasitə təsir göstərən həlledici amildir. Tədqiqat göstərir ki, təhsil prosesinin uğuru yalnız məktəbin pedaqoji fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır; bu proses ailə mühitinin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri və valideyn-müəllim münasibətlərinin keyfiyyəti ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Əbilova L. "Şəxsiyyətin formalaşdırılmasında ailə və məktəbin birgə fəaliyyəti" (Gənc məktəblilərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailə və məktəbin birgə işi "Məktəbəqədər və İbtidai Təhsil" jurnalı, 2003. № 4.
2. Əhmədova K. X. "Gənc ailələrdə tərbiyənin xüsusiyyətləri" . Avtoreferat, Bakı, 2018 (Gənc ailələrdə təhsilin xüsusiyyətləri)
3. F.A.Rüstəmov. Azərbaycanda təhsil və tərbiyə nəzəriyyəsi. Bakı, 2011
4. N.M.Kazımov. Məktəb pedaqogikası, Çarşıoğlu, Bakı, 2002
5. Djurinski A. N. Müasir dünyada təhsilin inkişafı. Tədris vəsaiti. Moskva: Humanitar Nəşriyyat Mərkəzi Vlados, 1999.
6. Klyuçevski V. O. İki təhsil // V. O. Klyuçevski. Əsərləri. 9 cildə. Cild IX. Müxtəlif illərin materialları. Moskva: Mısl', 1990.
7. Lesqaft P. F. Uşağın ailə tərbiyəsi və onun əhəmiyyəti // 2004
8. Bayborodova L. V. Məktəb və ailə arasında qarşılıqlı əlaqə. Moskva, 2003
9. Stepanov E.N. Ailə ilə işləmək: müəllim və sinif müəllimi üçün. "Pedaqoji Axtarış Mərkəzi" nəşriyyatı, 2007
10. Andreyev A.A. Qarşılıqlı təsir metodları. "Ali təhsilin pedaqogikası. Yeni kurs". Moskva, 2002

Naiba Khiyalova

Summary

THE ROLE OF FAMILY-SCHOOL COOPERATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS AND MECHANISMS OF MUTUAL COOPERATION

The article examines the role of cooperation between the family and the school in the educational process and the comprehensive development of a child's personality. It analyzes the fundamental principles of interaction between teachers and parents, the main forms of joint activities, and the mechanisms of effective partnership that contribute to students' successful socialization. Particular attention is paid to the importance of family upbringing, parents' pedagogical culture, the creation of a supportive educational environment, and the coordination of educational efforts between the school and the family. The paper also discusses current challenges in school-family cooperation, their underlying causes, and possible solutions. It concludes that effective collaboration based on mutual respect, trust, and shared responsibility is essential for fostering the harmonious development of children and improving the quality of the educational process.

Наиба Хиялова

Резюме

РОЛЬ СОТРУДНИЧЕСТВА СЕМЬИ И ШКОЛЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ И МЕХАНИЗМЫ ВЗАИМНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Статья посвящена исследованию роли сотрудничества семьи и школы в воспитании и всестороннем развитии личности ребенка. Рассматриваются основные

принципы взаимодействия педагогов и родителей, формы совместной деятельности, а также механизмы эффективного партнерства, способствующие успешной социализации обучающихся. Особое внимание уделяется значению семейного воспитания, педагогической культуры родителей, созданию благоприятной образовательной среды и координации воспитательных воздействий школы и семьи. Анализируются современные проблемы взаимодействия образовательных учреждений с родителями, причины их возникновения и возможные пути решения. Сделан вывод о том, что только совместная деятельность семьи и школы, основанная на взаимном уважении, доверии и общей ответственности, обеспечивает гармоничное развитие личности ребенка и повышение качества воспитательного процесса.

Rəyçi: b/m G.Abdullayeva

PSIXOLOGİYA

Cavanşir Hüseynzadə

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0003-9988-4837>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0148>

YAŞLI İNSANLARDA SOSIAL TƏCRİD VƏ TƏNHALILIĞIN PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *yaşlı insanlar, tənhalıq, sosial təcrid, psixoloji rifah, psixi sağlamlıq, həyat keyfiyyəti, psixososial dəstək, risk amilləri, qoruyucu amillər*

Keywords: *older people, loneliness, social isolation, psychological well-being, mental health, quality of life, psychosocial support, risk factors, protective factors*

Ключевые слова: *пожилые люди, одиночество, социальная изоляция, психологическое благополучие, психическое здоровье, качество жизни, психосоциальная поддержка, факторы риска, защитные факторы*

Giriş. Yaşlılıq insan həyatının təbii inkişaf mərhələsi olsa da, bu dövr təkcə bioloji dəyişikliklərlə deyil, eyni zamanda sosial münasibətlərin zəifləməsi, gündəlik rolların dəyişməsi və emosional itkilərin artması ilə də xarakterizə olunur. Xüsusilə təqaüdə çıxma, həyat yoldaşının və ya yaxın dostların itirilməsi, fiziki məhdudiyyətlərin artması, xroniki xəstəliklər, iqtisadi çətinliklər və başqalarından asılılıq hissi yaşlı insanlarda sosial münasibətlərin daralmasına və tənha qalma riskinin yüksəlməsinə səbəb ola bilər [5]. Bu baxımdan yaşlılıq dövründə sosial təcrid və tənhalıq yalnız fərdi hiss və ya keçici emosional vəziyyət kimi deyil, psixoloji sağlamlıq və ümumi rifahla birbaşa əlaqəli mühüm bir problem kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyatda tənhalıq adətən insanın arzuladığı sosial münasibətlərlə faktiki yaşadığı sosial münasibətlər arasında uyğunsuzluqdan yaranan subyektiv hiss kimi izah edilir. Başqa sözlə, insanın sosial əlaqələrinin sayı və ya keyfiyyəti onun gözləntilərini qarşılamadıqda tənhalıq hissi formalaşa bilər [1]. Bu anlayış sosial təcriddən fərqlənir. Sosial təcrid daha çox obyektiv vəziyyəti, yəni sosial əlaqələrin məhdudluğunu ifadə etdiyi halda, tənhalıq həmin vəziyyətin insan tərəfindən necə yaşanması ilə bağlıdır. Bu səbəbdən bir şəxs sosial baxımdan tamamilə tək qalmasa belə, münasibətlərində yaxınlıq, qəbul olunma və aidiyyət hissi çatışmadıqda özünü tənha hiss edə bilər [1]. Weiss-in yanaşmasına əsasən tənhalığın sosial və emosional olmaqla iki forması fərqləndirilir; bunlardan biri

sosial mühit və qarşılıqlı fəaliyyətin zəifliyi, digəri isə yaxın emosional bağlılığın olmaması ilə xarakterizə olunur [1].

Mövzunun aktuallığı onunla bağlıdır ki, yaşlı insanlarda tənhalıq və sosial təcrid psixoloji rifahın azalması, depressiv əlamətlərin güclənməsi, narahatlıq, ümitsizlik, özünə dəyər hissinin zəifləməsi və həyat keyfiyyətinin pisləşməsi ilə əlaqələndirilir. Çam və həmkarları qeyd edirlər ki, tənhalıq yalnız emosional vəziyyətə təsir göstərmir, həm də həyat keyfiyyəti, koqnitiv funksiyalar və ümumi sağlamlıq göstəriciləri ilə sıx bağlıdır. Həmin araşdırmada vurğulanır ki, yalnızlıq hissi depressiya ilə qarşılıqlı əlaqə içindədir: bir tərəfdən depressiya tənhalığı dərinləşdirə bilər, digər tərəfdən isə uzunmüddətli tənhalıq depressiv vəziyyəti gücləndirə bilər. Eyni zamanda tənhalığın koqnitiv zəifləmə, demensiya riski və hətta ölüm göstəricilərinin artması ilə əlaqəli olduğu da qeyd olunur [1]. Dahlberg və həmkarlarının sistematik icmalı da göstərir ki, yaşlı insanlarda tənhalığın nəticələri yalnız emosional narahatlıqla məhdudlaşmır; bu hal rifah, fiziki və psixi sağlamlıq, eləcə də ölüm halları ilə mənfi şəkildə əlaqəlidir.

Tənhalığın yaşlı insanlarda hansı amillərlə daha çox bağlı olduğunu anlamaq müdaxilə proqramlarının hazırlanması üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır[5]. Doğan və Başerinin sahə araşdırmasında qadınların kişilərlə müqayisədə daha yüksək tənhalıq hiss etdiyi, təhsil səviyyəsi yüksəldikcə tənhalığın azaldığı, dul şəxslərin, tək yaşayanların, uşağı olmayanların və yaşadığı mühitdən narazı olanların daha yüksək yalnızlıq göstəricilərinə malik olduğu müəyyən edilmişdir[5]. Dahlberg və həmkarlarının uzunmüddətli tədqiqatları ümumiləşdirən sistematik icmalı isə daha sabit risk amillərini ön plana çıxarmışdır: evli və ya partnyorlu münasibətdə olmamaq, partnyor itkisi, məhdud sosial şəbəkə, aşağı sosial aktivlik, öz sağlamlığını zəif qiymətləndirmə və depressiya və ya depressiv əhval tənhalığın daha sonrakı dövrlərdə artması ilə ardıcıl şəkildə əlaqələndirilmişdir[4]. Bu nəticələr göstərir ki, yaşlılıq dövründə tənhalıq təsadüfi və tək səbəbli bir problem deyil; o, sosial, psixoloji və funksional faktorların qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır.

Bütün bunları nəzərə alaraq, yaşlı insanlarda sosial təcrid və tənhalığın psixoloji aspektlərinin araşdırılması həm nəzəri, həm də praktik baxımdan vacibdir. Bu məsələni öyrənmək yaşlı insanların emosional ehtiyaclarını, sosial bağlılıq səviyyəsini və psixoloji risklərini daha aydın anlamağa, eləcə də onların həyat keyfiyyətini dəstəkləyən yanaşmaların formalaşdırılmasına kömək edə bilər. Bu məqalənin məqsədi yaşlı insanlarda sosial təcrid və tənhalığın psixoloji məzmununu nəzərdən keçirmək, bu halların psixi rifah və həyat keyfiyyəti ilə əlaqəsini göstərmək, həmçinin onların yaranmasına təsir edən əsas risk amillərini elmi ədəbiyyat əsasında təhlil etməkdir.

Sosial təcrid və tənhalıq anlayışları

Sosial təcrid və tənhalıq bir-birinə yaxın anlayışlar olsa da, eyni məna daşımır. Ədəbiyyatda bu fərq əsasən belə qurulur: sosial təcrid məhdud sosial əlaqələrin olduğu obyektiv vəziyyəti bildirir, tənhalıq isə insanın öz münasibətlərini qeyri-kafi, zəif və ya emosional baxımdan yetərsiz yaşaması ilə bağlı subyektiv təcrübədir. Van de Velde bu fərqi tənhalıq araşdırmalarında əsas başlanğıc nöqtələrindən biri olduğunu vurğulayır; Nilsson və həmkarları da eyni xətti davam etdirərək göstərir ki, insan tək ola bilər, amma özünü tənha hiss etməyə bilər, eyni za-

manda insanların içində və ya ikili münasibətdə olduğu halda da tənhalıq yaşaya bilər. Buna görə sosial təcrid daha çox sosial əlaqələrin miqdarı ilə, tənhalıq isə həmin əlaqələrin insan tərəfindən necə dəyərləndirilməsi ilə bağlıdır [11].

Seemann tənhalığın müasir psixoloji izahlarında ortaqlıq olan üç əsas cəhəti ayırır. Birincisi, tənhalıq həmişə yaşanan bir təcrübədir; yəni o, xaricdən müşahidə olunan sadə sosial fakt deyil, insanın daxilən keçirdiyi haldır. İkincisi, bu təcrübə mənfi emosional yüklənməyə malikdir; xoşagəlməz, sıxıcı və ya ağrılı şəkildə yaşanır. Üçüncüsü isə tənhalıq təsadüfi emosional hal deyil, insanın istədiyi sosial münasibətlərlə real olaraq yaşadığı münasibətlər arasındakı uyğunsuzluqdan doğur. Başqa sözlə, insanın nə qədər münasibəti olduğundan daha çox, həmin münasibətlərin onun sosial ehtiyaclarını qarşılayıb-qarşılamadığı həlledici olur [13].

Tənhalığın daxili quruluşunun təkölçülü olmadığını Mikulincer və Segal daha konkret göstərir. Onlar tənhalıq təcrübəsini bir ölçü ilə izah etməyin yetərli olmadığını qeyd edir və fenomenoloji-struktural yanaşma ilə tənhalığın hiss, səbəb, arzu və davranış komponentlərini ayrıca təhlil edirlər. Müəlliflər tənhalıq hissələrinin on fərqli klasterini müəyyənləşdirirlər; bunların bir qismi özünə yönəlmiş yaşantılarla bağlıdır və özünə inamsızlıq, özünə yazıqlanma, depressivlik, iztirab və darıxma kimi hallar yaradır, digər qismi isə sosial münasibətlər sahəsinə aiddir və başqaları tərəfindən anlaşılmama, qəzəb, sosial rədd edilmə, yadlaşma və narahatlıq hissələri ilə xarakterizə olunur. Onların təqdim etdiyi ikiölçülü model göstərir ki, tənhalıq eyni zamanda həm “mən”ə, həm də “başqaları”na yönəlmiş bir yaşantıdır; yəni insan tənhalıqda təkə əlaqə çatışmazlığı yox, həm də öz dəyəri, aidiyyəti və qəbul olunması haqqında sarsıdıcı hissələr yaşayır [9].

Nilsson və həmkarlarının ədəbiyyat icmalısı isə anlayışların sərhədini daha da genişləndirir. Onların təhlilində Weiss-in fərqləndirdiyi iki forma xüsusi yer tutur: emosional tənhalıq yaxın və intim bir əlaqənin itirilməsi ilə, sosial tənhalıq isə dost, qonşu, həmkar kimi daha geniş sosial şəbəkənin zəifləməsi ilə əlaqələndirilir. Bununla yanaşı, Yalom tənhalıqla bağlı interpersonal, intrapersonal və ekzistensial təcrid formalarını ayırır; Gotesky isə fiziki təkliyi, başqaları tərəfindən kənarlaşdırılmanı, insanın özünü yad hiss etməsini və seçilmiş təklik halını fərqləndirir. Xüsusilə “solitude” kimi təqdim olunan seçilmiş təklik Nilsson və həmkarlarında vacib yer tutur, çünki burada tək qalmaq ağrı verən çatışmazlıq yox, insanın özü tərəfindən seçilən düşünmə, yaradıcılıq və daxili toplama məkanı kimi görünür. Buna görə bütün təkqalma formalarını avtomatik olaraq patoloji və ya neqativ qəbul etmək düzgün olmaz [11].

Van de Velde-nin sosioloji yanaşması isə bu anlayışlara daha geniş kontekst verir. O göstərir ki, tənhalıq dərin şəxsi hiss olsa da, əslində sosial və nisbi bir təcrübədir. İnsan öz münasibətlərində çatışmazlıq hissini tamamilə boşluqda yaşamır; bu hiss cəmiyyətin “normal” saydığı yaxınlıq, ailə, dostluq və birlik gözləntiləri fonunda formalaşır. Deməli, sosial təcrid sosial əlaqələrin azalması ilə ölçülə bilən bir vəziyyət olsa da, tənhalıq həmin əlaqələrin məhz hansı sosial norma və gözləntilər daxilində qiymətləndirildiyi ilə birlikdə anlaşılmalıdır. Bu baxımdan tənhalıq təkə psixoloji yox, həm də sosial bir fenomendir [17].

Yaşlı insanlarda tənhalığın və sosial təcridin psixoloji təsirləri

Yaşlılıq dövründə tənhalıq nadir və kənar bir hal deyil, kifayət qədər geniş yayılmış bir təcrübədir və bu da onun psixoloji təsirlərini ayrıca diqqət mərkəzinə

gətirir. Chawla və həmkarlarının sistematik icmalı və meta-analizi göstərir ki, yüksək gəlirli ölkələrdə 60 yaş və yuxarı şəxslər arasında tənhalığın ümumi yayılma göstəricisi 28.5% olmuşdur; orta dərəcəli tənhalıq 25.9%, ağır tənhalıq isə 7.9% təşkil etmişdir. Müəlliflər həmçinin qeyd edirlər ki, 65-75 yaş qrupu ilə 75 yaşdan yuxarı şəxslər arasında yayılma fərqi statistik baxımdan əhəmiyyətli olmamışdır. Bu nəticə yaşlılığı avtomatik olaraq “tənhalıq dövrü” kimi qəbul etməyin düzgün olmadığını göstərsə də, yaşlıların təxminən hər dörd nəfərindən birinin müəyyən dərəcədə tənhalıq yaşaması bu problemin psixoloji baxımdan ciddi əhəmiyyət daşıdığını açıq şəkildə ortaya qoyur.

Tənhalığın və sosial təcridin ən aydın psixoloji nəticələrindən biri depressiv simptomların artmasıdır. Choi, Irwin və Cho-nun yaşlılarda sosial təcridin davranış sağlamlığına təsiri üzrə sistematik icmalında həm subyektiv, həm də obyektiv sosial təcridin yuxu pozuntuları, depressiv simptomlar və yorğunluqla əlaqəli olduğu göstərilmişdir. Müəlliflər xüsusi olaraq vurğulayırlar ki, subyektiv sosial təcrid, yəni insanın özünü əlaqəsiz, dəstəksiz və emosional baxımdan tək hiss etməsi, obyektiv təcriddən daha güclü şəkildə yuxu pozuntusu və depressiya ilə əlaqələnməmişdir. İcmalda yer alan bəzi tədqiqatlarda emosional tənhalığın depressiv simptomlarla güclü, sosial tənhalığın isə daha zəif əlaqə göstərdiyi də qeyd olunur. Bu məqam vacibdir, çünki yaşlı insanın ətrafında insanlar olsa belə, münasibətləri emosional cəhətdən boş və mənasız yaşayırsa, psixoloji zərər yenə də dərin ola bilər.

Həmin sistematik icmal yuxu ilə bağlı nəticələri də kifayət qədər konkret təqdim edir. Orada keçmişdə özünü subyektiv olaraq tənha hiss edən yaşlılarda daha ağır insomniya şikayətlərinin müşahidə olunduğu, sosial dəstəyin zəifliyi və partnyorun olmamasının isə yuxu keyfiyyətini mənfi təsirləndirdiyi göstərilir. Eyni zamanda daha güclü sosial münasibətlər və ailə-dost çevrəsi ilə yaxşı əlaqələr daha yaxşı yuxu keyfiyyəti ilə əlaqələndirilmişdir. Xüsusilə McHugh və Lawlor-un nəticələrinə istinadla göstərilir ki, həm emosional, həm də sosial tənhalıq yuxu pozuntusunu proqnozlaşdırsa da, multivariat modeldə yalnız subyektiv tənhalıq əhəmiyyətli proqnozlaşdırıcı olaraq qalmışdır. Başqa sözlə, yaşlı insanın neçə nəfərlə əlaqədə olmasından daha çox, həmin əlaqələrin onun daxilində necə yaşanması psixoloji nəticələr baxımından daha təsirli görünür.

Psixoloji təsirlər yalnız depressiya və yuxu ilə məhdudlaşmır. Choi və həmkarlarının icmalında sosial təcridin yorğunluq və enerjisizliklə də əlaqəli olduğu göstərilir. Dəstəkləyici münasibətlərin daha az yorğunluqla, problemli sosial dəstəyin isə daha yüksək yorğunluqla bağlı olduğu qeyd olunur. Müəlliflərin ümumi nəticəsi budur ki, sosial təcrid yaşlılarda funksionallığı, həyat keyfiyyətini və fiziki sağlamlığı zəiflədən davranış simptomlarını artırır. Bu baxımdan tənhalıq sadəcə emosional narahatlıq deyil, insanın gündəlik psixoloji işləkliyini və canlılığını aşağı salan kompleks bir yüküdür.

Dahlberg və həmkarlarının uzunmüddətli tədqiqatları birləşdirən sistematik icmalı bu mənzərəni daha da dərinləşdirir. Onlar 34 keyfiyyət meyarına uyğun uzunmüddətli araşdırmanı nəzərdən keçirərək müəyyən edirlər ki, sonrakı dövrlərdə tənhalığın artması ilə ən sabit əlaqə göstərən amillər arasında partnyorun olmaması və ya itirilməsi, məhdud sosial şəbəkə, aşağı sosial aktivlik, sağlamlığın zəif qavranılması və depressiya və ya depressiv əhval vardır. İcmalda xüsusi olaraq

qeyd olunur ki, depressiya və depressiv əhval tənhalığın uzunmüddətli risk faktorları arasında ən ardıcıl görünən psixoloji amillərdəndir; həmçinin depressiv əhvalın artması tənhalığın artması ilə davamlı şəkildə müsbət əlaqə göstərmişdir. Bu nəticələr Choi və həmkarlarının tapıntıları ilə birlikdə oxunduqda, yaşlılıqda tənhalıq və depressiya arasında tək istiqamətli deyil, bir-birini gücləndirə bilən dövrü bir mexanizmin mövcudluğunu düşündürür: tənhalıq depressiv simptomları gücləndirə, depressiv əhval isə sonrakı tənhalıq riskini artırma bilər.

Tənhalığın psixoloji nəticələri həyat keyfiyyəti səviyyəsində də aydın görünür. Vespa və həmkarlarının multimorbidliyi olan yaşlılar üzərində apardıqları araşdırma xüsusilə diqqətəlayiqdir, çünki bu tədqiqatda iştirak edən şəxslər ailə üzvləri ilə yaşayırdılar və gündəlik sosial əlaqələri vardı; yəni obyektiv baxımdan tam təcrid olunmuş qrup deyildilər. Buna baxmayaraq, tənhalıq hissi artdıqca ümumi həyat keyfiyyəti göstəricisi (FACT-G total) azalırdı və azalma fiziki rifah, sosial rifah, emosional rifah və funksional rifah altölçülərinin hamısında müşahidə olunurdu. Müəlliflərin çoxsaylı regresiya modelində tənhalıq hissənin artması FACT-G total üzrə $B = -0.285$, fiziki rifah üzrə $B = -0.435$, sosial rifah üzrə $B = -0.401$, emosional rifah üzrə $B = -0.494$, funksional rifah üzrə isə $B = -0.429$ ilə əlaqələndirilmişdir; bütün bu əlaqələr yüksək səviyyədə əhəmiyyətli olmuşdur ($p < 0.001$). Bu nəticə psixoloji baxımdan çox önəmlidir: yaşlı insanın yanında ailə üzvlərinin olması onun özünü emosional olaraq bağlı və dəstəklənmiş hiss etməsinə zəmanət vermir. Deməli, subyektiv tənhalıq psixoloji rifahı obyektiv sosial mövcudluqdan asılı olmayaraq zəiflədə bilər.

Vespa və həmkarlarının araşdırması həm də onu göstərir ki, tənhalığın təsiri yalnız emosional sahədə qalmır, “psixofiziki rifah” deyilən daha geniş bir sahəyə yayılır. Müəlliflər açıq şəkildə qeyd edirlər ki, yaşlı şəxs özünü tənha hiss etmədikdə, çoxsaylı xroniki xəstəliklərin mövcudluğuna baxmayaraq psixofiziki rifahını daha yaxşı qoruya bilər. Onların nəticələrinə görə, yaşlılarda psixoloji sağlamlığı başa düşmək üçün təkcə sosial münasibətlərin olub-olmamasına baxmaq kifayət deyil; həmin münasibətlərin necə qavranıldığı, yəni insan üçün həqiqətən mənalı və “qidalandırıcı” olub-olmaması daha vacibdir. Bu da tənhalığın psixoloji təsirinin keyfiyyət məsələsi ilə sıx bağlı olduğunu göstərir.

Gerst-Emerson və Jayawardhana-nın araşdırması isə tənhalığın psixoloji yükünün səhiyyə davranışına necə keçə bildiyini göstərir. ABŞ-da 60 yaş və yuxarı icma əsaslı nümunə üzərində aparılan panel analizində xroniki tənhalıq, yəni həm 2008-ci ildə, həm də dörd il sonra özünü tənha hiss edənlər, həkim ziyarətlərinin sayının artması ilə müsbət və statistik cəhətdən əhəmiyyətli şəkildə əlaqəli olmuşdur ($b = 0.075$, $SE = 0.034$, $p = .029$). Maraqlıdır ki, bu təsir depressiv simptomlar, sağlamlıq vəziyyəti, xroniki xəstəliklərin sayı və digər nəzarət dəyişənləri daxil edildikdən sonra da qalırdı. Hospitalizasiya ilə əlaqə isə eyni gücdə təsdiqlənməmişdir. Bu nəticə onu göstərir ki, tənhalıq yaşlı insanın psixoloji gərginliyini təkcə daxili hiss kimi saxlamır, həm də yardım axtarma davranışını dəyişdirə bilər. Başqa sözlə, tənhalığın psixoloji təsiri klinik praktikada daha çox tibbi müəciət, daha yüksək səhiyyə istifadəsi və dolayısı ilə əlavə yük kimi görünə bilər.

Qoruyucu amillər və psixososial dəstək

Yaşlı insanlarda tənhalıq və sosial təcridə qarşı qoruyucu amillər ilk növbədə münasibətlərin sadəcə mövcudluğu ilə deyil, onların mənalı, etibarlı və davam-

lı olması ilə bağlıdır. Bu baxımdan ailə dəstəyi, yaxınlarla emosional bağlılıq, dostluq əlaqələrinin qorunması, yaşa uyğun sosial mühit, aktiv iştirak, məqsəd hissi və psixoloji dayanıqlılıq əsas qoruyucu sahələr kimi görünür. Klinik təlimatda da vurğulanır ki, yaşlılıqda rifahın qorunması üçün sosial dəstək sistemi, age-friendly mühit, aktiv məşğulluq və sense of purpose birlikdə işləyən amillərdir və bunlar psixi sağlamlığın möhkəmlənməsinə xidmət edir [16].

Psixososial dəstəyin təsirli olması üçün onun forması da ən az məzmunu qədər vacibdir. İntegrativ icmal göstərir ki, yaşlılarda tənhalığı azaltmağa yönəlmiş müdaxilələr ən çox o halda faydalı olur ki, çevik olsun, yerli ehtiyaclara uyğunlaşdırılsın, iştirakçılar layihənin hazırlanması və icrasında söz sahibi olsun və fəaliyyətlər passiv müşahidədən çox, məhsuldar iştirak yaratsın. Gardiner və həmkarları bu çərçivədə adaptability, community development approach və productive engagement xüsusiyyətlərini daha uğurlu müdaxilələrin əsas cizgiləri kimi təqdim edirlər. Bu yanaşma yaşlı insanı sadəcə yardım alan biri kimi yox, fəaliyyətdə yer alan və münasibətləri öz təcrübəsi ilə formalaşdıran biri kimi nəzərdən keçirir [6].

Yaşlı insanların öz baxışları da eyni istiqamətə işarə edir. Kharicha və həmkarlarının keyfiyyət tədqiqatında tənhalıq yaşayan yaşlıların bir çoxu “tənhalıq üçün xidmət” kimi təqdim olunan dəstəyi cəlbədicə saymamış, daha çox ortaq maraq və fəaliyyət əsasında qurulan qrup formatlarını üstün tutmuşlar. Onların fikrincə, sırf sosial məqsədli qruplar və ya təkbətək befriending hər zaman uyğun görünür; əvəzində maraq, məşğuliyyət və təbii ünsiyyət yaradan fəaliyyətlər daha məqbul qəbul edilir. Eyni araşdırmada göstərilir ki, yaşlılar çox vaxt tənhalığı şəxsi və mürəkkəb məsələ kimi görür, onu tibbiləşdirmək istəmir və bir çox hallarda primary care-in bu sahədə əsas rol oynamadığını düşünürlər. Bu nəticələr psixososial dəstəyin damğalayıcı olmayan, hörmətli və insanın muxtariyyətini qoruyan formada qurulmasının vacibliyini göstərir [8].

Müdaxilələrin ümumi mənzərəsinə baxdıqda, qrup əsaslı fəaliyyətlər, dəstək və maarifləndirmə elementini birləşdirən proqramlar, rekreativ fəaliyyətlər və informasiya-kommunikasiya bacarıqlarını gücləndirən yanaşmalar daha ümidverici görünür. Sosial resept müdaxilələrini ümumiləşdirən meta-review bu istiqamətlərin yaşlılarda həm sosial əlaqəni, həm də rifahı dəstəkləyə biləcəyini göstərir [12]. Daha yeni sistemativ icmal da community-living yaşlılarda group-based treatment və internet training üçün daha sabit müsbət nəticələr olduğunu qeyd edir [15]. Bununla yanaşı, yalnız rəqəmsal texnologiyaya yönəlmiş sistemativ icmal və meta-analiz rəqəmsal müdaxilələrin təkbətək tənhalığı azaltmasını qəti şəkildə təsdiqləmir. Bu isə onu göstərir ki, texnologiya əsasən sosial əlaqəni dəstəkləyən vasitə kimi faydalıdır; insan münasibətlərinin yerini tam tuta bilən həll kimi yox [14].

Qoruyucu amillər arasında nəsillərarası münasibətlərin xüsusi əhəmiyyəti var. Murayama və həmkarlarının intergenerational proqram üzərində apardığı araşdırma göstərir ki, uşaqlarla davamlı və təşkilatlanmış qarşılıqlı fəaliyyət yaşlılarda mənalılıq hissini gücləndirə, stresslə mübarizə resurslarını möhkəmləndirə və depressiv əhvalın azalmasına yardım edə bilər. Bu cür proqramların təsiri təkcə sosial təmas yaratmaqdan ibarət deyil; onlar yaşlı insanın özünü faydalı, dəyərli və növbəti nəsle töhfə verən biri kimi hiss etməsinə şərait yaradır. Buna görə mənalılıq hissi və sosial rolun davamı psixososial qoruyucu amil kimi xüsusi yer tutur [9].

Klinik təlimatlar da tənhalıqla mübarizədə tək bir xidmət növünə deyil, çox-sahəli və paylaşılmış dəstək modelinə üstünlük verir. Burada ailə üzvləri, baxıcı-lar, qonşuluq mühiti, icma resursları və səhiyyə sistemi birlikdə düşünülür. Siva-kumar və həmkarları sosial dəstək şəbəkəsinin möhkəmləndirilməsini, yeni sosial bağların qurulmasını, klublara və maraq qruplarına qoşulmanı, könüllülüüyü, pay-laşılan hobbiləri və intergenerational bonding-i yaşlıların rifahını qoruyan əsas strategiyalar kimi təqdim edirlər. Eyni mənbədə task-sharing yanaşması da vurğu-lanır; yəni yaşlı insanın rifahını qorumaq yalnız mütəxəssislərin işi deyil, ailə, ic-ma və digər sosial tərəfdaşların iştirakı ilə mümkün olur [16].

Nəticə. Bu məqalənin ümumi nəticəsi ondan ibarətdir ki, yaşlı insanlarda tənha-lıq və sosial təcrid yalnız sosial münasibətlərin azalması ilə bağlı xarici vəziyyət de-yil, eyni zamanda psixoloji rifahı, gündəlik funksionallığı və həyat keyfiyyətini dərin şəkildə təsir edən çoxqatlı bir təcrübədir. Təhlil olunan ədəbiyyat göstərir ki, tənhalıq xüsusilə onun subyektiv tərəfi ilə, yəni insanın öz münasibətlərini qeyri-kafi, emosio-nal baxımdan boş və ya mənasız yaşaması ilə bağlı olaraq, depressiv əlamətlər, yuxu pozuntuları, yorğunluq, ümumi psixoloji gərginlik və həyat keyfiyyətinin zəifləməsi ilə əlaqələndir [1].

Məqalə boyu nəzərdən keçirilən mənbələr həm də göstərir ki, yaşlılıq döv-ründə tənhalıq təsadüfi və tək səbəbli hadisə deyil. Onun formalaşmasında həyat yoldaşının itirilməsi, sosial şəbəkənin zəifləməsi, sosial fəaliyyətin azalması, sağ-lamlılığın pisləşməsi, gündəlik rol və münasibətlərin dəyişməsi kimi bir-biri ilə əla-qəli risk amilləri mühüm yer tutur. Xüsusilə uzunmüddətli tədqiqatlar bu amillərin sonrakı tənhalıq riskini artırdığını göstərməklə, problemin yalnız həmin an yaşa-nan emosional çətinlik deyil, zaman daxilində dərinləşə bilən proses olduğunu or-taya qoyur [6].

Beləliklə, yaşlı insanlarda tənhalıq və sosial təcridə psixoloji baxımdan yanaş-maq üçün iki əsas məqam nəzərə alınmalıdır. Birincisi, problemin mahiyyəti yalnız kontakt sayında deyil, münasibətlərin subyektiv keyfiyyəti və insan üçün daşdığı mənada gizləndir. İkincisi, bu problemin həlli üçün tibbi, psixoloji və sosial yanaş-malar bir-birindən ayrı deyil, bir-birini tamamlayan sahələr kimi düşünülməlidir. Yaşlı insanların psixi rifahının qorunması üçün məqsəd sadəcə onları “tənha olma-maq” vəziyyətinə gətirmək deyil, onların özlərini əlaqəli, qəbul olunmuş, faydalı və mənalı həyatın iştirakçısı kimi hiss etmələrinə şərait yaratmaqdır [13].

Ədəbiyyat:

1. Çam, C., Atay, E., & Işıklı, B. (2018). Yaşlılarda yalnızlıq və yaşam kalitesi. *Eskişehir Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Halk Sağlığı Dergisi*, 3(2), 49-67.
2. Chawla, K., Kunonga, T. P., Stow, D., Barker, R., Craig, D., & Hanratty, B. (2021). Prevalence of loneliness amongst older people in high-income countries: A systematic review and meta-analysis. *PLOS ONE*, 16(7), e0255088.
3. Choi, H., Irwin, M. R., & Cho, H. J. (2015). Impact of social isolation on behavioral health in elderly: Systematic review. *World Journal of Psychiatry*, 5(4), 432-438.
4. Dahlberg, L., McKee, K. J., Frank, A., & Naseer, M. (2022). A systematic review of longitudinal risk factors for loneliness in older adults. *Aging & Mental Health*, 26(2), 225-249.
5. Doğan, S., & Başer, M. (2019). Yaşlılarda yalnızlıq: Bir saha araştırması. *Journal of Health Sciences and Management*, 1(1), 1-10.

6. Gardiner, C., Geldenhuys, G., & Gott, M. (2018). Interventions to reduce social isolation and loneliness among older people: An integrative review. *Health & Social Care in the Community*, 26(2), 147–157.
7. Gerst-Emerson, K., & Jayawardhana, J. (2015). Loneliness as a public health issue: The impact of loneliness on health care utilization among older adults. *American Journal of Public Health*, 105(5), 1013–1019.
8. Kharicha, K., Iliffe, S., Manthorpe, J., Chew-Graham, C. A., Cattan, M., Goodman, C., ... & Walters, K. (2017). What do older people experiencing loneliness think about primary care or community based interventions to reduce loneliness? A qualitative study in England. *Health & Social Care in the Community*, 25(6), 1733–1742.
9. Mikulincer, M., & Segal, J. (1990). A multidimensional analysis of the experience of loneliness. *Journal of Social and Personal Relationships*, 7(2), 209–230.
10. Murayama, Y., Ohba, H., Yasunaga, M., Nonaka, K., Takeuchi, R., Nishi, M., ... & Fujiwara, Y. (2015). The effect of intergenerational programs on the mental health of elderly adults. *Aging & Mental Health*, 19(4), 306–314.
11. Nilsson, B., Lindström, U. Å., & Nâden, D. (2006). Is loneliness a psychological dysfunction? A literary study of the phenomenon of loneliness. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 20(1), 93–101.
12. Paquet, C., Whitehead, J., Shah, R., Adams, A. M., Dooley, D., Spreng, R. N., ... & Dubé, L. (2023). Social prescription interventions addressing social isolation and loneliness in older adults: Meta-review integrating on-the-ground resources. *Journal of Medical Internet Research*, 25, e40213.
13. Seemann, A. (2022). The psychological structure of loneliness. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(3), 1061.
14. Shah, S. G. S., Nogueras, D., van Woerden, H. C., & Kiparoglou, V. (2021). Evaluation of the effectiveness of digital technology interventions to reduce loneliness in older adults: Systematic review and meta-analysis. *Journal of Medical Internet Research*, 23(6), e24712.
15. Shekelle, P. G., Miake-Lye, I. M., Begashaw, M. M., Booth, M. S., Myers, B., Lowery, N., & Shrank, W. H. (2024). Interventions to reduce loneliness in community-living older adults: A systematic review and meta-analysis. *Journal of General Internal Medicine*, 39(6), 1015–1028.
16. Sivakumar, P. T., Harbishettar, V., Pandey, N. M., & Tiwari, S. C. (2024). Clinical practice guidelines for promoting mental health and well-being of older adults: A special focus on strategies for coping with social isolation and loneliness. *Indian Journal of Psychiatry*, 66(Suppl 2), S331–S337.
17. Van de Velde, C. (2026). Sociology of loneliness: An introduction. *Acta Sociologica*, 69(1), 3–18.
18. Vespa, A., Spatuzzi, R., Fabbietti, P., Di Rosa, M., Bonfigli, A. R., Corsonello, A., ... & Giulietti, M. V. (2023). Association between sense of loneliness and quality of life in older adults with multimorbidity. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(3), 2615.

Javanshir Huseynzade

Summary

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF SOCIAL ISOLATION AND LONELINESS IN OLDER PEOPLE

The article examines the psychological aspects of social isolation and loneliness among older people. It analyzes the differences between social isolation and loneliness, as

well as their impact on psychological well-being, mental health, and quality of life. Particular attention is given to risk factors contributing to loneliness, including the loss of close relationships, reduced social activity, health deterioration, and limited social networks. The study also explores protective factors and the role of psychosocial support in reducing the negative effects of loneliness. It emphasizes that effective support strategies should consider not only the number of social contacts but also their emotional significance for individuals. The findings highlight the importance of a comprehensive social, psychological, and community-based approach to maintaining the well-being of older people.

Джаваншир Гусейнзаде

Резюме

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНОЙ ИЗОЛЯЦИИ
И ОДИНОЧЕСТВА У ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ**

В статье рассматриваются психологические аспекты социальной изоляции и одиночества среди пожилых людей. Анализируются различия между понятиями социальной изоляции и одиночества, а также их влияние на психологическое благополучие, психическое здоровье и качество жизни. Особое внимание уделяется факторам риска, способствующим возникновению одиночества, включая потерю близких отношений, снижение социальной активности, ухудшение состояния здоровья и ограничение социальных связей. В исследовании также рассматриваются защитные факторы и роль психосоциальной поддержки в снижении негативных последствий одиночества. Подчеркивается, что эффективные стратегии поддержки должны учитывать не только количество социальных контактов, но и их эмоциональную значимость для человека. Полученные результаты подтверждают важность комплексного социального, психологического и общественного подхода к сохранению благополучия пожилых людей.

Rəyçi: dos. Ceyhun Aliyev

Sevinc Səriyeva

AMEA, Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0154>

UOT 6114.01

SOSIAL PSIXOLOJİ ADAPTASIYANIN FORMALAŞMASINDA SOSIAL MÜHİTİN ROLU

Açar sözlər: Sosial mühit, sosial psixoloji adaptasiya, fərd, psixoloji yanaşma, adaptasiyanın mərhələsi

Keywords: social environment, socio-psychological adaptation, individual, psychological approach, stage of adaptation

Ключевые слова: социальная среда, социально-психологическая адаптация, индивид, психологический подход, этап адаптации

Giriş. Müasir dövrdə sosial mühit insan həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Fərdin doğulduğu andan etibarən sosial mühit onun inkişafına, dünyagörüşünə və davranışına təsir göstərir. Sosial mühitə adaptasiya insanın sosial sistemə inteqrasiya olunması prosesidir və bu, həm fərdi, həm də sosial baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial mühitə adaptasiya fərdin mövcud sosial şəraitə uyğunlaşma qabiliyyətini əks etdirən mürəkkəb psixoloji prosesdir. Bu proses insanın yalnız davranış səviyyəsində deyil, həm də onun emosional, kognitiv və motivasiya sahələrində baş verən dəyişiklikləri əhatə edir. Adaptasiya fərdin sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində formalaşır və bu qarşılıqlı təsir davamlı xarakter daşıyır.

Sosial psixoloji adaptasiya fərdin sosial mühitlə qarşılıqlı təsiri, qrupun normalarının, dəyərlərinin, ənənələrinin qəbul edilməsi və mənimsənilməsidir. Uyğunlaşma fərdin adaptasiya prosesi nəticəsində formalaşan fərdi-psixoloji xüsusiyyət kimi səciyyələndirilir. Fərdin dəyişkən xarici şəraitə uyğunlaşma səviyyəsi onun ətraf mühitlə optimal qarşılıqlı münasibətlər qurmaq qabiliyyətinin dərəcəsindən asılıdır. Bu baxımdan, adaptasiya dinamik proses, uyğunlaşma qabiliyyət xarakterli xüsusiyyət, uyğunlaşmışlıq isə həmin prosesin nəticəsi kimi elmi şəkildə fərqləndirilir. Sosial-psixoloji adaptasiya (yəni insanın sosial mühitə uyğunlaşması) müxtəlif psixoloji yanaşmalarla izah olunur. **Biheviorizm yanaşmasına görə** sosial-psixoloji adaptasiya insanın sosial mühitdə davranışlarının **öyrənmə prosesi nəticəsində formalaşmasıdır**. [16]. Bu yanaşmada əsas diqqət müşahidə olunan davranışa verilir və hesab olunur ki, insan mühitdən aldığı mükafat və cəzalara uyğun olaraq davranışlarını dəyişir. Əgər müəyyən davranış sosial mühit tərəfindən müsbət qarşılanırsa, o möhkəmlənir və təkrar olunur, əks halda isə zəifləyir. Bu səbəbdən adaptasiya uğurlu öyrənmə və düzgün davranışların formalaşması ilə bağlıdır.

Kognitiv yanaşmaya görə sosial-psixoloji adaptasiya insanın **düşüncə prosesləri, inancları və qavrayış xüsusiyyətləri** ilə izah olunur. Bu yanaşmada əsas fikir ondan ibarətdir ki, insan sosial mühiti necə dərk edirsə, ona uyğun da davranır. Yəni eyni vəziyyət müxtəlif insanlar tərəfindən fərqli qiymətləndirilə bilər və bu da onların uyğunlaşma səviyyəsinə təsir edir. Adaptasiya zamanı insan yeni məlumatları əvvəlki bilikləri ilə müqayisə edir, onları yenidən qurur və uyğun strategiyalar seçir. İsveçrə psixoloqu J. Piaje özünün kognitiv inkişaf nəzəriyyəsinə intellekti fərdin xarici mühitə adaptasiyasında subyektiv amil hesab etmişdir. J. Piajeyə görə, *uyğunlaşmanın subyektiv amili zəkadır və onun əsas mexanizmləri assimilyasiya və akkomodasiya. İntellekt assimilyasiya ilə akkomodasiya arasında tarazlığın təmin olunmasına, realılıqla onun zehində formalaşmış təsviri arasındakı uyğunsuzluqların və fərqlərin aradan qaldırılmasına yönəlir. Assimilyasiya dedikdə, fərdin ətraf mühitdəki yeni məlumatları və təcrübələri artıq mövcud olan bilik və düşüncə strukturlarına uyğunlaşdırmaq üçün etdiyi zehni fəaliyyət nəzərdə tutulur. Akkomodasiya, fərdlərin yeni vəziyyətlərə uyğunlaşmaq üçün mövcud bilik və düşüncə strukturlarını dəyişdirməsi və davranışlarını ona görə tənzimləməsi prosesini göstərir* [8,s.186]. Fikrimizcə, uyğunlaşmanı ətraf mühit və subyekt arasında qarşılıqlı təsirin ikitərəfli prosesi kimi dəyərləndirilsədə, uyğunlaşma və tənzimləmə terminləri eyni mənada istifadə edilə bilməz. Çünki uyğunlaşma subyektin ətraf mühitə pasiv adaptasiyasını ifadə edir, tənzimləmə isə ətraf mühiti dəyişdirərək aktiv təsir göstərməyi nəzərdə tutur. Uyğunlaşma – əsasən reaktiv və passiv bir prosesdir. Subyekt ətraf mühitin tələblərinə uyğun davranır, dəyişir və özünü adaptasiya edir. Burada məqsəd subyektin mövcudluğunu qorumaq və ətraf mühitlə tarazlığa çatmaqdır. Məsələn, insanın yeni iş mühitinə alışması. Tənzimləmə – əksinə, daha aktiv və məqsədyönlü bir prosesdir. Subyekt sadəcə uyğunlaşmır, həm də ətraf mühiti öz maraqlarına və ehtiyaclarına uyğun şəkildə dəyişdirir, idarə edir. Məsələn, sosial qanunların yaradılması. Yəni, uyğunlaşma subyektin ətraf mühitə pasiv adaptasiyası, tənzimləmə isə ətraf mühiti dəyişdirərək aktiv təsir göstərməsidir.

Psixoanalitik yanaşmaya görə sosial-psixoloji adaptasiya insanın **şüuraltı prosesləri, daxili konfliktləri və erkən uşaqlıq təcrübələri** ilə bağlıdır. Fərdin adaptasiyası həm xarici, həm də daxili dəyişikliklər yolu ilə baş verir. **Psixoanalitik yanaşmaya** görə, uyğunlaşmış fərd yüksək məhsuldarlıq nümayiş etdirən, həyatdan zövq alma qabiliyyətinə malik olan və əqli tarazlığı ilə səciyyələnən şəxs kimi xarakterizə olunur. Uyğunlaşma prosesi yalnız fərdin daxili psixoloji strukturlarında baş verən dəyişikliklərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda ətraf mühitin transformasiyasını da ehtiva edir. Bu qarşılıqlı təsir nəticəsində fərd və mühit arasında dinamik və qarşılıqlı uyğunluğa əsaslanan münasibətlər sistemi formalaşır. Ziqmund Freyd adaptasiya proseslərini əsasən daxili konflikt, müdafiə mexanizmləri və kompromis formalaşmaları kontekstində izah etmişdir. O, fərdin əqli və emosional dünyasında meydana gələn qarşıdurmaların adaptasiya prosesinin mərkəzində dayandığını vurğulamış, bu konfliktlərin fərdin davranış və psixoloji tarazlığını təmin etmək məqsədilə müxtəlif müdafiə strategiyaları vasitəsilə həll olunduğunu qeyd etmişdir. Eyni zamanda, Z.Freydə görə, kompromis formalaşmaları fərdin daxili ehtiyacları ilə sosial mühitin tələbləri arasında balans yaratmaq və uyğunlaşmanı təmin etmək üçün vacib mexanizmdir[14, s.741. Bu yanaşma adap-

tasiyanın yalnız davranış səviyyəsində deyil, həm də intrapsixik strukturda dinamik proses kimi baş verdiyini nümayiş etdirir.

H.Hartman *daxili konfliktlərin adaptasiya prosesində mühüm rol oynadığını qəbul etsə də, adaptasiyanın yalnız bu konfliktlərlə məhdudlaşmadığını xüsusi olaraq vurğulamışdır. O, “konfliktdən azad Mən sferası” anlayışını irəli sürmüşdür. Bu yanaşmaya əsasən, adaptasiya prosesi həm daxili psixoloji konfliktlərlə şərtlənən mexanizmləri, həm də Mən-nin konfliktlərdən nisbətən azad olan sahəsində baş verən, daha stabil və funksional prosesləri əhatə edir* [15, s.61]. Fikrimcə, psixoloji adaptasiya prosesinin izahında tam yetərli hesab edilə bilməz. Belə ki, bu yanaşma Mən strukturunun konfliktlərdən nisbətən azad sahələrinin rolunu ön plana çıxarır, lakin daxili psixoloji ziddiyyətlərin fərdin davranışına və uyğunlaşma prosesinə göstərdiyi təsiri kifayət qədər əhatə etmir.

Humanist yanaşmaya görə sosial-psixoloji adaptasiya insanın **özünü reallaşdırmaq, inkişaf etdirmək və sosial mühitdə qəbul olunmaq ehtiyacı** ilə bağlıdır. Bu yanaşma A.Maslou və C.Rocers tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Onların fikrincə, *uyğunlaşma yalnız xarici mühitin tələblərinə passiv uyğunlaşma deyil, eyni zamanda fərdin öz potensialını reallaşdırması prosesidir. C.Rocersə görə, fərdin sosial mühitə uğurlu adaptasiyası onun daxili uyğunluq dərəcəsindən, yəni özünüqiymətləndirməsinin adekvatlığından, yaradıcılıq potensialından və yeni təcrübələrə açıq olmasından asılıdır. Bu xüsusiyyətlər fərdin həm özünü, həm də ətraf mühiti daha real və obyektiv şəkildə dərk etməsinə imkan yaradır*[12,s.90-103]. Humanist yanaşmaya əsasən, yüksək uyğunlaşma səviyyəsinə malik fərdlər adətən özlərini qəbul edən, daxili ziddiyyətləri minimum olan və psixoloji cəhətdən sağlam insanlardır. Bu baxımdan, uyğunlaşma prosesi müdafiə mexanizmləri və ya məcburi davranış modelləri ilə deyil, daha çox fərdin azad seçimi, özünün-inkişafı və şəxsi məsuliyyəti ilə bağlıdır. Nəticə etibarilə, humanist psixologiyada uyğunlaşma fərdin harmonik inkişafının və psixoloji rifahının mühüm göstəricisi kimi çıxış edir.

Sosial-psixoloji adaptasiya fərdin daxil olduğu sosial mühit arasındakı qarşılıqlı təsir nəticəsində formalaşan bir prosesdir. İnsan həyatı boyunca, özünü tənha hiss etdiyi anda belə, zamanın nböyük bir hissəsini cəmiyyət içərisində keçirir. Onlar həm ayrı-ayrı insanlarla, həm də ümumilikdə cəmiyyətlə fasiləsiz qarşılıqlı əlaqə qurur və bu proses müxtəlif sosial mühitlərdə reallaşır C.Midin fikrincə, *insanın şəxsiyyəti başqaları ilə qarşılıqlı münasibətlər əsasında formalaşır və bu münasibətlər onun həyatında ən çox təkrarlanan ünsiyyət modellərinə çevrilir. Fərd cəmiyyətlə əlaqədə olarkən müxtəlif “rolları” icra edir və onun şəxsiyyəti qəbul etdiyi bu müxtəlif rolların məcmusunu əks etdirir.* [6, s.17]. Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən situasiyaya uyğun rolun olmaması ətraf mühitə səmərəli adaptasiyaya maneçilik törədir və fərddə məyusluq hisslərinin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

Beləliklə, psixoloji yanaşmalar adaptasiyanı çoxşaxəli və dinamik bir fenomen kimi təqdim edir. Adaptasiya prosesi həm daxili, həm də xarici amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır və fərdin psixoloji sağlamlığının qorunması, sosial mühitə uyğunlaşması və şəxsiyyətin inkişafı üçün əsaslı rol oynayır. Bu kontekstdə adaptasiya yalnız davranış səviyyəsində baş vermir, eyni zamanda intrapsixik strukturun tənzimlənməsi və fərdin əqli-emosional tarazlığının təmin olunması ilə əlaqələndirilir.

Sosial psixoloji adaptasiya prosesi fərdin sosial mühitin tələblərinə uyğun davranış strategiyalarını formalaşdırması və sosial münasibətlər sistemində effektiv fəaliyyət göstərməsi ilə xarakterizə olunur. O. G. Posıpanov fərdin adaptiv davranış strategiyalarının tətbiqi əsasında sosial adaptasiyanın məzmun və funksiyalarını izah edən nəzəri yanaşma irəli sürmüşdür. O , sosial qarşılıqlı əlaqənin qurulmasını təmin edən üç fərqli adaptiv xüsusiyyəti ayırd etmişdir. *Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir: uyğunlaşma-uyğunluq, uyğunlaşma-qeyri-sabitlik və uyğunlaşma-yaradıcılıq. Bu xüsusiyyətlərin inkişaf səviyyəsi fərdlər arasında dəyişkəndir və müxtəlif qarşılıqlı təsir situasiyalarında davranış strategiyaları fərqli formalarda təzahür edir. Bu səbəbdən adaptasiya müxtəlif üsullarla həyata keçirilir* [9, s.93-113]. Fikrimizcə, çünki fərdlərin psixoloji xüsusiyyətləri, o cümlədən uyğunlaşma səviyyəsi və davranış strategiyaları onların sosial mühitə reaksiyalarını birbaşa müəyyən edir. Uyğunlaşma-uyğunluq, uyğunlaşma-qeyri-sabitlik və uyğunlaşma-yaradıcılıq kimi xüsusiyyətlərin fərqli inkişaf səviyyəsində olması insanların eyni situasiyalara müxtəlif cür yanaşmasına səbəb olur. Nəticə etibarilə, adaptasiyanın vahid və universal bir mexanizmlə deyil, fərdi xüsusiyyətlərə və konkret şəraitə uyğun olaraq müxtəlif üsullarla həyata keçirilməsi tamamilə təbii və qaçılmazdır. Bu yanaşma sosial adaptasiyanın dinamik və çoxşaxəli proses olduğunu düzgün şəkildə əks etdirir.

Sosial psixoloji adaptasiya prosesinin və nəticəsinin bütün strukturu üçün mərkəzi, əsas, sistem xüsusiyyətlərdən biri münasibət kateqoriyasıdır. *“Qarşılıqlı maraq, xeyirxahlıq, hörmət və qayğı oğlan və qızların ünsiyyət dairəsində qarşılıqlı münasibətləri xarakterizə edir.”* [2, s.161-163]. V.Myasişevin psixoloji konsepsiyasın da şəxsiyyətin mahiyyəti onun münasibətlər sistemində ifadə olunur və bu yanaşma adaptasiya problemini izah etmək üçün fundamental nəzəri baza yaratmışdır. V.Myasişevə görə *insan passiv şəkildə mühitə uyğunlaşan varlıq deyil, əksinə, o, ətraf aləmlə daim qarşılıqlı əlaqədə olan, bu əlaqələri qiymətləndirən və onlara fərdi münasibət formalaşdıran aktiv subyektdir*[7, s.16]. Məhz bu münasibətlər sistemi insanın davranışını, emosional reaksiyalarını, motivasiyasını və ümumilikdə daxili aləmini müəyyən edir. Adaptasiya prosesi isə fərdin dəyişən sosial və psixoloji şəraitə uyğunlaşması kimi başa düşülür və bu uyğunlaşma yalnız xarici davranış səviyyəsində deyil, həm də daxili münasibətlərin yenidən qurulması ilə müşayiət olunur.

Sosial psixoloji adaptasiya fərdin yeni şəraitə müvafiq uyğunlaşmasıdır. Adaptasiya insanın cəmiyyətdə mövcuduğudur. Cəmiyyətin tələblərinə, öz ehtiyaclarına, motiv və maraqlarına uyğun olaraq uyğunlaşmasıdır. Sosial psixoloji adaptasiya mürəkkəb və çoxmərhləli prosesdir. Adaptasiyanın üç mərhələsi fərqləndirilir: 1) *Orientasiya mərhələsi – adaptasiya olunan şəxsiyyətin təsəvvürləri və gözləntiləri ilə real vəziyyət arasındakı ziddiyyətlərlə xarakterizə olunur. Ünsiyyətdə müəyyən dərəcədə qapalılıq və davranışda sıxıntı müşahidə edilir.*

2) *Həqiqi adaptasiya mərhələsi – irəli sürülən tələblərin uyğunluq dərəcəsinin qiymətləndirilməsi və onların qrup üzvləri tərəfindən tətbiqi ilə xarakterizə olunur. Şəxsiyyət bu tələblərə verilən reaksiyanı dərk edərək, ünsiyyət və davranış strategiyasını formalaşdırır və onu irəli sürülən tələblərlə onların tətbiqi və qrup daxilində həyata keçirilməsi arasında uyğunluq yaratmağa yönəldir.*

3) *Stabilləşmə mərhələsi* – adaptasiya olunan şəxsiyyət ilə sosial mühit arasında qarşılıqlı münasibətlərdə dinamik tarazlığın yaranması ilə xarakterizə olunur. Bu zaman irəli sürülən tələblər qrup üzvləri tərəfindən həyata keçirilməsi ilə uyğunluq təşkil edir. Adaptasiya olunan şəxs üçün bu vəziyyət adaptasiya halı hesab edilir [13, s. 89–103].

Qeyd etmək lazımdır ki, adaptasiya başlanğıcda şəxsiyyətin gözləntiləri ilə real vəziyyət arasındakı ziddiyyətlərin aşkar olduğu orientasiya mərhələsi ilə xarakterizə olunur. Növbəti mərhələdə şəxs qrupun tələblərini qiymətləndirir, davranış və ünsiyyət strategiyasını formalaşdırır, yəni həqiqi adaptasiya mərhələsi baş verir. Nəticədə stabilləşmə mərhələsində şəxsiyyət və sosial mühit arasında qarşılıqlı uyğunluq və dinamik tarazlıq yaranır. Beləliklə, sosial adaptasiya yalnız şəxsin qrup normalarına uyğunlaşmasını deyil, həm də bu uyğunluğu davamlı şəkildə qoruyaraq mühitlə tarazlı münasibət qurmasını əhatə edən kompleks bir proses kimi təqdim olunur.

A.A.Dekaş isə adaptasiyanın beş mərhələsi fərqləndirmişdir:

1. *Hazırlıq mərhələsində əsasən qarşıdakı fəaliyyətin predmet və sosial şəraiti haqqında müvafiq məlumatların toplanması ilə xarakterizə olunur. Şəxsin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən və motivasiya sferasından asılı olaraq bu mərhələ ya aktiv və məqsədyönlü, ya da passiv formada keçə bilər.* 2. *Başlanğıc psixi gərginlik mərhələsi hadisələrin yaşanmasına hazırlıq və yeni peşə şəraitinə ilkin daxilolma ilə bağlı sinir-psixi vəziyyətlə xarakterizə olunur. Bu zaman insanın psixi və psixofizioloji resurslarının daxili səfərbərliyi baş verir ki, bu da yeni şəraitdə fəaliyyət göstərmək üçün zəruri ilkin şərtləri təmin edir.* 3. *Kəskin psixi reaksiyaların (daxilolma) mərhələsində şəxs dəyişmiş predmet və sosial mühit amillərinin təsirini hiss etməyə başlayır. Bu mərhələ üçün frustrasiya vəziyyətinin yaşanması xarakterikdir ki, bu da konstruktiv və ya destruktiv reaksiyalara səbəb ola bilər.* 4. *Psixi gərginliyin azalma (yekunlaşma) mərhələsi Adaptasiya prosesi uğurlu inkişaf etdikdə bu mərhələ baş verir. Bu mərhələ insan psixikasının əvvəlki fəaliyyət rejimlərinə və adət olunmuş davranış üsullarına qayıdışa hazırlanması ilə xarakterizə olunur.* 5. *Yekun mərhələ artıq tanış mühitə və peşə fəaliyyətinə daxilolma ilə bağlı emosional və davranış reaksiyalarının kompleksindən ibarətdir. (11, s.85–95).* Zənnimcə, bu mərhələlər sosial-psixoloji adaptasiyanın dinamik və mərhələli xarakterini açıq şəkildə göstərir. Fərd əvvəlcə yeni mühitlə tanış olur, psixi və motivasion resurslarını səfərbər edir, qarşılaşdığı çətinliklər və frustrasiyalar vasitəsilə adaptiv reaksiyalarını formalaşdırır və nəticədə davranış və emosional reaksiyalarını stabilləşdirir. Bu proses fərd-mühit qarşılıqlı təsirinin mürəkkəbliyini və adaptiv strategiyaların şəraitdən asılı olaraq dəyişkənliyini göstərir.

Sosial psixoloji adaptasiya yalnız yeni mühitə uyğunlaşmaq deyil, həm də həmin mühitdə psixoloji balansın qorunması və şəxsiyyətin bütövlüyünün saxlanılması deməkdir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, sosial psixoloji adaptasiya prosesi təkcə xarici uyğunlaşma deyil, həm də daxili dəyişiklikləri ehtiva edir. *“İnsanın ətraf mühitə münasibəti onun psixikasında ifadə olunur. O, ətraf mühitlə qarşılıqlı münasibətdə olur. İnsan ətraf mühitlə qarşılıqlı münasibətdə subyekt rolunda çıxış edir”* [4, s.35].

Sosial psixoloji adaptasiyanın səviyyələri fərdin mühitə uyğunlaşma prosesinin dərinliyini və xarakterini əks etdirir. Bu səviyyələr insanın xarici təsirlərə

necə reaksiya verdiyini, daxili tarazlığını necə qoruduğunu və dəyişən şəraitə nə dərəcədə effektiv uyğunlaşdığını müəyyən etməyə imkan verir. Müxtəlif səviyyələr adaptasiya prosesinin mərhələli şəkildə inkişaf etdiyini göstərir və hər bir səviyyə fərdin psixoloji vəziyyətinin fərqli aspektlərini əhatə edir. Bu baxımdan, V.Q.Berezin psixoloji adaptasiyanın aşağıdakı səviyyələrini ayırd edir:

– *fərdi-psixoloji səviyyə* – *özündə insanın şəxsi və tipoloji xüsusiyyətlərini, onun aktual vəziyyətini (motivasiya, qabiliyyətlər, ozunu dərkinkinləşaf səviyyəsi, özünənəzarət, ozu nutənzim, temperament, emosional və intellektual sferanın xüsusiyyətləri və s.) ehtiva edir. Bu səviyyədə psixi tarazlığın, psixi sağlamlığın qorunub saxlanması həyata keçirilir.* – *sosial-psixoloji səviyyə* – *özündə mikrososial təsirin xüsusiyyətlərini birləşdirir. Bu səviyyədə adekvat şəxsiyyətlərarası təsirin formalaşması, sosial əhəmiyyətli məqsədlərin əldə edilməsi həyata keçirilir və adaptasiya prosesinin aşağıdakı əsas tipləri ayırd edilir: sosial mühitə aktiv təsiri ilə xarakterizə olunan birinci tip və passiv mənsubluğu ilə xarakterizə olunan (qrupun məqsəd və istiqamətinin konformist şəkildə qəbul olunması) ikinci tip. Adaptasiya prosesinin bu tipi fərdin tələbat və motivlərinin strukturundan asılı olaraq formalaşır və qrup və şəxsiyyətlərarası təsir prosesində ortaya cı xır. [3,s.34].* Fikrimizcə, fərdi-psixoloji səviyyəni insanın daxili xüsusiyyətləri, psixi tarazlığı və sağlamlığı ilə əlaqələndirməsi adaptasiya prosesinin ilkin və əsas bazasını düzgün müəyyənləşdirir. Bu səviyyə fərdin özünüdərk, özünənəzarət və emosional sabitlik kimi vacib komponentlərini əhatə etməklə, onun mühitə uyğunlaşmasının daxili mexanizmlərini izah edir. Eyni zamanda, sosial-psixoloji səviyyənin ayrıca vurğulanması adaptasiyanın yalnız fərdin daxili xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşmadığını, həm də sosial mühitin təsiri altında formalaşdığını göstərir.

Şəxsiyyətin sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin xarakteri və bu mühitə təsir imkanlarının səviyyəsi adaptasiya prosesinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. S.A.Qrişayeva fərdin ətraf mühitə təsir dərəcəsindən asılı olaraq adaptasiyanı passiv və aktiv formalara ayırmışdı. Onun fikrincə, *passiv adaptasiya subyektin minimum fəaliyyət göstərərək mövcud şəraitə uyğunlaşması ilə xarakterizə olunur; bu halda subyekt ətraf mühiti olduğu kimi qəbul edir və ona şüurlu təsir göstərməyə cəhd etmir. Əksinə, aktiv adaptasiya subyektin ən optimal uyğunlaşma nəticələrinə nail olmaq məqsədilə ətraf mühitin müəyyən dərəcədə dəyişdirilməsini nəzərdə tutur.* [5, c. 22]. Zənimizcə, insanın sosial mühitə uyğunlaşması onun passiv bir proses olaraq yalnız mövcud norma və dəyərləri qəbul etməsi ilə məhdudlaşmır. Əksinə, uyğunlaşma, fərdin **öz iradəsi, məqsədyönlü fəaliyyəti və qararvermə prosesi** vasitəsilə həyata keçirdiyi dinamik və qarşılıqlı təsirli bir proses kimi başa düşülməlidir. Bu baxımdan, fərd yalnız ətraf mühitin tələblərinə adaptasiya olunmur; o, həm də ətraf mühitlə əlaqədə olaraq öz fərdi dəyərlərini, təcrübəsini və qabiliyyətlərini prosesə inteqrasiya edir. Beləliklə, ətraf mühitə uyğunlaşma həm fərdin **aktiv iştirakını**, həm də sosial və psixoloji qarşılıqlı təsiri tələb edən kompleks bir fenomen kimi səciyyələndirilir.

A.A. Rean insanın sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinin müxtəlif formalarını nəzərdən keçirərək adaptasiya prosesinin aktiv və passiv tiplərə bölünməsinə etiraz edərək aktivliyin xaricə istiqnətlənməsini vektorunu təklif etmişdi. Onun fikrincə, *passiv tip də əslində aktiv xarakter daşıyır. Lakin halda söhbət şəxsiyyətin aktiv uyğunlaşmasından – sosial mühitin tələblərinə müvafiq olaraq özünü dəyiş-*

dirmə və özünütənzimləməsindən gedir. Aktivliyin xaricə yönəlməsi şəxsiyyətin mühitə fəal təsirini, mənimsəməsini və dəyişdirməsini ifadə edir. Daxili istiqamətlənmə – özünü aktiv şəkildə dəyişdirməkdir [10,11]. Fikrimizcə, sosial mühitin tələblərinə uyğun olaraq özünü dəyişdirmə və özünütənzimləmə prosesi şəxsiyyətin aktiv uyğunlaşmasının mühüm göstəricisi kimi çıxış edir. Eyni zamanda, aktivliyin xaricə yönəlməsi şəxsiyyətin mühitə təsir etməsi, onu mənimsəməsi və müəyyən dərəcədə dəyişdirməsi ilə bağlıdır ki, bu da fərdin sosial münasibətlər sisteminə subyekt kimi çıxış etdiyini təsdiqləyir. Daxili istiqamətlənmə isə fərdin öz üzərində işləməsi, öz keyfiyyətlərini şüurlu şəkildə dəyişməsi və inkişaf etdirməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan, həm daxili, həm də xarici yönümlü aktivlik formaları şəxsiyyətin bütöv inkişafında qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir və bir-birini tamamlayır.

Beləliklə, sosial psixoloji adaptasiya prosesi yalnız sosial mühitin tələblərinin passiv şəkildə qəbul edilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də fərdin fəal mövqeyi, yəni davranışını tənzimləməsi, özünü inkişaf etdirməsi və dəyişən şəraitə şüurlu şəkildə reaksiya verməsi ilə daha səmərəli şəkildə həyata keçirilir. Bu baxımdan, sosial psixoloji adaptasiyanın dinamik və aktiv xarakter daşması onun mahiyyətini daha dolğun əks etdirir və fərdin sosial mühitdə daha uğurlu fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır.

Sosial-psixoloji adaptasiyanın formalaşmasında sosial mühit həlledici və çoxşaxəli təsirə malik əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Sosial mühit yalnız xarici təsir mexanizmi kimi deyil, eyni zamanda fərdin daxili aləminin strukturlaşmasını istiqamətləndirən psixoloji kontekst kimi fəaliyyət göstərir.

İşin aktuallığı: Müasir dövrdə sosial münasibətlərin dinamik dəyişməsi, qloballaşma prosesləri, informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və sosial institutların transformasiyası fərdin sosial mühitə uyğunlaşma problemini daha da aktuallaşdırır. Sosial mühit fərdin davranışına və psixoloji uyğunlaşmasına birbaşa təsir göstərir. Dəyişən sosial şəraitdə fərdlərin cəmiyyətə uyğunlaşması və sağlam münasibətlər qurması üçün mühitin təsirini anlamaq vacibdir, bu səbəbdən mövzu elmi baxımdan aktualdır.

Elmi yeniliyi: sosial mühitin sosial-psixoloji adaptasiyanın formalaşmasına təsirinin kompleks və sistemli şəkildə öyrənilməsi ilə müəyyən olunur. Araşdırmada ilk dəfə sosial mühit amilləri ilə fərdin daxili psixoloji proseslərinin qarşılıqlı təsiri vahid yanaşma çərçivəsində izah olunur.

Nəticə: Sosial-psixoloji adaptasiya kompleks və çoxsəviyyəli bir prosesdir. Aparılmış nəzəri təhlillər göstərir ki, sosial-psixoloji adaptasiyanın formalaşması müxtəlif psixoloji yanaşmaların izah etdiyi mexanizmlərin və sosial mühit amillərinin qarşılıqlı təsiri əsasında baş verir. Hər bir yanaşma adaptasiya prosesinin müəyyən aspektini ön plana çıxarır: psixoloanalitik yanaşma daxili psixoloji konfliktlərin tənzimlənməsini, biheviyrist yanaşma davranışların öyrənilməsini, koqnitiv yanaşma idrak proseslərinin rolunu, humanist yanaşma şəxsiyyətin inkişaf və özünəreallaşdırma potensialını, sosial-öyrənmə yanaşması isə sosial qarşılıqlı təsir və modelləşdirməni əsaslandırır. Bu baxımdan, qeyd olunan yanaşmalar birlikdə sosial-psixoloji adaptasiyanın çoxşaxəli və kompleks mahiyyətini izah etməyə imkan verir.

Digər tərəfdən, sosial mühit bu prosesin reallaşdığı əsas kontekst kimi çıxış edir. Fərdin daxil olduğu sosial mühit – ailə, təhsil mühiti, həmyaşd qrupu və ge-

niş ictimai münasibətlər sistemi – onun adaptasiya səviyyəsini birbaşa müəyyənləşdirir. Müsbət, dəstəkləyici və sabit sosial mühit fərdin uyğunlaşma imkanlarını genişləndirir, emosional sabitliyini gücləndirir və sosial bacarıqlarının inkişafını stimullaşdırır. Əksinə, qeyri-sabit və ya mənfi sosial mühit adaptasiya prosesini çətinləşdirir, hətta dezadaptasiya hallarına səbəb ola bilər. Beləliklə, sosial-psixoloji adaptasiyanın formalaşması həm fərdin daxili psixoloji xüsusiyyətləri, həm də onu əhatə edən sosial mühitin keyfiyyət göstəricilərinin vəhdəti nəticəsində mümkün olur. Bu isə onu göstərir ki, adaptasiya prosesi yalnız fərdi deyil, eyni zamanda sosial-psixoloji hadisə kimi qiymətləndirilməlidir.

Nəticə olaraq, sosial mühit sosial-psixoloji adaptasiyanın formalaşmasında əsas müəyyənədicilərdən biri kimi çıxış edir və fərdin uğurlu sosiallaşması, emosional rifahı, psixoloji dayanıqlılığı üçün müsbət dəstəkləyici mühitin yaradılması zəruri şərt hesab olunur.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov, Ə. S., & Əlizadə, Ə. Ə. (2003). Sosial psixologiya. QAPP POLİQRAF.
2. Əlizadə, Ə. Ə. (2009). Uşaqlar və yeniyetmələr: Seksual inkişafın psixopedaqogikası. ADPU.
3. Mustafayev, M., Hüseynova, S., & Aslanova, G. (2018). Şəxsiyyətin sosial adaptasiyasının tədqiqi istiqamətləri. Psixologiya jurnalı, (1), 35.
4. Səriyeva, S. Q. (2024). Müasir təhsil mühitində emosional münasibətlər: Monoqrafiya. Mütərcim.
5. Гришаева, С. А. (2004). Социально-психологическая модель адаптации русскоязычных мигрантов из стран ближнего зарубежья [Doctoral dissertation, Moscow].
6. Николаев, И. В. (Сост.). (2010). Интеракционизм американской социологии и социальной психологии первой половины XX века: Сборник переводов. Российская академия наук, Институт научной информации по общественным наукам.
7. Мясичев, В. Н. (2011). Психология отношений. МОДЭК.
8. Пиаже, Ж. (1994). Избранные психологические труды (Пер. с франц.). Международная педагогическая академия.
9. Посыпанов, О. Г. (2002). Методика измерения социальной адаптивности личности. В Современная психология: состояние и перспективы исследований: Материалы юбилейной научной конференции ИП РАН (с. 93–113). Институт психологии РАН.
10. Реан, А. А. (2006). Психология адаптации личности: Анализ. Теория. Практика. Прайм-Еврознак.
11. Реан, А. А., Кудашев, А. Р., & Баранов, А. А. (2022). Психология адаптации личности: Анализ. Теория. Практика (Монография). МПГУ.
12. Роджерс, К., & Даймонд, Р. (2002). Диагностика социально-психологической адаптации. Институт психотерапии.
13. Саблин, В. С. (2004). Психология человека. Мысль.
14. Фрейд, З. (2007). Психология бессознательного: Сборник произведений (М. Г. Ярошевский, Сост.). Питер.
15. Хартманн, Х. (2002). Эго-психология и проблема адаптации (М. В. Ромашкевич, Ред.). Институт общегуманитарных исследований.
16. Hull, C. L. (2005). Принципы поведения. Сущность научной теории. В П. Я. Гальперин & А. Н. Ждан (Ред.), История психологии. XX век: Хрестоматия для высшей школы (6-е изд., с. 509–529). Екатеринбург.

Sevinc Sariyeva

Summary

**THE ROLE OF THE SOCIAL ENVIRONMENT IN THE FORMATION
OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION**

The article analyzes the psychological essence of the process of adaptation to the social environment and its impact on individual development. Adaptation is characterized by an individual's adjustment to new social conditions, including behavioral and emotional regulation. The social environment has a direct influence on an individual's behavior, emotional state, and motivational system. The concept of adaptation, along with its components and stages, is examined based on scientific approaches. The study shows that adaptation to the social environment depends on an individual's emotional stability and social support. The article considers the characteristics of the social environment, individual factors, and their interaction. The social environment plays an important role in the behavioral, emotional, and cognitive development of an individual. The adaptation process is characterized by an individual's adjustment to new social conditions, the acquisition of social roles, and the establishment of harmonious relationships with society. Both theoretical approaches and the influence of psychological factors are explored in the article

Севиндж Сариева

Резюме

**РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЫ В ФОРМИРОВАНИИ
СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ**

В статье анализируется психологическая сущность процесса адаптации к социальной среде и её влияние на развитие личности. Адаптация характеризуется приспособлением личности к новым социальным условиям, включая поведенческую и эмоциональную регуляцию. Социальная среда оказывает непосредственное влияние на поведение, эмоциональное состояние и мотивационную систему личности. Понятие адаптации, её компоненты и этапы рассматриваются на основе научных подходов. Исследование показывает, что адаптация к социальной среде зависит от эмоциональной устойчивости личности и социальной поддержки. В статье рассматриваются особенности социальной среды, индивидуальные факторы и их взаимодействие. Социальная среда играет важную роль в поведенческом, эмоциональном и когнитивном развитии личности. Процесс адаптации характеризуется приспособлением личности к новым социальным условиям, освоением социальных ролей и установлением гармоничных отношений с обществом. В статье также исследуются как теоретические подходы, так и влияние психологических факторов.

Rəyçi: prof. Q.N.Vəliyev

Yeganə Yaqublu

Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://orcid.org/0009-0006-1484-1099>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0157>

SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRİN AİLƏ MÜHİTİNƏ PSIXOLOJİ TƏSİRİ

Açar sözlər: sosial şəbəkə, ailə mühiti, psixoloji təsir, dəyərlər

Keywords: social network, family environment, psychological impact, values

Ключевые слова: социальная сеть, семейная среда, психологическое воздействие, ценности

Giriş. Ailə cəmiyyətin özəyini təşkil edən bir sistem və bir dəyərdir. Bu dəyərin əsasında isə qarşılıqlı sevgi və hörmət durur. Sevgi və hörmət insanda səbr, dözümlülük, qayğı, inam, güvən, etibar, sədaqət və bu kimi bir çox müsbət iradə keyfiyyətləri formalaşdırır. Deməli, ailə düzgün şəxsiyyətin formalaşmasında, yetişdirilməsində, sosial normaların mənimsənilməsində birbaşa və köklü iştirak edir. Ailə sisteminin dağılması ailə dəyərlərinin və nəticədə şəxsiyyətin korlanmasında gətirib çıxarda bilər. Ailə uşağı yetişdirərkən ona verdiyi zərər və travmalardan qoruya bilməz, çünki mükəmməl münasibət və mükəmməl insan olmadıqı kimi mükəmməl ailə də yoxdur. Amma natamam ailədə və ya uşaq evində yetişdirilən uşaqların aldığı travmalar daha dərin və uzunmüddətli olur.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasını, psixi inkişafın yaş dövrlərini araşdıran alimlər 0-6 yaş arasında uşaqda hansı fərdi xüsusiyyətlərin formalaşdığını da empirik yollarla sübut etmişlər. Ailə millətin, dövlətin və cəmiyyətin tələblərinə uyğun şəxsiyyətin yetişdirilməsi üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir və ailə sisteminin və dəyərlərinin qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Son dövrlərin ailələrdə yaşanan problemlər, boşanmaların sayının artması ailənin böhran dövründən keçdiyinə işarə edir. Belə bir müddəə irəli sürmək olar ki, boşanmaların sayının artması yaşlı insanların müdaxilə ilə baş verir. Lakin bir çox yaşlı insanlar hər zaman və hər bir dövrdə gənc ailələrin yanında olmuş, onlarla bir evdə yaşamışlar. Azərbaycanda aparılan ailədaxili münasibətlərə dair sorğuda ailə problemlərin yaranma səbəbləri içərisində ilk 3 yeri sosial şəbəkələr (64%), maddi vəziyyət (47.6%) və xarici seriallar/kinolar (44.9%) olduğu göstərilmişdir [6]. Azərbaycanda aparılan statistik təhlillərdə göstərilir ki, boşanmalar faizlə göstəricisi 2000-ci ildə 5478, 2010-cu ildə 9061, 2020-ci ildə 14628, 2024-cü ildə isə 21384 olmuşdur [5]. Bu göstəricilər belə bir fərziyyə irəli sürməyə imkan verir ki, boşanmaların yalnız artan xətt üzrə getməsi, texnologiyanın sürətli inkişafı ilə üst-üstə düşür.

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı sosial medianın insanların gündəlik həyatında mühüm yer tutmasına səbəb olmuşdur. Sosial şəbəkələr yalnız fərdlərin sosial aktivliyini artırmaqla kifayətlən-

mir, eyni zamanda ailədaxili münasibətlərin strukturuna, emosional iqliminə və ünsiyyət formalarına da təsir göstərir. Sosial media vasitəsilə insanlar məsafədən asılı olmayaraq bir-biri ilə əlaqə saxlaya bilər, lakin bu imkanların artması ailə münasibətlərində həm müsbət, həm də mənfi nəticələr yarada bilər.

Sosial medianın ailə münasibətlərinə təsirinin mühüm müsbət tərəflərindən biri ünsiyyət imkanlarının genişlənməsidir. Müxtəlif platformalar vasitəsilə ailə üzvləri gündəlik həyatlarını paylaşa, emosional dəstək göstərə və qarşılıqlı əlaqəni davam etdirə bilərlər. Bu xüsusilə miqrasiya, uzaq məsafədə yaşama və ya iş səbəbilə ayrılıq hallarında ailə bağlarının qorunmasına kömək edir.

Bundan başqa, sosial media ailə üzvlərinə birgə fəaliyyətlər planlaşdırmaq, məlumat mübadiləsi aparmaq və sosial şəbəkəni genişləndirmək imkanı verir. Bu faktorlar ailədaxili sosial kapitalın güclənməsinə və qarşılıqlı asılılığın artmasına səbəb ola bilər.

Bununla yanaşı, sosial medianın ailə münasibətlərinə mənfi təsirləri də az deyil. Uzun müddət virtual mühitdə vaxt keçirmək ailə üzvləri arasında canlı ünsiyyətin azalmasına, emosional yaxınlığın zəifləməsinə və anlaşılmazlıqların artmasına gətirib çıxara bilər. Rəqəmsal asılılıq nəticəsində ailə üzvləri bir-birinə qarşı laqeyd davranmağa başlayır, bu isə konfliktlərin dərinləşməsinə səbəb olur.

Sosial şəbəkələrdə şəxsi həyatın həddindən artıq paylaşılması da münasibətlərdə qısqıncılıq, güvənsizlik və psixoloji gərginlik yarada bilər. Bəzi hallarda sosial mediada aparılan yazışmalar və paylaşımalar ailə münaqişələrinin hüquqi müstəviyə keçməsinə, hətta boşanma proseslərində sübut kimi istifadə olunmasına səbəb olur.

M.Razanın araşdırması valideynlərin sosial şəbəkə istifadəsinin ailədaxili ünsiyyətə və emosional münasibətlərə təsirini empirik şəkildə araşdıran müasir tədqiqatlardan biridir. Onun araşdırmasında sosial medianın ailə həyatına təsiri “technoference” (yəni texnologiyanın münasibətlərə müdaxiləsi) anlayışı ilə izah olunur. Eyni zamanda qeyd edir ki, valideynlərin sosial şəbəkələrdə həddindən artıq vaxt keçirməsi diqqətin dağılmasına, emosional əlaqənin zəifləməsinə, ailədaxili ünsiyyət keyfiyyətinin azalmasına səbəb ola bilər [4].

Kaisa Abu sosial şəbəkələrin müasir ailə münasibətlərinə təsirini kompleks (müsbət və mənfi aspektlərdə) araşdıran nəzəri-analitik tədqiqat aparmışdır. Müəllif göstərir ki, sosial media ailə münasibətlərində iki istiqamətli təsir yaradır. Bir tərəfdən əlaqə və ünsiyyət imkanlarını genişləndirir, digər tərəfdən emosional yaxınlıq və üz-üzə kommunikasiya keyfiyyətini zəiflədə bilər. Bu səbəbdən sosial medianın ailə sisteminə təsiri çoxşaxəli sosial-psixoloji fenomen kimi qiymətləndirilir. Araşdırmaya görə mesajlaşma və “like” kimi səthi interaksional dərin emosional söhbətləri əvəz edə bilər, ailə üzvləri arasında qarşılıqlı anlaşmanı zəiflədə bilər. Nəticədə real emosional əlaqələr zəifləyə bilər [3].

Kamalova A.Q. apardığı tədqiqatda ailə daxili münasibətlərin dinamikasını araşdırmışdır və ailədaxili narazılıqlara əsas səbəb kimi nənə-baba müdaxiləsini göstərmişdir. Lakin bu məsələ də boşanmaların real səbəblərini izah etməyə imkan vermir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, boşanma ilə bağlı məhkəmə proseslərində nikahın pozulmasına səbəb olan real motivlər əksər hallarda tam müəyyənləşdirilmir və əsasən ikinci dərəcəli amillərə istinad olunur. Bu isə bir tərəfdən boşanma hallarının artmasına şərait yaradır, digər tərəfdən isə boşanmaların qarşısı-

nın alınması məqsədilə elmi əsaslandırılmış psixoloji və sosial tövsiyələrin hazırlanmasını çətinləşdirir [1].

Rzayeva Ş.Ş. Azərbaycanda sosial şəbəkələrin ailədaxili münasibətlərə göstərdiyi təsirləri araşdırmışdır. Tədqiqatda sosial şəbəkə və internetin ailə münasibətlərinə təsiri ayrıca sosial-psixoloji amil kimi geniş şəkildə izah olunur. Müasir ailələrdə yaranan konfliktlərin mühüm səbəblərindən biri internet resurslarından və sosial şəbəkələrdən uzun müddət istifadəsidir. Empirik sorğunun nəticələrinə görə sosial şəbəkə və internetdən həddindən artıq istifadə, ailədaxili ziddiyyətlərin yaranmasında ən çox rast gəlinən səbəblərdən biri kimi (təxminən 19%) qeyd olunmuşdur. Bu isə göstərir ki, texnologiya artıq ailə münasibətlərinin dinamikasına real təsir edən sosial-psixoloji faktora çevrilmişdir [2].

Nəticə. Beləliklə, sosial medianın ailə münasibətlərinə təsiri çoxşaxəli və ziddiyyətlidir. Bir tərəfdən o, ünsiyyəti asanlaşdıraraq ailə üzvləri arasında əlaqələri gücləndirə bilər, digər tərəfdən isə emosional uzaqlaşma, etimad problemləri və konfliktlərin artmasına səbəb ola bilər. Bu baxımdan sosial medianı rəşional və balanslı istifadə, ailədaxili açıq ünsiyyətin qorunması və rəqəmsal davranış mədəniyyətinin formalaşdırılması sağlam ailə münasibətlərinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Problemin aktuallığı. Ailə münasibətlərinin təşəkkül mexanizmlərinin və onların inkişaf dinamikasının tədqiqi, ailədaxili qarşıdurmaların yaranma amillərinin müəyyənəşdirilməsi müasir sosial-psixoloji problemlər kontekstində xüsusi aktuallıq daşıyır. Müasir dövrdə sosial media ailə münasibətlərinə təsir edən mühüm sosial-psixoloji amil kimi diqqət mərkəzindədir. Texnologiyanın sürətli inkişafı ilə bağlı ailədaxili ünsiyyət və emosional yaxınlıqda dəyişikliklər müşahidə olunur. Sosial şəbəkələrin həddindən artıq istifadəsi konfliktlərin artmasına və ailə bağlılığının zəifləməsinə səbəb ola bilər. Valideyn-uşaq və ər-arvad münasibətlərində yaranan problemlər cəmiyyətin sosial sabitliyinə birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən sosial medianın ailə münasibətlərinə təsirinin öyrənilməsi həm elmi, həm də praktik baxımdan aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi. Ailə konfliktlərinə sosial şəbəkələrin təsiri mövcud tədqiqat nəticələrinin narrativ təhlil əsasında integrativ formada təqdim olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən psixoloqlar, ailə psixoloqları maarifləndirmə məqsədilə istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Kamalova, A. Q. (2016). Azərbaycan ailələrində ailədaxili münasibətlərin dinamikası [Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı]. Bakı.
2. Rzayeva, Ş. Ş. (2024). Müasir Azərbaycan ailəsində yaranan ziddiyyətlərin sosial-psixoloji cəhətləri [Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı]. Bakı.
3. Kaisar, A. (2023). The impact of social media on family relationships.
4. Raza, M. (2025). Parental social media engagement and family communication: A quantitative study on emotional cohesion and relational disruption. JMIR Human Factors. <https://doi.org/10.2196/74342>
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (n.d.). Ailə, nikah və boşanmalar üzrə statistik məlumatlar. https://azstat.gov.az/statHtml/statHtml.do?orgId=994&tblId=DT_AA_006

6. Azərbaycan Respublikası Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi. (n.d.). Azərbaycanda mövcud ailə münasibətləri: Sosial-psixoloji təhlil. <https://family.gov.az/store/media/Az%C9%99rbaycanda%20M%C3%B6vcud%20Ail%C9%99%20M%C3%BCnasib%C9%99tl%C9%99ri%20Sosial-Psixoloji%20T%C9%99hlil.pdf>

Yegana Yagublu

Summary

**THE PSYCHOLOGICAL IMPACT OF SOCIAL NETWORKS
ON THE FAMILY ENVIRONMENT**

Social networks have become an integral part of daily life, shaping how family members communicate and interact. Their widespread use has introduced both opportunities and challenges for maintaining healthy family relationships. On the positive side, social media facilitates communication across distances, allowing family members to stay connected and share experiences. It also provides access to information and social support that can strengthen emotional bonds within the family. However, excessive use of social networks can lead to reduced face-to-face interaction, emotional distancing, and misunderstandings. Parents' and children's differing engagement levels with digital platforms may create conflicts and trust issues. Moreover, exposure to idealized lifestyles on social media can generate jealousy and stress within the household. Overall, understanding the psychological impact of social networks is crucial for promoting balanced digital use and fostering a supportive family environment.

Егяна Ягублу

Резюме

**ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА
СЕМЕЙНУЮ СРЕДУ**

Социальные сети стали неотъемлемой частью повседневной жизни, влияя на то, как члены семьи общаются и взаимодействуют друг с другом. Их широкое использование создало как возможности, так и трудности для поддержания здоровых семейных отношений. С положительной стороны, социальные сети способствуют общению на расстоянии, позволяя членам семьи поддерживать связь и делиться опытом. Они также предоставляют доступ к информации и социальной поддержке, что может укреплять эмоциональные связи внутри семьи. Однако чрезмерное использование социальных сетей может привести к сокращению личного общения, эмоциональному отдалению и недопониманию. Различный уровень вовлеченности родителей и детей в цифровые платформы может создавать конфликты и проблемы с доверием. Кроме того, воздействие идеализированных образов жизни в социальных сетях может вызывать ревность и стресс в семье. В целом, понимание психологического влияния социальных сетей имеет решающее значение для продвижения сбалансированного цифрового использования и создания поддерживающей семейной среды.

Rəyçi: dos., psixol.ü.f.d. Ş.R.Babayeva

Qiymət Bayramova
Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0007-2091-4220>

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.3.1001.019>

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ İNTELLEKTİN İNKİŞAFINA BİOLOJİ VƏ SOSIAL AMİLLƏRİN TƏSİRİ

Açar sözlər: intellektual inkişaf, bioloji amillər, sosial amillər, idrak fəaliyyəti, həmyaşd münasibətləri, emosional inkişaf.

Keywords: intellectual development, biological factors, social factors, cognitive activity, peer relationships, emotional development.

Ключевые слова: интеллектуальное развитие, биологические факторы, социальные факторы, познавательная деятельность, отношения со сверстниками, эмоциональное развитие.

Giriş

Məqalədə yeniyetməlik dövründə intellektin inkişafına təsir göstərən bioloji və sosial amillər psixoloji baxımdan təhlil olunur. Göstərilir ki, yeniyetməlik yalnız fiziki və emosional dəyişikliklərlə xarakterizə olunan mərhələ deyil, eyni zamanda idrak proseslərinin keyfiyyətə yeniləşdiyi mühüm inkişaf dövrüdür. Bu mərhələdə beynin yetişməsi, hormonal dəyişikliklər, sinir sisteminin təkmilləşməsi kimi bioloji amillər yeniyetmənin düşünmə, yadda saxlama, diqqəti idarə etmə və qərarvermə qabiliyyət-lərinə təsir göstərir. Bununla yanaşı, ailə mühiti, məktəb, müəllim-şagird münasibətləri, həmyaşdlarla ünsiyyət və ümumi sosial təcrübə də intellektual inkişafın istiqamətini müəyyənləşdirən əsas amillərdən çıxış edir. Məqalədə bioloji və sosial təsirlərin bir-birindən ayrı deyil, qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərdiyi əsaslandırılır.

Yeniyetməlik dövrü insan həyatının ən həssas və dinamik inkişaf mərhələlərindən biridir. Bu yaş dövründə fərdin fiziki görünüşündə, emosional vəziyyətində, davranışında və sosial münasibətlərində ciddi dəyişikliklər baş verir. Lakin yeniyetməlik yalnız xarici dəyişikliklərlə məhdudlaşmır. Bu dövr həm də idrak proseslərinin sürətlə inkişaf etdiyi, düşüncə imkanlarının genişləndiyi, müstəqil fikir yürütmə və özünü dərk etmə qabiliyyətinin gücləndiyi mühüm psixoloji mərhələdir. Yeniyetmənin intellektual inkişafı onun gələcək təhsil nailiyyətləri, peşə seçimi, sosial mövqeyi və şəxsiyyət kimi formalaşması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İntellektin inkişafı mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir. Bu prosesə yalnız anadan-gəlmə imkanlar deyil, həm də fərdin yaşadığı mühit, aldığı təhsil, qurduğu münasibətlər və keçirdiyi həyat təcrübəsi təsir göstərir. Yeniyetməlik dövründə intellektin inkişafını düzgün anlamaq üçün ona təsir edən amilləri iki böyük istiqamətdə nəzərdən keçirmək məqsədə-uyğundur: bioloji amillər və sosial amillər. Bioloji amillər orqanizmin təbii yetişməsi, beyin və sinir sisteminin inkişafı, hor-

monal dəyişikliklər və irsi xüsusiyyətlərlə bağlıdırsa, sosial amillər ailə, məktəb, müəllimlər, həmyaşıl qrupu, ünsiyyət və cəmiyyət təsiri ilə əlaqədardır. Bu baxımdan yeniyetməlik dövründə intellektin inkişafı nə yalnız bioloji yetişmə ilə, nə də təkcə sosial təlimlə izah oluna bilər. Əslində bu inkişaf hər iki amil qrupunun qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Buna görə mövzunun araşdırılması həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktualdır. [4, s.190]

Yeniyetməlik dövründə intellektual inkişafın ümumi xüsusiyyətləri. Yeniyetməlik dövründə idrak fəaliyyəti daha yüksək səviyyəyə keçir. Uşaq bu dövrdə yalnız konkret situasiyalar çərçivəsində düşünməklə kifayətlənmir, həm də mücərrəd anlayışlar üzərində düşünə bilər. Məntiqi mühakimə, tənqidi yanaşma, müqayisə aparma, ümumiləşdirmə, alternativ həll yolları axtarma və səbəb-nəticə əlaqələrini qurma bacarıqları getdikcə inkişaf edir. Yeniyetmə hadisələri daha dərinlən anlamağa, müxtəlif baxışları qarşılaşdırmağa və müstəqil nəticə çıxarmağa başlayır. Bu dövrdə intellektin inkişafı diqqət, yaddaş, nitq, təfəkkür, təxəyyül, qərarvermə və özünə nəzarət kimi idrak komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə müşayiət olunur. Yeniyetmə artıq sadəcə informasiyanı qəbul edən subyekt deyil, onu təhlil edən, dəyərləndirən və tətbiq etməyə çalışan şəxsiyyətə çevrilir. Bu isə göstərir ki, yeniyetməlik intellektual yetkinləşmənin əsas mərhələlərindən biridir.

Bioloji amillərin intellektin inkişafına təsiri. Yeniyetməlik dövründə intellektual inkişafın əsas təbii zəmini bioloji yetişmə ilə bağlıdır. Bu yaşda beyində, xüsusilə də ali psixi funksiyalarla bağlı sahələrdə mühüm dəyişikliklər baş verir. Sinir sisteminin təkmilləşməsi yeniyetmənin diqqətini daha yaxşı cəmləşdirməsinə, informasiyanı daha sistemli şəkildə emal etməsinə və mürəkkəb məsələləri həll etməsinə şərait yaradır.

Beynin inkişafı xüsusilə planlaşdırma, davranışa nəzarət, impulsların idarə olunması, qərarvermə və gələcək nəticələri qabaqcadan görmə kimi funksiyalarda özünü göstərir. Bu dəyişikliklər intellektual fəaliyyətin strukturlaşmasına kömək edir. Yeniyetmə artıq əvvəlki yaş dövrləri ilə müqayisədə daha məqsədyönlü düşünə, fəaliyyətini planlaşdırma və səhvlərini qiymətləndirə bilər. [1, s.156]

Bioloji amillər sırasında hormonal dəyişikliklər də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Yeniyetməlik dövründə endokrin sistemdə baş verən yeniliklər emosional vəziyyətə, davranışa və ümumi psixi fəallığa təsir edir. Hormonal dəyişikliklər nəticəsində bəzən emosional gərginlik, həssaslıq, tez təsirlənmə, səbirsizlik və daxili narahatlıq artır. Bu hallar birbaşa olaraq yeniyetmənin idrak fəaliyyətinə təsir edə bilər. Məsələn, emosional gərginlik zamanı diqqət yayınır, yadda saxlama zəifləyir, təhlil və müqayisə kimi düşünmə əməliyyatları ləngiyə bilər. Əksinə, psixoloji sabitlik və emosional rahatlıq olduqda intellektual məhsuldarlıq daha yüksək olur.

İrsi xüsusiyyətlər də müəyyən dərəcədə intellektual inkişaf üçün baza yaradır. Fərqli yeniyetmələrdə sinir sisteminin tipi, qavrama sürəti, yaddaşın gücü, informasiyanı emal etmə tempi və digər idrak göstəriciləri eyni olmur. Lakin irsiyyət yalnız potensial yaradır. Həmin potensialın reallaşması üçün müvafiq sosial şərait və düzgün istiqamətləndirmə vacibdir. Deməli, bioloji imkanlar intellektin başlanğıc təməlini təşkil etsə də, onun hansı səviyyədə inkişaf edəcəyi təkcə bununla müəyyən olunmur. [2, s.243]

Bioloji amillər içərisində ümumi fiziki sağlamlıq da xüsusi rol oynayır. Yuxu rejimi, düzgün qidalanma, fiziki fəallıq, sinir sisteminin yorulmaması və

sağlam həyat tərzini yeniyetmənin idrak fəaliyyətinin səmərəliliyinə birbaşa təsir edir. Yuxusuzluq, daimi yorğunluq, zəif qidalanma və sağlamlıq problemləri diqqət və yaddaşın zəifləməsinə, öyrənmə motivasiyasının azalmasına səbəb ola bilər. Buna görə intellektual inkişaf məsələsinə yalnız məktəb nəticələri baxımından deyil, ümumi bioloji rifah baxımından da yanaşmaq vacibdir.

Sosial amillərin intellektin inkişafına təsiri. Yeniyetməlik dövründə intellektual inkişafın istiqamətini müəyyən edən ən güclü amillərdən biri sosial mühitdir. Yeniyetmə böyüdükcə onun sosial əlaqələri genişlənir, ailədən kənar münasibətlər sistemi formalaşır, məktəb və həmyaşıd qrupu onun həyatında xüsusi yer tutur. Bu sosial təcrübələr yeniyetmənin düşüncə tərzinə, özünüqiyətləndirməsinə və idrak fəallığına birbaşa təsir göstərir. [6, s.159]

Ailə ilk və əsas sosial mühitdir. Valideynlərin yeniyetməyə münasibəti, evdə yaradılan psixoloji iqlim, ünsiyyətin xarakteri, dəstək və nəzarətin səviyyəsi intellektual inkişafda əhəmiyyətli rol oynayır. Əgər ailədə uşağın sual verməsinə, fikrini sərbəst deməsinə, araşdırmasına və müstəqil qərar qəbul etməsinə şərait yaradılırsa, bu, onun düşünmə qabiliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Belə ailədə böyüyən yeniyetmə adətən daha təşəbbüskar, özünəinamı və idrak baxımından daha fəal olur. Əksinə, ailədə daim qorxu, təzyiq, laqeydlilik və ya həddindən artıq sərt nəzarət hökm sürürsə, yeniyetmənin sərbəst düşünmə bacarığı zəifləyər, özünə inamı aşağı düşər və intellektual fəallığı məhdudlaşa bilər.

Məktəb mühiti yeniyetmənin intellektual inkişafında ikinci mühüm sosial institut kimi çıxış edir. Məktəb sadəcə fənn biliklərinin ötürüldüyü məkan deyil, həm də düşünmə, dəyərləndirmə, ünsiyyət və sosial münasibətlərin formalaşdığı inkişaf mühitidir. Təlimin təşkili, istifadə olunan metodlar, müəllimin yanaşması, sinif daxilində yaradılan psixoloji iqlim və şagirdin məktəbdə özünü necə hiss etməsi onun idrak fəaliyyətinə güclü təsir göstərir.

Müəllim-şagird münasibətləri xüsusilə əhəmiyyətlidir. Müəllim şagirdin fikrinə hörmətlə yanaşdıqda, onu müstəqil düşünməyə həvəsləndirdikdə, səhvlərini təhqir və cəza ilə deyil, izah və dəstək yolu ilə düzəltəndikdə yeniyetmənin intellektual fəallığı artır. Bu zaman şagird daha çox sual verir, mübahisə edir, müqayisə aparır və yaradıcı yanaşma nümayiş etdirir. Əgər məktəbdə qorxu, alçaldılma və həddindən artıq tənqid mühiti varsa, yeniyetmə fikrini sərbəst ifadə etməkdən çəkinir və nəticədə onun düşünmə çevikliyi zəifləyir.

Sosial amillər sırasında həmyaşıdlarla münasibətlər də böyük rol oynayır. Yeniyetməlik dövründə dostların, sinif yoldaşlarının və qrupun rəyi daha əhəmiyyətli olur. Həmyaşıdlarla ünsiyyət zamanı yeniyetmə dialoq aparmağı, öz mövqeyini müdafiə etməyi, başqasının baxışını anlamağı və əməkdaşlıq etməyi öyrənir. Bu proseslər onun tənqidi təfəkkürünü, sosial idrakını və refleksiya qabiliyyətini inkişaf etdirir. Qrup şəklində fəaliyyət, müzakirə, ortaq qərarvermə və birgə problem həlli yeniyetmənin intellektual bacarıqlarını gücləndirir.

Lakin mənfi sosial təcrübələr intellektual inkişafı zəiflədə bilər. Sosial təcrid, lağ obyektinə çevrilmə, qəbul olunmama, zorakı münasibətlər və qrup təzyiqi yeniyetmədə narahatlıq yaradır. Bu narahatlıq onun diqqətini dərstdən və idrak fəaliyyətindən yayındırır, özünüqiyətləndirməsini zəiflədir və öyrənməyə marağını azalda bilər. Deməli, yeniyetmənin intellektual inkişafı üçün sağlam və dəstəkləyici sosial münasibətlər sistemi vacibdir.

Bioloji və sosial amillərin qarşılıqlı əlaqəsi. Yeniyetməlik dövründə intellektual inkişafın izahında ən vacib məqamlardan biri bioloji və sosial amillərin qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməsidir. Bu amilləri bir-birindən tam ayırmaq mümkün deyil. Çünki bioloji yetişmə sosial təcrübənin necə mənimsənilməsinə təsir edir, sosial mühit isə bioloji potensialın hansı səviyyədə reallaşacağını müəyyənləşdirir. Məsələn, yeniyetmənin sinir sistemi və beyin inkişafı ona mücərrəd düşünmə və mürəkkəb idrak əməliyyatları üçün imkan yaradır. Lakin bu imkanların inkişaf etməsi üçün ailədə və məktəbdə müvafiq intellektual mühit olmalıdır. Əgər yeniyetmə müstəqil fikir bildirməyə təşviq olunmursa, araşdırma və yaradıcılıq üçün şərait tapmırsa, onun təbii intellektual potensialı tam açılmaya bilər. Digər tərəfdən, çox yaxşı sosial mühit belə bioloji və emosional gərginliyin təsirini tam aradan qaldırmaya bilər. Məsələn, yuxusuzluq, daimi yorğunluq və ya güclü emosional dalğalanma yeniyetmənin biliyi mənimsəmə qabiliyyətini zəiflədə bilər. [5, s.130]

Bu baxımdan yeniyetmənin inkişafına kompleks yanaşmaq lazımdır. Onun intellektual inkişafını yalnız dərş göstəriciləri ilə deyil, emosional vəziyyəti, sosial münasibətləri, davranış xüsusiyyətləri və fiziki rifahı ilə birlikdə qiymətləndirmək daha doğru olar. Məhz bu halda yeniyetmənin düşüncə imkanlarının real səviyyəsini və inkişaf perspektivlərini düzgün müəyyənləşdirmək mümkündür.

Nəticə. Beləliklə, yeniyetməlik dövründə intellektin inkişafı həm bioloji, həm də sosial amillərin vəhdəti əsasında formalaşan mürəkkəb prosesdir. Bioloji amillər içərisində beyinin yetişməsi, sinir sisteminin inkişafı, hormonal dəyişikliklər, irsi xüsusiyyətlər və ümumi fiziki sağlamlıq mühüm yer tutur. Bu amillər yeniyetmənin diqqət, yaddaş, təfəkkür, özünə nəzarət və qərar vermə kimi idrak bacarıqlarının təbii əsasını yaradır. Sosial amillər isə bu təbii imkanların inkişaf istiqamətini müəyyən edir. Ailə mühiti, məktəb, müəllim-şagird münasibətləri, həmyaşıdlarla ünsiyyət və ümumi sosial təcrübə yeniyetmənin intellektual fəallığını ya gücləndirə, ya da zəiflədə bilər. Dəstəkləyici, sağlam və inkişafetdirici sosial mühit intellektual potensialın tam reallaşmasına kömək edir.

Elmi işin aktuallığı. Yeniyetməlik dövrü intellektual inkişafın sürətləndiyi, düşünmə, yaddaş, diqqət, qərar vermə və digər idrak proseslərinin keyfiyyətcə dəyişdiyi mühüm inkişaf mərhələsidir. Bu prosesə həm bioloji amillərin, həm də ailə, məktəb, müəllim-şagird münasibətləri və həmyaşıdlarla ünsiyyət kimi sosial amillərin qarşılıqlı təsir göstərməsi mövzusunun araşdırılmasını nəzəri və praktik baxımdan aktual edir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektini yeniyetməlik dövründə intellektin inkişafı və bu inkişaf prosesinə təsir göstərən bioloji və sosial amillər təşkil edir. Burada beyin və sinir sisteminin inkişafı, hormonal dəyişikliklər, irsi xüsusiyyətlərlə yanaşı, ailə, məktəb, müəllim-şagird münasibətləri və həmyaşıdlarla ünsiyyətin təsiri nəzərdən keçirilir.

Elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi yeniyetməlik dövründə intellektual inkişafın yalnız bioloji yetişmə və ya sosial təsirlə deyil, bu iki amil qrupunun qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşmasının əsaslandırılmasından ibarətdir. Eyni zamanda, bioloji potensialın reallaşmasında ailə və məktəb mühitinin, sosial münasibətlərin və emosional vəziyyətin mühüm rolu kompleks şəkildə ümumiləşdirilir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri yeniyetmələrin intellektual inkişafının qiymətləndirilməsi və dəstəklənməsi zamanı yalnız təlim göstəricilərinin deyil, onların fiziki rifahı, emosional vəziyyəti və sosial münasibətlərinin də nəzərə alınmasına imkan verir. Məqalədə irəli sürülən müddəalardan ailə və məktəb mühitinin təkmilləşdirilməsi, yeniyetmələrin müstəqil düşünmə və yaradıcılıq imkanlarının dəstəklənməsi üçün praktik istiqamət kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov, Ə. S., Əlizadə, Ə. Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar-Çap, 2002.
2. Seyidov, S. İ., Həmzəyev, M. Ə. Psixologiya. Bakı: Nurlan, 2007.
3. Həmzəyev, M. Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Maarif, 1991.
4. Santrock, J. W. Adolescence. New York: McGraw-Hill Education, 2019.
5. Steinberg, L. Adolescence. New York: McGraw-Hill Education, 2019.
6. Карабанова, О. А. Возрастная психология. Москва: Айрис-Пресс, 2005.

Qiyamat Bayramova

Summary

THE INFLUENCE OF BIOLOGICAL AND SOCIAL FACTORS ON INTELLECTUAL DEVELOPMENT DURING ADOLESCENCE

The article examines the biological and social factors that influence intellectual development during adolescence from a psychological perspective. It is shown that adolescence is not only a stage characterized by physical and emotional changes, but also an important developmental period in which cognitive processes undergo qualitative transformation. At this stage, biological factors such as brain maturation, hormonal changes, and the improvement of the nervous system affect adolescents' abilities to think, remember, manage attention, and make decisions. At the same time, family environment, school, teacher-student relationships, communication with peers, and overall social experience act as key determinants of the direction of intellectual development.

Гиймат Байрамова

Резюме

ВЛИЯНИЕ БИОЛОГИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ НА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

В статье с психологической точки зрения анализируются биологические и социальные факторы, влияющие на интеллектуальное развитие в подростковом возрасте. Показано, что подростковый возраст является не только этапом, характеризующимся физическими и эмоциональными изменениями, но и важным периодом развития, в котором познавательные процессы качественно преобразуются. На данном этапе такие биологические факторы, как созревание мозга, гормональные изменения и совершенствование нервной системы, оказывают влияние на способности подростка мыслить, запоминать, управлять вниманием и принимать решения. Наряду с этим семейная среда, школа, отношения между учителем и учеником, общение со сверстниками и общий социальный опыт выступают в качестве основных факторов, определяющих направление интеллектуального развития.

Rəyçi: dos., psixol.ü.f.d. Ş.R.Babayeva

İCTİMAİ ELMLƏR

Vahid Aliyev

Almaniyanın Heydelberq Tətbiqi Elmlər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0162>

BEYNƏLXALQ MARKETİNG MENECMENTİ: QLOBAL BİZNES MÜHİTİNDƏ STRATEJİ YANAŞMALAR

Açar sözlər: *Beynəlxalq marketinq, marketinq menecmenti, qlobal strategiya, bazar adaptasiyası, rəqabət üstünlüyü*

Ключевые слова: *Международный маркетинг, Маркетинговый менеджмент, Глобальная стратегия, Адаптация к рынку, Конкурентное преимущество*

Keywords: *International marketing, Marketing management, Global strategy, Market adaptation, Competitive advantage*

Giriş. Qloballaşmanın sürətlənməsi, beynəlxalq ticarət əlaqələrinin davamlı şəkildə genişlənməsi və texnoloji inkişafın dinamik xarakter alması müasir biznes mühitində marketinq fəaliyyətlərinin miqyasını və əhəmiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Rəqəmsal platformaların yayılması, informasiya mübadiləsinin sürətlənməsi və istehlakçı davranışlarının qlobal miqyasda dəyişməsi təşkilatları ənənəvi marketinq yanaşmalarını yenidən nəzərdən keçirməyə vadar edir. Bu şəraitdə marketinq fəaliyyətləri artıq yalnız yerli bazarlarla məhdudlaşmır, beynəlxalq ölçüdə strateji planlaşdırma və çevik idarəetmə tələb edir.

Məhz bu kontekstdə beynəlxalq marketinq menecmenti təşkilatların müxtəlif ölkə və regionlarda uğurla fəaliyyət göstərməsini təmin edən əsas strateji istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu, yalnız təşkilatın məhsul və xidmətlərini xarici bazarlara çıxarması ilə məhdudlaşmır, həm də bazarların iqtisadi, sosial və mədəni fərqliliklərini, istehlakçı davranışlarını, hüquqi və institusional tələbləri nəzərə alan kompleks və strateji idarəetmə prosesini əhatə edir. Beynəlxalq marketinq menecmenti çərçivəsində təşkilatlar bazar araşdırmalarını sistemli şəkildə həyata keçirir, segmentləşdirmə aparır, hədəf bazarları müəyyənləşdirir və rəqabət üstünlüyünü təmin edən effektiv marketinq strategiyaları formalaşdırırlar.

Bu yanaşma təşkilatlara yalnız qlobal bazarlarda mövcud rəqabət şəraitinə uyğunlaşmaq imkanı vermir, həm də strateji riskləri minimuma endirərək uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini gücləndirir. Eyni zamanda, mədəni və regional fərqliliklərin nəzərə alınması ilə hazırlanan adaptiv strategiyalar istehlakçı məmnuniyyətini artırır, brend etibarını möhkəmləndirir və bazar payının genişlənməsinə xidmət edir. Beləliklə, beynəlxalq marketinq menecmenti təşkilatın qlobal sə-

viyyədə dayanıqlı uğur qazanması, rəqabət üstünlüyünü qoruması və strateji məqsədlərinə effektiv şəkildə çatması üçün əsas komponent olaraq çıxış edir.

Beynəlxalq marketing menecmenti təşkilatın milli sərhədlərdən kənarda həyata keçirdiyi marketing fəaliyyətlərinin sistemli şəkildə planlaşdırılması, icrası və nəzarət olunması prosesini ifadə edir. Bu anlayış təşkilatın yalnız xarici bazarlara çıxışını deyil, eyni zamanda həmin bazarların iqtisadi, mədəni, sosial və hüquqi xüsusiyyətlərini nəzərə alan kompleks idarəetmə yanaşmasını əhatə edir. Beynəlxalq marketing menecmentinin əsas məqsədi beynəlxalq bazarlarda mövcud və potensial istehlakçı tələbatını dəqiq şəkildə müəyyənləşdirmək, bu tələbatı təşkilatın ümumi strateji məqsədləri ilə uzlaşdırmaq və davamlı dəyər yaratmaqdır.

Bu proses bazar mühitinin hərtərəfli araşdırılması, istehlakçıların segmentləşdirilməsi, perspektivli hədəf bazarların seçilməsi və rəqabət mühitində effektiv mövqeləndirmə strategiyalarının formalaşdırılmasını özündə birləşdirir. Eyni zamanda, beynəlxalq marketing menecmenti məhsul, qiymət, təşviqat və paylama elementlərindən ibarət marketing kompleksinin yerli bazar xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə hazırlanmasını və tətbiqini tələb edir. Belə sistemli yanaşma təşkilatlara beynəlxalq bazarlarda rəqabət üstünlüyü əldə etməyə, riskləri minimuma endirməyə və uzunmüddətli strateji inkişafı təmin etməyə imkan yaradır.

Beynəlxalq marketing menecmentinin əhatə dairəsi yalnız ixrac fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır, əksinə, təşkilatların xarici bazarlara çıxışını təmin edən müxtəlif strateji və institusional formaları da özündə birləşdirir. Bu formalar arasında lisensiyalaşdırma, birgə müəssisələrin yaradılması, strateji alyansların qurulması, həmçinin birbaşa xarici investisiyalar mühüm yer tutur. Hər bir bazara daxilolma forması təşkilat üçün fərqli səviyyədə nəzarət, resursların istifadəsi və risk daşıdığı üçün seçim prosesi strateji baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Menecerlər bu qərarları qəbul edərkən yalnız maliyyə göstəricilərini nəzərə almamalı, eyni zamanda bazarın iqtisadi potensialını, mövcud və gələcək rəqabət səviyyəsini, siyasi və hüquqi mühiti, eləcə də mədəni və sosial fərqlilikləri dəyərլəndirməlidirlər. Hər bazar üçün düzgün strategiyanın seçilməsi təşkilatın dayanıqlı uğur qazanması, risklərin minimuma endirilməsi və resursların səmərəli istifadəsi baxımından həlledici rol oynayır. Eyni zamanda, bazara daxilolma strategiyasının seçilməsi uzunmüddətli perspektivdə brendin qəbulunu gücləndirir və beynəlxalq bazarlarda rəqabət üstünlüyünün formalaşmasına xidmət edir. Bu baxımdan, beynəlxalq marketing menecmentində bazara daxilolma strategiyalarının strateji planlaşdırılması təşkilatın qlobal fəaliyyətinin uğurunu təmin edən əsas elementlərdən biridir.

Menecerlər bu qərarları qəbul edərkən xarici bazarın həcmi və inkişaf potensialını, mövcud və potensial rəqiblərin fəaliyyətini, hüquqi və institusional mühiti, eləcə də siyasi və iqtisadi risk faktorlarını hərtərəfli şəkildə təhlil etməlidirlər. Eyni zamanda, mədəni fərqliliklər, tərəfdaşlıq imkanları və təşkilatın daxili resursları da nəzərə alınmalıdır. Bu amillərin kompleks qiymətləndirilməsi beynəlxalq marketing strategiyalarının effektivliyini artırır və təşkilatlara xarici bazarlarda daha dayanıqlı və uğurlu mövqe tutmaq imkanı yaradır.

Beynəlxalq marketing menecmentində qarşıya çıxan əsas məsələlərdən biri qlobal standartlaşdırma ilə lokal adaptasiya arasında düzgün balansın təmin edilməsidir. Qlobal standartlaşdırma, təşkilatın müxtəlif ölkələrdə vahid və birgə mar-

ketinq strategiyalarını tətbiq etməsinə imkan verir ki, bu da xərclərin optimallaşdırılması, resurslardan səmərəli istifadə və brend ardıcılığının qorunması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal yanaşma təşkilatlara qlobal səviyyədə tanınan və güclü marka imici yaratmaq, eyni zamanda məhsul və xidmət keyfiyyətində vahidlik təmin etmək imkanını verir.

Digər tərəfdən, lokal adaptasiya məhsulun, qiymət siyasətinin, təşviqat kampaniyalarının və paylama kanallarının yerli bazarların iqtisadi, mədəni və sosial xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Hər bir bazarın unikal istehlakçı davranışları, rəqabət mühiti, mədəni normaları və hüquqi tələbləri nəzərə alınmadan qlobal strategiyanın tətbiqi uğursuz nəticələrə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən effektiv beynəlxalq marketinq menecmenti qlobal strategiyanın üstünlüklərini qoruyarkən, eyni zamanda yerli bazarın spesifik tələblərinə çevik reaksiya verən hibrid və adaptiv yanaşmaları tətbiq etməlidir. Belə balanslaşdırılmış yanaşma təşkilatlara həm qlobal rəqabət üstünlüyü əldə etməyə, həm də lokal bazarlarda istehlakçı məmnuniyyətini və bazar payını artırmağa imkan yaradır.

Təcrübə göstərir ki, ən effektiv və uğurlu yanaşma qlobal standartlaşdırma ilə lokal adaptasiyanı birləşdirən hibrid modelin tətbiqi ilə əldə edilir. Bu model təşkilatlara qlobal səviyyədə vahid marka imici və vahid strategiyanın təmin etdiyi üstünlüklərdən faydalanmaq imkanını yaradır. Eyni zamanda, yerli bazarların spesifik xüsusiyyətləri, istehlakçı gözləntiləri, mədəni normaları və iqtisadi şərtləri nəzərə alaraq uyğunlaşdırılmış adaptiv strategiyaların tətbiqi ilə yerli müştərilərin tələblərinə çevik cavab vermək mümkün olur.

Hibrid yanaşma həm qlobal əməliyyatlarda səmərəliliyi və xərclərin optimallaşdırılmasını təmin edir, həm də lokal bazarlarda müştəri məmnuniyyətini artırır, bazar payını gücləndirir və rəqabət üstünlüyünü möhkəmləndirir. Bu strategiya təşkilatlara həm qlobal miqyasda eyni standartları qorumaq, həm də müxtəlif regional və milli bazarlarda fərqli strateji tələblərə adaptasiya olmaq imkanını verir. Nəticədə, hibrid model beynəlxalq marketinq menecmentində dayanıqlı uğurun əsas amillərindən biri kimi çıxış edir və təşkilatların uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətini artırır.

Mədəni fərqliliklər beynəlxalq marketinq fəaliyyətlərinin uğuruna birbaşa və əhəmiyyətli təsir göstərir. Dil, dəyərlər, sosial normalar, adət-ənənələr, davranış meylləri və istehlak vərdisləri kimi mədəni komponentlər marketinq mesajlarının qəbul edilməsini, brendin imicini və istehlakçı davranışlarını müəyyən edən əsas amillər hesab olunur. Hər bir bazarın mədəni xüsusiyyətləri fərqli olduğundan, beynəlxalq marketinq strategiyalarının uğuru bu fərqliliklərin dəqiq təhlilinə və nəzərə alınmasına bağlıdır.

Bu səbəbdən beynəlxalq marketinq menecerləri mədəni faktorları yalnız səthi səviyyədə yox, dərinlən öyrənməli və əldə edilən məlumatlara əsaslanaraq marketinq strategiyalarını uyğunlaşdırmalıdırlar. Mədəniyyətlərarası fərqləri nəzərə almadan hazırlanmış standart strategiyalar bazarda səhv interpretasiyaya, istehlakçı etimadının azalmasına və kampaniyaların effektivliyinin düşməsinə səbəb ola bilər. Əksinə, hər bazarın mədəni xüsusiyyətlərini nəzərə alan adaptiv və mədəni cəhətdən həssas marketinq yanaşmaları təşkilatlara qlobal bazarlarda müştəri məmnuniyyətini artırmaq, brendin qəbulunu gücləndirmək və uzunmüddətli rəqabət üstünlüyü əldə etmək imkanını verir.

Mədəni uyğunluq beynəlxalq marketinq fəaliyyətlərinin uğurunda mühüm rol oynayır və reklam kampaniyalarının effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu, yalnız mesajın doğru çatdırılması ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda, brendin imicinin möhkəmlənməsinə, istehlakçıların məhsul və xidmətlərə olan etimadının formalaşmasına və onların brendə qarşı loyal davranışının inkişafına birbaşa təsir göstərir. Mədəni uyğunluq həmçinin marketinq strategiyalarının yerli bazarın spesifik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmasını təmin edir ki, bu da kampaniyanın qavranılma dərəcəsini və təsirini artırır.

Mədəniyyətlərarası kompetensiyaya malik menecerlər beynəlxalq bazarlarda yalnız nəzəri bilik və texniki bacarıqlara deyil, həm də mədəni fərqlilikləri düzgün qiymətləndirmə və uyğunlaşdırma qabiliyyətinə malik olurlar. Belə menecerlər fərqli ölkələrdəki istehlakçı davranışlarını daha dəqiq analiz edə bilir, marketinq mesajlarını yerli dəyərlər və sosial normalara uyğun formalaşdırır və reklam kampaniyalarını mədəni baxımdan optimallaşdırırlar.

Bu yanaşma təşkilatlara beynəlxalq bazarlarda daha dayanıqlı və uzunmüddətli nəticələr əldə etməyə imkan verir. Mədəni uyğunluğa diqqət yetirən menecerlər qlobal səviyyədə brendin etibarını və görünürlügünü artırır, müştəri məmnuniyyətini yüksəldir və rəqabət üstünlüyü təmin edirlər. Eyni zamanda, mədəniyyətlərarası adaptasiya təşkilatın strateji qərarvermə prosesini gücləndirir, riskləri azaldır və yeni bazarlara giriş zamanı potensial problemlərin qarşısını almağa kömək edir. Bu baxımdan, mədəni uyğunluq yalnız kampaniyanın uğuru üçün deyil, həm də beynəlxalq marketinq menecmentinin dayanıqlı və səmərəli fəaliyyətinin təmin olunması üçün əsas komponent kimi qəbul edilir.

Beynəlxalq marketinq menecmenti təşkilatların rəqabət üstünlüyünün formalaşdırılmasında və uzunmüddətli inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Xarici bazarlara çıxış yalnız satış həcminin artırılmasına imkan vermir, həm də təşkilatın risklərinin diversifikasiyasını təmin edir və yeni innovasiya imkanlarının ortaya çıxmasına şərait yaradır. Beynəlxalq fəaliyyətlər sayəsində təşkilatlar müxtəlif ölkələrdən və regionlardan əldə olunan təcrübə və bilikləri sistemli şəkildə öyrənir, daxili proseslərdə tətbiq edir və qlobal səviyyədə əməliyyatlarını təkmilləşdirirlər. Bu, təşkilatlara yalnız maliyyə və əməliyyat nəticələrini artırmaqla kifayətlənməyib, həm də strateji çevikliyi və innovativ fəaliyyət qabiliyyətini yüksəldir.

Strateji baxımdan düzgün qurulmuş beynəlxalq marketinq menecmenti təşkilatların qlobal bazarlarda mövqeyini gücləndirir, bazar payını artırır və dayanıqlı rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsini təmin edir. Eyni zamanda, belə menecment yanaşması təşkilatlara uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini gücləndirmək, yeni bazar imkanlarını proaktiv şəkildə müəyyən etmək və qlobal trendlərə uyğun strateji qərarlar qəbul etmək imkanı yaradır. Nəticədə, beynəlxalq marketinq menecmenti yalnız əməliyyatların idarə edilməsində deyil, həm də təşkilatın strateji inkişaf planlarının həyata keçirilməsində və qlobal bazarlarda davamlı uğur qazanmasında əsas faktor kimi çıxış edir.

Nəticə

Nəticə etibarilə, beynəlxalq marketinq menecmenti qlobal biznes mühitində təşkilatların uğurlu və dayanıqlı fəaliyyət göstərməsinin əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir. Müxtəlif ölkə və regionlarda fəaliyyət göstərən təşkilatlar üçün marketinq qərarlarının effektivliyi qlobal strateji baxışın yerli bazarların iqtisadi, mədəni

və institusional xüsusiyyətləri ilə düzgün şəkildə uzlaşdırılmasından birbaşa asılıdır. Bu baxımdan beynəlxalq marketinq menecmenti yalnız standart strategiyaların tətbiqini deyil, həm də dəyişən bazar şərtlərinə çevik uyğunlaşmanı tələb edir.

Adaptiv, mədəni cəhətdən həssas və strateji əsaslandırılmış marketinq yanaşmaları tətbiq edən təşkilatlar istehlakçı davranışlarını daha dəqiq anlamaq, bazar trendlərini qabaqcadan proqnozlaşdırmaq və rəqabət mühitində daha səmərəli mövqe tutmaq imkanına malik olurlar. Belə yanaşmalar təşkilatlara beynəlxalq bazarlarda uzunmüddətli və dayanıqlı rəqabət üstünlüyü qazandırmaqla yanaşı, risklərin azaldılmasına, brend dəyərinin gücləndirilməsinə və davamlı inkişaf perspektivlərinin təmin edilməsinə mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev, R. (2020). *Beynəlxalq marketinq və qlobal strategiyalar*. Bakı: Nurlan Nəşriyyatı.
2. Məmmədov, T. (2018). Beynəlxalq bazarlarda marketinq strategiyalarının tədqiqi. *İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı*, 12(3), 45–60.
3. Həsənova, L. (2019). Qlobal biznes mühitində marketinq menecmentinin əsas prinsipləri. Bakı: Qlobus Nəşriyyatı.
4. Quliyev, E. (2021). Multikultural komandalar və marketinqin adaptasiyası. *Azərbaycan Biznes Jurnalı*, 5(1), 22–35.
5. İsmayılov, F. (2022). Beynəlxalq marketinqdə brend idarəetməsi. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
6. Котлер, Ф., & Келлер, К. Л. (2016). *Маркетинг-менеджмент* (15-е изд.). Москва: Вильямс.
7. Кузнецов, А. В. (2018). Международный маркетинг: стратегии и адаптация. *Вестник экономики и управления*, 23(2), 50–65.
8. Иванова, Н. П. (2020). Глобальные бренды и локализация маркетинга. Санкт-Петербург: Питер.
9. Смирнов, Д. С. (2019). Кросс-культурный маркетинг в международных компаниях. *Журнал международного бизнеса*, 8(4), 10–28.
10. Петрова, Е. В. (2021). Международная маркетинговая стратегия и конкурентные преимущества. Москва: Инфра-М.
11. Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). *Marketing Management* (15th ed.). Pearson.
12. Czinkota, M. R., & Ronkainen, I. A. (2013). *International Marketing* (10th ed.). Cengage Learning
13. Cateora, P. R., Gilly, M. C., & Graham, J. L. (2019). *International Marketing* (18th ed.). McGraw-Hill Education.
14. Keegan, W. J., & Green, M. C. (2017). *Global Marketing* (9th ed.). Pearson.
15. Hollensen, S. (2015). *Global Marketing: A Decision-Oriented Approach* (7th ed.). Pearson Education.

Vahid Aliyev

Summary

INTERNATIONAL MARKETING MANAGEMENT: STRATEGIC APPROACHES IN THE GLOBAL BUSINESS ENVIRONMENT

The article examines the role of international marketing management in the context of globalization and the rapidly changing global business environment. It analyzes key strategic approaches for organizations entering international markets and explores the adaptation of

marketing strategies to economic, social, and cultural characteristics of different regions. Particular attention is paid to the balance between global standardization and local adaptation, as well as the importance of cultural factors in developing effective marketing decisions. The study emphasizes that the application of hybrid strategic models enables organizations to increase competitiveness, strengthen brand positioning, and achieve sustainable development in international markets. The research highlights that successful international marketing requires comprehensive management, a deep understanding of consumer behavior, and the ability to respond flexibly to changes in the global business environment.

Вахид Алиев

Резюме

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ МАРКЕТИНГОВЫЙ МЕНЕДЖМЕНТ:
СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ГЛОБАЛЬНОЙ БИЗНЕС-СРЕДЕ**

В статье рассматривается роль международного маркетингового менеджмента в условиях глобализации и динамично развивающейся мировой бизнес-среды. Анализируются основные стратегические подходы к выходу организаций на международные рынки, процессы адаптации маркетинговых стратегий к экономическим, социальным и культурным особенностям различных регионов. Особое внимание уделяется вопросам глобальной стандартизации и локальной адаптации, а также значению культурных факторов в формировании эффективных маркетинговых решений. Подчеркивается, что применение гибридных стратегических моделей позволяет организациям повышать конкурентоспособность, укреплять позиции бренда и обеспечивать устойчивое развитие на международных рынках. Исследование показывает, что успешный международный маркетинг требует комплексного управления, учета особенностей потребительского поведения и способности быстро адаптироваться к изменениям глобальной среды.

Rəyçi: dos. Sevda Məhərrəmovə

Ирина Шевлякова-Борзенко
Университета Хучжоу (КНР)

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0172>

ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ ИСКУССТВЕННЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ В КНР КАК ГОСУДАРСТВЕННАЯ СТРАТЕГИЯ И АКАДЕМИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Açar sözlər: *süni intellekt (AI); Çin Xalq Respublikası; idarəetmə sistemi; AI etikas; intellektual cəmiyyət*

Ключевые слова: *управление искусственным интеллектом; Китайская Народная Республика; академический дискурс; национальная стратегия развития; интеллектуальное общество*

Keywords: *artificial intelligence (AI); People's Republic of China; management system; AI ethics; intelligent society*

Введение. Искусственный интеллект (далее – ИИ) всего за десять лет превратился из многообещающей инновации в один из ключевых драйверов мирового развития. С 2016 года «более 40 стран и регионов подняли развитие искусственного интеллекта до уровня национальной стратегии» (Китайская академия инфокоммуникационных технологий [CAICT], 2022). Особое внимание – и на уровне отдельных стран, и в контексте построения общемировой архитектуры интеллектуальной экономики, – сфокусировано на проблематике управления ИИ. Анализ дискурсов, центрированных системах эффективного управления ИИ, в числе прочего, дает обширный материал для осмысления специфики национальных стратегий развития ИИ, возможностей кооперации на международном уровне и др. *Актуальность исследования* связана с тем, что изучение подходов к управлению ИИ в КНР имеет важное значение и для понимания факторов, обуславливающих стремительность развития ИИ-индустрии в этой стране, и для оценки влияния процессов в КНР на соответствующие глобальные трансформации, и для составления обоснованных прогнозов касательно перспектив ИИ.

В 2016 году термин «искусственный интеллект» был впервые упомянут в «13-м пятилетнем плане экономического и социального развития Китая» на 2016–2020 годы. В июле 2017 года Госсовет КНР принял национальную стратегию развития технологий под названием «План развития искусственного интеллекта нового поколения», где ИИ был определен как «стратегическая технология», главная движущая сила промышленной модернизации и экономических преобразований (Государственный совет КНР [Госсовет КНР], 2017). А спустя семь лет, согласно *Global AI Index 2024*, по уровню развития ИИ в рейтинге из 83 стран Китай находился на втором месте в мире после США, занимал ведущую позицию по развитию ИИ в Азии по

совокупности трех ключевых параметров: инновации, инвестиции и внедрение (Российский совет по международным делам, б. д.).

Специфика интереса к ИИ в Китае может быть формульно описана через понятие *управляемого длящегося взрыва*, который, в числе прочего, стимулирует и интерес общества к потенциалу ИИ. Согласно отчету об отношении к ИИ в мире, подготовленному Институтом искусственного интеллекта, ориентированного на человека (*Human-Centered Artificial Intelligence, HAI*) Стэндфордского университета, мировым лидером по ИИ-энтузиазму является именно Китай: «...около 80% китайских респондентов заявили, что они “в восторге” от новых сервисов искусственного интеллекта – по сравнению всего с 35% в США и 38% в Великобритании» (Chen, 2025). Китайские исследователи полагают, что «в Китае существует давняя традиция считать технологии движущей силой национального прогресса, восходящая к 1980-м годам, когда Дэн Сяопин уже заявлял, что наука и техника являются основными производительными силами» (Chen, 2025). Зарубежные ученые склонны связывать интерес современного КНР к инновациям с традиционным китайским мировосприятием, где «типичным конструктом для понимания мира является “взаимосвязь Неба, Земли и Человека” (天地人), в которой человек должен существовать в единстве с миром, следовать небу и земле»; то есть «доминирующий в китайской философской мысли неантропоцентричный взгляд на мир» рассматривается как рода драйвер «ускоренного внедрения систем ИИ в китайский социум» (Бадмаева, Бальчиндоржиева & Золхоева, 2024, с. 102). Так или иначе, в КНР действительно формируется особый («с китайской спецификой») взгляд на проблему взаимодействия с ИИ; сам же ИИ начинает восприниматься как «естественный» компонент экосистемы современности. Основа этого закладывается и благодаря резонированию (на идейно-концептуальном, методологическом и деятельностном уровнях) двух дискурсов регулирования ИИ в КНР: государственно-административного и академического (исследовательского).

Цель и задачи исследования. Комплексная цель исследования связана с осмыслением подходов к управлению ИИ в КНР как феномена, в котором процессы социально-экономической модернизации, государственного строительства и стратегического планирования сложным образом взаимодействуют с академическими поисками, интересами бизнеса, а также интенциональным стремлением китайского общества к инновациям, укорененным в традиционной китайской культурософии.

Достижение этой цели связано с решением ряда задач. В их числе:

- анализ документов, которые транслируют ключевые идеи и ориентиры управления ИИ в КНР;
- выявление актуальных для китайского академического дискурса направлений исследований, связанных с управлением ИИ;
- выявление наиболее действенных механизмов стимулирования ИИ-энтузиазма в китайском общества;
- определение сущностных характеристик «китайской специфики» в управлении ИИ.

Материалы и методы исследования. Для решения указанных задач были проанализированы:

- наиболее значимые документы, имеющие стратегическое значение для развития ИИ в КНР (нормативные акты, официальные уведомления государственных структур, планы и программы развития, рекомендации, своды этических принципов, стандартов, ориентиров и т.д.);
- программные документы Европейского Союза, отражающие коллегиальную позицию европейских экспертов в сфере этики ИИ, а также основные подходы к нормативному регулированию ИИ;
- академические источники, китайские и зарубежные (научные статьи, монографии, сборники статей, материалы научных дискуссий и др.);
- аналитические отчеты, обзоры, декларации о намерениях ведущих технологических компаний КНР, отражающие позиции разработчиков и бизнеса по проблемам регулирования ИИ;
- материалы китайских медиа, социальных сетей, позволяющие составить представление об общественных дискуссиях, связанных с проблемами надежного и этичного ИИ.

Комплексная *методология* исследования включала методы системного и структурно-функционального подходов, качественный контент-анализ, дискурс-анализ, сравнительно-правовой анализ, методы социокультурной герменевтики и др.

Результаты. В КНР управление ИИ рассматривается как комплексная государственная задача стратегического типа. Поэтому «китайское правительство, отраслевые организации и предприятия взяли на себя инициативу по изучению управления ИИ, интегрируя концепцию безопасности и надежности в полный жизненный цикл ИИ» (Китайская академия инфокоммуникационных технологий [CAICT], 2022). Нацеливаясь на мировое лидерство в области ИИ к 2030 году, КНР, в числе прочего, заявляет о необходимости разработать «правовые, нормативные и этические рамки для создания механизмов, поддерживающих надлежащую безопасность систем ИИ» (Комиссия, 2019, с. 153).

В январе 2018 года усилиями более 30 академических и отраслевых организаций под руководством Администрации по стандартизации КНР (国家标准化管理委员会) была создана «Белая книга по стандартизации искусственного интеллекта» (《人工智能标准化白皮书》), в которой наряду с другими проблемами затрагивались и вопросы этики ИИ. К настоящему времени в КНР разработан целый ряд документов разного типа и уровня влияния, в диапазоне от «мягких» рекомендаций до «жестких» регулятивов, представляющих многоаспектный взгляд КНР на принципы взаимодействия с ИИ. В контексте темы нашего исследования особый интерес представляют:

«Пекинские принципы ИИ» (《北京人工智能原则》, 2019), разработанные Пекинской академией искусственного интеллекта (北京智源人工智能研究院, англ. BAAI); отражают позицию академического и технологического сообществ и концептуально нацелены на оптимизацию отношений между

человеком и ИИ, что выражается в принципе симбиоза (优化共生) между человеком и ИИ;

«Совместное обязательство по самодисциплине в индустрии ИИ» (《人工智能行业自律联合承诺》, 2019), обнародованное Отраслевым альянсом искусственного интеллекта, призывает к прозрачности алгоритмов ИИ, самодисциплине на уровне компаний-разработчиков и пользователей технологий;

«Этические нормы ИИ нового поколения» (《新一代人工智能伦理规范》, 2021) представляют собой совместную разработку семи министерств и ведомств, включая Министерство науки и технологий КНР, это рекомендательный документ, задающий общие этические рамки для исследований, разработки и применения ИИ;

«Временные меры по управлению сервисами генеративного ИИ» (《生成式人工智能服务管理暂行办法》, 2023) созданы по инициативе Администрации киберпространства Китая (中央网信办); нормативно-правовой акт, регулирующий коммерческие сервисы генеративного ИИ¹.

Согласно изданной в 2022 году Китайской академией инфокоммуникационных технологий (中国信息通信研究院) «Белой книге по управлению искусственным интеллектом», система управления ИИ в КНР основана на совместной деятельности и сотрудничестве таких ключевых субъектов, как правительство, отраслевые организации, предприятия и общественность; это «формирует метод управления, сочетающий в себе “мягкие законы”, такие как этические принципы, и “жесткие законы”, такие как законодательные нормативные акты» (Китайская академия инфокоммуникационных технологий [CAICT], 2022). Именно такой подход, по мнению авторов документа, способствует здоровому и упорядоченному развитию ИИ. Управление ИИ в КНР изначально устанавливается как *согласованность внутреннего* (управление через систему этических принципов и рекомендаций) и *внешнего* (государственно-административный контроль и правовое регулирование) *векторов воздействия*. Показательно, что внутренний контур (этика ИИ) стимулируется к интенсивному развитию со стороны государства. Академические дискуссии зачастую становятся основой для формулирования государственных приоритетов и стратегий развития, определения направлений для лидерства в мировой ИИ-гонке. Так, «идея создания надежного ИИ впервые была предложена академическими кругами», определив «систематическое продвижение технологий, обеспечивающих надежность и безопасность... всего жизненного цикла и цепочки ИИ», в качестве одного из клю-

¹ Стоит также упомянуть «Правила регулирования дипфейков» (《深度合成信息网络服务管理规定》, 2023); «Ограничения на распознавание лиц» (《关于规范人脸识别信息处理的若干规定》, 2023); «План действий по глобальному управлению искусственным интеллектом» (《全球人工智能治理行动计划》, 2025); «Проект мер по регулированию деятельности сервисов с антропоморфным ИИ» (《暂行的人工智能人格化互动服务管理措施》, 2025).

чевых государственных подходов к развитию ИИ (Китайская академия инфокоммуникационных технологий [CAICT], 2022).

Мировым лидером в области этического регулирования ИИ в настоящее время признан Европейский Союз (ЕС). В «Этических принципах для надежного ИИ», разработанных группой экспертов искусственному интеллекту и изданных под эгидой Еврокомиссии в 2019 году, выделены четыре основных этических принципа, которым присваивается статус этических императивов: уважения автономии человека, предотвращения причинения вреда, справедливости, объяснимости (High-Level Expert Group on Artificial Intelligence [HLEG AI], 2019, p. 12). Ключевыми компонентами надежного ИИ объявляются законность (*lawful AI*), этичность (*ethical AI*) и собственно надежность (*robust AI*; ИИ должен быть надежен как с технической, так и с социальной точки зрения; речь идет о надежности не только самой системы ИИ, но и «всех процессов и участников, которые являются частью жизненного цикла системы») (High-Level Expert Group on Artificial Intelligence [HLEG AI], 2019, p. 38).

Китай ставит перед собой цель не позднее 2030 года выйти на уровень сопоставимости с ЕС по вопросам этики. В китайском академическом дискурсе наиболее обсуждаемые сегодня аспекты охватывают проблематику *конфиденциальности, равенства, свободы действий, ответственности, безопасности, свободы, автономии, безработицы, законности, прозрачности* (перечислены в порядке убывания значимости) (Zhu, 2024). Следует отметить, что многие из этих понятий китайские исследователи рассматривают в иной оптике, нежели их европейские коллеги. Например, неравенство (дискриминацию) в связи с ИИ китайские ученые склонны обсуждать не в разрезе сексизма, эйджизма, расизма, но в широком социальном контексте: в частности, их интересует увеличение цифрового разрыва как неравный доступ к технологиям ИИ, угроза монополизации технологий ИИ со стороны технологических компаний, приводящая к несправедливому распределению выгод и дальнейшему классовому расслоению, и т.п. (Zhu, 2024).

Разные подходы к управлению ИИ, принимаемые в разных странах и альянсах, базируются на разных ценностях. Так, с 1 августа 2024 года в ЕС вступил в силу Закон об искусственном интеллекте (*Artificial Intelligence Act, AI Act*), который задает общую правовую рамку для ИИ. Он нацелен на регулирование деятельности поставщиков систем ИИ и использования этих систем в профессиональной деятельности. В оптике этики стоит упомянуть запрет на определенные практики, например, на использование систем ИИ государственными органами или от их имени для оценки или классификации благонадежности физических лиц на основе их социального поведения или личностных характеристик, что противоречит манифестируемым фундаментальным ценностям ЕС. При этом нет прямого запрета на практики социального скоринга, если он осуществляется частными компаниями (например, социальными сетями или провайдерами облачных сервисов); также сделан ряд исключений для правоохранительных органов и миграционных властей (что вызывает ряд вопросов к закону со стороны европейских правозащитников).

Запрещенные в ЕС на законодательном уровне системы социального рейтингования в КНР используются для реализации государственных программ. Так, с 2014 года запущена (в пилотном режиме) так называемая **система социального кредита**. Эта государственная инициатива направлена на создание единой структуры оценки доверия граждан, компаний и организаций. В рамках ее комплексной цели нас интересует ориентир на формирование в обществе особой «культуры искренности (честности)». Речь идет о системе ценностей и поведенческих норм, основанной на признании честности, добросовестности, порядочности, законопослушности и ответственности обязательными качествами для всех членов общества; эти качества создают своего рода ценностный базис взаимодействия между гражданами, государством и бизнесом. Ставка делается на самодисциплину и сознательность, хотя комплекс мер для продвижения этой культуры наряду со стимулирующими, просветительскими использует и санкционные механизмы, задействуя широкий спектр возможностей ИИ (систем распознавания лиц, анализ цифровых следов и др.).

Следует отметить чрезвычайную оживленность и разнообразие дискуссий, которые в Китае ведутся относительно управления ИИ и его этических оснований, а также на возрастающую роль китайских ученых не только в увеличении так называемой «дискурсивной мощи» (话语权) страны, но и в процессах нормотворчества в сфере ИИ (Zhu, 2024). Показательно, что в руководящих документах КНР определяется в качестве приоритета «проведение фундаментальных исследований, которые могут привести к изменению парадигмы в области искусственного интеллекта» (Государственный совет КНР, 2017). Кроме того, особый акцент делается на стимулировании междисциплинарного поиска через «пересечение и конвергенцию ИИ с неврологией, когнитивными науками, квантовой наукой, психологией, математикой, экономикой, социологией», а также «на изучении основных теоретических вопросов правовых принципов ИИ» (Государственный совет КНР, 2017).

В большинстве национальных и международных консенсусов, достигнутых в сфере этики ИИ, фиксируется ориентированность этических принципов ИИ на человека. Так, например, уже упоминавшиеся европейские «Этические принципы для надежного ИИ» настаивают на центральном месте человеческих ценностей «в разработке, развертывании, использовании и мониторинге систем ИИ», упоминается и учет «интересов природной среды и других живых существ, которые являются частью экосистемы человека» (High-Level Expert Group on Artificial Intelligence [HLEG AI], 2019, p. 37).

Известный китайский ученый Цзэн И, один из авторов «Пекинских принципов ИИ» и член специальной группы экспертов ЮНЕСКО по рекомендациям в области этики ИИ, считает подобную ориентированность этики ИИ на человека недалековидной. Поскольку в будущем системы ИИ могут обладать самосознанием, наделяться моральностью, важно не только определить принципы для систем ИИ, но и осознать, что людям также придется трансформироваться (Zhu, 2024). По мнению одного признанного эксперта в области исследования гармонии Ли Чэньяна, конфуцианская гар-

мония систематически неверно истолковывалась на Западе как предполагающая неизменную великую схему вещей. Между тем, конфуцианская гармония – это не просто согласие, она должна достигаться и поддерживаться творческим напряжением; это «динамичный, созидательный процесс, который направлен на уравнивание и улаживание различий и конфликтов посредством творчества» (Li, 2013). Обращаясь к известному выражению сути конфуцианской морали у Мэн Цзы (亲亲仁 民爱物 / ‘любить семью, быть гуманным по отношению к людям, ценить вещи’), Ли Чэньян полагает, что ИИ как раз и можно рассматривать в качестве 物, ‘вещи’, того, что «может быть использовано и признано ценным, ценностью в контексте понимания структуры ступенчатой любви и конфуцианского порядка, если ИИ будет способен принимать решения, соответствующие требованиям морали» (Бадмаева, Бальчиндоржиева & Золхоева, 2024, с. 102).

Показательно, что предложение Цзэн И включить в рекомендации ЮНЕСКО по этике ИИ идею «гармоничного симбиоза», хотя и было одобрено несколькими азиатскими и африканскими специальными группами экспертов, не было включено в окончательный проект документа: в итоговых рекомендациях, утвержденных 193 государствами, «гармоничный симбиоз» был заменен на «жизнь в мирных, справедливых и взаимосвязанных обществах».

В документах, отражающих стратегическое понимание КНР развития ИИ, идеи «гармоничного симбиоза» становятся концептуальной основой развития ИИ. Так, ключевым условием вступления страны в новый этап развития интеллектуальной экономики и интеллектуального общества объявляется необходимость ряда преобразований в сфере науки и техники, в том числе трансформации «методов исследований в области философии и социальных наук в модель сотрудничества человека и компьютера» (Государственный совет КНР, 2025). Вкупе с межотраслевой интеграцией и совместным созданием ценности (которые также рассматриваются как ключевые принципы развития ИИ) это означает *переход от адаптационной модели* (технологии адаптируются под человека) *к модели симбиоза*, где ИИ становится своего рода «естественным» продолжением человеческого потенциала.

Идея особого симбиоза как нового типа сосуществования человека и ИИ в КНР не только обсуждается в экспертных (специализированных) дискурсах, но и эффективно продвигается в массы. В качестве примера эффективного механизма стимулирования интереса к ИИ в обществе можно привести превращение антропоморфных роботов нового поколения в субъекты медиапространства и ньюсмейкеров общественно-культурной жизни. Вспомним хотя бы нашумевшее выступление юных мастеров ушу и антропоморфных роботов на концерте по случаю Праздника весны в феврале 2026 года, которое транслировалось на **Центральном телевидении Китая** в рамках гала-концерта (春晚) Медиакорпорации Китая (CMG). После этого улицы и площади китайских городов, социальные сети, новостные агрегаторы, мультипрофильные ресурсы оказались «завоеваны»

новыми героями. Медиаконтент представляет антропоморфных роботов не только в ракурсе беспрецедентных успехов развития ИИ в Китае, но и как стремительно очеловечивающихся участников повседневной жизни. Уже сейчас эти роботы эмоционально *принимаются* обществом как одушевленные *субъекты*, а не как технико-технологические объекты.

Дискуссия. «Китайская специфика» управления ИИ на уровне концептуальном представляет собой преломление в оптике инноваций традиционного китайского понимания гармонии как процесса, который позволяет уравнивать и улаживать различия и конфликты посредством особого – «творческого» – разрешения противоречий. Основываясь на собственном понимании эффективного ИИ в оптике человек-машинного симбиоза, всячески развивая и продвигая идею личности, уникальности китайского подхода к этике ИИ, Китай одновременно ратует за создание глобальной системы управления искусственным интеллектом под эгидой ООН. В стратегических документах КНР фиксируется заинтересованность в углублении международного сотрудничества в сферах управления, стандартизации ИИ, а также оценки рисков и реагирования на них (Государственный совет КНР, 2025). Китай в разных контекстах последовательно продвигает идеи глобального ИИ-диалога и технологического обмена, чтобы избежать углубления цифрового разрыва. Настаивая на уникальности собственного вклада в развитие ИИ, КНР последовательно подчеркивает необходимость участия всех стран в формировании правил игры в сфере ИИ, утверждая таким образом инклюзивность (всеобщую вовлеченность) как один из важнейших стратегических принципов глобальной ИИ-кооперации.

Выводы. Подходы к управлению ИИ в КНР формируются в согласованном взаимодействии академического и государственно-административного дискурсов.

Участники академического дискурса играют значимую роль не только в определении концептуальных основ и направлений развития, но и в проектировании и реализации систем управления ИИ.

Рассмотрение академических дискуссий в КНР в их особой корреляции с государственными решениями, выстраиванием государственной политики относительно ИИ позволяет предположить, что «в Китае будет больше конкретных законов, регулирующих использование ИИ» (Китайская академия инфокоммуникационных технологий [CAICT], 2022). Это в целом укладывается в общемировую тенденцию последних лет к переходу «от мягких ограничений (с помощью этических принципов) к построению систем действенного правового регулирования, в идеале – “всеобъемлющих”» (Китайская академия инфокоммуникационных технологий [CAICT], 2022). Однако выстраивание подходов к управлению ИИ в КНР несомненно имеет ярко выраженную «китайскую специфику». Она возникает как результат сложного симбиоза целого ряда компонентов, включая:

- приоритет традиционных культурософских концептов – и общенациональная устремленность к инновационному пути развития КНР в научно-технологическую державу;

● национальный ИИ-энтузиазм (общенациональная «увлеченность» потенциалом ИИ) – и нацеленность на надежный, управляемый ИИ (внимание к рискам);

● ориентированность на лидерство в сфере ИИ (в том числе в аспектах этики, стандартизации и др.) – и опора на потенциал ИИ-кооперации, на уровне как национальном (сотрудничество государства, бизнеса, академической среды и общества), так и международном (ориентированность на глобальный инклюзивный диалог в сфере ИИ).

Список литературы:

1. Бадмаева, М. Х., Бальчиндоржиева, О. Б., & Золхоева, М. В. (2024). Системы искусственного интеллекта: современное состояние и перспективы его развития в Китае. *Дискурс-Пи*, 21(3), 92–106. https://doi.org/10.17506/18179568_2024_21_3_92
2. Комиссина, И. Н. (2019). Современное состояние и перспективы развития технологий искусственного интеллекта в Китае. *Проблемы национальной стратегии*, 1(52), 137–160.
3. Российский совет по международным делам. (n.d.). Спецпроект РСМД «ИИ – тигры Азии». Retrieved February 25, 2026, from <https://russiancouncil.ru/aiaasia-china/>
4. Chen, C. (2025, July 28). Chinese universities want students to use more AI, not less. *MIT Technology Review*. <https://www.technologyreview.com/2025/07/28/1120747/chinese-universities-ai-use/>
5. High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. (2019). *Ethics guidelines for trustworthy AI*. European Commission.
6. Li, C. (2013). *The Confucian philosophy of harmony*. Routledge.
7. Zhu, J. (2024). AI ethics with Chinese characteristics? Concerns and preferred solutions in Chinese academia. *AI & Society*, 39, 1261–1274.
8. 国务院 [State Council of the People's Republic of China]. (2017, July 20). 国务院关于印发新一代人工智能发展规划的通知 (国发〔2017〕35号). Retrieved February 21, 2026, from https://www.gov.cn/zhengce/content/2017-07/20/content_5211996.htm
9. 国务院 [State Council of the People's Republic of China]. (2025, August). 国务院关于深入实施“人工智能+”行动的意见 (国发〔2025〕11号). Retrieved February 21, 2026, from https://www.gov.cn/zhengce/content/202508/content_7037861.htm
10. 中国信息通信研究院 [China Academy of Information and Communications Technology (CAICT)]. (2022). 人工智能白皮书 [Artificial Intelligence White Paper]. Retrieved February 20, 2026, from <http://www.caict.ac.cn/kxyj/qwfb/bps/202204/P020220412613255124271.pdf>

İrina Şevlyakova-Borzenko

Xülasə

**ÇİN XALQ RESPUBLİKASINDA SÜNİ İNTELLEKTİN İDARƏ EDİLMƏSİNƏ
YANAŞMALAR DÖVLƏT STRATEGİYASI VƏ AKADEMİK PROBLEM KİMİ**

İrina Şevlyakova-Borzenko “ÇXR-də süni intellektin idarə edilməsinə yanaşmalar Dövlət Strategiyası və akademik problem kimi” məqaləsində Çində AI-nin tənzimlənməsini dövlət strateji planlaşdırma proseslərinin akademik tədqiqatlar, biznes və sosial-mədəni proseslərlə mürəkkəb şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olduğu bir fenomen kimi qəbul edir. Müasir ÇXR-də AI rəhbərliyi aşağıdakılarla müəyyən edilir: daxili (etik prinsiplər və tövsiyələr sistemi vasitəsilə idarəetmə) və xarici (dövlət-inzibati nəzarət və hüquqi tənzimləmə) təsir vektorlarının ardıcılığı; dövlət idarəetmə orqanlarının, sənaye təşkilatlarının, müəssisələrin, biznesin və ictimaiyyətin mürəkkəb quruluşlu əməkdaşlığı. Tədqiqatın nəticələri ÇXR-in AI tənzimlənməsi sahəsindəki müasir yanaşmalarının fəlsəfi və kulturoloji əsasını və xüsusiyyətlərini (elmi əhəmiyyəti), habelə ÇXR-in AI sənayesinin inkişafında keyfiyyətə sıçrayışa səbəb olan amillər və mexanizmlərin nəzərdən keçirilməsini (praktik əhəmiyyəti) təmsil edir.

Irina Shevlyakova-Borzenko

Summary

**APPROACHES TO ARTIFICIAL INTELLIGENCE MANAGEMENT
IN CHINA AS A STATE STRATEGY AND AN ACADEMIC PROBLEM**

Approaches to Artificial Intelligence Governance in the People's Republic of China as a State Strategy and an Academic Issue Iryna Shauliakova-Barzenka, in her article “Approaches to Artificial Intelligence Management in China as a state strategy and an academic problem,” analyses AI regulation in China as a phenomenon in which government strategic planning processes interact in a complex way with academic research, business and socio-cultural processes. AI management in modern China is defined through: consistency of internal (management through a system of ethical principles and recommendations) and external (state administrative control and legal regulation) vectors of influence; complex structured cooperation of government agencies, industry organizations, enterprises, business and the public. The results of the study present the cultural and philosophical basis and specifics of modern approaches of the PRC in the field of AI regulation (scientific significance), as well as an overview of the factors and mechanisms contributing to a qualitative leap in the development of the Chinese AI industry (practical significance).

Rəyçi: prof. Rafiq Abbasov

Aidə Rəcəbova
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0175>

AZƏRBAYCAN İSLAM ALƏMİNDƏ DÜNYƏVİ DÖVLƏTÇİLİYİN NADİR MODELİ KİMİ

Açar sözlər: islam, din, tolerantlıq, beynəlxalq, sülh, əməkdaşlıq

Keywords: Islam, Religion, Tolerance, International Peace and Cooperation

Ключевые слова: Ислам, религия, толерантность, международный мир и сотрудничество

Giriş. Qafqaz və Avropa ölkələrində həyata keçirilən beynəlxalq tolerantlıq və multikulturalizm ənənələri kontekstində Azərbaycan bu sahədə öz zəngin mədəni irsini dünya ictimaiyyətinə çatdıran aparıcı ölkələrdən biridir. Tədqiqatın məqsədi beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaratmaqdır. Azərbaycanda tolerantlıq və multikultural düşüncənin inkişafına müsbət təsir göstərilməsi istiqamətində mühüm işlər həyata keçirilir.

Tədqiqatın aktuallığı. Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunması ölkənin beynəlxalq aləmdə mədəni imicinin yüksəlməsinə mühüm töhfələr vermişdir. İslam dini sülhü, mədəniyyəti və ictimai inkişafı təşviq edən bir dindir. İslam dini səmavi dinlər sırasına daxildir. Bu din insanlarda yüksək əxlaqi keyfiyyətləri təbliğ edir və onların mənəvi inkişafına xidmət edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi İslam dininin tolerant və multikultural xüsusiyyətlərini araşdırmaq, həmçinin bu sahədə aparılan təbliğatın əhəmiyyətini vurğulamaqdır. Məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- İslam dininin formalaşmasının cəmiyyətə təsirini araşdırmaq;
- İslam dininin inkişafına təsir edən amilləri müəyyənləşdirmək və təhlil etmək;
- İslam dininin inkişafını dəstəkləyən amillərin rolunu araşdırmaq.

Bu məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi İslam dininin cəmiyyətdə düzgün qavranılmasına və onun mahiyyətinin daha dolğun şəkildə anlaşılmasına kömək edəcəkdir.

Qafqaz və Avropa məkanında həyata keçirilən beynəlxalq proqramlar nəticəsində Azərbaycan tolerantlıq və multikulturalizm ənənələri ilə tanınan ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Heydər Əliyev fondu Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınmasında aktiv rol oynayan qurumlardan biridir. Fond müxtəlif beynəlxalq konfranslar, seminarlar və mədəni tədbirlər təşkil etməklə ölkənin zəngin mədəni irsinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına töhfə verir. Eyni zamanda elmi və təhsil mübadilələrinin həyata keçirilməsi vasitəsilə beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaradır. Fondun fəaliyyəti Azərbaycanda tolerantlıq və multikultural düşüncənin inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir. Müxtəlif

layihələr vasitəsilə cəmiyyətdə qarşılıqlı hörmət və anlaşma mədəniyyətinin gücləndirilməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Xüsusilə 2009-cu ildə Bakının İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunması çərçivəsində keçirilən silsilə tədbirlər Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə daha geniş tanınmasına və mədəni imicinə yüksəlməsinə mühüm töhfə vermişdir. Müasir dövrdə dini təhlükəsizlik həm milli, həm də global təhlükəsizlik sisteminin mühüm tərkib hissələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu anlayış cəmiyyətlərdə sabitliyin qorunması, radikal meyillərin qarşısının alınması və dini mühitin sağlam əsaslar üzərində inkişafı ilə sıx bağlıdır.

Ümumilikdə İslam sülhü, həmrəyliyi və ictimai inkişafı təşviq edən dinlərdən biridir. Din ictimai şüurun tarixi formalarından biri kimi insanların dünyagörüşünün və mənəvi həyatının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Səməvi dinlər insanları mənəvi-əxlaqi yüksəlişə, düzgün həyat yoluna və dünyəvi dəyərlərin keçiciliyini dərk etməyə çağırır. Bu baxımdan İslam da yüksək əxlaqi prinsipləri təşviq edən və insanları doğru yola yönəldən dini sistem kimi çıxış edir.

İslam dini tarixən geniş coğrafiyada-Asiya, Afrikaa və Avropanın müxtəlif bölgələrində yayılaraq bir çox xalqların dini və mədəni həyatına təsir göstərmişdir. Bu din zamanla müxtəlif cəmiyyətlər tərəfindən qəbul edilərək onların gündəlik yaşam tərzinə və dünyagörüş sisteminə inteqrasiya olunmuşdur. Müasir dövrdə Azərbaycan beynəlxalq aləmdə nüfuzu getdikcə artan dövlətlərdən biridir. Ölkə özünü demokratik, hüquqi və dünyəvi prinsiplərə əsaslanan idarəetmə sistemi ilə tanıdır. Azərbaycanın bu istiqamətdə inkişafı onun global miqyasda etibarlı tərəfdaş kimi qəbul olunmasına şərait yaradır.

Azərbaycanın dini tarixi təkcə İslamdan əvvəlki dövrlə məhdudlaşmır, əksinə, İslamın əsas dinə çevrilməsindən sonra da ölkə ərazisində xristian icmaları mövcud olmuş və cəmiyyətin mədəni inkişafında iştirak etmişlər. Bu icmalar əsrlər boyu müxtəlif bölgələrdə yaşayaraq sosial və mədəni mühitin zənginləşməsinə töhfə vermişdir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində Azərbaycanda xristianlığın pravoslavlıq, katoliklik, protestantlıq və lüteranlıq kimi fərqli istiqamətləri ilə yanaşı, müxtəlif dini icmalar da multikultural dəyərlərin göstəricisi kimi qiymətləndirilir. İslamdan əvvəl bölgədə müxtəlif dini inanclar mövcud olsa da, zamanla İslam daha geniş yayılaraq ictimai və mədəni həyatın aparıcı elementinə çevrilmişdir. Azərbaycan cəmiyyəti tarixən dini dözümlülük və multikultural dəyərlərlə seçilən bir mühit kimi formalaşmışdır. Bu xüsusiyyətlər yalnız hüquqi prinsiplərlə deyil, həm də ictimai şüur və mənəvi dəyərlərlə möhkəmlənmişdir. Müxtəlif dövrlərdə fərqli dini və etnik qrupların ölkə ərazisində sərbəst şəkildə yaşaması bu tolerant mühitin real göstəricisidir. Buna görə də Azərbaycan uzun illər ərzində müxtəlif mədəniyyətlərin və inancların birgə mövcudluğuna şərait yaradan ölkə kimi tanınmışdır.

Dini dözümlülük və multikultural dəyərlərə hörmət Azərbaycan cəmiyyətinin tarixən formalaşmış əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu ənənə yalnız keçmişin mədəni irsi deyil, həm də ölkənin gələcək inkişafı və ictimai sabitliyi üçün mühüm amil hesab olunur. Ona görə də bu dəyərlərin qorunması ilə yanaşı, onların geniş şəkildə təbliği də vacib istiqamətlərdən biridir. Müasir dövrdə bir çox demokratik və mədəni ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda bu modelə üstünlük verilir. Din və siyasət münasibətləri müasir idarəetmə sistemlərində bir-birindən ayrılmış şəkildə fəaliyyət göstərir. Yəni din və dövlət siyasətinin aləti deyil, eyni zamanda siyasət də dini idarə edən bir vasitə kimi çıxış etmir.

Bununla belə, dövlət dini etiqad azadlığının təmin olunmasına, dini dəyərlərin qorunmasına və dini toleranlığın inkişafına şərait yaratmaqla mühüm sosial və mədəni missiyanı həyata keçirir. Bu yanaşma cəmiyyətdə qarşılıqlı hörmətin və sabitliyin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Din cəmiyyətin əxlaqi və mədəni əsaslarının möhkəmlənməsinə mühüm rol oynayan sosial-mədəni institutlardan biri kimi çıxış edir. O, insanların davranış normalarının formalaşmasına, mədəni dəyərlərin qorunmasına və ictimai münasibətlərdə etika prinsiplərinin güclənməsinə töhfə verir. Eyni zamanda din xalqın özünü təmsilində və milli bütövlüyün formalaşmasında mühüm amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan din dövlətçiliyin mədəni dayaqlarından biri rolunu oynayır və dövlət siyasətində ifadə olunan milli maraqların qorunmasına mədəni dəstək verir. Bu proses cəmiyyətin birliyinin və sabitliyinin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

İlham Əliyev müasir Azərbaycanda din və dövlət münasibətlərini şərh edərkən bu əlaqələrin sağlam və sabit əsaslar üzərində qurulduğunu vurğulamışdır. Onun fikrincə, Azərbaycanda dövlət din münasibətlərinin formalaşması müstəqillik dövrünün mühüm nəticələrindən biri olub və bu proses zamanla daha da möhkəmlənmişdir. Prezident qeyd etmişdir ki, ölkədə müxtəlif millətlərin və dini icmaların birgə sülh şəraitində yaşaması cəmiyyətin birliyini gücləndirən əsas amillərdəndir. Müstəqillik dövründə formalaşan dövlət-din modeli isə Azərbaycanda sabit inkişafın və ictimai harmoniyanın təmin olunmasına xidmət edir.

VII-IX əsrlərdə Xilafət dövründə dövlət idarəçiliyi ilə dini rəhbərlik arasında ciddi fərqləndirmə mövcud deyildi. İdarəetmə sistemi əsasən Quran və Peyğəmbərin sünnəsinə əsaslanırdı. Bu səbəbdən xəlifə həm siyasi hakimiyyətin, həm də dini rəhbərliyin mərkəzində dayanırdı və bu iki funksiya çox vaxt bir-birindən ayrılmırdı. İslamın Azərbaycanda yayılması müxtəlif tarixi mərhələlərdə həyata keçirilmişdir. Bu prosesdə ərəb yürüşləri və dini təbliğat mühüm rol oynamışdır. Mənbələrdə bölgəyə gəlmiş və İslamın yayılmasına təsir göstərmiş şəxslər arasında müxtəlif səhabələrin adları çəkilir. Erkən dövrlərdə İslamın möhkəmlənməsi xüsusilə şəhər mərkəzlərində daha sürətli getmişdir. Ərdəbil həmin dövrdə İslamın regionda yayılmasında və möhkəmlənməsində əhəmiyyətli mərkəzlərdən biri idi. Bu proses nəticəsində İslam tədricən bölgənin əsas dini inancına çevrilmişdir. Tarixi mənbələrdə qeyd olunur ki, İslamın bölgədə yayılması prosesində müxtəlif ərəb sərkərdələri və nümayəndələri mühüm rol oynamışdır. Onların fəaliyyəti nəticəsində İslam dini Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində tədricən möhkəmlənmişdir. Bu fəaliyyətlər regionda dini və siyasi dəyişikliklərin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Xüsusilə IX-X əsrlərdə İslam mədəniyyətinin inkişafı ilə birlikdə dinin yayılmasında yerli müsəlman əhali daha aktiv rol oynamışdır. Bu dövrdə müxtəlif etnik qrupların İslamı qəbul etməsi cəmiyyət daxilində ideoloji və mədəni inteqrasiyanın güclənməsinə şərait yaratmışdır. Azərbaycanın qədim dövrlərdən etibarən xəzərlər, saklar, utilər və digər xalqların yaşadığı bir ərəzi olması bu müxtəlifliyin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda, İslamın qəbulundan sonra ərəb dili və elmi ünsiyyət vasitəsi kimi geniş yayılmışdır. VII əsrin sonlarından etibarən Əməvi xəlifəsi Əbdülməlik ibn Mərvan dövründə həyata keçirilən inzibati islahatlar nəticəsində ərəb dili dövlət idarəçiliyi və yazışmalarda daha geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. Bu proses regionda mədəni və elmi inteqrasiyanın güclənməsinə təsir göstərmişdir. Quranın orijinal dilində öyrənil-

məsi və dini biliklərin məhz bu dildə çatdırılması ərəb dilinin geniş yayılmasına ciddi təsir göstərmişdir. Müsəlman əhali İslam xilafətinin geniş coğrafiyasında orta- qat ünsiyyət dili kimi ərəb dilini öyrənməyə üstünlük verirdi. XI əsrin əvvəllərində etibarən regionda baş verən siyasi dəyişikliklər, o cümlədən Səlcuq və Monqol yürüşləri, eləcə də Səlib yürüşləri Xilafətin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Bu proses nəticəsində Qafqaz regionunda siyasi balans dəyişmiş, İran mədəni-siyasi təsirinin artması ilə fars dilinin də yerli mühitdə rolu güclənməyə başlamışdır.

Tədqiqatçıların bir hissəsi İslamın Azərbaycanda yayılma prosesinin X əsrin ikinci yarısındanadək davam etdiyini qeyd edir. Bu mərhələ dini, sosial və mədəni dəyişikliklərin daha sistemli şəkildə formalaşdığı dövr kimi xarakterizə olunur. İslam tarixinin sonrakı mərhələlərində, xüsusilə XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra bölgədə dini idarəetmə sahəsində yeni inzibati dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. Çar hakimiyyəti tərəfindən müsəlman əhalinin dini həyatına nəzarət etmək məqsədilə müxtəlif ruhani idarələr yaradılmışdır. Bu qurumlar dini fəaliyyətlərin tənzimlənməsində və idarə olunmasında müəyyən rol oynamışdır. İslam dini yalnız digər dinlərə münasibət kontekstində izah etmək kifayət qədər dar yanaşma hesab olunur. Çünki bu dinin regionda geniş yayılması təkcə dini faktorlarla deyil, həm də tarixi, sosial və mədəni şəraitlə bağlı olmuşdur. İslamın formalaşdığı və yayıldığı mühit müxtəlif siyasi və ictimai dəyişikliklərlə müşayiət olunmuş, bu da onun daha geniş coğrafiyada qəbul edilməsinə təsir göstərmişdir.

Erkən dövrlərdə ərəb yürüşləri zamanı yeni fəth olunmuş ərazilərdə yerli əhalinin dini inanclarına və adət-ənənələrinə müəyyən dərəcədə toxunulmaması müşahidə edilirdi. Bu yanaşma bölgələrdə sosial sabitliyin qorunmasına və əhalinin yeni idarəetmə sisteminə uyğunlaşmasına şərait yaradırdı. Eyni zamanda, ilk dörd xəlifənin hakimiyyəti dövründə tətbiq olunan vergi siyasəti əvvəlki Sasanilər dövrü ilə müqayisədə fərqli xüsusiyyətlərə malik idi. Qeyd olunur ki, bu dövrdə vergi yükü nisbətən daha da yüngül olmuşdur. Bu kimi sosial və iqtisadi dəyişikliklər yerli əhali arasında yeni idarəetmə sisteminə qarşı müəyyən marağın yaranmasına və nəticə etibarilə İslam dininin bölgədə daha sürətli yayılmasına təsir göstərmişdir.

Azərbaycan qısa müddət ərzində İslam dünyasında nüfuzlu təşkilatlarla əməkdaşlığını genişləndirərək İslam Əməkdaşlıq təşkilatı və ICESCO kimi qurumların fəal üzvünə çevrilmişdir. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində Azərbaycanın təşəbbüsü ilə İÖT Gənclər formu və İÖT Əmək Mərkəzi kimi beynəlxalq platformalar yaradılmışdır ki, bu da ölkənin islam dünyasında aktiv rolunu daha da gücləndirmişdir. O, bu ada layiq görülən ilk qadam kimi qeyd olunur. Bu gün Azərbaycan İslam dünyasında həmrəylik, mədəni əməkdaşlıq və qarşılıqlı anlaşmanın inkişafına töhfə verən ölkələrdən biri kimi tanınır. Ölkənin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi siyasət beynəlxalq səviyyədə müsbət qarşılanır və yüksək qiymətləndirilir. Bu yanaşma Azərbaycanın mədəni və siyasi nüfuzunun artmasına, eləcə də müxtəlif müsəlman ölkələri ilə əlaqələrinin möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Beynəlxalq təşəbbüslər Azərbaycanın İslam dünyasında mədəni və mənəvi dəyərlərin təbliğində mühüm rol oynadığını nümayiş etdirir.

Müasir dövrdə dünyanın əksər ölkələrində dövlət və din münasibətləri bir-birindən ayrılmış şəkildə tənzimlənir və qanunvericilik dini doktrinalara əsaslan-

mır. Modernləşmə və maarifçilik dövrlərinin təsiri nəticəsində bir çox inkişaf etmiş dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycan da dünyəvi idarəetmə modeli qəbul etmişdir. Bu model çərçivəsində dövlət idarəçiliyində dini təsirin birbaşa iştirakı məhdudlaşdırılır və dünyəvilik prinsipi əsas götürülür. Tədqiqatın əsas məqsədi dinin siyasiləşməsi prosesini müxtəlif ölkələr təmsalında araşdırmaq, bu prosesə təsir edən əsas amilləri müəyyənləşdirməkdir. Eyni zamanda, dini-siyasi ideologiyaların beynəlxalq mühitdə yayılma yolları, onların həyata keçirilmə mexanizmləri və bu prosesə şərait yaradan sosial-siyasi faktorların təhlili də məqsəd kimi qarşıya qoyulur. Araşdırmada əldə olunan nəticələr əsasında mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına dair təkliflərin irəli sürülməsi nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə Azərbaycanın dini mühitində xarici təsirlər də müşahidə olunur. Bu təsirlər xüsusilə İran və Səudiyyə Ərəbistan kimi ölkələrin dini və ideoloji nüfuzu ilə əlaqələndirilir. Yaxın Şərq regionunun geosiyasi və dini baxımdan strateji əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, bu dövlətlərin İslam dünyasında tutduğu mövqe və Azərbaycandakı dini proseslərə potensial təsiri tədqiqat üçün mühüm istiqamət kimi seçilmişdir. Dövlətin mərhələli şəkildə müasirləşməsi və Qərb mənşəli dəyərlərin cəmiyyət həyatına daxil olması müxtəlif sosial təbəqələr tərəfindən fərqli şəkildə qarşılanmışdır. Bu dəyişikliklər bəzi qruplar tərəfindən inkişaf və yenilənmə kimi qiymətləndirilsə də, digərləri tərəfindən ənənəvi dəyərlərə təsir edən proses kimi qəbul olunmuşdur. Bu proses Azərbaycanın özünəməxsus dövlət modeli kimi formalaşmasına təsir edən əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Həmin dövrlərdə qadınlara seçki hüququnun verilməsi və onların dövlət idarəçiliyində daha geniş təmsil olunması ölkədə həyata keçirilən islahatların mühüm göstəricilərdən sayılır. Cəmiyyətin dəstəyinin formalaşmasında iqtisadi amillər də əhəmiyyətli rol oynamışdır. Müasir dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da dövlət və dinin ayrılığı prinsipi qəbul olunur. Bununla yanaşı, dinin milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında mühüm rol oynadığı da nəzərə alınır. Bu balansın qorunması ölkənin konstitusion əsaslarının möhkəmləndirilməsinə, həmçinin qloballaşma şəraitində milli kimliyin və mənəvi dəyərlərin saxlanmasına xidmət edir. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən siyasət bu prinsiplər arasında formalaşaraq ictimai sabitliyin və inkişafın təmin olunmasına yönəlmişdir.

1. Dövlət siyasətindəki əsas istiqamətlərdən biri dinin siyasiləşməsinin qarşısının alınması və bu proses şərait yaradan səbəblərin aradan qaldırılmasıdır. Bu yanaşma dini sabitliyin və ictimai təhlükəsizliyin qorunmasına xidmət edir.

2. Ölkənin dini mühitinin xarici təsirlərdən asılılığını azaltmaq məqsədilə institusional tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə yerli dini mütəxəsislərin hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilir. Eyni zamanda hüququn aliliyi prinsipi qorunmalı, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarına zərər verməyən bütün dini icmaların sərbəst fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaradılmalıdır. Bununla yanaşı, dini sahədə mümkün sui-istifadə hallarının qarşısının alınmasında vacib hesab olunur.

3. Dünyəvi dövlət modelində dini etiqad insan hüquq və azadlıqlarının mühüm tərkib hissələrindən biri kimi qəbul edilir. Buna görə də dinin əsas mənəvi prinsiplərinə hörmət göstərilməsi, eyni zamanda dini təhsilin keyfiyyətinin artırılması və onun müasir tələblərə uyğun inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

4. Azərbaycanda dini sahədə ictimai vəziyyətin öyrənilməsi məqsədilə mü-təmadi sosioloji araşdırmalar aparılır. Eyni zamanda dini motivli siyasi qrupların cəmiyyət daxilində təsir imkanlarının genişlənməsinin qarşısını almaq üçün zəruri tədbirlərin görülməsi vacib hesab edilir.

Müasir dövrdə cəmiyyətin dindən həddindən artıq asılılığının azaldılması istiqamətində müəyyən islahatlar həyata keçirilir. Dövlət tərəfindən aparılan siyasi və iqtisadi dəyişikliklərin əsas məqsədi cəmiyyətin sabit inkişafını təmin etməkdir. Bu prosesdə iqtisadi islahatların xalqın sosial ehtiyacları nəzərə alınaraq mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, Azərbaycan qədim dövlətçilik ənənələrindən qaynaqlanan dövlət-din əməkdaşlığı modeli ölkənin birliyinin və ictimai sabitliyinin qorunmasında əhəmiyyətli amillərdən biridir.

Müasir dövrdə sosial şəbəkələr dini sahədə həm müsbət, həm də mənfi təsirlərə malik vasitələrdən biri hesab olunur. Bu platformalar insanların məlumat əldə etməsi dini biliklərini artırması və maarifləndirici məzmunların yayılması üçün geniş imkanlar yaradır. Buna görə də sosial media vasitələrindən düzgün və faydalı məsləhətlərlə istifadə olunması vacibdir. Xüsusilə İslam dininin doğru mahiyyətini, mənəvi dəyərlərini və humanist prinsiplərinin cəmiyyətə çatdırılmasında media və kommunikasiya vasitələri mühüm rol oynayır. Bu imkanlardan səmərəli istifadə edilməməsi isə yanlış məlumatların və manipulyativ təbliğatın yayılmasına şərait yarada bilər. Azərbaycan tarixən həm sünni, həm də şiə məzhəblərinin mövcud olduğu ölkələrdən biridir. Bu iki əsas məzhəb əsrlər boyu ölkənin dini həyatında mühüm yer tutmuşdur. Dini sünni məzhəbləri olan maliklik və hənbəlik isə Azərbaycanda çox məhdud şəkildə yayılmış və geniş kütlə arasında ciddi təsirə malik olmamışdır.

1980-ci illərin sonu və 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən regionda baş verən siyasi dəyişikliklər fonunda bəzi dini cərəyanlardan müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilməsinə cəhdlər müşahidə olunmuşdur. Bu dövrdə dini amili müəyyən qüvvələr tərəfindən siyasi təsir vasitəsinə çevrilməsi təhlükəsi dövlət tərəfindən diqqətlə izlənilmişdir. Azərbaycanda qəbul edilmiş “Dini etiqad azadlığı haqqında” qanununa əsasən, uzun müddət islam dini ilə bağlı ayin və mərasimlərin aparılması yalnız ölkə daxilində dini təhsil almış Azərbaycan vətəndaşlarına həvalə olunurdu. Sonrakı dövrdə qanunvericiliyə edilən dəyişikliklər nəticəsində, xaricdə dini təhsil alan Azərbaycan vətəndaşlarına da müəyyən şərtlərlə dini fəaliyyət göstərmək imkanı yaradılmışdır. 2015-ci ildə edilən əlavə və dəyişikliklərə əsasən, bu şəxslər Qafqaz müsəlmanları İdarəsi və müvafiq dövlət qurumlarının razılığı əsasında dini ayin və mərasimləri icra etmək hüququ əldə etmişlər. Qanunda nəzərdə tutulan bu mexanizmlər dini sahədə nəzarətin gücləndirilməsi, radikal təbliğatın qarşısını alınması və dini sabitliyin qorunması baxımından mühüm addım kimi qiymətləndirilir.

Müasir dövrdə xristianlıq müxtəlif konfesiya və dini cərəyanlarla təmsil olunur. Ölkədə katolik, pravoslav və protestant icmaları fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, bu əsas konfessiya daxilində müxtəlif dini cərəyan və hərəkatların nümayəndələridə mövcuddur. Bu müxtəliflik Azərbaycanın tarixən formalaşmış dini tolerantlıq mühitinin göstəricilərindən biri hesab olunur. Azərbaycanın müsəlman ölkəsi kimi diqqət çəkən xüsusiyyətlərindən biridə yəhudi icmalarının burada uzun əsrlər boyu yaşaması və öz dini-mədəni kimliklərini qoruyub saxlamasıdır.

Ölkədə yəhudilik əsasən Dağ yəhudiləri, Gürcü yəhudiləri və Avropa yəhudiləri icmaları vasitəsilə təmsil olunur. Azərbaycanda yəhudilərin məskunlaşma tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Tədqiqatçılar Dağ yəhudilərinin eramızın ilk əsrlərində, hətta daha əvvəl gəldiklərini qeyd edirlər. Onların əsas yaşayış məntəqələri əsasən ölkənin şimal bölgələrində, xüsusilə Quba və Oğuz rayonlarında yerləşmişdir. Dağ yəhudiləri əsrlər boyu öz dillərini, dini ənənələrini və məişət xüsusiyyətlərini qoruyaraq Azərbaycanın multikultural mühitinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişlər. Dağ yəhudilərinin danışdığı “cuhuri” dili fars mənşəli dillər qrupuna aid edilir və uzunmüddət bu icmanın əsas ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Onların özünəməxsus dili, dini inancları və məişət ənənələri Dağ yəhudilərinin Azərbaycan ərazisində fərqli etnik-dini icma kimi formalaşmasına şərait yaratmışdır. Azərbaycandakı yəhudi icmalarının tarixində Qırmızı qəsəbə xüsusi yer tutur. Bu yaşayış məntəqəsi İsraildən kənarda yəhudilərin kompakt şəkildə yaşadığı nadir məkanlardan biridir. XVIII əsrdə Fətəli xan tərəfindən Dağ yəhudilərinə göstərilən himayə nəticəsində burada yəhudi icmasının daha da gücləndiyi qeyd olunur. Qırmızı qəsəbədə yaşayan yəhudilər əsrlər boyu öz dini inanclarını və milli-mədəni xüsusiyyətlərini qoruyaraq Azərbaycan cəmiyyətinin ayrılmaz hissəsi kimi fəaliyyət göstərmişlər. Burada fəaliyyət göstərən sinaqoqlar, dini məktəblər və mədəniyyət mərkəzləri icmanın dini və mədəni həyatını davamlılığında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanda yaşayan digər yəhudi icmalarından biridə Gürcü yəhudiləridir. Onlar əsasən XX əsrdə ölkəyə köç etmiş və daha çox Bakı şəhərində məskunlaşmışlar. Avropa yəhudilərinin ölkəyə gəlişi isə əsasən XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində neft sənayesinin inkişafı dövrünə təsadüf edir. Xüsusilə Bakı şəhərinin sürətli iqtisadi inkişafı müxtəlif xalqların nümayəndələri kimi yəhudi icmalarında burada məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Avropa yəhudiləri elm, tibb, incəsənət və sənaye sahələrinin inkişafında mühüm rol oynamış, ölkənin sosial-mədəni həyatına öz töhfələrini vermişlər. Azərbaycanda yəhudilərə münasibət tarixən tolerantlıq və qarşılıqlı hörmət prinsipləri üzərində formalaşmışdır. Müxtəlif dini icmalar arasında əməkdaşlıq və dinc yanaşı yaşamaq ənənəsi ölkədə ictimai sabitliyin qorunmasına müsbət təsir göstərmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycanda antisemitizm hallarının çox nadir müşahidə olunması beynəlxalq səviyyədə diqqət çəkən xüsusiyyətlərdən biri hesab edilir. Bu vəziyyət ölkədə formalaşmış multikultural dəyərlər və dini dözümlülük siyasəti ilə sıx bağlıdır. Bakı və Quba şəhərlərində fəaliyyət göstərən sinaqoqlar yalnız ibadət yeri kimi deyil, həm də yəhudi icmasının dini və mədəni həyatının əsas mərkəzləri kimi çıxış edir. Bu məkanlarda dini mərasimlərlə yanaşı, müxtəlif maarifləndirici və tədbirlərdə təşkil olunur. Azərbaycanda yaşayan yəhudi icmaları öz milli dəyərlərinin qorunmasına böyük önəm verirlər. Müxtəlif dini bayramlar və mədəni proqramlar vasitəsilə yəhudi xalqının adət ənənələri yaşadılır və gələcək nəsillərə ötürülür. Hanukkah, Passover və Rosh Hashanah kimi bayramlar icma üzvləri tərəfindən geniş şəkildə qəbul olunur. Bu tədbirlər yalnız dini əhəmiyyət daşıyır, eyni zamanda müxtəlif xalqlar və dini icmalar arasında mədəni əlaqələrin güclənməsinə də xidmət edir. Digər xalqların nümayəndələrinin də bu mərasimlərə maraq göstərməsi ölkədə mövcud olan multikultural və tolerant mühitin göstəricilərindən biri hesab olunur.

Aşkenazilər yəhudilərin ən böyük etnik-dini qruplardan biri hesab olunur və onların formalaşması əsasən Orta Şərqi Avropa regionlarında baş vermişdir.

“Aşkenazi” termini orta əsr yəhudi mənbələrində Almaniyalı ifadə edən “Aşkenaz” sözündən yaranmışdır. Tarixi məlumatlara əsasən, Aşkenazi yəhudiləri əvvəlcə Almaniya ərazisində yaşamış, sonrakı dövrlərdə isə Polşa, Litva, Ukraniya, Rusiya və digər Şərqi Avropa ölkələrinə yayılmışlar. Aşkenazi yəhudilərini Azərbaycanda məskunlaşması əsasən çar Rusiyası dövrünə təsadüf edilir. İlk aşkenazi ailələrini 1832-ci ildə Bakı şəhərində məskunlaşdığı qeyd olunur. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərin Bakı şəhərində neft sənayesinin sürətli inkişafı nəticəsində bu icmanın sayı daha da artmışdır. Aşkenazilər özlərinə məxsus dini ənənələri, mədəni xüsusiyyətləri və dilləri ilə seçilmişlər. Onların əsas danışiq dili “İdiş” dili olmuşdur. Tarix boyu Aşkenazi yəhudiləri Avropanın iqtisadi, elmi və mədəni həyatında mühüm rol oynamış, ticarət, maliyyə, tibb, elm və incəsənət sahələrində fəaliyyət göstərmişlər. XIX-XX əsrlərdə bir çox tanınmış alim, yazıçı və musiqiçinin aşkenazi mənşəli olduğu məlumdur. 1903-cü ildə Kişinyovda, daha sonra Odessa və Rusiya imperiyasının digər şəhərlərində baş verən yəhudi qırğınlarından sonra bir çox aşkenazi yəhudisi təhlükəsiz mühit axtararaq Azərbaycana, xüsusilə Bakı şəhərinə köç etmişlər. Heydər Əliyev Fondunun bu sahədə fəaliyyətində xüsusi qeyd olunur. Mehriban Əliyevanın rəhbərliyi ilə Bakıda yaşayan yəhudi uşaqları üçün “Toleranlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində “Xabad-Or-Avner” Təhsil Mərkəzi yaradılmışdır. Bu layihə Or-Avner Foundation ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycanda yaşayan yəhudilər tolerant və təhlükəsiz mühitdə həyatlarını davam etdirirlər. Tarix boyunca yəhudi icmaları ölkədə özlərini cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvləri kimi hiss etmiş, Azərbaycanın ictimai və mədəni həyatında fəal iştirak etmişlər.

Nəticə olaraq, Azərbaycan tarix boyu müxtəlif din və mədəniyyətlərin sülh şəraitində yaşadığı tolerant ölkələrdən biri olmuşdur. Ölkədə İslam dini əsas yer tutsa da, xristian və yəhudi icmaları da öz dini inanclarını sərbəst şəkildə qoruyub saxlamışdır. Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan dövlət-din münasibətləri siyasəti bu gün İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir. Heydər Əliyev Fondunun həyata keçirdiyi layihələr isə Azərbaycanın multikulturalizm modelinin dünyada tanınmasına mühüm töhfə verir.

Nəticə. İslam dinin tədqiqi etməklə dünənimizdən bu günümüzdə gəlib çıxmış milli dəyərlərimizi, adət ənənələrimizi qoruyub saxlamaq durur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu. (n.d.). Elmi Məcmuə, (21). <https://journal.ait.edu.az/elmi-mecmua/issue/view/21>
2. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu. (n.d.). Elmi Məcmuə, (15). <https://journal.ait.edu.az/elmi-mecmua/issue/view/15>
3. Azərbaycanda dini mühitə xarici təsirlər. (2019). Bakı.
4. Din və siyasət. (2019). Bakı.
5. Müasir dünyada İslama baxış və islamofobiyanın yaranması səbəblərinin araşdırılması. (2020). Bakı.
6. Multikulturalizm. (2019). Bakı.

Aida Rajabova

Summary

**AZERBAIJAN AS A RARE MODEL OF SECULAR STATEHOOD
IN THE ISLAMIC WORLD**

This scientific article examines in detail the role and influence of Islam on the issues of solidarity and peace, as well as the role of Azerbaijan in the international arena. The research methodology is based on a comprehensive analysis of relevant literature and sources. Islam promotes the principles of mutual solidarity, peace, and the development of social relations. Through its emphasis on cooperation, justice, and tolerance, Islam contributes to strengthening social cohesion and fostering peaceful coexistence among nations and communities.

Аида Раджабова

Резюме

**АЗЕРБАЙДЖАН КАК УНИКАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ СВЕТСКОЙ
ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ИСЛАМСКОМ МИРЕ**

В данной научной статье подробно анализируется роль и влияние ислама на проблему солидарности, проблемы мира и роль Азербайджана на международной арене. Методология исследования основана на всестороннем анализе.. Ислам пропагандирует политику взаимной солидарности, мира и развития общественных отношений.

Rəyçi: dos. Ədalət Abdiyeva

Elnarə Cabbarova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0178>

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ TORPAQLARIMIZDA ERMƏNİ VƏHŞİLİYİNİN NÜMUNƏSİ KİMİ SAXLANILMIŞ AÇIQ SƏMA ALTINDAKI MUZEYLƏR

Açar sözlər: 44 günlük Vətən müharibəsi, Qarabağ və Zəfər muzeyləri, ekspozisiya, sərəncam, Prezident İlham Əliyev

Keywords: 44-day Patriotic War, Karabakh and Victory museums, exposition, decree, President Ilham Aliyev

Ключевые слова: 44-дневная Отечественная война, музеи Карабаха и Победы, экспозиция, указ, президент Ильхам Алиев

Giriş. Müasir tariximizə qızıl hərflərlə yazılan və tarixi Zəfərlə başa çatan 44 günlük Vətən müharibəsi xalqımızın 30 illik həsrətinə son qoydu. Ulu əcdadlarımızın zəngin dövlətçilik və hərbi tarixindən ilhamlanan Azərbaycan xalqı daha bir şanlı qəhrəmanlıq salnaməsi yazaraq, özünün qalib xalq olduğunu bütün dünyaya sübut etdi və düşmən üzərində tarixi zəfər çaldı. Nəhayət ki, torpaqlarımız erməni işğalından azad edildi.

Lakin çox təəssüf doğuracaq haldır ki, **Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına təcavüzü nəticəsində mədəni dəyərlərimizə, mədəniyyət obyektlərimizə də ciddi ziyan dəyib. İşgal altında olan şəhər və rayonlarımızda 547 memarlıq abidəsi, o cümlədən 5 dünya, 393 ölkə və 149 yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi, 205 arxeoloji abidə, 927 kitabxana, 808 klub müəssisəsi, 85 musiqi məktəbi, 12 monument, 22 muzey, 4 şəkil qalereyası, 10 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 dövlət teatri və 2 konsert müəssisəsi dağıdılmış və yandırılmışdır.** Dünya əhəmiyyətli Kəlbəcər Tarix-diyarşünaslıq muzeyi, nadir eksponatlara malik Şuşa şəhəri, Qarabağın tarixi muzeyi, dünyada ikinci olan Ağdam çörək muzeyi, Zəngilandakı daş heykəllər yerlə-yeksan edilmişdir[1 s, 10].

Həmçinin ümumdünya əhəmiyyətinə malik 40 minə yaxın qiymətli və XI-XIX əsrlərin nadir muzey əşyası, Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı qiymətli eksponatlar, rəsm və heykəltəraşlıq əsərləri, dünya şöhrətli Azərbaycan xalçaları, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri, əlyazmalar, arxiv sənədləri Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin xatirə muzeyləri və digər qiymətli materiallar erməni təcavüzkarları tərəfindən qarət edilmişdir. Şuşa şəhərində dünya şöhrətli bəstəkar, musiqişünas Üzeyir Hacıbəyovun, Bülbülün, Xan Şuşinskiyin, Xurşudbanu Natəvanın ev-muzeyləri qarət olunmuş, bununla kifayətlənməyən ermənilər hər üç korifeyin heykəllərini gülləbaran etmişlər. Ümumilikdə, işğal olunmuş ərazilərə dəyən zərər 6 milyard 71 milyon ABŞ dolları həcmindədir. Mənaəvi zərərin həcmi isə hazırda mövcud olan heç bir ölçü meyarı ilə təyin etmək mümkün deyildir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq Tarixi zəfərimizin banisi, ali baş komandan, cənab prezident İlham Əliyev 2007-ci ildə imzaladığı “Azərbaycanda muzey işinin yaxşılaşdırılması haqqında”kı sərəncamında işğal altındakı Qarabağ muzeyləri də xatırlanmış, bu sənəddən irəli gələn tələblər həmin muzeylərə də şamil edilmişdir[2].

2020-ci noyabrın 8-də Müzəffər Azərbaycan Ordusunun Qarabağı erməni işğalından azad etməsi, nəinki Qarabağda, bütövlükdə Azərbaycanda muzey quruculuğunda yeni bir mərhələnin başlanğıcına təkan oldu. Bu mərhələni səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər işğaldan azad edilmiş Qarabağda həyatın, sosial-mədəni infrastrukturun yenidənqurulması planında muzey işinin bərpası, müxtəlif yerlərdə fəaliyyətlərini davam etdirən muzeylərin öz əvvəlki məkanlarına qaytarılması və möhtəşəm qələbə şərəfinə Zəfər muzeyləri, tarixi yaddaşın möhkəmləndirilməsi məqsədilə işğal muzeylərinin yaradılması ilə bağlıdır.

Ölkə başçısı cənab prezident İlham Əliyevin 16 noyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı” Qarabağ ərazisində muzey işinin dirçəldilməsi prosesinin strateji sənədi oldu.

Beləki, ilkin mərhələdə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dağıdılmış muzeylərin monitorinqinin aparılması, muzey fondlarının inventarlaşdırılması, muzeylər barədə arxiv materiallarının araşdırılması, hazırlanmış müvafiq konsepsiyalar əsasında muzeylərin tikilməsi, bərpası və təmirindən sonra fəaliyyətə başlaması nəzərdə tutulmuşdur.

2021-ci il 16 mart tarixində Möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Üzeyir Hacıbəyli, Xan qızı Natəvan, Bülbülün güllələnmiş heykəlləri Şuşaya gətirilmiş, hər birinin ev muzeyi təşkil olunmuşdur [3 s, 33]

Heydər Əliyev Fondunun Şuşada təşkil etdiyi silsilə tədbirlər çərçivəsində vaxtı ilə Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin Şuşa filialında nümayiş olunan xovlu və xovsuz xalçalar, xalça məmulatları, mis qablar, tikmə və milli geyimlərdən ibarət “Yenidən doğma diyarda! Qarabağın sənət inciləri” adlı müvəqqəti ekspozisiyanın təşkili prosesindən sonra 2023-cü il 10 may tarixində Azərbaycan Milli Xalça muzeyinin Şuşa filialı yenidən fəaliyyətə başlamışdır[4].

Qarabağda muzey işinin bərpası təkcə fəaliyyətini dayandırmış, müvəqqəti köçürülmüş muzeylərin yenidən öz ərazilərinə qaytarılması layihəsi ilə kifayətlənmir. Bu sahədə işin digər prioritetini yuxarıda qeyd olunan Dövlət Proqramında öz əksini tapmış İşğal və Zəfər muzeylərinin yaradılması təşkil edir.

Həmin muzeylərin açıq səma altında təşkilinin planlaşdırılmasını Möhtərəm prezidentimiz cənab İlham Əliyev Qarabağda muzey işinin bərpası strategiyasının əsas prioriteti sayır: **“Şəhərlər bərpa olunarkən hesab edirəm, hər bir şəhərdə dağıdılmış yerlər qalmalıdır ki, bunu heç kim heç vaxt unutmasın. . misal üçün, Ağdam şəhərinin, Füzuli şəhərinin, digər şəhərlərin hansı hissəsi, hansı kvartal dağıdılmış vəziyyətdə qalsın, Ermənistan işğalının açıq səma altında muzeyi kimi. Hesab edirəm ki, azad olunmuş bütün şəhərlərdə işğal muzeyləri də yaradılmalıdır. Memorial komplekslərlə, bizim Zəfərimizi əks etdirən abidələrlə bərabər, işğal muzeyləri də yaradılmalıdır”** [5].

Ümumiyyətlə, belə muzeylərin yaradılması insanlarımızın yaddaşı, tarixi gerçəkləri daim xatırlamaları baxımından da çox önəmlidir. Bu muzeylər ziyarət

üçün daim açıq olmalı və Qarabağa səfər edən hər kəs onları görməlidir. Qarabağa qayıdacaq, doğma yurd yerlərində təkrar məskən salacaq vətəndaşlarımız, xüsusən də bu açıq səma altında sərgilənəcək dağıntılara hər dəfə baxdıqca Vətənin necə müqəddəs olduğunu anlamalıdırlar. Belə muzeylər vətəndaşlarımıza Vətənin bundan sonra bir də heç vaxt düşmənin tapdığı altına düşməsinə imkan verməməli olduqlarını daim xatırlatmalıdır. Ekspertlərin fikrinə görə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yaradılacaq muzeylərin təşkili üç istiqamətdə aparılmalıdır:

Birincisi, dağıdılmış şəhərlərin təxmini böyük bir məhəllə böyüklüyündəki parçasını hasara alaraq heç toxunmadan muzey halına gətirmək, açıq hava muzeyi yaratmaq təşəbbüsüdür. Bura Ermənistanı məxsus qənimət kimi əldə etdiyimiz hərbi texnika və sursat yerləşdirmək nəzərdə tutulur. Plastik manekenlərdən hərbi formalı əsgər modelləri qurmaq daha gerçək bir ab-hava yarada bilər. Bu muzeylərin içində həmin rayonların işğaldan azad edilməsi uğrunda şəhid olmuş oğullarımızın adları olan lövhələr quraşdırmaq məsləhət görülür.

Muzeylərin təşkilinin ikinci istiqamətini 90 faizi və ya tamamilə salamat qalmış tarixi abidələrin müəyyən edilməsi və inventarlaşdırılıb muzey halına gətirilməsi təşkil edir. Azıx mağarasında Qobustandakına bənzər və daha real olan muzey yaradıla bilər. Dini abidələr də qeydiyyatla alınaraq muzey halına gətirilə bilər. Üçüncü istiqamət isə son mərhələdir. Artıq infrastruktur yaradılmış rayonlarda muzey binalarının tikilməsi, dağıdılmış abidələrin bərpa olunmasıdır. Birinci və İkinci Qarabağ müharibələri zamanı Ermənistanın vəhşiliklərini nümayiş etdirmək üçün belə muzeylərin yaradılması aktualdır. Azad edilmiş ərazilərdə elə yerlər var ki, onlar erməni vəhşiliyini sübut etmək üçün mütləq şəkildə olduğu kimi saxlanılmalı, dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalıdır. Beləliklə Qarabağın hər şəhərində işğal muzeyləri yaradılacağı nəzərdə tutulur. Bu muzeylərdə Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin ümumi mənzərəsi əks etdiriləcək. Eyni zamanda, hər bir şəhərin, hər bir rayonun öz təqdimatı orada göstərilməlidir ki, həm Azərbaycan vətəndaşları bunu heç vaxt unutmasınlar, həm də xaricdən gələn qonaqlar görsünlər biz hansı vəhşilərə qarşı müharibə aparmışıq, öz torpağımızı və Cənubi Qafqazı belədən necə xilas etmişik.

Həmçinin, açıq səma altında yaradılan muzeylər elmi tədqiqatlar, turizm və təhsil fəaliyyətlərini paralel şəkildə təşkil etməyə geniş imkanlar açır. Bu da həmin muzeylərin maddi baxımdan gəlirli sahəyə çevrilməsinə zəmin yaradır. Turistlər belə tarixi məkanlara xüsusi maraq göstərdiyindən açıq səma altında olan muzeylərə müxtəlif tipli və miqyaslı turist marşrutları təşkil etmək böyük əhəmiyyət daşıyır. Dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidə olan Azıx mağara düşərgəsinin işğaldan azad olunması da belə bir muzeyin qurulmasına zəmin yaradıb. Bu, unikal arxeoloji abidənin yerləşdiyi məkanda açıq səma altında muzeyin yaradılması gələcəkdə ölkəmizə səfər edəcək turistlərin diqqətini cəlb etmiş olar.

Qeyd olunan fikirlərə nəzərən 2021-ci il aprelin 12-də Tarixi zəfərimizin bənisi, Möhtərəm prezidentimiz, cənab İlham Əliyev tərəfindən 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığımız şanlı qələbənin əbədiləşdirilməsi məqsədilə Bakıda Hərbi Qənimətlər Parkı təşkil olundu. [6]

Hərbi Qənimətlər Parkının yaradılması xalqımızın həyatında möhtəşəm tarixi hadisə olub, döyüş meydanında əldə etdiyimiz qələbəmizi açıq səma altında tarixlər boyu yaşatmaq baxımından xüsusi rəmzi xarakter daşıyır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin işğaldan azad edilmiş Qarabağ ərazilərində Zəfər və İşğal muzeylərinin yaradılması təklifi açıq səma altında muzeylərin yeni forması kimi 2021-ci il mayın 28-də Ağdamda öz real həllini tapdı. [7]

Hazırkı muzeyin konsepsiyası ümumilə, 22 hektara yaxın ərazini əhatə etməklə Ermənistanın Qarabağda törətdiyi terrorizmin vizual mənzərəsini yaratmaq məqsədilə Ağdam şəhərinin dağılmış vəziyyətdə olan müəyyən bir hissəsini açıq səma altında memorialın yaradılması ideyasından ibarətdir. Memorialın layihəsi belədir: 17.23 hektar ərazini əhatə edəcək kompleks müasir dizayn əsasında layihələndirilən muzey binası, xatirə gölü, memorial bağ və dağıntılardan ibarət olacaqdır. Ağdam Zəfər muzey kompleksi 5 hektara yaxın ərazini əhatə etməklə müasir dizayn bina, Bayraq meydanı və Zəfər arenasına hissələrini əhatə edəcəkdir.

Hazırda Ağdam Zəfər və İşğal muzeylərinin fondlarının yaradılması layihəsi üzrə tədbirlərə start verilmişdir. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi 22 aprel 2022-ci il tarixindən başlayaraq Ağdamla bağlı maddi və qeyri-maddi dəyərlərin toplanılması üçün xalqa müraciət etmişdir. Bütün bunlar muzey işinin dirçəldilməsi məsələsinin işğaldan azad olunmuş Qarabağın bərpası layihəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu sübut edir [8].

Nəticə: Beləliklə mövzu üzərində işlədikdən sonra o nəticəyə gəlmək olurki, tarix boyu qazandığımız zəfərlər, 44 günlük Vətən müharibəsi, bu müharibə nəticəsində torpaqlarımızın Erməni işğalından azad olunması və azad olunmuş ərazilərdə açıq səma altında muzeylərin yaradılması – Azərbaycan xalqının misilsiz şücaətinin və vətənpərvərliyinin bariz nümunəsidir. Ən əsası isə, bu cür muzeylərin yaradılması – mədəniyyət tariximizdə xüsusi bir səhifə açaraq, Azərbaycan xalqının tarixi ədalətin və öz ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda göstərdiyi döyüş əzmini, qəhrəmanlığını, qazandığı möhtəşəm Qələbəni indiki və gələcək nəsillərin yaddaşına həkk edərək əbədləşdirən və Azərbaycanın haqq səsinə dünyaya çatdıran təşviqat və informasiya mərkəzi olacaq.

Ədəbiyyat:

1. Yaddan çıxmaz Qarabağ. (2007). Bakı.
2. Qarabağla birgə muzeylər də dirçəlir. (n.d.). Xalq qəzeti. <https://xalqqazeti.az/az/medeniyyet/128218>
3. Abbasova, X. (Tərt.). (2021). Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı: Biblioqrafiya (K. M. Tahirov, Elmi red.; E. R. Nəciyev, Red.). Bakı.
4. Milli Xalça Muzeyinin Şuşa filialı açıldı. (n.d.). Modern.az. <https://modern.az/az/medeniyyet/410106/>
5. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tarixi yaddaşı möhkəmləndirən muzeylər yaradılacaq. (n.d.). Azərbaycan qəzeti. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/>
6. Tarixi Qələbəmizin əbədləşən təcəssümü: Hərbi Qənimətlər Parkı. (2025, 12 aprel). Respublika, (71), 1, 5.
7. Ağdamda Zəfər muzeyi və açıq hava altında İşğal muzeyi yaradılacaq. (n.d.). <https://idp.gov.az/az/news/1201>
8. Zəfər və İşğal muzeylərinin layihələri təsdiqlənib. (n.d.). Modern.az. <https://modern.az/az/aktual/374504>

Elnara Jabbarova

Summary

**OPEN-AIR MUSEUMS PRESERVED AS EXAMPLES OF ARMENIAN
BARBARITY IN OUR LANDS LIBERATED FROM OCCUPATION**

The 44-day Patriotic War is a magnificent historical Victory that resulted in the restoration of Azerbaijan's territorial integrity, the return of historical justice and national pride. The glorious Victory of the 44-day Patriotic War, along with the restoration of historical justice, also gave impetus to the emergence and development of a new direction in Azerbaijan's cultural policy – the "open-air museums" format. As evidence of the occupation policy and Armenian vandalism, it is planned to preserve some historical and destroyed parts of the liberated cities (for example, Agdam and Zangilan) in an open-air museum format without restoration, exactly as they were. These museums are intended to immortalize the historical Victory won in the Second Karabakh War and to visually demonstrate the atrocities committed by Armenia during the occupation. The article provides detailed information on the issues mentioned.

Эльнора Джаббарова

Резюме

**МУЗЕИ ПОД ОТКРЫТЫМ НЕБОМ, СОХРАНИВШИЕСЯ КАК ПРИМЕРЫ
АРМЯНСКОГО ВАРВАРСТВА НА НАШИХ ЗЕМЛЯХ, ОСВОБОЖДЕННЫХ
ОТ ОККУПАЦИИ**

Четырехдневная Отечественной войны – это великолепная историческая Победа, которая привела к восстановлению территориальной целостности Азербайджана, возвращению исторической справедливости и национальной гордости. Славная Победа в Четырехдневной Отечественной войне, наряду с восстановлением исторической справедливости, также дала толчок к появлению и развитию нового направления в культурной политике Азербайджана – формата «музеев под открытым небом». В качестве свидетельства оккупационной политики и армянского вандализма планируется сохранить некоторые исторические и разрушенные части освобожденных городов (например, Агдама и Зангилана) в формате музеев под открытым небом без реставрации, в точном виде. Эти музеи призваны увековечить историческую Победу, одержанную во Второй Карабахской войне, и наглядно продемонстрировать зверства, совершенные Арменией во время оккупации. В статье приводится подробная информация по упомянутым вопросам.

Rəyçi: prof. İbrahim Kazımbəyli

Teymur Sarkhanov

Azerbaijan State University of Economics

Mahammad Mammadzada

Ideal Motors LLC

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.3.1001.006>

THE IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON BANKS' EFFICIENCY WITH DATA ENVELOPMENT ANALYSIS: THE CASE OF AZERBAIJAN BANKING SYSTEM

Keywords: *Data Envelopment Analysis; bank efficiency; COVID-19 pandemic; Azerbaijan banking system; CCR model; BCC model*

Açar sözlər: *Məlumat Mühitinin Təhlili; bank səmərəliliyi; COVID-19 pandemiyası; Azərbaycan bank sistemi; CCR modeli; BCC modeli*

Ключевые слова: *Анализ эффективности данных; эффективность банков; пандемия COVID-19; банковская система Азербайджана; модель CCR; модель BCC*

Introduction

The development of the service sector and trade in the country is one of the main objectives of the governments. Besides the banking sector, foreign trade plays an important role in Azerbaijan (Ibrahimov, Baghirov, & Ashimova, 2019). Oil and oil-related goods have an important place in Azerbaijan's foreign trade (Karaosmanoğlu & Baghirov, 2022). The state has developed various programs for the development of the non-oil sector, especially the service sector. The development of tourism in the service sector leads to the development of the country's economy and an increase in its share in GDP (Baghirov, Sarkhanov, & Aliyeva, 2022).

Azerbaijan's banking system is supervised by various institutions that regulate and manage the country's financial sector. Azerbaijan's banking system has been subjected to various reforms to support economic growth and development in the country. The Central Bank of the Republic of Azerbaijan is the main institution that determines and implements the country's monetary policy. It is also responsible for ensuring financial stability, controlling the money supply and supervising the banking sector. Banking activities in Azerbaijan are regulated by relevant laws and regulations. These regulations, determined by the Central Bank, regulate the activities of banks and include measures to ensure financial stability. Domestic and international banks operate in Azerbaijan. These banks provide trade finance, retail banking, corporate banking and other financial services. The Executive Committee of Azerbaijan regulates the licenses of banks operating in trade and industry in the country. The banking sector in Azerbaijan consists of different types of banks, such as commercial banks and investment banks. Commercial banks generally provide traditional banking services, while investment banks generally deal with capital markets and

investment banking. The foreign exchange market in Azerbaijan is regulated by the Central Bank. Banks in the country generally conduct foreign exchange trading and exchange rate transactions through the Central Bank (Ağayev, 2010).

The financial system is a structure that regulates money and capital movements in the economy. Banks are an important part of the financial system and play a critical role in supporting economic growth, collecting savings, providing credit and generally ensuring economic stability. These roles of banks are important for the healthy functioning of the financial system and supporting economic growth. However, due to the complexity and interconnections of the financial system, effective custody and regulation of banks is of great importance.

The COVID-19 pandemic had significant impacts on the global economy and caused economic crises in many countries. During the pandemic, banks have taken various measures to cope with economic uncertainty and financial difficulties. Below is some general information about the some behavior of banks and the measures they have taken during the COVID-19 pandemic:

Interest Rates and Credit Conditions: Many central banks have lowered interest rates and increased liquidity to mitigate the economic impact of the pandemic. This has allowed commercial banks to lower lending rates and offer more favorable loan terms to businesses and individuals.

Loan Deferments and Support Programs: Many individuals and businesses have faced financial difficulties due to the pandemic. In this situation, many banks offered support programs to their customers, such as deferring loan repayments or revising payment plans.

Digital Banking and Remote Services: The importance of digital banking and remote services increased due to the need to maintain physical distance during the pandemic. Banks focused on serving their customers through online banking, mobile applications and other digital channels.

Risk Management and Stress Tests: Banks have carried out stress tests to assess their resilience against the economic effects of the pandemic. This allowed banks to assess the adequacy of their capital and allowed countries to provide additional capital.

Business Continuity Plans: The pandemic highlights increased business continuity plans. Banks are enabling people to switch to remote working and have implemented these plans to maintain unit processes.

Cost Control and Challenges Encountered: Due to economic growth and increasing risks, many banks focused on cost control and various measures were taken to increase their share.

In addition to these points, the country's banking sector and different frameworks are different, but banks' reactions and responses may vary accordingly. However, they generally focused on various policies and practices to protect and partially support economic stability (Şenol & Başer, 2022).

1. Literature Review

During the literature review, studies on the efficiency of banks and other service sectors using DEA were examined. Although there are many studies on the efficiency of banks and other service sectors using DEA in the literature, studies on the impact of pandemics and crises are not sufficient. Since the subject

of this study is Azerbaijan and the impact of COVID-19, studies using the same inputs and outputs in the literature review and especially studies related to Azerbaijan and COVID-19 were prioritized.

This study, conducted by Alig Baghirov in 2017, aims to measure the financial efficiency of 12 banks, 1 public and 11 private, operating in Azerbaijan between 2008 and 2012. In order to measure the efficiency of banks, DEA was used on the basis of banks' loan and deposit data as inputs and banks' total profits as outputs. As a result of the study, the average efficiency for the 12 selected banks in the Azerbaijan Banking Sector between 2008 - 2012, this rate was 40.54%, and while the average efficiency ratio of the banks was 32% in 2008, when the crisis was intense, the linear efficiency ratio increased in the following years and reached an average of 40% (Baghirov A. , 2017).

In the study conducted by Fuad Selamzade and Alig Baghirov in 2022, the efficiency scores of the Azerbaijani banking system were measured using input-oriented, constant returns to scale CCR ve BCC, Super Efficiency models of Data Envelopment Analysis based on the data of 25 banks operating in Azerbaijan between 2015-2019. The average efficiency score of banks was estimated to be 0.75 in 2015 and 0.95 in 2019, with a linear increase in efficiency scores between these years (Salamzade, F. & Baghirov, A., 2022).

In the study conducted by Karaosmanoğlu, Pitera and Baghirov in 2023, Input-oriented, constant returns to scale CCR and BCC models of Data Envelopment Analysis are used to determine the efficiency score of the Polish and Azerbaijani banking system based on the data of 22 banks operating in Azerbaijan and 19 banks operating in Poland for the period 2016-2022. As results, Azerbaijani and Polish banks are compared both in general and in terms of efficiency scores of domestic and foreign banks of both countries. In terms of banks, foreign banks are estimated to be more efficient than domestic banks in both countries, and in terms of countries, Polish banks are estimated to be more efficient than Azerbaijani banks. In general, the Covid 19 pandemic had a negative impact on the banking system in Azerbaijan and Poland, as in the world, and the average efficiency score of banks decreased in 2020 (Karaosmanoğlu, İ.E.A., Pitera, R. and Baghirov, A., 2023).

In 2023, Karaosmanoğlu et al. used DEA to measure the efficiency score of the Polish banking system based on the data of 19 banks operating in Poland between 2016 and 2022 and compared it with domestic and foreign banks. As a result of the analysis, foreign banks are estimated to be more efficient than domestic banks. The Covid 19 pandemic, which started in the world, negatively affected the Polish banking system as well as the world, and a decrease in the average efficiency score of banks was observed in 2020 (Karaosmanoğlu, İ.E.A., Pitera, R. Salamzade, F., Baghirov, A., ve Gasimova, Y., 2023).

In the study conducted by Yagubov, S. and Yagubov, U. in 2022, DEA was applied on the basis of the data of 10 commercial banks operating continuously in Azerbaijan between 2019-2021 and having the highest assets for 2021. The study includes total assets, total equity and interest expenses as inputs and interest income and net profits as outputs. As a result, it was estimated that the COVID-19 pandemic had an impact on the efficiency of the Azerbaijani banking sector and

that the average post-COVID-19 efficiency ratios were significantly higher than the pre-COVID-19 levels (Yagubov, S. & Yagubov, U., 2022).

In 2016, Yüksel, Mukhtarov ve Mammadov conducted a data envelopment analysis based on 5 input and 3 output data of the 10 largest banks operating in both countries between 2010-2014 in order to compare the efficiency of Turkish and Azerbaijani banks. According to the results of the analysis, Turkish banks were found to be more efficient than Azerbaijani banks (Yüksel, S., Mukhtarov, S., & Mammadov, E , 2016).

In a study conducted by Yuditira Donsyah in 2004, the impact of the financial crisis on the efficiency of Islamic banks was measured. To measure the efficiency impact, Data Envelopment Analysis was used to analyze the data of 18 Islamic banks for the period 1997-2000. As a result of the analysis, the inefficiency rate of Islamic banks between these years was estimated to be approximately 10%. It is estimated that small and medium-sized banks suffered more losses than large-sized banks during the 1998-1999 global crisis period (Yuditira, 2004).

In the study conducted by Civic in 2023, the impact of COVID-19 on the market efficiency of banks in Bosnia and Herzegovina was analyzed using CCR and BCC models of DEA based on the data of commercial banks in Bosnia and Herzegovina for the period 2017-2020. According to the research results, COVID-19, which emerged in 2020, had a negative impact on the market efficiency of banks in Bosnia and Herzegovina, and the average efficiency score of the banks included in the analysis decreased and was estimated to be 73.9% (Civil, 2023).

This study to investigate the impact of the COVID-19 pandemic on the performance of banking systems in these countries using Data Envelopment Analysis (DEA) based on the data of commercial banks in six developing Western Balkan countries (North Macedonia, Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Kosovo and Albania) for the period 2016-2020. The output-oriented DEA model is implemented using interest expenses and non-interest expenses as inputs and interest income and non-interest income as outputs. According to the results of the analysis, the average efficiency of the banks of the six Western Balkan countries included in the analysis has varied across these years, with Kosovo banks exhibiting the highest performance and Bosnia and Herzegovina banks the lowest. The COVID-19 pandemic had a negative impact on the banking sector in six Western Balkan countries, except Kosovo (Čiković, Keček, & Cvetkoska, 2023).

The purpose of the article analyzed by Nguyen is to determine the effect of COVID-19 on the efficiency of 26 Vietnamese banks using data envelopment analysis method. Unlike other studies, the result of this study shows that Vietnamese commercial banks were positively affected by the COVID-19 pandemic and further improved in 2020 compared to 2019 (Nguyen, 2022).

The main objective of this study is to compare the impact on banks' efficiency before and after the COVID-19 pandemic in terms of domestic and foreign banks, based on data from 20 commercial banks operating in Croatia between 2015 and 2020. The window method of data envelopment analysis is used to make this comparison. As a result, it is estimated that domestic banks were more negatively affected by the COVID-19 pandemic compared to foreign banks (Čiković, Keček, & Cvetkoska, 2023).

2. Purpose and Methodology of the Study

In this study, Data Envelopment Analysis (DEA) - 2 model, input-oriented BCC and CCR models with constant returns to scale, is used to measure the efficiency of banks. Data Envelopment Analysis, one of the commonly used methods for measuring efficiency in the service sector, was first developed by Charnes et al. (Charnes, Cooper, & Rhodes, 1978). Data envelopment analysis consists of input- and output-oriented BCC and CCR sub-models with constant returns to scale and variable returns to scale. In this analysis, input-oriented BCC and CCR models with constant returns to scale are applied (Cooper, Lawrence, Seiford, & Zhu, 2011). This method was first used to measure the efficiency of schools. Later, DEA was more widely used in the service sector to measure the efficiency of hospitals, municipalities and other private sector organizations and banks (Salamzade & Baghirov, 2021).

2.1. The purpose of the study

Between 2016 and 2022, there were 22 banks active in the Azerbaijani banking system. The main objective of this study is to evaluate the efficiency of the Azerbaijani banking system by using the Data Envelopment Analysis method to determine how the Azerbaijani banking system works based on the annual reports of these banks. The analysis of this article aims at several main purposes. Firstly, the efficiency scores of the banks and then the efficiency and inefficiency of the banks are determined according to the efficiency scores obtained. In the next stage, domestic and foreign banks were evaluated as results of the analysis. Average efficiency scores of foreign and domestic banks were determined and compared. Then, the effect of the COVID-19 pandemic on the Azerbaijani banking system as well as its impact on domestic and foreign banks was analyzed and compared. Finally, efficient and inefficient banks are identified, both in general and for domestic and foreign banks, and inefficient banks are advised to monitor the activities of efficient banks. The CCR and BCC models of DEA, which are more widely used for determining and comparing these objectives, were used.

2.2. Input-Oriented CCR Model

In this study, input-oriented DEA and CCR model with constant returns to scale are used. In 1978, the CCR model with constant returns to scale using the analysis by Charnes, Cooper and Rhodes was the first tool that formed the basis for the development of the DEA approach. DEA utilizes the variable weight method (Charnes, Cooper, & Rhodes, 1978). The weights are generated linearly from data obtained as a result of multiple assumptions and calculations in which fixed weights are chosen are neglected. The three factors that must be held constant in determining these weights through linear programming are: all data and weights must be positive; the ratio of weighted outputs to weighted inputs must take a value between 0 and 1; and the weights must be used for all CVBs included in the model (Cooper, Lawrence, Seiford, & Zhu, 2011).

2.3. Input Oriented BCC Model

A study conducted by Banker, Charnes, and Cooper in 1984 on the assumption of returns to scale is called the BCC formulation. This model was developed based on the CCR model, which assumes constant returns to scale, and a model based on the assumption of variable returns to scale was created. The

BCC method measures efficiency by considering only technical efficiency. The efficiency score bounds of the BCC model will always be less than or equal to the CCR efficiency score bounds. As in the CCR model, two methods are used in the BCC model: input-oriented and output-oriented. In this study, the input-oriented BCC model will be used. The input-oriented BCC model is constructed to determine the best number of inputs to provide the intended output (Banker, Charnes, & Cooper, 1984).

1.1. Variables and Decision Making Units

In order to meet the minimum conditions of the analysis and to reach a perfect result, all domestic and foreign banks operating in the Republic of Azerbaijan were included in the analysis as Decision Making Units (DMUs). The input and output data used in this study are based on the year-end independent audit reports of the banks and efficiency scores are calculated without making any distinction between domestic and foreign banks. In this study, input-oriented BCC and CCR models of Data Envelopment Analysis with constant returns to scale were performed for 22 banks operating in Azerbaijan with data from 2016 to 2022. Of the 22 banks, 3 are foreign banks and 19 are domestic banks. Two of the foreign-owned banks are Yapı Kredi Bank Azerbaijan and Ziraat Bank Azerbaijan from the Republic of Turkey and the other is Bank VTB Azerbaijan from the Russian Federation. In order to better identify and compare the impact of the COVID-19 pandemic on the Azerbaijani banking system, the dates included in the analysis are both before and after the COVID-19 pandemic. The main objective of the input-oriented analysis method is to calculate how much inputs are minimized in order to maximize the current outputs of the DMUs. In the analysis, constant-return-scale Charnes, Cooper Rhodes (CCR) and variable-return-scale Banker, Charnes, Cooper (BCC) models are used. The names of the Azerbaijani banks included in the study are shown in the table 1 below.

Table 1: Names of Azerbaijani banks included in the analysis

N	Name of Banks	N	Name of Banks
1	Access Bank	12	Kapital Bank
2	AFB Banka	13	Mugan Bank
3	Azer Turk Bank	14	Pasha Bank
4	Azerbaijan Industry Bank	15	Premium Bank
5	Bank BTB	16	Rabita Bank
6	Bank Eurasia	17	Turan Bank
7	Bank of Baku	18	Unibank
8	Bank Respublika	19	Xalq Bank
9	Bank VTB Azerbaijan	20	Yapi Kredi Bank Azerbaijan
10	Express Bank	21	Yelo Bank
11	International Bank of Azerbaijan	22	Ziraat Bank Azerbaijan

All data included in the analysis are given in US dollars and analyzed with DEA-Solver program. The input and output variables shown in Table 2 were used to analyze the efficiency of banks operating in the Azerbaijan banking sector.

Table 2: Input and Output Variables

Input			Output		
Interest Expenditures	Non-Interest Expenditures	Deposits	Loans	Interest Income	Non-Interest Income

The main objective of this study is to assess the impact of the global COVID-19 pandemic that started in 2019 on the Azerbaijani banking system. That is, the impact of the COVID-19 pandemic will be determined by comparing the efficiency scores before and after COVID-19 to determine whether the COVID-19 pandemic has affected the Azerbaijani banking system. Furthermore, in this study it will be analyzed and compared the effectiveness of the COVID-19 pandemic in terms of domestic and foreign banks. Thus, it will be tried to measure whether domestic banks or foreign banks are more resilient against pandemics and crises that may affect financial markets.

3. Research Findings

In this study, input-oriented BCC and CCR models of DEA with constant returns to scale are analyzed for the period 2016-2022. The findings of the analysis will be presented in both BCC and CCR models for domestic and foreign banks, and comparisons before and after COVID-19.

3.1. BCC Model

In order to determine and compare the efficiency score of the banks included in the analysis, DEA analysis was performed with the input-oriented BCC model with constant returns to scale. The results of the analysis were determined separately on the basis of years and banks. In addition, average scores for both banks and years were calculated in the analysis. In the table 3 below, the efficiency scores of the banks are shown according to the average efficiency scores of the banks.

Table 3: BCC Efficiency Scores between 2016-2022

N	Name of Banks	2016		2017		2018		2019		2020		2021		2022		ASB
1	AFB Banka	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	I	1,00	C	1,00
2	Bank Eurasia	1,00	D	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00
3	Bank VTB Azerbaijan	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	I	1,00	C	1,00	C	1,00
4	Xalq Bank	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00
5	Unibank	1,00	C	0,98	I	1,00	D	0,98	I	1,00	C	1,00	C	1,00	C	0,99
6	Express Bank	0,99	I	1,00	C	0,96	D	1,00	C	1,00	I	1,00	C	1,00	C	0,99
7	Premium Bank	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	0,86	C	1,00	C	0,98
8	Azerbaijan Industry Bank	0,86	C	1,00	D	1,00	C	1,00	D	1,00	D	1,00	D	1,00	D	0,98
9	Turan Bank	0,82	I	1,00	I	1,00	I	1,00	C	1,00	I	1,00	I	1,00	I	0,97
10	Mugan Bank	0,75	D	1,00	I	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	0,96
11	Yelo Bank	0,77	I	1,00	C	1,00	C	0,89	I	1,00	C	0,95	C	1,00	C	0,94
12	Bank BTB	0,71	I	0,95	I	0,96	I	0,95	I	1,00	C	1,00	C	1,00	I	0,94

13	Yapi Kredi Bank Azerbaijan	0,54	I	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	0,93
14	Bank of Baku	1,00	C	0,82	C	0,95	C	1,00	C	0,78	I	1,00	C	0,93	C	0,93
15	Access Bank	1,00	D	0,77	I	0,82	C	1,00	D	1,00	C	1,00	C	0,86	I	0,92
16	International Bank of Azerbaijan	0,95	C	1,00	C	1,00	C	1,00	C	0,64	D	0,81	C	1,00	D	0,91
17	Ziraat Bank Azerbaijan	1,00	I	1,00	I	1,00	I	1,00	C	0,67	I	0,69	I	1,00	I	0,91
18	Kapital Bank	0,57	D	0,69	I	1,00	C	1,00	C	1,00	D	1,00	D	1,00	C	0,89
19	Rabita Bank	1,00	C	0,87	I	0,74	I	0,69	I	1,00	C	1,00	D	0,91	I	0,89
20	Pasha Bank	0,57	C	0,70	I	0,80	C	0,87	C	0,82	I	1,00	C	0,81	D	0,80
21	Azer Turk Bank	0,70	I	0,68	I	0,68	I	0,87	I	0,90	I	0,90	I	0,82	I	0,79
22	Bank Respublika	0,42	I	0,74	I	0,83	C	1,00	C	0,99	C	0,59	I	0,73	I	0,76
Average score by years		0,85		0,92		0,94		0,97		0,95		0,95		0,96		0,93

Calculated by the co-authors according to the analysis results.

C-Constant, I-Increasing and D-Decreasing, RTS-returns to scale, ASB-Average score by banks

According to the results of the analysis shown in Table 3, a total of 4 banks, one foreign and three domestic banks, achieved full efficiency performance between 2016 and 2022. The average efficiency score of other banks was above 0.76 during these years. In terms of years, the lowest score was 85 in 2016 and the highest score was 97 in 2019. Due to the COVID-19 pandemic, this score dropped to 95 in 2020-2021 and started to increase again in 2022. This shows that the COVID-19 pandemic had a negative impact on Azerbaijan's banking sector. When Azerbaijani banks are evaluated in terms of domestic and foreign banks, it is seen that domestic banks are more efficient than foreign banks in all years except 2016. Overall, the average efficiency ratio of banks has increased linearly over the years. However, banks have not been fully resilient to the COVID-19 pandemic that broke out in 2019. The average scores and linear growth probabilities of the banks included in the analysis over the years are shown in Figure 1 below.

Figure 1: Average Efficiency of the BCC Model of Banks by Years (%)

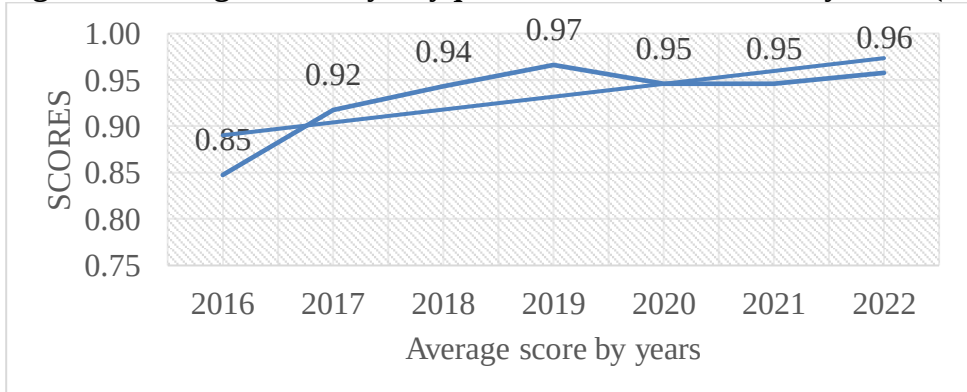

Figure 1 illustrates the adverse impact of the COVID-19 pandemic on the efficiency of the Azerbaijani banking sector

3.2. CCR Model

Efficiency scores and averages for 22 banks in 2016-2022 and 22 banks in other years with fixed return CCR model of input-oriented DEA to scale are shown in Table 4. The ranking is based on the annual performance average of the banks.

Table 4: CCR Efficiency Scores between 2016-2022

N	Name of Banks	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	Average
1	Xalq Bank	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
2	Bank Eurasia	0.93	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	0.99
3	AFB Banka	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	0.90	1.00	0.99
4	Unibank	1.00	0.97	0.93	0.98	1.00	1.00	1.00	0.98
5	Premium Bank	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	0.79	1.00	0.97
6	Express Bank	0.97	1.00	0.94	1.00	0.87	1.00	1.00	0.97
7	Mugan Bank	0.74	0.97	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	0.96
8	Bank VTB Azerbaijan	1.00	1.00	1.00	1.00	0.70	1.00	1.00	0.96
9	Yelo Bank	0.76	1.00	1.00	0.86	1.00	0.94	1.00	0.94
10	Yapi Kredi Bank Azer	0.54	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	0.93
11	Turan Bank	0.75	0.88	0.93	0.95	0.93	1.00	0.98	0.92
12	Bank of Baku	1.00	0.82	0.90	1.00	0.67	1.00	0.93	0.90
13	International Bank o	0.89	1.00	1.00	1.00	0.59	0.77	0.91	0.88
14	Access Bank	0.80	0.76	0.78	0.93	1.00	1.00	0.83	0.87
15	Bank BTB	0.59	0.74	0.90	0.90	1.00	1.00	0.92	0.86
16	Kapital Bank	0.45	0.69	1.00	1.00	0.96	0.93	1.00	0.86
17	Rabita Bank	1.00	0.76	0.69	0.66	1.00	0.93	0.90	0.85
18	Azerbaijan Industry	0.86	0.78	1.00	0.89	0.98	0.73	0.67	0.85
19	Pasha Bank	0.56	0.69	0.78	0.87	0.82	1.00	0.72	0.78
20	Ziraat Bank Azerbaijan	0.69	0.79	0.93	1.00	0.54	0.55	0.74	0.75
21	Bank Respublika	0.42	0.72	0.83	1.00	0.98	0.55	0.71	0.75
22	Azer Turk Bank	0.67	0.60	0.65	0.82	0.53	0.61	0.70	0.66
Average score by years		0.80	0.87	0.92	0.95	0.89	0.90	0.91	0.89

Calculated by the co-authors according to the analysis results.

According to the analysis results shown in Table 4, only Xalq Banka was found to be fully effective between 2016 and 2022. The average efficiency score of other banks was above 0.66 during these years. In terms of years, the lowest score was 80 in 2016 and the highest score was 95 in 2019. Due to the COVID-19 pandemic, this score dropped from 95 to 89 in 2020 and started to increase again in 2022. This shows that the COVID-19 pandemic had a negative impact on Azerbaijan's banking sector. When Azerbaijani banks are evaluated in terms of domestic and foreign banks, it is seen that domestic banks are more efficient than foreign banks in all years except 2016. Even two Turkish banks with foreign

capital decided to rank last according to their average efficiency scores. Overall, the average efficiency ratio of banks has increased linearly over the years. However, banks have not been fully resilient to the COVID-19 pandemic that broke out in 2019. The average scores and linear growth probabilities of the banks included in the analysis over the years are shown in Figure 2 below.

Figure 2: Average Efficiency of the CCR Model of Banks by Years (%)

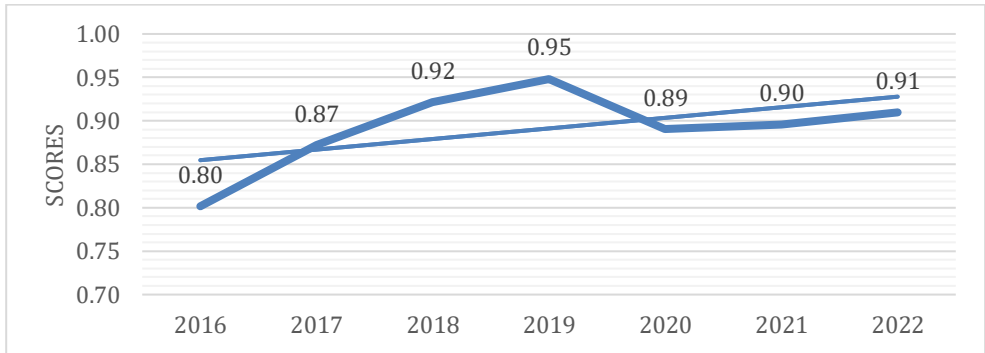

Figure 2 shows that the COVID-19 pandemic in 2019 has been effective in Azerbaijan.

4. Conclusion

The importance of the financial sector is increasing in the globalizing world. This situation is especially evident in the recent financial crises and explosions. It was observed that the last COVID-19 and the financial crises experienced before had a high impact on banks. In this study, we tried to determine the impact of COVID-19 on the Azerbaijani banking system, taking into account the role of banks in the economy. DEA's CCR and BCC models, which are more widely used, were used to measure and determine the efficiency of banks. According to the results of both models, it appears that Covid-19 has negatively affected the Azerbaijani banking system. When the results obtained in this analysis (except for the analysis results by Čiković, Keček, & Cvetkoska) were compared with the literature review, the same conclusion was reached. In other words, COVID-19 negatively affected Azerbaijani banking, reducing the efficiency of banks. When the average efficiency scores of foreign and domestic banks operating in Azerbaijan were compared over the years, it was estimated that domestic banks operate more effectively than foreign banks (except BCC model result in 2016). Both domestic banks and foreign banks are evaluated separately, and it is seen that both are affected by the COVID-19 pandemic. Overall it was estimated that the COVID-19 pandemic negatively affected the production activities of Azerbaijani domestic and foreign banks. In addition, it was recommended that both domestic and foreign banks take steps to improve themselves in order to be resistant to COVID-19 and possible pandemics. The results of the article were shown in the literature study and the results of the studies were found appropriate. This article will provide resources for future researchers working with DEA.

References

1. Ağayev, S. (2010). *Basel II Düzenlemeleri Çerçevesinde Azerbaycan Bankacılık Sisteminin Değerlendirilmesi, Doktora tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Bankacılık Ve Sığortacılık Enstitüsü.
2. Baghirov, A. (2017). Investigation Of The Azerbaijan Banking System With Data Envelopment Analysis After The 2008 Global Crisis. *International Journal of Economic Studies*, 3(1), 1-12.
3. Baghirov, A., Sarkhanov, T., & Aliyeva, B. (2022). Investigation of Economic Factors Influencing GDP: An Empirical Study on European Countries. *International Journal of Economics and Management Systems*, 7, 415-432.
4. Banker, R., Charnes, A., & Cooper, W. (1984). Some models for estimating technical and scale inefficiencies in data envelopment analysis. *Management science*, 30(9), 1078-1092. doi:<https://doi.org/10.1287/mnsc.30.9.1078>
5. Charnes, A., Cooper, W., & Rhodes, E. (1978). Measuring The Efficiency of Decision Making Units. *European Journal of Operation Research*, 429-444.
6. Čiković, K. F., Keček, D., & Cvetkoska, V. (2023). The Impact of COVID-19 on Bank Efficiency in the Western Balkans: A DEA Approach. *Naše gospodarstvo/Our economy, Sciendo*, 69(1), 29-42.
7. Čiković, K. F., Keček, D., & Lozić, J. (2023). Does Ownership Structure Affect Bank Performance in The Covid-19 Pandemic Period? Evidence From Croatia. *Yugoslav Journal of Operations Research*, 33(2), 277-292. doi:<https://doi.org/10.2298/YJOR220615018F>
8. Civil, B. (2023). Application of DEA Method in Measuring of Market Efficiency of Banks in Bosnia and Herzegovina and Reflection of the COVID-19. *International Econometric Review*, 14(2), 46-58. doi:<https://doi.org/10.33818/ier.844228>
9. Cooper, W., Lawrence, W., Seiford, M., & Zhu, J. (2011). *Handbook on Data Envelopment Analysis* (Second Edition ed.). London: Springer New York Dordrecht Heidelberg.
10. Ibrahimov, A., Baghirov, A., & Ashimova, Z. (2019). Bilateral Trade Intensity between Azerbaijan and Poland (2003-2016 Period). *Reforma*, 3(83), 39-52.
11. Karaosmanoğlu, İ., & Baghirov, A. (2022). İkili Ticari İlişkilerin İhracat ve İthalat Yoğunluk Endeksi ile İncelenmesi: Azerbaycan ve Kırgızistan Örneğinde (2010-2019). *InTraders International Trade Academic Journal*, 4(2), 128-148.
12. Karaosmanoğlu, İ.E.A., Pitera, R. and Baghirov, A. (2023). V. International Scientific Conference Of Economics And Management Researchers. *Comparing The Efficiency of Poland and Azerbaijani Banks: An Application with Data Envelopment Analysis*, 138-156.
13. Karaosmanoğlu, İ.E.A., Pitera, R. Salamzade, F., Baghirov, A., ve Gasimova, Y. (2023). InTraders International Trade Academic Journal. *Comparison Of The Efficient Of Domestic And Foreign Banks With Data Envelopment Analysis: In The Case Of The Poland Banking System (2016-2022 Period)*, 6(1), 75-96. doi:DOI: 10.55065/intraders.1327475
14. Nguyen, M. S. (2022). Impact of the COVID-19 pandemic on bank efficiency in Vietnam. *Banks and Bank Systems*, 17(1), 13-23.
15. Salamzade, F. & Baghirov, A. (2022). Measuring the Efficiency of the Azerbaijan Banking System with Data Envelopment. *Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University*, 10(1), 119-137.
16. Salamzade, F., & Baghirov, A. (2021). Belediye Etkinliğinin Stokastik Sınır Analizi:Azerbaycan Örneği. III. *International Postgraduate Conference on*

Economics and Management, Nizami Ganjavi and Sustainable Development, 957-964. Retrieved from <https://conferences.az>

17. Şenol, Z., & Başer, R. (2022). COVID-19'un Bankacılık Sektörüne Etkileri: Türkiye Örneği. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 28-37.
18. Yagubov, S. & Yagubov, U. (2022). Efficiency of the Azerbaijani Banking Sector After COVID-19. *Journal of Sustainable Business, Economics and Finance*, 1(1), 84-93.
19. Yuditira, D. (2004). Efficiency in Islamic Banking: An Empirical Analysis Of Eighteen Banks . *Islamic Economic Studies*, 12(1), 1-18.
20. Yüksel, S., Mukhtarov, S., & Mammadov, E . (2016). Comparing the efficiency of Turkish and Azerbaijani banks: An application with data envelopment analysis. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 6(3), 1059-1067.

**Məhəmməd Məmmədzadə,
Teymur Sərxanov**

XÜLASƏ **VERİLƏNLƏR (DATA) MÜHİTİNİN TƏHLİLİ İLƏ COVID-19** **PANDEMİYASININ BANKLARIN SƏMƏRƏLİLİYİNƏ TƏSİRİ:** **AZƏRBAYCAN BANK SİSTEMİNİN NÜMUNƏSİ**

Banklar iqtisadi sabitlikdə mərkəzi rol oynayır və COVID-19 pandemiyası kimi pozuntular onların nə qədər səmərəli fəaliyyət göstərməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Bu tədqiqat, Məlumat Mühiti Təhlili (DEA) istifadə edərək, COVID-19 pandemiyasının 2016-2022-ci illər arasında Azərbaycan bank sisteminin səmərəliliyinə təsirini araşdırır. Təhlil bu dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün 22 bankı əhatə edir - 19 yerli və 3 xarici mülkiyyətli bank il sonu audit edilmiş maliyyə məlumatlarından istifadə edir. Faiz və qeyri-faiz xərcləri depozitlər və kreditlərlə yanaşı giriş məlumatları kimi xidmət edir, faiz gəlirləri və qeyri-faiz gəlirləri isə çıxış məlumatları kimi qəbul edilir. Hər bank və il üçün səmərəlilik ballarını hesablamaq üçün miqyasda sabit gəlirli iki giriş yönümlü model, CCR və BCC tətbiq olunur ki, bu da həm pandemiyanın başlamazdan əvvəl, həm də sonra, həm də yerli və xarici qurumlar arasında müqayisə aparmağa imkan verir. Nəticələr göstərir ki, orta səmərəlilik balları hər iki model üzrə 2020 və 2021-ci illərdə azalıb, sonra isə 2022-ci ildə bir qədər bərpa olunub ki, bu da pandemiyanın sektora ölçülə bilən mənfi təsir göstərdiyini göstərir. 2016-cı il istisna olmaqla, yerli banklar, ümumiyyətlə, tədqiq olunan dövrün əksər hissəsində xarici banklardan daha yaxşı nəticə göstəriblər. Yalnız Xalq Bankı CCR modeli çərçivəsində bütün dövr ərzində tam səmərəliliyə nail olub, dörd bank isə BCC modeli çərçivəsində tam səmərəliliyə nail olub. Bu tapıntılar pandemiya ilə əlaqəli bank səmərəliliyi üzrə əvvəlki tədqiqatlarla geniş şəkildə uyğun gəlir və Azərbaycan maliyyə sektorunun gələcək iqtisadi şoklara qarşı dayanıqlığını qiymətləndirmək üçün bir meyar təqdim edir

**Махаммад Маммадзада,
Тимур Сарханов**

Резюме

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ БАНКОВ МЕТОДОМ АНАЛИЗА СРЕДЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ (DEA): НА ПРИМЕРЕ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

Банки играют центральную роль в обеспечении экономической стабильности, и такие потрясения, как пандемия COVID-19, могут существенно повлиять на эффективность их работы. В данном исследовании с помощью метода анализа

эффективности данных (DEA) рассматривается влияние пандемии COVID-19 на эффективность азербайджанской банковской системы в период с 2016 по 2022 год. Анализ охватывает все 22 банка, действовавших в Азербайджане в этот период – 19 отечественных и 3 иностранных – на основе аудированных финансовых данных на конец года. В качестве входных данных используются процентные и непроцентные расходы, а также депозиты и кредиты, а в качестве выходных данных – процентные и непроцентные доходы. Для расчета показателей эффективности для каждого банка и года применяются две модели, ориентированные на входные данные, с постоянной отдачей от масштаба, CCR и ВСС, что позволяет проводить сравнения как до, так и после начала пандемии, а также между отечественными и зарубежными учреждениями. Результаты показывают, что средние показатели эффективности снизились в 2020 и 2021 годах по обеим моделям, прежде чем несколько восстановиться в 2022 году, что указывает на измеримое негативное влияние пандемии на сектор. Отечественные банки в целом превосходили иностранные банки на протяжении большей части исследуемого периода, за исключением 2016 года. Только банк «Халк» достиг полной эффективности на протяжении всего периода по модели CCR, в то время как четыре банка достигли полной эффективности по модели ВСС. Эти выводы в целом согласуются с предыдущими исследованиями эффективности банковской деятельности в условиях пандемии и предлагают ориентир для оценки устойчивости азербайджанского финансового сектора к будущим экономическим потрясениям.

Rəyçi: i.f.d. T.Sərxanov

TİBBİ BİLİKLƏR

Pərvanə Əkbərova
Bakı Slavyan Universiteti

Zülfiyyə Tağıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

<https://doi.org/10.30546/2518-752X.1.509.2.2026.0180>

MÜASİR EKOLOJİ PROBLEMLƏR VƏ OKSİDATİV STRES

Açar sözlər: oksidativ stres, sərbəst radikallar, hüceyrə zədələnməsi, fizioloji adaptasiya, antioksidantlar

Keywords: oxidative stress, free radicals, cellular damage, physiological adaptation, antioxidants

Ключевые слова: окислительный стресс, свободные радикалы, повреждение клеток, физиологическая адаптация, антиоксиданты

Giriş: Müasir dövrün sürətli inkişafı, texnosferanın müxtəlif sahələrə nüfuz etməsi insan cəmiyyətini bir sıra ekoloji problemlərlə qarşılaşdırır. Çox hallarda insan öz aktiv fəaliyyəti ilə bağlı canlı və ya cansız materiyaya aqressiv və toksik təsir edir. Bu təsir bumeranq effekti verərək onu əhatə edən təbiət ünsürlərində (hava, su, torpaq mühitində) neqativ əks-səda doğurur. Belə neqativ qarşılıqlı əlaqə insan orqanizmində xəstəliklərin əsas patogenetik təkanverici qüvvəsi olan oksidativ stresi yaradır.

Oksidativ stres – hal-hazırda mövcud olan bu universal bioloji fenomen müasir həyatda bir çox patoloji hallar və xəstəliklərin ən vacib mexanizmi hesab olunur. Müalicəyə tabe olmayan, çox hallarda gizli gedişə malik, qəfləti ölümlərlə nəticələnən xəstəliklərin artmasının əsas mənbəyi insanı əhatə edən ekosistemlərdə yaşanan uzunsürən, xronik intoksikasiyadır ki, bu da nəticədə orqanizmin hüceyrə səviyyəsində fizioloji adaptasiya ehtiyatını məhv edir. İnsan orqanizminə müxtəlif yollarla daxil olan həm endogen (orqanizm daxilində yaranan), həm də ekzogen (xaricdən nüfuz edən) mənşəli birləşmələr, ətraf mühit toksinləri, məsələn, ksenobiotiklər (yunan dilində ξένος-*yad, özgə*; βίος-*həyat, canlı* deməkdir)-orqanizmə yad olan zəhərli kimyəvi maddələr, ağır metallar (kadmium, qurğuşun, cıvə, tallium), müxtəlif yuyucu vasitələr (detergentlər), fenollar, bəzi dərmanlar, sintetik qida əlavələri qaraciyərin güclü P 450 sitoxrom-ferment sistemi tərəfindən oksidləşir, sonda sərbəst radikallar yaranır. Sərbəst radikallar da öz növbəsində oksidləşmə proseslərini aktivləşdirməklə reaktiv oksigenin həddindən artıq hüceyrədaxili mühitdə toplanmasına səbəb olur. Oksidativ stresin əsas mahiyyəti hüceyrə

rədxili mühitdə toplanan sərbəst radikalların hüceyrənin öz təbii strukturu olan protein təbiətli birləşmə-glutationu kəskin şəkildə azaltmasıdır. Son illər oksidativ stresin mütəxəssislər tərəfindən daha dərin öyrənilməsinin əsas səbəbi kimi bunu qeyd etmək lazımdır. Müasir cəmiyyətdə əhali arasında autoimmün xəstəliklərin geniş vüsət alması yuxarıda qeyd edilən biokimyəvi proseslər yəni, hüceyrə zədələnməsi-oksidativ stres hesab edilir.

Oksigenin aktiv formaları və antioksidantlar requlyasiya və ya tənzimləmə proseslərində qarşılıqlı iştirak edirlər. Onlar arasında yaranan disbalans orqanizmin bütün sistemlərində o cümlədən, reproduktiv sistemdə də pozulmalar-xromosom səviyyəsində DNT zədələnməsi, somatik (bədən) və cinsi hüceyrələrdə apoptoz-hüceyrə ölümünü yaradır. Bu proses hüceyrə zədələnməsi ilə yanaşı iltihab, son nəticədə xroniki xəstəliklərə (ürək-qan damar, onkoloji, beyin toxumasının patologiyaları və s.) yol açır. Oksidativ stresin insan orqanizmində yaratdığı patoloji simptomlar (yunan dilində *πάθος- xəstəlik*, *λογος-söz*, *anlayış*, *elm*; *σύμπτωμα- hal*, *təsadüf*, *əlamət* deməkdir) bunlardır; DNT, zülal, yağ, karbohidrat mübadiləsinin kəskin pozulması və ya adları qeyd edilən üzvi komponentlərin tam dağılması, qan dövranında durğunluq, bunların nəticəsi olaraq yuxu pozulmaları, xroniki yorğunluq, ürək-qan damar, sinir sistemi, onkoloji xəstəliklərin yaranma riskinin artması və s. Həmçinin, oksidativ stresin yaratdığı bir sıra patoloji hallardan biri də ürək-qan damar xəstəliklərinin artmasıdır.

Müasir ədəbiyyata istinadən neqativ ekoloji amillər – xroniki intoksikasiya, ultrabənövşəyi radiasiya, orqanizmin müxtəlif kimyəvi maddələrlə kontaktı və s. kişi və ya qadın fertilliyinin azalmasına da səbəb olur. [1, səh. 16-20]. Ətraf mühitdə anomal temperatur dəyişmələri həm tədqiqat heyvanları, həm də insanlar arasında oksidativ stressi artıran səbəb kimi qiymətləndirilir. Ultrabənövşəyi şüaların yüksək spektri və ümumi radiasiya fonu reaktiv oksigeni, yəni oksigenin aktiv formasını yaradır. Qlobal iqlim dəyişmələri ekoloji təzyiqin insan orqanizminə təsirini intensivləşdirməklə müasir insanda meteohəssaslıq formalaşdırır. Müasir dövrün ekoloji problemləri atmosfer havasının çirklənməsi (ağır metallar, pestisidlər, radiasiya fonu, iqlim dəyişiklikləri və s.) oksidativ stres-sərbəst radikallarla antioksidantlar arasında disbalans üçün zəmin yaradan amillərdir. Havanın çirklənməsi qlobal ekoloji problemdir. ÜST vurğulayır ki, dünya əhalisinin 99%-i çirklənmiş hava ilə tənəffüs edir; atmosfer havasında zərərli maddələrin səviyyəsi ÜST tərəfindən müəyyən edilmiş hədd dəyərlərini aşmaqdadır. Bu baxımdan suda və torpaqda toplanan ağır metallar, xüsusilə qurğuşun, cəvə daha çox təhlükəlidir. [2, səh. 4-7]. Onların əsas mənbələri sənaye tullantıları, gübrələr, kənd təsərrüfatında istifadə olunan pestisidlər, qurğuşun boruları kimi mühəndis kommunikasiyaları hesab edilir. Bu cür maddələr bədənə su, qida ilə daxil olur və yığılır. Qurğuşun güclü neyrotoksin olub, əsasən uşaq orqanizminə mənfi təsir edir, beyin inkişafını pozur, IQ-ni azaldır, aqressivliyi artırır. Tədqiqatlar göstərir ki, qurğuşunla zəhərlənməyə (xronik zəhərlənmə yəni, su və ya qida mənbələri ilə uzunmüddətli kontakt) məruz qalma uşaqların antisosial və cinayətkar davranışlarına səbəb olur. Bir çox tədqiqatlara əsasən qeyd etmək lazımdır ki, cəvənin orqanizmdə, əsasən beyin strukturunda kumulyasiyası (toplanması) nəticəsində Parkinson və Alzheimer xəstəlikləri üçün risk artır. Pestisidlər də həmçinin mərkəzi sinir sisteminin funksional pozulmalarına səbəb olmaqla anksiyete və ya narahatlıq,

təşviş sindromu, panik atak, deprassiyaların sayını artırır. Sənaye tullantıları-aromatik karbohidrogenlər, ağır metallar (qurğuşun, cıvə), pestisidlər, ultrabənövşəyi radiasiya və ani temperatur dəyişiklikləri havanı çirkləndirən faktorlar olub, qəflətli ölüm, insult, ürəyin işemik xəstəlikləri, ağciyərlərin xronik obstruktiv xəstəliyi, ağciyər xərçəngi, pnevmoniya, katarakta, koqnitiv pozulmalar, nevroloji xəstəliklərə səbəb olur, o cümlədən, reproduktiv sistemə, hamiləliyin gedişinə neqativ təsir edir. Dəm qazı (CO), ozon (O_3), azot dioksid (NO_2) kükürd dioksid (SO_2) və əsasən də kiçik dispersli hissəciklər orqanizm üçün daha çox təhlükə mənbəyidir; [3, səh. 110-117,] bu maddələr tənəffüs yolları ilə ağciyərlərə daxil olub, qan cərəyanına qoşularaq hüceyrə və toxumaların sistem zədələnmələrini yaradır. Yüksək konsentrasiyalı bərk hissəciklər ağciyərlərin funksiyasının zəifləməsinə, respirator infeksiyalar və astma xəstəliyinin kəskinləşməsinə səbəb olur.

Risk qrupuna aid insanlar əsasən uşaqlar, yaşlılar, hamilə qadınlardır və belə situasiyada genetik faktorlar, xronik xəstəliklər, qidalanma, sosial-demoqrafik göstəricilər atmosfer havasının çirklənməsinə həssaslığı artıran kriteriyalar hesab edilir. Risk faktorları və patogenetik mexanizmlər hava çirkləndiriciləri kateqoriyasına daxil olan ozon (ozon ikili təbiətə malik olub, stratosferdə ultrabənövşəyi radiasiyadan qoruduğu halda, artıq yer səviyyəsinə yaxın, troposferdə zəhərli qaz kimi özünü göstərir) və azot oksidlərinin canlı toxumada iltihab və oksidləşmə prosesləri törətməsinə təkan verir.

Urbanizasiya, şəhər səs-küyü, meqapolislərə məxsus uğultu bir tərəfdən orqanizmdə nevroloji status səviyyəsində mental və ya psixi stres, digər tərəfdən isə sadalanan neqativ ekoloji amillərin ətrafa saçdığı toksik maddələrdən hüceyrə və toxuma səviyyəsində oksidativ stres yaranır. Son tədqiqatlara əsasən ekoloji amillər psixi sağlamlığa kifayət qədər öz neqativ təsirini göstərir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı mental sağlamlığı insanın rifah halı kimi xarakterizə edir. Mental sağlamlıq – bir insanın özünü cəmiyyətin tam üzvü kimi hiss etmək, həyatda stresli vəziyyətlərin öhdəsindən gəlmək, öz potensialını reallaşdırmaq, uğurla öyrənmək, işləmək və cəmiyyətə töhfə verməklə formalaşan psixi rifah vəziyyətidir. Anomal istilər aqressiya, əksinə günəş radiasiyasının qeyri-bərabər paylanması isə vitamin D defisiti yaratmaqla, «xoşbəxtlik hormonu» serotoninin səviyyəsini aşağı salmaqla möhsüm depressiyasını formalaşdırır.

Nəticə: Müasir ekoloji problemlərdən qaynaqlanan və insan sağlamlığına əhəmiyyətli zərər vuran oksidativ streslə bağlı elmi araşdırmalar, tədqiqatların aparılması bu məsələnin aktuallığını önə çəkir. Nəticədə belə neqativ proseslərlə mübarizə mexanizmlərinin işə salınması qaçılmazdır. Ətraf mühitin mühafizə tədbirlərinin planlı həyata keçirilməsi-sənaye sektorunda zərərli maddələrin utilizasiyası, toksinlərin neytrallaşması, sıx meşə massivlərinin salınması əhəmiyyətlidir. Bu nöqteyi-nəzərdən, yuxarı yarus ağacların, əsasən iynəyarpaq ağacların havaya buraxdığı fitonsidlər (yunan dilində φυτόν – «bitki», latın dilində caedo – «öldürürəm» deməkdir) atmosferin tərkibində əsaslı təmizləmə işlərini həyata keçirir, makro- və mikroklimatı formalaşdırmaqla günəş enerjisinin normal paylanmasına şərait yaradır. Rasional paylanan günəş şüaları melatonin və serotonin hormonlarının hasilatını stimulyasiya edir və nəticədə emosional status, yuxu fəzaları, orqanizmin sirkad və ya bioritmləri tənzimlənmiş olur. Ətrafda yaradılan yaşıllıq, sükut və təbii səslər (quşların nəğməsi, suyun səsi, yarpaqların xışıltısı) insanlara

sakitləşdirici təsir göstərir, koqnitiv imkanlara müsbət təsir edərək konsentrasiyanı yaxşılaşdırır. Tədqiqatlar göstərir ki, bütün növ təbii səslərdən su səsi insan sağlamlığına daha pozitiv təsir edir.

Yaradanın insana bəxş etdiyi mükəmməl resurslar hesabına insan orqanizmi çox plastik və adaptivdir. Orqanizmin plastik və adaptiv xüsusiyyətləri immun sisteminin müdafiə faktorlarının çevikliyi hesabına təmin edilir ki, bu da fizioloji adaptasiyanı müəyyən edir. [4, səh. 88-90]. Hüceyrə və toxumaların güclü oksidləşdiricilər olan oksidantlarla zədələnmə prosesinin qarşısının alınması fizioloji adaptasiya mexanizminin işə düşməsi ilə əlaqədardır. Məhz oksidativ stresi aradan qaldıracaq amillər də orqanizmin müdafiə faktorları hesab edilir. İmmun sistemin müdafiə faktorlarını gücləndirmək üçün vitamin C, D, E, koenzim Q10, qlutation və s. kimi preparatlardan ibarət müalicə kursları tətbiq edilə bilər. Oksidativ stresslə mübarizədə təmiz su əvəzsiz nemətdir. Əsasən minerallarla zəngin olan su bu cəhətdən əhəmiyyətlidir. İçməli suda mübadilə proseslərinin əsas komponentlərindən olan maqnezium və kalsiumun lazımı miqdarda olması mərkəzi sinir sisteminin işini tənzimləyir, stresi azaldır, yuxunu normallaşdırır və nevroloji xəstəliklər riskini xeyli azaltmış olur.

Oksidativ stresin öyrənilməsi xroniki xəstəliklərin, qocalma proseslərinin və hüceyrə zədələnmələrinin əsas mexanizmini anlamaq, həmçinin antioksidant müalicə metodlarını inkişaf etdirmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Sərbəst radikallarla antioksidantlar arasında tarazlığın monitorinqi xəstəliklərin erkən diaqnostikasi və qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Bu prosesləri anlamaq effektiv profilaktika üsullarını inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Müasir diaqnostik metodlar orqanizmin qorunma səviyyəsini qiymətləndirmək üçün oksidləşdirici stresin hərtərəfli qiymətləndirilməsinə (E, C, D vitaminləri, koenzim Q10 və s. analizi) imkan verir və bu proses əhali arasında xronik xəstəliklərin qarşısının alınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan orqanizminin antioksidant aktivliyinin artırmaq üçün sutkalıq təmiz su qəbulu, antioksidantlarla zəngin qida rasionu, terrenkur (müalicəvi yürüş), antioksidant terapiya, əsasən qlutation preparatları ilə terapiya həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Villamena, F. A., & Forman, H. J. (2025). Molecular basis of oxidative stress: Chemistry, toxicology, disease pathogenesis, diagnosis, and therapeutics. John Wiley & Sons.
2. Zhanadilov, Z., & Ibragimova, A. Y. (2021). Sovremennyye problemy ekologii [Modern problems of ecology]. LP-Zhasulan.
3. Akulich, M. (2024). Okislitel'nyy stress i bor'ba s nim [Oxidative stress and ways to combat it]. Ridero.
4. Ryzhenkov, A. P. (2018). Fizika okruzhayushchey sredy [Physics of the environment]. Prometey.

Akbarova Parvana, Zulfıya Taghiyeva

Summary

MODERN ECOLOGICAL PROBLEMS AND OXIDATIVE STRESS

The rapid development of the modern era and the penetration of the technosphere into various spheres create a number of environmental problems for human society. In

most cases, humans have an aggressive and toxic impact on living and non-living nature as a result of their active activities. This impact has a negative effect on elements of the environment. Such negative interaction creates oxidative stress, which is the main pathogenetic factor of diseases in the human body. Contemporary environmental problems are linked to atmospheric pollution (industrial waste aromatic hydrocarbons, heavy metals (lead, mercury), pesticides, radiation background, climate change, etc.), which create the basis for an imbalance between free radicals and antioxidants.

Акбарова Парвана, Зульфия Тагиева

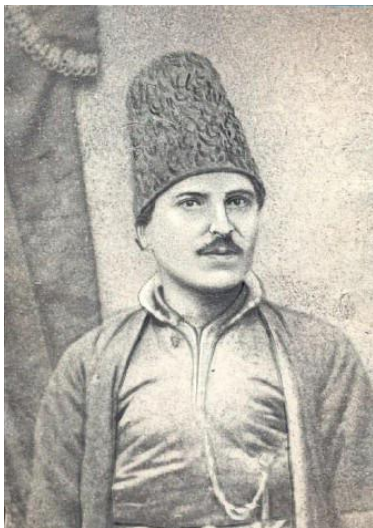
Резюме

**СОВРЕМЕННЫЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
И ОКСИДАТИВНЫЙ СТРЕСС**

Бурное развитие современной эпохи, проникновение техносферы в различные сферы создают ряд экологических проблем для человеческого общества. В большинстве случаев человек оказывает агрессивное и токсичное воздействие на живую и неживую природу в результате своей активной деятельности. Это воздействие негативно сказывается на элементах окружающей среде. Такое негативное взаимодействие создает окислительный стресс, который является основным патогенетическим фактором болезней в организме человека. Экологические проблемы современности связаны с загрязнением атмосферного воздуха (промышленные отходы-ароматические углеводороды, тяжелые металлы (свинец, ртуть), пестициды, радиационный фон, климатические изменения и т.д.), которые создают основу для дисбаланса между свободными радикалами и антиоксидантами.

Rəyçi: b/m. N.M.Məmmədova

PERSONALİLƏR

QASIM BƏY ZAKİR

Qasım bəy Zakir 1784-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olub. Onun əslisi Qarabağda məşhur olan Cavanşirlər nəslindəndir. Ulu babası Kazım ağa Şuşa şəhərinin əsasını qoyan Pənahəli xanın doğma qardaşıdır. Zakir ilk təhsilini Şuşada molla-xanada almış, ərəb, fars dillərini öyrənmişdir. Bu dilləri bilməsi ona Yaxın Şərqi Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz kimi məşhur söz ustalarının əsərləri ilə tanış olmaq imkanı vermişdir. 1795-ci ildə Qacarın Qarabağa hücum edib Şuşanı mühasirədə saxlaması, əhalinin şəhəri mərdliklə müdafiə etməsi, bundan iki il sonra Qacarın Şuşada qətli, şair Molla Pənah Vaqifin öz oğlu ilə birlikdə Cıdır düzündə öldürülməsi, XIX əsrin əvvəllərində İbrahim xanın Qarabağda vəhşicəsinə güllələnməsi və s. onun yeniyetməlik və ilk gənclik illərində gördüyü hadisələr, eşitdiyi əhvalatlar idi. Bu hadisələr onun dünyagörüşünün formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Qarabağ xanlığı Rusiyanın idarəçiliyinə keçdikdən sonra Zakir Çar ordusunun Qafqaz müsəlman könüllü atlı dəstəsinə qoşulmuş, 1806-1813, 1826-1828-ci illərin Rusiya-İran müharibələrində iştirak etmişdir. O, Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi İran qoşununa qarşı vuruşan dəstənin tərkibində olmuş, döyüşlərdə fərqləndiyinə görə 1828-ci ildə gümüş medalla təltif edilmişdir. 1829-cu ildə Zakirin oğlu xəstələnib vəfat edir. Bu hadisə şairi dərinən kədərləndirir. Bu münasibətlə yazdığı bir şerində Zakir oğlunun ölümündən doğan iztirablarını təsvir edir. Zakir 1830-cu ildə könüllü polis dəstələrinin tərkibində Balakənə getmiş, Cardakı üsyanların yatırılmasında iştirak etmişdir. O, dostu Baba bəy Şakirə göndərdiyi “Çar müqəddiməsi” adlı mənzum məktubunda Qarabağ atlılarının döyüşdə göstərdiyi igidlikləri tərifləmiş, özünün şücaəti haqqında yazmışdır. Gənclik illərini at belin-

də, müxtəlif müharibələrdə və döyüşlərdə keçirən Qasım bəy Zakir 30-cu illərin sonlarında tamam təsərrüfatçılıqla məşğul olmağa başlayır. O, ilin yay fəslini Şuşada, qalan fəsillərini isə Xurşidbanu Natəvanın atası Mehdiqulu xanın ona bağışladığı Xındırstan kəndində keçirirdi. Mehdiqulu xan Zakir müasirləri arasında da dərin hörmət və böyük nüfuz qazanmışdır. Azərbaycanın Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qutqaşılı, Baba bəy Şakir, Xurşidbanu Natəvan kimi tanınmış ziyalıları, habelə gürcü knyazı İliko Orbeliani, Bakı general-qubernatoru Mixail Kolyubakin onun məktublaşdığı, əlaqə saxladığı məşhur şəxsiyyətlər idi. Lakin Zakiri sevməyənlər, onun paxıllığını çəkənlər də Mirzə Əbülqasim var idi. Qarabağda öz fitnə-fəsadları ilə ad çıxarmış Cəfərqulu xan Nəva (Rəqub Kərimovun yeni çapdan çıxmış “Qasım bəy Zakir və müasirləri” adlı monoqrafiyasında Cəfərqulu xanın heç də sovet dönməində təqdim olunduğu kimi qəddar biri olmadığı, onun mütərəqqi, maarifpərvər biri olması ilə yanaşı onunla Zakir arasında münasibətlərin çar məmurları tərəfindən bilərəkdən pozulması barədə yeni iddialar yer alıb), Şuşa qazisi Mirzə Əbülqasim, yerli çar hakimi Konstantin Tarxan-Mouravov onun qəddar düşmənləri idilər. K. Tarxan-Mouravov Zakiri hökumətdən qaçaq düşmüş qardaşı oğlu Behbud xan Cavanşiri evində saxladığına görə günahlandıraraq təqib etməyə başladı. Behbud bəyin qardaşı Rüstəm bəy gecə işdən qayıdarkən qaçaqçı adı ilə tutulur və həbsxanada edam edilir. Çar hakimiyyət orqanları qardaşının intiqamını alacağından qorxduqlarından onu da həbs etmək qərarına gəlirlər. Bəhanə kimi isə onun Orlov familiar bir rus əsgərini qarət etməsi göstərilir. 1849-cu ildə Zakiri ailə üzvləri və yaxın qohumları ilə birlikdə həbs edib Şuşa həbsxanasına gətirdilər. Həbsxanada güllələnən Behbud bəyin meyidini şairin qızı Nənəş xanım yaxın adamları vasitəsilə qaladan oğurlayaraq dəfn edir. Həbsxanada olarkən şair bir neçə dəfə yuxarı hökumət dairələrinə məktubla qanunsuz tutulduğunu yazıb bildirsə də onun şikayətlərinə ədalətli cavab verilmədi. Şair bir ilə qədər Şuşa həbsxanasında qaldıqdan sonra mühakimə olunmadan Bakıya sürgün edildi. Nəcəfqulu bəylə qardaşı oğlu İskəndər bəyi isə Tiflisə gətirib, oradan əvvəlcə Voronejə, Voronejdən isə Kaluqaya sürgün etdilər. Şairin ailəsi isə Şuşada qaldı. Bakıya gəldikdən sonra Zakir dövlət idarələrində çalışan dostlarına məktub yazıb qanunsuz həbs edildiyini bildirdi. O zaman Tiflisdə Canişinlik idarəsində işləyən Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qutqaşılı (yazılanlara görə o İ. Qutqaşılı ilə Cəfər hərbi ekspediyasında olarkən tanış olmuşdular), Bakı qubernatoru Mixail Kolyubakin, Gürcü knyazı İliko Orbeliani Zakirin şikayətlərini dinləyib, sürgündən azad olmasına çalışdılar. Bundan başqa Zakir “Səndən” rədifli şeirində bir neçə şəxs – “gürcü nüceba”larının adını xatırlayır:

Olan dəmdə mənə mənzil Şadno
Hər tərəfə eylər idim təkü do
İvano bəy, Kolyubakin, İliqo
Çalışırdı. əlhəq, bərabər səndən

İvano bəy deyə Zakirin müraciət etdiyi şəxs İvan Silvitiskidir (1820-1874). O, 1850-1854-cü illərdə Tiflisdə nəşr edilən “Kavkaz” qəzetinin baş redaktoru olmuş, M.F. Axundovun pyeslərini tamaşaya qoymuşdur. Şeirdə “İliqo” deyə müraciət olunan şəxs knyaz Orbelianidir. Məhz onun sayəsində şairin övladları

sürgündən azad olunmuş və şair “Knyaz” şeirində bunu vəsf etmişdir. Şair bir neçə ay Bakıda sürgün həyatı keçirəndən sonra bu şəxslərin səyi nəticəsində Şuşaya qayıtdı. Lakin o, ömrünün axırınadək polis nəzarəti altında yaşadı. Oğlu və qardaşı oğlu isə 3 il Rusiyada sürgündə qaldılar. Qasım bəy Zakir ömrünün sonlarını maddi ehtiyac və çətinliklər içərisində başa vurmuşdur. Qarabağa qayıdanda Rus çarizmi ona pensiya kəsdi, lakin o bu maaşı görmədi. Maaş Şuşaya çatanda artıq gec idi. Qasım bəy vəfat etmişdi.

RƏYLƏR

“QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQ VƏ NİTQ-DİL” KİTABI DƏYƏRLİ MƏNBƏ KİMİ

Akademik Kamal Abdulla və AMEA-nın müxbir üzvü Rafiq Əliyev dünya şöhrətli azərbaycanlı alim Lütfi Zadənin məşhur qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin dərinliklərinə enərək, bu nəzəriyyəni ictimai elm sahələrinə uğurla tətbiq etməkdədirlər. Müəlliflərin “Kitabi-Dədə Qorqud” və qeyri-səlis məntiq kitabından sonra qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinə sosial elmlərə tətbiq edən yeni nəşri – “Qeyri-səlis məntiq və nitq-dil” kitabı elmi ictimaiyyət və ziyalılar tərəfindən böyük maraqla qarşılanıb.

Qeyri-səlis məntiq daha təkmil nəticələrə və qaydalara əsaslanan proqramlaşdırma ilə daha yaxşı integrasiyaya imkan verən evristik yanaşmadır.

“Qeyri-səlis məntiq və Dil-Nitq” kitabının Azərbaycan dilində süni intellekt sistemləri və chatbotların yaradılmasındakı rolu Kamal Abdulla və Rafiq Əliyevin “Qeyri-səlis məntiq və Dil-Nitq” kitabı, Azərbaycan dilinin strukturunu və işləmə mexanizmlərini qeyri-səlis məntiq prizmasından dərinliklə araşdıran bir əsərdir. Bu kitabın Azərbaycan dilində süni intellekt sistemləri, xüsusilə də chatbotların yaradılması üçün aşağıdakı kimi mühüm bir rol ola bilər:

1. Azərbaycan dilinin dərin anlaşılması: Qrammatik quruluş: Kitab, Azərbaycan dilinin qeyri-səlis qrammatik quruluşunu daha yaxşı anlamağa kömək edir. Bu, chatbotların cümlələri daha dəqiq təhlil etməsinə və mənasını daha düzgün anlamasına imkan verir. Semantik çalarlar: Qeyri-səlis məntiq, sözlərin və ifadələrin müxtəlif kontekstlərdəki mənalarını daha yaxşı modelləşdirməyə imkan verir. Bu da, chatbotların istifadəçinin sorğularını daha dəqiq başa düşməsinə və müvafiq cavablar verməsinə kömək edir.

2. Təbii dil emalı sistemlərinin inkişafı: Mətnin təhlili: Kitabda təqdim olunan nəzəriyyələr, Azərbaycan dilində mətnlərin avtomatik təhlili üçün yeni alqoritmlərin inkişafına zəmin yaradır. Bu, mətnin mövzusunu, əhvalını və digər xüsusiyyətlərini avtomatik olaraq müəyyən etməyə imkan verir. Mətnin sintezi: Qeyri-səlis məntiq, chatbotların daha təbii və insan dilinə yaxın mətnlər yaratmasına kömək edir. Bu, chatbotlarla ünsiyyəti daha səmimi və rahat edir.

3. Chatbotların intellektual səviyyəsinin artırılması: Kontekstual anlayış: Kitabda təqdim olunan kontekstual anlayış, chatbotların istifadəçi ilə uzun müddətli və mənalı dialoqlar qura bilməsinə imkan verir. Öyrənmə qabiliyyəti: Qeyri-səlis məntiq, chatbotların təcrübə əsasında öyrənmə və özünü təkmilləşdirmə qabiliyyətini artırmağa kömək edir.

4. Azərbaycan dilində məlumat axtarışı sistemlərinin inkişafı: Dəqiq axtarış: Qeyri-səlis məntiq, istifadəçinin axtarış sorğusunu daha dəqiq başa düşməyə və ona

uyğun sənədləri tapmağa imkan verir. Relevant nəticələr: Qeyri-səlis məntiq, axtarış nəticələrini istifadəçinin ehtiyaclarına daha uyğun hala gətirməyə kömək edir.

“Qeyri-səlis məntiq və Dil-Nitq” kitabını “Kitabi-Dədə Qorqud və qeyri-səlis məntiq” kitabının davamı kimi dəyərləndirmək olar, lakin bəzi nüansları nəzərə almaq lazımdır. Niyə davamı kimi dəyərləndirə bilərik?

Eyni metodologiya: Hər iki kitabda qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi Azərbaycan mədəniyyətinin mühüm mətnlərinə tətbiq olunur. Bu, müəlliflərin bu sahədəki maraqlarının davamlılığını göstərir. Konsepsiyaların inkişafı: “Qeyri-səlis məntiq və Dil-Nitq” kitabı, “Kitabi-Dədə Qorqud və qeyri-səlis məntiq”də qoyulmuş təməl üzərində qurulur və qeyri-səlis məntiqin dilə tətbiqi sahəsində daha da dərinləşir. Mövzunun genişləndirilməsi: Əgər birinci kitabda qeyri-səlis məntiq əsasən epik mətnlərə tətbiq olunurdusa, ikinci kitabda bu nəzəriyyə daha geniş mənada dilə, nitqə tətbiq edilir. Bu, müəlliflərin araşdırmalarının genişləndiyini göstərir. Niyə tam olaraq davamı demək düzgün olmaz? Fərqli mövzu: Birinci kitabda konkret bir əsər (Kitabi-Dədə Qorqud) üzərində tədqiqat aparılırsa, ikinci kitabda dilin ümumi quruluşu və işləmə mexanizmləri araşdırılır. Yəni mövzu daha genişdir. Fərqli yanaşmalar: Hər iki kitabda eyni metoddan istifadə olunsada, dilin müxtəlif aspektlərinə fərqli yanaşmalar ola bilər. Nəticə olaraq, “Qeyri-səlis məntiq və Dil-Nitq” kitabı, “Kitabi-Dədə Qorqud və qeyri-səlis məntiq” kitabının birbaşa davamı olmaqla yanaşı, eyni zamanda, bu sahədə yeni bir mərhələni də təmsil edir. Müəlliflərin bu iki kitabı birlikdə nəzərdən keçirmək, qeyri-səlis məntiqin Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinə tətbiqi haqqında daha geniş bir mənzərə əldə etməyə imkan verir. Əlavə olaraq, bu iki kitabın birlikdə nəzərdən keçirilməsi, aşağıdakı suallara cavab tapmağa kömək edə bilər: Qeyri-səlis məntiq, Azərbaycan dilinin hansı xüsusiyyətlərini daha yaxşı izah edir? Bu metodologiyanın digər türk dillərinə tətbiqi nə kimi nəticələr verə bilər? Qeyri-səlis məntiq, ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik sahələrində hansı yeni araşdırma istiqamətlərinin açılmasına səbəb ola bilər?

“Qeyri-səlis məntiq və Dil-Nitq” kitabının nəzəri və praktiki əhəmiyyəti haqqında daha geniş məlumat Kamal Abdulla və Rafiq Əliyevin “Qeyri-səlis məntiq və Dil-Nitq” kitabı, Azərbaycan dilçiliyində qeyri-səlis məntiqin tətbiqi baxımından çox mühüm bir əsərdir. Bu kitab, həm nəzəri dilçilik, həm də dilin praktiki tətbiqi sahələrində yeni üfüqlər açır. Kitabın nəzəri əhəmiyyəti Dil nəzəriyyəsinin yenilənməsi: Kitab, dilin quruluşu və işləmə mexanizmləri haqqında mövcud nəzəriyyələrə yeni bir baxış bucağı gətirir. Qeyri-səlis məntiqin köməyi ilə dilin dəqiq olmayan, subyektiv və kontekstə bağlı olan xüsusiyyətləri daha yaxşı modelləşdirilir. Dil və məntiq arasındakı əlaqənin dərinləşdirilməsi: Kitab, dil və məntiq arasındakı qarşılıqlı əlaqəni daha dərin şəkildə araşdırır. Qeyri-səlis məntiqin dilə tətbiqi, dilin məntiqi quruluşunu daha yaxşı anlamağa imkan verir. Yeni tədqiqat istiqamətlərinin açılması: Kitab, dilçilik sahəsində yeni tədqiqat istiqamətlərinin inkişafına təkan verir. Qeyri-səlis məntiqin köməyi ilə dilin müxtəlif sahələrində (məsələn, semantika, pragmatika, süni intellekt və s.) yeni nəzəriyyələr və modellər yaradıla bilər. Kitabın praktiki əhəmiyyəti Süni intellekt sistemlərinin inkişafı: Kitabda irəli sürülən ideyalar, süni intellekt sistemlərinin, xüsusilə də təbii dil emalı sistemlərinin daha effektiv və dəqiq işləməsinə imkan verir. Məsələn, maşın tərcüməsi, mətnin avtomatik təhlili və s. kimi sahələrdə qeyri-səlis

məntiq əsaslı alqoritmlər tətbiq oluna bilər. İnformasiya axtarışı sistemlərinin təkmilləşdirilməsi: Qeyri-səlis məntiq, informasiya axtarışı sistemlərinin daha dəqiq və relevant nəticələr verməsinə kömək edir. Məsələn, istifadəçinin axtarış sorğusunu daha yaxşı başa düşmək və ona uyğun sənədləri tapmaq üçün qeyri-səlis məntiq əsaslı modellər tətbiq oluna bilər. Tərcümə sistemlərinin inkişafı: Kitabda təqdim olunan nəzəriyyələr, maşın tərcüməsi sistemlərinin daha yüksək keyfiyyətli tərcümələr etməsinə imkan verir. Xüsusilə də, mətnin mənasını daha dəqiq qavramaq və mədəni kontekstə uyğun tərcümə etmək üçün qeyri-səlis məntiq əsaslı alqoritmlər tətbiq oluna bilər. Pedaqogikada tətbiq: Kitabın nəticələrindən dil tədrisi metodlarının təkmilləşdirilməsində istifadə edilə bilər. Məsələn, dilin quruluşunu daha yaxşı anlamaq üçün tələbələrə qeyri-səlis məntiq prinsipləri öyrədilə bilər. Ümumiyyətlə, “Qeyri-səlis məntiq və Dil-Nitq” kitabı dilçilik sahəsində yeni bir dövrün başlanğıcını qoymuşdur. Bu kitab, həm fundamental elmi araşdırmalar üçün, həm də praktiki tətbiqlər üçün dəyərli bir mənbədir.

Əli ABBASOV

Xronika

İyunun 1-də Milli Qəhrəman Mübariz İbrahimov adına Biləsuvar Təhsil Kompleksində Azərbaycan Dillər Universitetinin (ADU) təşəbbüsü ilə Konfutsi Mərkəzinin açılışı olub. Tədbirdə Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru, akademik Kamal Abdulla, Çin Xalq Respublikasının (ÇXR) Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Lu Mey, səfirliyinin nümayəndələri, ADU-nun Konfutsi İnstitutunun direktorları Rafiq Abbasov, Li Cihua, Təhsil Kompleksinin rəhbərliyi iştirak ediblər.

Açılış mərasimində çıxış edən Təhsil Kompleksinin icraçı direktoru Aqşin Bağirov ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla, Çin Xalq Respublikasının Azərbaycandakı səfiri Lu Mey və digər qonaqları salamlayaraq onların tədbirdə iştirakını yüksək qiymətləndirib. Son illər Azərbaycan ilə Çin arasında münasibətlərin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğunu diqqətə çatdıran natiq bildirib ki, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının 3 iyul 2024-cü ildə Astanada keçirilən Zirvə toplantısı çərçivəsində qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasında strateji tərəfdaşlığın qurulması haqqında Birgə Bəyannamə” iki ölkə arasında əməkdaşlığın daha da genişlənməsinə mühüm təkan verib. Biləsuvar da Konfutsi Mərkəzinin açılması bu strateji tərəfdaşlığın təhsil və mədəniyyət sahəsində uğurlu təzahürlərindən biridir.

Aqşin Bağirov Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru, akademik Kamal Abdullanın təşəbbüsü ilə mərkəzin açılmasının əhəmiyyətini vurğulayaraq bu addımın təhsil sahəsində mühüm yenilik olduğunu bildirib. Qeyd edilib ki, belə təşəbbüslər şagirdlərin xarici dil biliklərinin inkişafına geniş imkanlar yaradır, onların müxtəlif mədəniyyətlərə inteqrasiyasını asanlaşdırır və beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaradır. Həmçinin vurğulanıb ki, mərkəzin fəaliyyəti şagirdlərin yalnız dil bacarıqlarının deyil, eyni zamanda onların global düşüncə tərzinin formalaşmasına, fərqli mədəniyyətlərə qarşı hörmət və anlayış hissinin güclənməsinə xidmət edəcək. Bu mərkəzdə şagirdlərin Çin dilini öyrənməsi gələcəkdə Azərbaycan-Çin əlaqələrinin daha da inkişaf etməsinə, iki ölkə arasında təhsil, mədəniyyət və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlığın genişlənməsinə, gənc nəslin qarşılıqlı anlaşma və dostluq münasibətləri əsasında yetişməsinə mühüm töhfə verəcək.

Tədbirdə çıxış edən Çin Xalq Respublikasının Azərbaycan Respublikasında ki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Lu Mey Biləsuvar da Konfutsi İnstitutunun açılış mərasimində iştirak etməkdən məmnunluğunu ifadə edib, ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdullaya və Kompleksin icraçı direktoru Aqşin Bağirova Çin dilinin tədrisinin inkişafı və mədəni-humanitar əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində göstərdikləri töhfələrə görə minnətdarlığını bildirib.

Biləsuvar da Konfutsi İnstitutunun açılışını Azərbaycan-Çin təhsil və mədəni əlaqələrinin inkişafında mühüm addım kimi dəyərləndirən səfir iki ölkə arasında münasibətlərin qədim tarixi köklərindən danışib. Bildirilib ki, bu gün iki ölkə arasında münasibətlər hərtərəfli strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlib və bu əməkdaşlıq müxtəlif sahələrdə uğurla inkişaf edir.

Tədbirdə çıxış edən Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru, akademik Kamal Abdulla qonaqları salamlayıb, Konfutsi Mərkəzinin açılışında iştirak etdiyinə görə Çin Xalq Respublikasının səfirinə təşəkkürünü bildirib.

Rektor qeyd edib ki, kompleksdə açılışı həyata keçirilən Konfutsi Mərkəzi şagirdlərin Çin dilini öyrənməsi ilə yanaşı, Çin xalqının zəngin tarixi, mədəniyyəti, milli dəyərləri və müasir inkişafı ilə yaxından tanış olmalarına geniş şərait yaradacaq. Bu cür mərkəzlər gənclərin dünyagörüşünün genişlənməsinə, beynəlxalq mədəni mühitə integrasiyasına və dil bacarıqlarının inkişafına mühüm töhfə verəcək.

Akademik Kamal Abdulla xanım səfirə ölkəsində Azərbaycan dili mərkəzinin yaradılması təşəbbüsünün dəstəklənməsini təklif edib və bu istiqamətdə müvafiq şəraitin formalaşdırılmasının vacibliyini diqqətə çatdırıb. O, bu təşəbbüsün Azərbaycan dili və mədəniyyətinin Çin Xalq Respublikasında daha geniş tanıtılmasına, eləcə də iki ölkə arasında humanitar əlaqələrin daha da güclənməsinə mühüm töhfə verəcəyini vurğulayıb.

Rektor həmçinin şagirdlərin Çin dilinə olan yüksək marağını qeyd edərək, tədrisin daha effektiv təşkili üçün Çindən ixtisaslı müəllimlərin dəvət olunmasının vacibliyini bildirib və bu istiqamətdə əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılmasını diqqətə çatdırıb.

Səfir Lu Mey irəli sürülən təklifləri məmnuniyyətlə qəbul edərək, qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində dəstək göstərməyə hazır olduğunu ifadə edib. O, iki tərəf arasında əlaqələrin daha da genişləndirilməsinin vacibliyini vurğulayaraq bu istiqamətdə səmərəli əməkdaşlığın davam etdiriləcəyinə əminliyini bildirib.

Tədbirin sonunda tərəflər arasında qarşılıqlı xatirə hədiyyələri təqdim olunub. Görüşün əlamətdar xatirəsini əks etdirən hədiyyələrin təqdimatı zamanı səmimi fikir mübadiləsi aparılıb, Azərbaycan və Çin arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafından məmnunluq ifadə olunub.

Çapa imzalanıb: 13.08.2026.

Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 21,5 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:

Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134.

Azərbaycan Dillər Universiteti,

Email: aduelmixeberler@gmail.com